

॥ कोबातीर्थमंडन श्री महावीरस्वामिने नमः ॥

॥ अनंतलब्धिनिधान श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

॥ गणधर भगवंत श्री सुधर्मस्वामिने नमः ॥

॥ योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

॥ चारित्रचूडामणि आचार्य श्रीमद् कैलाससागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

आचार्य श्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर

पुनितप्रेरणा व आशीर्वाद

राष्ट्रसंत श्रुतोद्धारक आचार्यदेव श्रीमत् पद्मसागरसूरीश्वरजी म. सा.

जैन मुद्रित ग्रंथ स्केनिंग प्रकल्प

ग्रंथांक : १

श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-श्री महावीर जैन आराधना केन्द्र
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
कोबा, गांधीनगर-३८२००७ (गुजरात)
(079) 23276252, 23276204
फेक्स : 23276249

Websiet : www.kobatirth.org

Email : Kendra@kobatirth.org

शहर शाखा

आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
शहर शाखा
आचार्यश्री कैलाससागरसूरि ज्ञानमंदिर
त्रण बंगला, टोलकनगर
परिवार डाइनिंग हॉल की गली में
पालडी, अहमदाबाद - ३८०००७
(079) 26582355

Geography

આચાર્ય શ્રીમદ્ જનદત્તસૂરિ વિરચિત

વિવેક વિલાસ.

કિંવા

સ્ત્રી-પુરુષનો સાચો સલાહકાર.

(સૂરિ-શિષ્ય સંવાદ રૂપે)

પ્રયોજક:-ભીમજી હરજીવન-સુશીલ.
શિવસદન-મહડા-(કાઠીઆવાડ)

(ચતુર્થ આવૃત્તિ) પ્રતિ ૨૦૦૦

પ્રકાશક:-મેઘજી હીરજી.
પદ્મ-પાપધુની-મુંબઈ.

સંવત્ ૧૯૭૬

ઈ. સ. ૧૯૨૦

કિંમત રૂ. ૨-૯-૦

ACHARYA SRI KAILASSAGARSURI GYANMANDIR

॥ ॐ ॥

ઉપહાર.

_____ તરફથી
 _____ રૂપે
 _____ ભેટ
 તા. _____ } સહી.
 _____ }

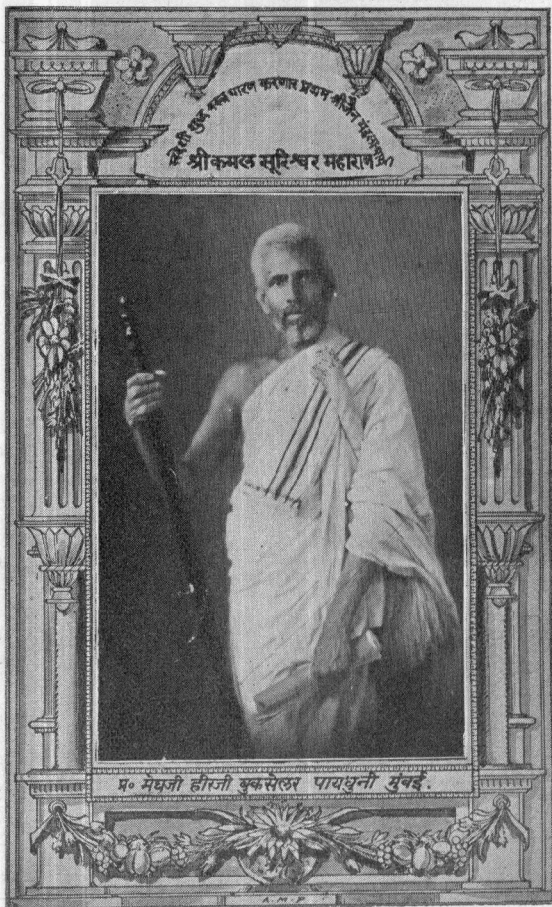
સ્પષ્ટીકરણ:—ઉપહાર પૃષ્ઠની પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓમાંની પ્રથમ પંક્તિમાં ભેટ આપનારે પોતાનું નામ લખવું, બીજી પંક્તિમાં “પ્રેમોપહાર” રૂપે કિંવા મૈત્રીના ચિન્હ સ્વરૂપે અથવા શ્રી _____ ના સ્મરણરૂપે ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી જે પોતાને વાજબી લાગે તે શબ્દો લખવા; અને ત્રીજી પંક્તિમાં જે સન્નજનને આ પુસ્તક ભેટરૂપે મોકલવામાં આવતું હોય તે સન્નજનનું નામ લખવું.

આ ગ્રંથ લાવનગર—આનંદ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં—
 શાહ ગુલામચંદ લલુભાઈએ મેસર્સ મેઘજી હીરજી બુકસેલર—
 પાયલુની મુંબઈવાળા માટે છાપ્યા.

ગ્રંથકર્તા કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

રજકર્તા કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

लक्ष्मी आर्ट, भायखळा, मुंबई.

જૈન સાધુઓમાં સૌ પ્રથમ શુદ્ધ સ્વદેશી વૃત્ત ધારણ
કરનાર મંડલાચાર્ય શ્રી કમળ સૂરીશ્વર મહારાજ.

નહીં કે, આપ એક જૈન મંડલાચાર્ય છો એટલા જ માટે,
નહીં કે, આપ એક જૈન પૂજ્ય મુનિ છો એટલા જ માટે,
નહીં કે, આપ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા આવ્યા છો
એટલા જ માટે,

પરંતુ

જે શુદ્ધ-સ્વદેશી વૃત્તનો અંગીકાર કરવામાં આ યુગના મહા
પંડિત ગણાતા મુનિવરો અને વિદ્વાનો પણ નિષ્ક્રાંત નીવડ્યા
છે તે વૃત્તનો આપે હિમ્મત પૂર્વક સ્વીકાર કરી, જૈન
મુનિવરો તથા ગૃહસ્થોને સ્વદેશ-સેવા અને સ્વધર્મો-
પ્રતીતિ જે અદ્ભૂત ને અપૂર્વ સૂચન કર્યું છે અને
તે અર્થે આપે જે ત્યાગ અને આત્મલોગ સ્વી-
કાર્યો છે તે આદરણીય ત્યાગ-આત્મલોગની
યત્કિંચિત્ અર્ચના અર્થે આ ગ્રંથ
આપના કર-કમલમાં સમર્પું છું.

લી૦

મીશ્રવૃત્તધારક,
મેઘજી હીરજી,

કિંચિત્ વક્તવ્ય.

આ ગ્રંથની ચોથી આવૃત્તિ નવીન શૈલીમાં જગતને પ્રકાશ પામે છે એ સૌભાગ્યનો વિષય છે. છાપખાનાની અગવડો તથા મોંઘવારીને લીધે ઉપસ્થિત થએલી વિચિત્ર પરિસ્થિતિને લીધે, ધારેલી મુદત ઉપરાંત અમારા ગ્રાહકોને ધૈર્ય રાખવું પડ્યું છે તે બદલ અમને દુઃખ પણ થાય છે. અમારે અમારા સુસ ગ્રાહકો કે જેમણે અગાઉથી મોટાટી સંખ્યામાં નામ નોંધાવી અમારા ઉત્સાહને શિથિલ નથી થવા દીધો તેમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનવો જોઈએ.

પ્રસ્તુત પુસ્તક જે કે વિવેક-વિલાસની ચોથી આવૃત્તિ રૂપ જ લેખાય. તો પણ પ્રથમની આવૃત્તિઓ કરતાં આમાં પ્રાસંગિક વિવેચન અને વ્યવસ્થિતપણાનો જે સહેજ સાજ વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી મૂળ ગ્રંથનું સ્વરૂપ ઘણું આકર્ષક બનવા પામ્યું હોય એમ અમને લાગે છે. ખરું જોતાં અમારા પોતાના અભિપ્રાયની કંઈ કીમત ન હોઈ શકે અને અભિપ્રાય આપવો એ અસંગત છે તો પણ અમોએ લોકશિક્ષણ-પ્રચારના ઉચ્ચ હેતુથી આ પ્રકારાંતર કરાવ્યું છે એમ કહી નાખવું જોઈએ. ગ્રાહકો અને વાંચકો એ જ દ્રષ્ટિબિંદુ દ્વારા આ પ્રયત્ન પ્રત્યે નીરળી અમારા શ્રમને ન્યાય આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

૫

અગાઉથી ગ્રાહક થનાર ગ્રહસ્થાની નામાવલી મુકી તેમનું મનોરંજન આ વખતે નથી થઈ શક્યું તે માટે અમે દીલગીર છીએ. પરંતુ કાગળ આદિ વસ્તુઓના ઉંચા ભાવો તથા ઉપયોગી ચિત્રોનો અણધાર્યો ઉમેરો જોઈ તેઓ દરગુજર કરશે એવી ખાત્રી છે. અમારા આવા પ્રકારના સાહસોને કદરદાન ગ્રાહકો તરફથી જે આદર-સત્કાર મળે છે અને મળ્યો છે તે બદલ પુનઃ તેમનો ઉપકાર માની આ વક્તવ્ય સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં એટલો ઉદ્દેશ કરવો અત્યાવશ્યક છે કે આ ગ્રંથ સૌ પ્રથમ પસંદ કરવાનું તથા ભાષાંતર સાથે જહાર પાડવાનું માન સદ્ગત જૈન સાક્ષર ભગુભાઈ કૃતોદયંદ કારભારીને જ ધટે છે. અમે આ સ્થળે ઉપકાર પૂર્વક તેમનું નામ સ્મરી સંતોષ પકડીએ છીએ.

પ્રકાશક.

અર્દમ.

અન્યકાર શ્રી જિનદત્તસૂરિ

અણહિલપુર પાટણ પાસે વાયુદેવતાધિષ્ઠિત વાયટ નામે એક મહાસ્થાન છે. તેજ વાયટસ્થાન ઉપરથી ' વાયટ ' અથવા ' વાયડ ' ગચ્છ ઉત્પન્ન થયેલો છે. વાયડગચ્છમાં મૂળ પુરૂષ કોણ હતા તે જાણી શકાતું નથી, પણ શ્રી જિનદેવસૂરિ હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે, કેમકે તે પૂર્વેનો જોઈએ તેવો ઇતિહાસ સમ્પાદન થઈ શકતો નથી. વાયડગચ્છની ઉત્પત્તિ અને મૂળ પુરૂષ આ મુજબ જાણ્યા બાદ જ શ્રી જિનદત્તસૂરિ માટે જાણવું તે વધારે યોગ્ય લેખાશે.

અન્યાંતે જણાવેલ શ્રી રાશિદત્તસૂરીન્દ્ર અને શ્રીજીવદેવસૂરિ સંસારીપણામાં એજ વાયટમાં મહીધર અને મહીપાલ નામે શ્રેષ્ઠીપુત્ર હતાં. મહીપાલે રમતગમતમાં સમય ગુમાવી જરા પણ અભ્યાસ કરેલો ન હોવાથી તેના પિતા ધર્મદેવે કાઠી મુકવાથી રાજગૃહમાં દિગમ્બર મતાવલંબી શ્રી શ્રુતકીર્તિગુરૂ પાસે દીક્ષા લઈ સુવર્ણકીર્તિ આચાર્ય થયો, અને ગુરૂપાસે ' પરકાયપ્રવેશ ' તથા ચક્રેશ્વરી વિદ્યા શિખ્યો. મહીધર પણ તેના પિતાના અવસાન સમય બાદ આજ વાયટગચ્છનાં શ્રી જિનદેવસૂરિના સંતાનમાં શ્રી રાશિદત્તસૂરિ થયો. રાજગૃહીથી

આવતાં લોકોને મોઢથી સુવર્ણકીર્તિનો વૃત્તાન્ત સાંભળી તેની માતા ત્યાં ગઈ અને ;બન્ને ભાઈઓને એકજ ધર્મ અંગીકાર કરવા સમજાવી ‘ વાયટ ’ માં લાવી ત્યાર પછી રસવતી પ્રયોગથી બન્ને ભાઈઓની પરીક્ષા કરી, તેમાં વિશેષ શુદ્ધતા શ્વેતા મ્ખરોની દેખાવાથી દિગમ્ખરને કહ્યું કે ‘ શ્વેતાંખરો શુદ્ધ છે, તું કર્મચિન્તા કરતો નથી, તે લોકો કહે છે તેજ પ્રમાણે પાળે છે, માટે તું એમને મક્કી સુખદુઃખના અંતની ઇચ્છા કર, વિગેરે. ” માતાનું વચન અંગીકાર કરી સુવર્ણકીર્તિ શ્વેતામ્ખર દીક્ષા લઈ પાંચસો શિષ્યનાં સમૂહવાળો શ્રીજીવદેવસૂરિ થયો. કે જેના કુળમાં ‘ અન્યકાર શ્રી જિનદત્તસૂરિ આચાર્ય વર્ગમાં ખ્યાતિ ધરાવનાર છે. ’

શ્રી જિનદત્તસૂરિ ચોક્કસપણે કયા વખતમાં હતા તે જાણવું દુર્લભ છે. કારણ કે તેઓશ્રી અંતમાં તે બાબતનો જરા માત્ર પણ ઇસારો સૂચવતાં નથી, એટલુંજ નહીં પણ આ ‘ વિવેક-વિલાસ ’ શિવાય તેઓની કૃતિનો બીજો કોઈ અન્ય પણ આપણને સાંપડી શક્યો નથી, અને લોકવાયકા પણ એવી જ છે કે, તેઓનો કરેલો આ એકજ અન્ય છે. છતાંપણ એટલું તો અનુમાન ઉપરથી આપણે મેળવી શકીશું કે તેઓ વિક્રમના તેરમા સૈકાના કેટલાંક વર્ષો વિત્યા બાદ હૈયાતી ધરાવતા હતા.

આ અનુમાન ઉપર આવવાનું સાધન માત્ર એટલુંજ છે કે તેઓના શિષ્ય ‘ વેણી કૃપાણુ અમર ’ અથવા અમરચંદ

કવિ નામે “ કાવ્યકદંબલતા, છન્દો રત્નાવળી, સૂકતાવળી, કલાકલાપ, અને બાળભારતાદિ ” વિગેરેના કર્તા હતા. તે અમરચંદ કવિ, ગુર્જરના રાજા વીસળદેવની કચેરીમાં તેના તેડાવવાથી ઘોળકે આવ્યા હતા. વીસલદેવે ગુજરાતપર અણહિલવાડમાં રહીને સંવત ૧૩૦૦ થી ૧૩૧૭ સુધી રાજ્ય કર્યું તે પહેલાં તે સં. ૧૨૬૫ માં ઘોળકાની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીશું કે વીસળદેવના વખતમાં શ્રી અમરકવિ ઘોળકે આવ્યા હતા, અને શ્રી જિનદત્તસૂરિ તેઓનાં ગુરૂ થતા હતા. તે ઉપરથી જ તેરમા સૈકાનું અનુમાન આપણે શ્રી જિનદત્તસૂરિ માટે કાઢીશું તો ખોટું ગણાશે નહીં. આથી વિશેષ ખાત્રી કરી શકાય તેવું કોઈ સાધન આપણને જોવામાં આવતું નથી.

વાયડગચ્છ હાલમાં તો ગુજરાતમાં હૈયાતી ધરાવતો હોય તેવું દેખાતું નથી, પછી ભલે કદાચ મારવાડ વિગેરેમાં કોઈ શ્રીપૂજે અને ગોરણચો હયાત હોય! સૂરિ માટે આટલો ટુંકો હેવાલ જણાવ્યા બાદ અત્રેથી જ વિરામ પામીશું.

(પ્રથમાવૃત્તિમાંથી)

પ્રાર્થનાના કોઈ એક માનસ-સંતાનની અકસ્માત કાયા પત્તી નાંખવી એ કોઈ કોઈની દષ્ટિમાં કદાચ ગંભીર ગુન્હો ગણાશે. હું એક અભિયુક્ત તરીકે બ્યાવનામાં એટલું જ જણાવું છું કે મેં આ ગ્રંથને સંશોધિત તેમજ સુવર્ધિત બનાવવામાં મુખ્યત્વે એ બાબતો ખાસ લક્ષમાં રાખેલ છે:—

(૧) સર્વ સ્થળે બનતાં સુધી મૂળ આચાર્યના જ શબ્દો ટાંકવા અને (૨) નકામું પીંજણ ન કરવું.

પહેલી પ્રતિજ્ઞામાં તો હું સફળ થયો છું. બીજી પ્રતિજ્ઞા કેટલે અંશે પળી છે તે વિચારવાનું કામ માફ નથી.

ગ્રંથનું બાહ્ય સ્વરૂપ પલટાવા છતાં આંતર સ્વરૂપ તો જેમનું તેમ જ રહેવા પામ્યું છે. કદાચ એમ બન્યું હોય કે હું મૂળ આચાર્ય મહારાજનો ઉદ્દેશ ન સમજી શક્યો હોઉં અને તેથી તે વિષે સ્પષ્ટીકરણ કરવા જતાં આડે માર્ગે દોરાઈ ગયો હોઉં; પરંતુ મૂળ પુરૂષના શબ્દો અને વાક્યો માફ ઉત્તરદાયિત્વ ન્યૂન કરશે એવી આશા છે.

શ્રીમદ્ જીનદત્તસૂરિજીએ આ ગ્રંથમાં લિખ્ત લિખ્ત વિષયો એવી રીત ચર્ચ્યા છે કે મારા જેવો એક સામાન્ય માણસ તે સર્વ વિષયો સં-

અંધે સ્પષ્ટીકરણ ન જ કરી શકે. મૂળ આચાર્ય મહારાજને જ્યોતિષ, શુકનશાસ્ત્ર, તથા સ્વરશાસ્ત્ર વિગેરે શાસ્ત્રીય વિષયોનું જે જ્ઞાન હોયું જોઈએ તેના પ્રમાણમાં મારામાં એ વિષયોનું બિંદુ માત્ર પણ જ્ઞાન નથી એમ કહેવામાં હું નમ્રતા કે વિનય નથી બતાવતો; પણ વસ્તુસ્થિતિ જ કહી દઉં છું. મને આ પુસ્તક ફરીથી લખતાં ઘણી વાર લાગતું કે આવા વિધ વિધ વિષયો એક જ ગ્રંથમાં શા માટે દાખલ કરી દેવામાં આવ્યા હશે? એક સ્થળે સર્પના વિષના ઉતારની વાત આવે છે તો તુરત જ પાછી પાપ-પુણ્ય સંબંધી કે એવી બીજી વાત રજુ કરવામાં આવે છે. આમ બનવાનું શું કારણ હશે એ પ્રશ્ન મેં યથાશક્તિ વિચારી જોયો. મૂળ ગ્રંથ—‘વિવેક વિલાસ’ માં જો કે દ્વિનૃત્ય-રાત્રિનૃત્ય-ઋતુનૃત્ય એવા ભાગ પાડી વિષયોને વહેંચી નાખવામાં આવ્યા છે. તો પણ એ યોજના આખર સુધી બરાબર સચવાઈ હોય એમ નથી લાગતું. આનું કારણ મને એટલું જ લાગે છે કે મૂળ આચાર્ય મહારાજને પોતાની દેશ-કાળ સંબંધી પરિસ્થિતિને લઈને જે કહેવાનું હતું તેને એટલા બધા જુદા જુદા વિષયો સાથે સંબંધ હતા કે તેઓ ગમે તે એક પ્રસંગ ઉભો કરી તે બધું કહી નાંખ્યે જ રહે! એક જ વિષય જુદા જુદા પ્રસંગે ચર્ચાયો હોય એમ પણ ક્યારેક જોવામાં આવે છે. આનું કારણ પણ મેં ઉપર કહ્યું તે જ લગભગ હોયું જોઈએ. આચાર્ય મહારાજનો ઉદ્દેશ પોતાના કાળમાં પરંપરાથી ચાલી આવેલી અથવા તો ચાલતી વાતો—વિધિઓ લિપિબદ્ધ કરી દેવી અને એ રીતે એક સંહિતા તૈયાર કરી ભવ્યાત્માઓને તે સોંપતા જવું એવો જ કંઈક હોવો બેઠે છે. મેં આ સંવાદ-શૈલીના રૂપમાં તૈયાર કરતી વેળા બની શક્યું ત્યાં સુધી વિષયોને એક જ વાર્તાલાપમાં પુરા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં પણ કેટલીક ખામીઓ રહી જવા પામી છે એ વાત હું સારી રીતે જાણું છું. મારે

આ અંથ બહુ ઉતાવળથી લખી નાખવાનો હતો તેથી જેવી જોઈએ તેવી કાળજી છેવટ સુધી ન રાખી શક્યો હોઈ એ પણ બનવાનું છે. વિદ્વાનો તે વિષે ઉહાપોહ કરશે તો એ પછીની આવૃત્તિને માટે પ્રકાશકને ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રકરણની વિભાગ સંખ્યામાં તથા અન્યત્ર ખુદના દોષો રહી જવા પામ્યા છે તે સુધારી લેવા એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે.

“વિવેક-વિલાસ” ની સંસ્કૃતમાં એક મહોટી ટીકા છે એમ સાંભળ્યું છે. પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરવા જેટલો સમય મને નથી મળી શક્યો. વળી મારે એકસ સીમાઓની અંદર રહીને જ વિવેચન વિગેરે લખવાનું હતું તેથી ક્યાંઈ ઉણપ જેવું જણાય તો વાચકોએ ક્ષાંત્ય ગણી લેવું એવી મહારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

વીલેપારલે (મુબંધ.)

તા. ૬ માર્ચ ૧૯૨૦.

સર્વદા સર્વનો સેવક,

સુશીલ.

આશિષ ! અભિનંદન !! મંગળકામના !!!

નૂતન વર્ષે સ્નેહીઓને સ્નેહાર્પણ કરવા યોગ્ય

કાર્ડ=કંકોતરીઓ.

આ ગ્રંથના ખરીદનારાઓને જ ખાસ લાલ.

દર સાલની માફક આ સાલમાં પણ અમારા તરફથી અવનવાં કાર્ડો કંકોતરીઓ અને રૂમાલો વિગેરે ખુદાર પાડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન થઈ ચૂક્યો છે. પ્રત્યેક વર્ષમાં કંઈક ને કંઈક નવી ભાવના, ઉચ્ચ આદર્શ તથા ઇશ્વરી પેગામ પહોંચાડવાનો અમારો ઉદ્દેશ જગન્નહેર હોવાથી અમને તે વિષે વાગ્બળા વિસ્તારવાની જરૂર પડતી નથી.

નવીન વર્ષારંભને દિને-જે વખતે બની શકે તેટલી પવિત્રતા અને નીતિમયતા ફેલાવવાનો દીલોબ્ધન પ્રયત્ન થવો જોઈએ અને સ્નેહીઓના સ્નેહ સંદેશાઓમાં પણ એજ ભાવના સચવાવી જોઈએ તેવે વખતે તદ્દન ખિલતસ, પ્રકટ શૃંગારવાળા સંદેશાઓ ખરીદવા-મોકલવા એ નૈતિક બ્રહ્મતા નહીં તો બીજું શું કહેવાય ? આજકાલ બજારમાં પ્રકટ થતાં મુખારકબાદીના કાર્ડ વિગેરેમાં—

“ ઘેલી બની ઘેલડી રસ રેલડી રંગે ચડી,

ચુંબનતાણા કંઈ સ્વપ્નના ઉન્માદમાં અથડી પડી ! ”

જેવા અને એથી પણ અધિક બ્રહ્મતાવાળા વાક્યો જોઈ સનજન પુરૂષો મુજ ઉઠે છે !! અમારી પાસેથી એવાં કાર્ડ-કંકોતરીઓ

મંગાવાવનારાઓને અમારો ખુદલો જવાબ એજ છે કે પ્રજાની નીતિને જગાડે, શૃંગાર કે વિકારી વાસનાઓને પ્રદક્ષ કરે એવાં વાક્યો તેમજ ચિત્રોવાળા મુખારકબાદીનાં કાર્ડ-કંકોતરીઓ રૂમાલો વિગેરે

અમારે ત્યાં નહીં મળી શકે.

તેને બદલે ?

નૂતન વર્ષે સ્નેહીઓના સ્નેહ-રસ પવિત્ર ભાગિરથી-ગંગાના પ્રવાહની જેમ કલકલ નાદ કરતાં વહી નીકળે, ગૃહે ગૃહે સુગંધી ધુપ-દીપની માફક શુદ્ધ સાત્વિકતાની સૌરભ મધમધે, જ્યાં જ્યાં મુખારકબાદીનાં કાર્ડ-કંકોતરી જાય ત્યાં ત્યાં સ્નેહી આત્માઓની શુચિતા-પવિત્રતા-રમ્યતા અને ઉદ્ધાસની મધુરતા સર્વત્ર પ્રસરી જાય એવી જાતનાં રસપરિપૂર્ણ-વિવેક મર્યાદાયુક્ત અને ઉચ્ચ ભાવનાઓથી છલોછલ મુખારકબાદીનાં કાર્ડ-કંકોતરીઓ જ અમારે ત્યાં મળી શકશે. અમે એક વાર ફરીથી કહીએ છીએ કે અમારાં કાર્ડ-કંકોતરીઓમાં નથી આડંબર, નથી પ્રકટ શૃંગાર, કે નથી અવિવેક. શુદ્ધ આર્યભાવના, પવિત્ર હૃદયવિશુદ્ધિ અને આત્મભાવનો પ્રચાર કરવો તેમજ લાખનારના ઉચ્ચ હેતુને જર આણવો એજ અમારો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.

અમારા આ જાહેર ઢંઢેરાનો અનુભવ લેવો હોય તો એક વાર અમારાં કાર્ડો વિગેરે જોઈ અથવા મંગાવી ખાત્રી કરો.

કાર્ડ વિગેરેના પ્રકાર તથા કિંમત.

લક્ષ્મીપૂજનના.		નંગ.	રૂ.આ.પા.
૧	સોનેરી આર્ટ કાર્ડ. ...	૧૦૦	૩-૦-૦
૨	બેરંગી સર્વોત્તમ આર્ટ કાર્ડ ...	૧૦૦	૨-૦-૦
૩	સુંદર સફાઈદાર કાર્ડ. ...	૧૦૦	૧-૮-૦
૪	સચિત્ર-આર્ટ નોટપેપર્સ. ...	૧૦૦	૩-૦-૦
૫	અતિ સુંદર સોનેરી ડબલ નોટપેપર્સ. ૧૦૦	૩-૦-૦	
૬	ડબલ બેંક નોટપેપર્સ. ...	૧૦૦	૧-૮-૦
૭	સીંગલ સોનેરી નોટપેપર્સ. ...	૧૦૦	૧-૮-૦
૮	સીંગલ બેંક નોટપેપર્સ. ...	૧૦૦	૧-૦-૦

નૂતન વર્ષાભિનંદનના.

૯	સપ્તરંગી સચિત્ર કાર્ડ ...	૧૦૦	૬-૪-૦
૧૦	સ્પેશીઅલ કુસુમાવાળા કાર્ડ...	૧૦૦	૩-૦-૦
૧૧	દ્વિરંગી હિંદી-દેવીઓનાં ફોટાવાળા કાર્ડ ૧૦૦	૩-૦-૦	
૧૨	સોનેરી અક્ષરોવાળા કાર્ડ ...	૧૦૦	૩-૦-૦
૧૩	કળા-કૃશ્ણતાળા ભારત રત્નોના ફોટાવાળા કાર્ડ ...	૧૦૦	૨-૦-૦
૧૪	રાખ-મહારાખઓના ચિત્રવાળા કાર્ડ ૧૦૦	૨-૦-૦	
૧૫	દ્વિરંગી ઉત્તમોત્તમ આર્ટ કાર્ડ. ૧૦૦	૨-૦-૦	
૧૬	સુંદર-સફાઈદાર કાર્ડ. ...	૧૦૦	૧-૮-૦
૧૭	ફલાવર વ્યુવાળા કાર્ડ. ...	એકના	૦-૨-૦
૧૮	ફોટોગ્રાફ રેશમી પટ્ટોવાળાં કાર્ડો.		

નંગ ૧ ના આના ૨,૩,૪,૬,૮,

૧૦,૧૨ થી રૂપીઓ એક દોઢ અને બે સુધીનાં.

૧૫

- ૧૯ કળા ફૂલજતાવાળા ભારત-નેતાઓના ચિત્રો
સાથે ડબલ આર્ટ નોટપેપર્સ... ૧૦૦ ૬-૪-૦
- ૨૦ આર્ટ-સચિત્ર ડબલ નોટપેપર્સ, જેમાં
એ મહાન હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનીઓના ચિત્ર
સાથે નવીન વર્ષની શુભાશિષ. ૧૦૦ ૬-૪-૦
- ૨૧ આર્ટ સચિત્ર ડબલ નોટપેપર્સ મનુ-
ષ્યની દશ-દશાઓનાં જ્ઞાનદાયક ચિત્રો. ૧૦૦ ૬-૪-૦
- ૨૨ સત્તારીઓ ઉપર લખવાનાં વર્તમાન
યુગની આઠ દેવીઓનાં ફોટાવાળા
ડબલ આર્ટ નોટપેપર્સ. ... ૧૦૦ ૬-૪-૦
- ૨૩ ઉત્કૃષ્ટ ડબલ સોનેરી નોટપેપર્સ. ૧૦૦ ૩-૦-૦
- ૨૪ નાનુક સોનેરી ડબલ નોટપેપર્સ. ૧૦૦ ૨-૦-૦
- ૨૫ ડબલ બેંક નોટપેપર્સ. ... ૧૦૦ ૧-૮-૦
- ૨૬ સાધારણ નોટપેપર્સ. ... ૧૦૦ ૧-૦-૦
- ૨૭ રાજ-મહારાજ ઉપર લખવાના
સોનેરી નોટપેપર્સ-કવર્સ સાથે. ૧ ના ૦-૪-૦
- ૨૮ અમલદાર વર્ગ ઉપર લખવાના નોટ-
પેપર્સ-કવર્સ સાથે. ... ૧ ના ૦-૨-૦
- ૨૯ મિત્રો પર લખવાના નોટપેપર્સ
કવર સાથે. ... ૧ ના ૦-૧-૦
- ૩૦ ઉંચી કેવોલીટીના કવર્સ. ... ૧૦૦ ૩-૦-૦
- ૩૧ સાધારણ કવર્સ. ... ૧૦૦ ૧-૮-૦
- ૩૨ હોમરૂલ વાવટાવાળા જેપાનીઝ કાગળના
સોનેરી કીનારીવાળા રૂમાલો. ... ૧૦૦ ૬-૪-૦
- ૩૩ સાદા રૂમાલો ... ૩-૦-૦

૧૬

રેશમી રૂમાલો.

૩૪ સર્વોત્કૃષ્ટ રેશમી રૂમાલ ... નંગ ૧ ના	૩-૦-૦
૩૫ બાદશાહી.	૨-૦-૦
૩૬ ખુબસૂરત.	૧-૪-૦
૩૭ રંગીન બોર્ડરવાળા.	૧-૦-૦
૩૮ સાધારણ.	૦-૧૨-૦
૩૯ નાની સાઇઝના રૂમાલ.	૦-૬-૦
૪૦ સુતરાઉ રૂમાલ ઉંચી કવોલીટી. ...	૦-૮-૦
૪૧ ઉંચી કવોલીટી-સુતરાઉ રૂમાલ. ..	૦ ૧૨-૦
૪૨ ઉંચી આર્ટ એક બુક (૭ પાના) ..	૦-૪-૦
૪૩ સાધારણ.	૦-૨-૦
૪૪ એક પાના ... ૧૦૦ ના	૦-૨-૦
૪૫ મહાલક્ષ્મીજીની છબી રંગીન ... ૧ના	૦-૨-૦
૪૬ નયનાનંદ બ્લોટીંગ પેડ.	૦-૧૨-૦
૪૭ રોજની તારીખ દાડવાનું કલેન્ડર. ..	૦-૧૨-૦
૪૮ રાઇટીંગ પેડ.	૦-૧૨-૦

જન્મોત્સવ (બર્થડે) ના કાર્ડ.

૪૯ એક કાર્ડના.	૦-૨-૦
-----------------------	-------

જન્મોત્સવનાં કાર્ડ-કંકોતરી.

છાપેલા-તૈયાર બેરંગી આર્ટકાર્ડ ૧૦૦ ના	૨-૦-૦
આર્ટ બેરંગી નોટપેપર્સ. ૧૦૦ ના	૩-૦-૦
બેરંગી સાધારણ નોટપેપર્સ. ૧૦૦ ના	૨-૦-૦

હુડી બુકો.

સો પાનાની ... નંગ ૧ ના	૧-૮-૦
------------------------	-------

૧૭

લેટની યોજના.

આ સાલમાં અમોએ માત્ર ૧૦૦ કાર્ડ કે કંકોતરીઓ મંગાવનારાઓને નીચેના પુસ્તકો લેટ તરીકે આપવાની યોજના કરી છે. આ લેટ મોકલવાનો અમારો હેતુ ગમે તે રીતે લોકોને મુક્તમાં જ ઉંચામાં ઉંચુ વાંચન પુરું પાડવું અને એ રીતે પ્રબળીય જાગૃતી અને નૈતિક હીલચાલને સહાય કરવી એ સિવાય બીજો કંઈ જ નથી.

લેટના પુસ્તકો:—

- (૧) ખ્લોટીંગ પેડ.
- (૨) પ્રેમથી મુક્તિ.
- (૩) પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ.
- (૪) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર (મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા પ્રશંસિત)
- (૫) ભજનપદ દોહન.

આ પુસ્તકો વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ગ્રાહકોએ સો કાર્ડ-કંકોતરીના ઓર્ડર સાથે જ પોતાને કઈ લેટ પ્રિય છે તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવો.

એટલું ગ્રાહકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે લેટના પુસ્તકો તથા ખ્લોટીંગ પેડ જ્યાં સુધી સીલકમાં હશે ત્યાંસુધીજ તેમને તે મોકલી શકાશે. જેમના ઓરડરમાં “ પસંદગીના પુસ્તકનું ” નામ નહીં હોય તેમને અમે ગમે તે એક લેટ સીલકમાં હશે, ત્યાં સુધી રવાના કરી શકીશું. દેખીતુંજ છે કે જેઓ વિલંબ

કરશે તેઓ ભેટનું મનપસંદ પુસ્તક મેળવી શકશે કે કેમ એ એક શંકાજ છે.

એક અગત્યની સૂચના.

દરેક ગ્રાહકે પોતાનું સીરનામું બની શકે તેટલા સાફ-અક્ષરોમાં વિગતવાર લખવું, અમારી સાથે ગમે તેટલો લાંબો પત્ર વ્યવહાર આપ્યો હોય અથવા ચાલતો હોય તો પણ પ્રત્યેક પત્રમાં તેમનું સ્પષ્ટ સીરનામું તો હોવું જ જોઈએ. જે કાગળમાં સ્વચ્છ અક્ષરો વાળું સીરનામું નહીં હોય તેનો અમલ થઈ શકશે નહીં, દરવર્ષે આવા સંકડો કાગળો ગ્રાહકોની ભારે નિરાશા વચ્ચે અમારે રદ કરવા પડે છે. એટલાજ માટે અમે ફરી ફરીને વિગતથી આ સૂચના બહાર પાડવાની તક લીધી છે. પાર્સલ અથવા બુક પોસ્ટ ઉપર ચોડી શકાય એવું એક જૂદાજ કાગળના ટુકડા ઉપર પોતાનું સીરનામું ગ્રાહકો લખી મોકલશે તો તેમના સીરનામામાં કોઈપણ પ્રકારની ગફલત થવાનો ભય નહીં રહે. આશા છે કે ગ્રાહકો સીરનામા લખવામાં શુદ્ધતા જાળવશે અને બની શકે તો કાગળના એક જૂદાજ ટુકડા ઉપર સીરનામું લખી મોકલશે.

સમયની બરબાદી.

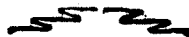
આજકાલ સૌ કોઈ જાણે છે કે પાર્સલો મોકલવામાં કલાકોના કલાકો બરબાદ થઈ જાય છે. છતાં ધારણા પ્રમાણે પાર્સલો મોકલી તેમજ મેળવી શકાતા નથી. આવા હાડમા-

રીના સંજોગોમાં વી. પી. પાર્સલ અથવા બુકપોસ્ટ મંગાવી પાછું વાળવું એ એક પ્રકારનો અસહ્ય બુલમ ગણાય. કંકોતરીઓ અથવા પુસ્તકનું વી. પી. મંગાવ્યા પછી કદાચ બહારગામ જવું પડે તો ગૃહસ્થોએ પાછળ સૂચના આપતા જવું જોઈએ અને વી. પી. પાછું ન ફરે તેનો ખંદોબસ્ત કરવો જોઈએ. ગ્રાહકોની બેઠરકારીને લીધે ઘણી વાર બુકસેલરોને સમય અને પૈસાની બરબાદી ભોગવવી પડે છે. એથી કોઈને લેશ માત્ર પણ લાલ થતો નથી. જેઓ તુરતમાં જ ઓર્ડર લખી મોકલશે તેમને તુરતમાં જ પાર્સલ વિગેરે રવાના કરવામાં આવશે.

ડીપોઝીટનો નિયમ.

બેઠરકારીથી અથવા તો ભૂલથી વી. પી. પાછું ન વળે એટલા માટે ઓર્ડરની સાથે જ રૂપિયા દીઠ એક આનાની ડીપોઝીટ મોકલી આપવાની અમે આ વિનંતી પત્ર દ્વારા અમારા ગ્રાહકોને લલામણુ કરીએ છીએ. જેઓ આ ડીપોઝીટના નિયમને માન આપી યોગ્ય રકમ નહીં મોકલે તેઓને માલ મોકલવામાં આવશે નહીં.

સેંપલો કોઈને મફત મોકલવામાં આવતા નથી એટલે કોઈએ એવા સેંપલો મંગાવવાની નકામી તસ્દી ન લેવી.

૨૦

શ્રી પર્યુષણ પર્વના ક્ષમાપનાના કાર્ડ, કંકોત્રી મંગાવનારાઓને મહાન લાભ.

ચોમાસાના નીવૃત્તિના પવિત્ર દિવસોમાં જૈન સાહીત્યનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો વાંચવામાં જૈન બન્ધુઓ પોતાનો અમૂલ્ય સમય પસાર કરે, તેમણે ખાસ નીચેની ગોઠવણ કરવામાં આવેલ છે.

કંકોત્રી કેટલા પ્રકારની છે ?

૧	શ્રાવકે શ્રાવકને લખવાના જૈન નંગ.	કિંમત
	સ્વેતાંગર કોન્ફરન્સના ફોટાવાલા	
	આર્ટ નોટપેપર ગાળખોધ લીપીમાં. ૧૦૦	૩-૦-૦
૨	શ્રાવકે શ્રાવકને લખવાના નોટપેપર્સ	
	સોનેરી. ૧૦૦	૩-૦-૦
	„ „ બેરંગી ૧૦૦	૨-૦-૦
૩	„ „ લખવાના નોટપેપર્સ	
	એકરંગી ૧૦૦	૧-૦-૦
૪	„ „ „ ૧૦૦	૦-૧૨-૦
૫	શ્રાવકે શ્રાવકને લખવાના ઉચ્ચ	
	સચિત્ર કાર્ડો. ૧૦૦	૩-૦-૦
૬	શ્રાવકે શ્રાવકને લખવાના સફાઈ	
	દાર કાર્ડ. ૧૦૦	૧-૮-૦

૨૧

૭ ક્ષમાપનાની છ પાનાની ચેકબુક	૧	૦-૨-૦
૮ આચાર્ય મહારાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરજી પાણેથી ખાસ તૈયાર કરાવેલી ક્ષમા- પનાની ગ્રંથ.	૧૦૦	૩-૦-૦
૯ રેશમી રૂમાલને ટક્રર મારે એવા જાપાનીજ કાગળના રૂમાલ અત્યંત વૈરાગી અને ક્ષમાપનાના પદોથી ભરપૂર અને ચૌદ સ્વપ્નોના ચિત્રો સહીત.	૧૦૦	૩-૦-૦
૧૦ મારવાડી કંકોત્રી કે કાર્ડ બેરંગી ઉંચામાં ઉંચા.	૧૦૦	૧-૮-૦
૧૧ મારવાડી સોનેરી કંકોત્રી.	૧૦૦	૨-૦-૦
૧૨ રેશમી રૂમાલ	૧	૦-૧૨-૦
૧૩ સુતરાઉ રૂમાલ	૧	૦-૮-૦
૧૪ શ્રાવકે મુનિરાજેને લખવાના ઉંચા બેરંગી નોટપેપર્સ	૧૦૦	૩-૦-૦
૧૫ " " કાર્ડ	૧૦૦	૨-૦-૦
૧૬ મુનિરાજે શ્રાવકને લખવાના કાર્ડ કે નોટપેપર કંકોત્રી.	૧૦૦	૨-૦-૦
૧૭ મોટા મુનિરાજે નાના મુનિરાજને લખવાના કાર્ડ કંકોત્રી નોટપેપર્સ	૧૦૦	૨-૦-૦
૧૮ નાના મુનિરાજે મોટા મુનિરાજને લખવાના કાર્ડ કંકોત્રી.	૧૦૦	૨-૦-૦
૧૯ ક્ષમાપનાના કવર	૧૦૦	૧-૮-૦

૨૨

ઉપર જણાવેલી કંકોત્રીમાંથી કે કાઠોમાંથી એક સાથે ૧૦૦ નંગ મંગાવનારને નીચે જણાવેલા કિંમતી પુસ્તકોમાંથી મંગાવનારની ઇચ્છા મુજબ એક પુસ્તક લેટ આપવામાં આવશે.

(૧) આત્મસિદ્ધ શાસ્ત્ર (૨) લાલન આત્મવાટિકા (૩) ગિરનારમહાત્મ્ય (૪) આત્મપ્રદિપ (૫) મૈત્ર મૈત્રી યાને મિત્ર-ધર્મ (૬) પ્રેમથીમુક્તિ (૭) સમરાદિત્ય સંક્ષેપ્ત (સંસ્કૃત) આ બ્રંથ મુનિરાજે સીવાય બીજાઓને લેટ આપવામાં આવશે નહિ. (૮) ધર્મબીન્દુ (૯) આનંદધન તથા ચીદાનંદ જોતેરી.

આવી સખ્ત મોંઘવારીના સમયમાં જ્યારે સાહિત્યનો ફેલાવો કરવાનો દાવો કરનાર કહેવાતી મહાન્ સંસ્થાઓના કાર્યવાહકોએ વર્તમાન કાળે પોતાના તરફથી લઘુ પહેલાંના પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની કિંમત બેથી ત્રણગણી વધારેલી છે ત્યારે અમો આવી રીતે લાલ આપીએ છીએ તેનો વિચાર સમાજ કરશે.

ઓર્ડર મોકલનારે—વગર વિલંબે મોકલવો, પુસ્તકો સીલકમાં હશે ત્યાંસુધીજ આપવા બંધાયેલ છીએ. ઓર્ડર આપવાની સાથે ડીપોઝિટ તરીકે બે આનાની ટીકીટો મોકલવી. કારણકે વર્તમાનકાળે મંગાવીને પાછા મોકલનારની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે. જેના લીધે અમારે આ નિયમ રાખવા વગર છુટકો નથી. મંગાવનારે પોતાનું નામ, ઠેકાણું, ગામ, પોસ્ટ, જિલ્લો, વીગેરે સાફ અક્ષરોમાં લખવું.

લખો—

મેઘજી હીરજી બુકસેલર C/o પાયધુની—મુંબઈ

અનુક્રમણિકા.

(૧) ગૃહસ્થે જાગવાનો સમય-સ્વમના કારણો-કેવાં સ્વપ્ન ક્યારે સાચાં પડે. મળનો પ્રકાપ સહેલાઈથી કેવી રીતે દૂર કરો શકાય. પ્રાતઃ જળ-પાનનો વિધિ-મળોત્સર્ગ અથે કયાં જવું-કસરતની આવશ્યકતા, દેહની મન ઉપર થતી અસર-દંતધાવનનો વિધિ-નાક વડે પાણી પીવાથી થતા લાભ, પ્રાતઃ કાળમાં માતા-પિતાને વંદન કરવાની આવશ્યકતા.

પૃષ્ઠ ૧-૧૬

(૨) સ્નાન વિધિ-સ્નાનનું સ્થાન-તૈલાભ્યંગના લાભ-સ્નાન પછીના શુક્રનો-સ્નાન અને નક્ષત્રનો સંબંધ-ક્ષૌર વિધિ-પરિધાન વિધિ-નવાં વસ્ત્રોની સાથે વાર નક્ષત્રનો સંબંધ-સ્વાભાવિક જીવન, કેવાં વસ્ત્રો દાનમાં આપી શકાય-નવા વસ્ત્રના નવ લાગ-મંદિરમાં કે ઉપાશ્રયમાં વસ્ત્રાલંકારો પહેરી જવાની જરૂર-પૂજનવિધિ-જીન-પ્રતિમા સંબંધી સ્પર્શીકરણ.

પૃષ્ઠ ૧૭-૩૫

(૩) તાંબુલ ભક્ષણનો વિધિ-ન્યાયોપાર્જીત ધનથી થતું કલ્યાણ, સંચયની સાથે ત્યાગની આવશ્યકતા, કયે કયે માર્ગે દ્રવ્ય પેદા કરી શકાય? દ્રુપિની પ્રધાનતા-અન્ન સંગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા-શ્રેષ્ઠ વણિકનાં લક્ષણો-લસ્તસંજ્ઞા-સુચતુર વણિકે રાખવી જોઈતી સાવચેતી-પ્રથમના વેપારીઓની પ્રભાવિકતા, તેમની સત્યપ્રિયતા-વ્યાપારની સાથે ધર્મનો સંબંધ-દ્રવ્ય જેર જેવું ક્યારે ગણાય? ઉદ્યોગ અને લક્ષ્મી. પૃષ્ઠ ૩૫-૪૯

(૪) રાજાનો પરિચય-કેવા રાજા સમાજ તથા ધર્મનું કલ્યાણ કરી શકે-રાજમંત્રી કેવો હોવો જોઈએ-વણિકપુત્રો મંત્રીપદ કેવી રીતે

૨૪

શોભાવતા ? સેનાપતિના ગુણો-નોકરીમાં આગળ વધવાનો માર્ગ-
નોકરે કેવો વિવેક રાખવો, સભામાં કેવી રીતે વર્તવું, શેઠને સલાહ શી
રીતે આપવી ?

પૃષ્ઠ ૪૯-૫૬

(૫) અતિથિના લક્ષણો-અતિથિ સેવા-અન્નદાનનું માહાત્મ્ય,
ભોજન કરતા પહેલાં કોની સંભાળ લેવી-ભોજનનો સમય, અજીર્ણના
પ્રકાર-ભોજન સંબંધી બીજા નિયમો-અપર્શસ્પર્શ પરસ્પરનું એકબીજા
આવાનો નિષેધ-પાણી પીવાના સાધનો-કળ પુલના લક્ષણોમાં વિવેકની
જરૂર, આનંદિ પ્રકૃતિની આવશ્યકતા, માતા કે બહેનના હાથની રસોડામાં
રહેલી ઉત્તમતા, ત્યાગી પુરૂષોને ભોજન સામગ્રી અર્પવાથી થતો લાભ,
કેવું ભોજન ક્યારે લેવું ? ભોજનમાં પાણી ક્યારે પીવું, મીઠી, ખારી
વસ્તુઓમાં રાખવાનો કેમ-દુધના દાયદા કયે સ્થળે ભોજન કરવા જવું,
ભોજન પછી કર્તવ્ય કર્તવ્ય ભોજનમાંથી ઝેર શોધી કઢાડવાનો ઉપાય.

પૃષ્ઠ ૫૭-૮૨

(૬) સંધ્યા સમયનો પ્રભાવ, સંધ્યા ભોજન, ભોજનનાં દ્રવ્યો
ઉપર સૂર્ય કીરણોની અસર, સંધ્યા સમયે ક્યા ક્યા વ્યાપારો વર્જવા,
દીપક તથા પલંગ વિગેરે કેવા હોવા જોઈએ, સુતા પહેલાં શું શું કરવું,
પૃથગ્ શય્યાથી લાભ, શયન વિધિ, રાત્રીએ કેટલાં વાના શા માટે ન
કરવા ? લગ્ન એ પાશવવૃત્તિને સંતોષવા માટે નથી, કન્યા વિક્રય વિષે
સદ્વિચાર, કન્યા કેવા પાત્રને આપવી ? અપાત્ર વિષે સ્પષ્ટીકરણ, વિદ્યાવાન
પાત્રની પસંદગી કરવાનો આગ્રહ, શુરવીર નરને કન્યા કેમ ન આપવી ?
મુમુક્ષુને કન્યા આપવાથી હાની, ભવ્યાકૃતિ પુરૂષનાં લક્ષણો, પૂન્યપાત્ર
પુરૂષ, સુખશીલ મનુષ્ય, વન્યવાદને પાત્ર પુરૂષ, ઉભનીશીલ પુરૂષ, કાર્ય
સાધક પુરૂષ, આદિ પુરૂષોના આલ્પ ચિન્હો કેવાં હોય. ગતિ વર્ણ સ્નેહ
સ્વર તેજ અને સત્વ ઉપરથી મનુષ્ય, પરિક્ષા કરવાની કળા,

૨૫

દેવ યોની મનુષ્ય યોની તિર્થંચ યોની તથા નારકામાંથી અવતરી આવેલા મનુષ્યો કેવી રીતે પારખવા ? મનુષ્યત્વ કોને કહેવાય ? આકૃતી ઉપરથી પ્રકૃતી તપાસવાની વિદ્યા, માનવદેહ ઉપરનાં કુદરતી લક્ષણો, સ્ત્રી અને પુરૂષનાં લક્ષણોમાં વિભિન્નતા, હાથ અને હાથની રેખાઓ વિષે વિવેચન, આંગળીઓના વિચિત્ર નામો પડવાના કારણો, ઉત્તમ હાથ કયો કહેવાય ? હથેળીના રંગો ઉપરથી અનુમાન, મણિગંધની પરીક્ષા, આંગળીઓ ઉપરથી ચતુર્ભાવી સૂચન, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, ઉર્ધ્વ રેખા, આયુષ્ય રેખા, ધન રેખા, પુત્ર રેખા આદિનાં સ્થાનો, વજ્ર વત્સ હાથી બળદ તથા આયુષ્યની રેખાનો પ્રભાવ, તે રેખાઓ ક્યાં આવેલી હોય છે, રેખાઓ ઉપર મૃત્યુનું સૂચન, નખ ઉપરથી સૂચવાતું ભાવી. ૫૪ ૮૨-૧૨૬.

(૭) વધૂનાં લક્ષણો, સ્ત્રીની નિંદા કરવાના કારણો, બન્ધુવાળી કન્યા પરણવાનું કારણ, કન્યા વિવાહ યોગ્ય ક્યારે ગણાય ? બાળ લગ્ન ક્યારથી પ્રચલિત થયા અને તેથી શી શી હાની થઈ ? કંકાસ પ્રિય નારીનાં લક્ષણો, દોષવાળી સ્ત્રીનાં લક્ષણો, પગની પાટલી ઉપરથી સ્ત્રીનો સ્વભાવ ઓળખવાની રીત, દુરાચારિણી દરિદ્રી દુઃખી તથા અદ્યાયુષી કન્યાનાં બાહ્ય લક્ષણો, નારીના આવશ્યક ગુણો, નારી દેહ ઉપરના ભમરાઓ વિષે વિવેચન, કન્યાનાં નામ પાડવામાં રાખવાની સાવચેતી, વિષ કન્યાનાં લક્ષણો, પરસ્ત્રી પ્રત્યે કેવા ભાવથી નીહાળવું ? આ કાળે નીતિનું અધઃપતિત ધોરણ, કઈ સ્ત્રીને પૂજ્ય માનવી જોઈએ ? અસહાય સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં સમાએલો પુરૂષાર્થ, સ્ત્રી જાતિ કયા કયા દુર્ગુણોને લીધે તિરસ્કાર પાત્ર બને છે ? વંશપરંપરામાં ઉતરે એવા રોગવાળી કન્યા કે પુત્રના લગ્ન નહીં કરવાનો ઉપદેશ, લોભી સ્ત્રી કુટુંબમાં કેવી રીતે કલેશ કરાવે ? કઈ સ્ત્રી પ્રત્યે ઉદારતાનિભાવ ધારણ કરવો ? રાજ્ય

૨૬

દ્વારે જનારી સ્ત્રી શા માટે વર્જનીય ગણાય ? વ્યભિચાર વિષે શિક્ષા, લગ્ન વખતે દંપતીમાં કેવા કાલ-કરાર થાય છે તે વિષે ખુલાસો, એ પવિત્ર કરારનો કોણે ક્યારે ભંગ કર્યો ગણાય ? બ્રહ્મચર્યની નવ વાડો, વ્યભિચારી સ્ત્રી પુરૂષો પોતાના પ્રાણુબળની કટલી હાની કરે છે ? સ્ત્રીને વશીભૂત રાખવાનો અમોઘ ઉપાય, દાસ દાસીઓની સંગતનું પરિણામ (૧) ખાળા (૨) તરૂણી, (૩) પ્રોહા અને (૪) વૃદ્ધા એવા સ્ત્રીના ચાર ભેદ, એ ચારે પ્રકારની સ્ત્રીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ, રૂપ રંગ ગંધ ઉપરથી પડેલા ભેદો, પદ્મિની ચિત્રિણી શંખિની અને હસ્તિનીના લક્ષણો, વિલાસી પુરૂષો કામિનીઓને કેવી રીતે વશ કરે ? એ વિષય ઉપર સંયમ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો, લગ્ન વખતે મુકવામાં આવતાં અંકુશો-તેના કારણો, ગર્ભાશયના દર્દો આજકાલ કેમ વધી પડ્યાં છે ? મરજી માફક ખાળકો શું પેદા કરી શકાય ? સ્ત્રી સંભોગ કરવાનો હક્ક ક્યારે મળી શકે છે ? કામી પુરૂષોની દુર્દેશા, સંભોગની મર્યાદા, વિલાસી પુરૂષોનો વૈભવ, વિકાર અને સંયમનો સંબંધ, ઋતુઓ અને સ્ત્રી સંભોગ, સ્ત્રી પુરૂષ પરસ્પરને અપ્રીતિકર કેમ થાય છે ? કામથી ઉન્મત્ત થયેલી સ્ત્રીના હાવભાવ, સ્ત્રીના દેખતાં શું શું ન કરવું ? લક્ષ્મી સરખી સ્ત્રીના લક્ષણ, યાત્રાત્રીઓના સંસર્ગથી જન્મેલા દોષો, હાલના પોષાકની ખામી, પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે કુલીન સ્ત્રીએ કેવીરીતે વર્તવું ? પૃષ્ઠ ૧૨૬-૧૭૫.

(૮) ખાળ લગ્નથી સંતતીની નિર્વીર્યતા, ગર્ભાશય પ્રગ્નેત્વપત્તિ માટે ક્યારે તૈયાર થયું ગણાય ? ઋતુધર્મ, તે વખતે સ્ત્રીએ શી રીતે વર્તવું ? ઋતુ સ્નાનનો વિધિ, ઋતુ દાનનો સમય, ચોક્કસ તિથિઓ વર્જવાની આવશ્યકતા, ભાગ્યશાળી પુત્ર તથા ગુણવંતી પુત્રીઓ શી રીતે પેદા થઈ શકે ? ગર્ભ ઉપર નક્ષત્રની અસર, પુત્ર પુત્રી તથા નપુંસક

જન્મવાનું કારણ, પીયં વૃદ્ધિકારક દ્રવ્યો, ગર્ભ રહ્યો કે નહીં તે શી રીતે જાણાય? ભાવાભાવ ઉપરથી ગર્ભનું ભવિષ્ય, ગર્ભમાં પુત્ર છે કે પુત્રી તેની પરીક્ષા, ગર્ભિણી માટે નિયમો, ગર્ભની વૃદ્ધિ શી રીતે થાય છે? સ્ત્રી-પુરૂષ અને નપુંસકનું શારીરિક અંધારણુ, આળક ઉદરમાં કેવી રીતે રહે છે? જન્મ સમયના નક્ષત્રો, આળકને દાંત આવવાનો સમય, દાંતપરથી આળકનું ભાવી, નિદ્રા રાતેજ આવે તેનું કારણ, નિદ્રામાં ઈંદ્રિયોનું કાર્ય, નિદ્રાના પ્રકાર, દિવસે કાણે નિદ્રા લેવી? ભૂખ્યા પેટે નિદ્રા લીધી હોય તો? ગ્રીષ્મમાં દિવાનિદ્રા.

પૃષ્ઠ ૧૧૭૬ થી ૧૬૬.

(૬) ઋતુચર્યા-વસંતચર્યા-ગ્રીષ્મચર્યા-વર્ષાચર્યા-શરતચર્યા-શિશિરચર્યા-હેમંતચર્યા, આખા વર્ષમાં કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધી હિતોપદેશ, ધર્મધ્યાન કરવા વિષે ખાસ આગૃહ, કેવા દેશમાં શ્રાવકે વસવું. નિમિત્ત શાસ્ત્ર, રાષ્ટ્રને શિરે આકૃત પડવાની હોય તો કેવાં ચિન્હો દેખાય? ઉપદ્રવ થવાનો હોય તો પ્રથમ શું થાય? ઇન્દ્ર ધનુષ્ય તથા વનસ્પતિમાં વૈચિત્ર્ય જાણાય તો શું થાય? દુકાળનું અગ્ર સૂચન કેવી રીતે જાણવું? દેશમાં ઉત્પાત થવાનો હોય તો પશુ પક્ષીઓમાં કેવું પરિવર્તન થાય? ઉત્પાત સાથે નક્ષત્રોનો સંબંધ, અતિવૃષ્ટિ, મોંઘવારી, સોંઘવારી કે દુકાળનું જ્ઞાન અગાઉથી શી રીતે મેળવી શકાય? મહામારી વ્યાધિ, આદિનું અગ્રસૂચન, દીવાળીના દિવસે જે વાર આવે તે પરથી અંધાતું અનુમાન, ગૃહ નવું અંધાવવું હોય તો કયો મહિનો તથા કઈ દિશા પસંદ કરવી? પ્રથમ આંકણી કયા નક્ષત્રમાં કરાવવી? આય, વ્યય તથા લગ્નાંશ વિષે સ્પષ્ટીકરણ, ઘરના ભેદો, પાણીઆઈ ક્યાં રાખવું? વેધદોષ ક્યા ક્યા ગણાય? વૃક્ષ તથા પ્વજની ળાયા વિષે ખુલાસો, ઉત્તમ ગૃહનું લક્ષણ, પાડોશીઓ કેવા હોવા જોઈએ? ઘરમાં ફરનીયર અથવા શોભન સામગ્રી કેવી

૨૮

રાખવી ? આપણો પૈરી અતિથિ તરીકે આવે તો શું કરવું ? ધરની આસપાસ વૃક્ષો કેવાં પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ ? મંદિરની ભૂમિ તથા પ્રતિમા વિષે વિવેચન-પ્રતિમાધિકાર વિગેરે-કઈ પ્રતિમા પૂજ્ય ગણાય ? પ્રતિમાના અંડિતપણા ઉપરથી અનુમાન-કઈ પ્રતિમા ધરમાં અને કઈ પ્રતિમા દેરાસરમાં રાખવી ? પ્રાસાદ રચના-પ્રતિમાની દ્રષ્ટિનું ધોરણ-શિષ્ય પરીક્ષા-પ્રાસાદની ઉંચાઈ-પહોળાઈ-લંબાઈ અને ખ્વજ-જીર્ણોદ્ધારનું વારતુ ક્યારે લઈ શકાય ? ભામંડળ પ્રકટાવવાનો વિધિ-કાષ્ટ પરીક્ષા.

પૃષ્ઠ ૧૯૯ થી ૨૫૩

(૧૦) સંતાન પ્રેમની સાર્થકતા ? બાળકને નીશાળે ક્યારે મૂકવો-પૂર્વના કળાચાર્યો-પ્રથમના આશ્રમો-ગુરુનું કર્તવ્ય-શિષ્યને ક્યાં સજા કરવી ? ક્યા વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને પ્રિય થાય ? શિષ્યે કેવો વિનય રાખવો ? શિષ્યનો પોપાદ કેવો હોય ? ગુરુને કેવી રીતે સંબોધવા ? વિદ્યા પ્રાપ્તિના દસ ટારણો-નવી વિદ્યાનો આરંભ ક્યારે થાય ? બાપાનો અભ્યાસ-તર્ક-શાસ્ત્ર-નીતિશાસ્ત્ર વિગેરેના અભ્યાસની શી જરૂર છે ? વૈદ્ય વિદ્યાના આઠ ભેદો-કામશાસ્ત્ર, મંત્રશાસ્ત્ર, અંગ સ્ત્રુરણશાસ્ત્ર, આદિના અભ્યાસની જરૂર-નવકાર મંત્રનું માહાત્મ્ય.

પૃષ્ઠ ૨૫૪ થી ૨૭૦.

(૧૧) વિષ ચિકિત્સા, સર્પો મનુષ્યને શામાટે કરડતા હશે ? સર્પ દંશને અને તિથિ-વાર-નક્ષત્રને નજીકનો સંબંધ-દંશ ઉપરથી દરદીના ભવિષ્યની પરીક્ષા-હૂતના દેખાવ ઉપરથી દરદીના ભાવનું સૂચન-શરીરના ભર્મરથાનો અને તે ઉપર સર્પદંશની અસર, પ્રાણધાતક ઝેરનું ક્રમિક પરિણામ કેવા લક્ષણોવાળો દરદી બની જાય-સર્પના રથાનભેદ પ્રકાર-વિષનો ઉદયકાળ-અપરાન્ત યોગ-વારભેદે વિષની અસર-અનંત, વાસુકી આદિ નાગનાં લક્ષણ-વિષ કેવી રીતે શરીરમાં પ્રસરે છે અને તે ક્યાંસુધી

૨૯

સુસાધ્ય ગણાય? મનુષ્યની અમૃતકળા વિષે વિવેચન-વિષ ઉતારવાના
 વ્યવહારિક પ્રયોગો. પૃષ્ઠ ૨૭૦ થી ૨૮૭.

(૧૨) દર્શન શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતી આત્મશાંતિ-જ્ઞેન
 દર્શન મહિમા-સદ્દેવતત્ત્વ-સ્યાદ્વાદ-નવતત્ત્વ-જીવાજીવ-ગુરુસ્વરૂપ-દિગં-
 ખર તથા શ્વેતાંખર સાધુમાં લિખતા-મીમાંસક મતની માનીનતા-શુદ્ધ-
 ધર્મનું સ્વરૂપ-ઔદ્ધ ધર્મની પેટા શાખાઓ-સાંખ્યમત-શૈવમતનું સ્વ-
 રૂપ, ન્યાયમત-વૈશેષિકના માન્ય પદાર્થો-નાસ્તિકનું મંતવ્ય-અનુમાન,
 ઉપમિતિ, આપ્ત કથન, આદિનું સ્પષ્ટીકરણ, સદાચારની કીમત-વાણી-
 વિનયનો સામાન્ય ઉપદેશ-વાણીની મનોહરતા કેવી રીતે આણવી?
 પ્રશંસા અને નિંદામાં સમભાવ રાખવા વિષે-ક્યાં મૌન સેવવું? અભિ-
 પ્રાય એકદમ ન આપી દેવો-કઠોર શબ્દો કેવી યુક્તિથી કહેવા? વચ્ચમાં
 બોલી ઉઠવાની કુટેવ ટાળવા વિષે-પુનરુક્તિ હોય વિષે વિવેચન, વચન
 આપતાં પહેલાં કેટલી વાતોનો વિચાર કરી લેવો? દૃશ્યાદૃશ્ય વિવેક,
 મનુષ્યની દૃષ્ટિમાં તેનું હૃદય કેવી રીતે પારખવું? નેત્ર પરિક્ષાદ્વારા માણ-
 સના નસીબની પરીક્ષા, નોળીઆ, મયૂર, તથા કુકડાના જેવા નેત્રો હોય
 તે શું સમજવું? ભૂત વળગ્યું હોય તે માણસની નજર કેવી હોય?
 ક્યારે કયે સ્થળે જવું તે સંબંધી સામાન્ય સૂચના, માર્ગે ચાલતાં દૃષ્ટિ
 ક્યાં રાખવી? પ્રયાણ કરતાં પહેલાં રાખવી જોઈતી સાવધતા, વળાવવા
 માટે ક્યાં સુધી જવું? પ્રવાસમાં રાખવાની સાવચેતી, હાથી, ઘોડાથી
 કેટલું દૂર ચાલવું? કેવા સ્થાનમાં આશ્રય લેવો? પૃષ્ઠ ૨૮૭ થી ૩૨૦.

(૧૩) મસલત ચલાવવાનું સ્થાન-મસલતમાં સાથે દોને રાખવો,
 કોની સાથે મસલત ચલાવવી? મસલતનાં સ્થાનમાંથી નીકળ્યા પછી શું
 કરવું? નિર્ગળતાની ભાવનાઓ કેંઈકે દેવા વિષે. આપત્તિમાં પશુ કર્તવ્ય

કર્મે જાઓ-પ્રસંગોપાત આડંબરની આસ્યકતા-કોની ઉપર વિશ્વાસ ન મુકવો-સંત પુરૂષો પ્રત્યેની આપણી ફરજ-પરાક્રમ અને તપસ્યા હીન કુળને દાખી દેછે-ઉન્નતિ પામતા પહેલાં શું વિચારવું? આત્મવિચારણા, વ્યવહારમાં કેવી તૈયારીઓ રાખવી જોઈએ-ઉપદ્રવોની સામે શી રીતે ટક્કર ઝીલવી? પ્રતિજ્ઞા પાલન, જ્ઞાતિ દ્રોહી કાણુ ગણાય? જ્ઞાતિસેવા શી રીતે કરવી? જ્ઞાતીમાં કલેશનાં મૂળ અને તે કેવી રીતે સંશોધાય? આગે વાનનું લક્ષણ-જ્ઞાતીબંધુની સેવા-લોકપ્રિય શી રીતે થવાય? લોકપ્રિયતા શી રીતે નષ્ટ થાય? પોતાનો આત્માજ આત્માનો ઉદ્ધાર કરી શકે, સંમાન્ય પુરૂષો પણ શી રીતે પાયમાલ થાય છે? દુઃખ ઝહોરવાનાં ધોરી માર્ગ-ગૃહસ્થોના આઠ છિદ્રો. પૃષ્ઠ ૩૨૧-૩૪૫.

(૧૪) સ્વર શાસ્ત્રનો મહિમા-તેનો લોપ થવાનું કારણ-શરીરમાંની નાડીઓ-સૂર્યસ્વર તથા ચંદ્રસ્વર-ચંદ્રસ્વર આલતો હોય તે વખતનાં કર્તવ્યો-સૂર્યસ્વર વેળાના કર્તવ્યો-પખવાડીયા સાથે નાડીનો સંબંધ-રાશીઓ સાથે સ્વરનો સંબંધ-પ્રશ્ન વિચારસાથે સ્વરનો સંબંધ-સ્વરમાં પાંચ તત્ત્વનો સમાવેશ પાંચ તત્ત્વો ઓળખવાની રીતિ-સ્વરો દ્વયની સહાયથી વર્ષફળ જાણવાની પદ્ધતિ-કુટુંબ તથા શરીર ઉપર સ્વરોદ્વયની અસર-સ્વરશાસ્ત્રના આધારે વિવિધ પ્રશ્નોના ખુલાસા, સ્વરશાસ્ત્ર અને પરદેશગમન-પરદેશમાં રહેલ સ્નેહીની સ્થિતિ જાણવાની રીત-સ્વર શાસ્ત્રના સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય કેટલીક બાબતો, પુત્ર કે પુત્રી પેદા થશે તે જાણવાની રીત. શુકન શાસ્ત્ર. પૃષ્ઠ ૩૪૫-૩૭૧.

(૧૫) પાપ અને તેનું પરિણામ-પાપનો બંધ શી રીતે થાય-સંસારમાં પ્રત્યક્ષ થતું પાપનું ફળ-પાપથી બચવાના માર્ગ-ક્રોધ માન માયાના પરિણામ-પુણ્યનો પ્રતાપ-સંસારમાં તેવો પ્રભાવ કેમ પ્રત્યક્ષ નથી

યતો ? ધર્મનું સ્વરૂપ, ધર્મપરીક્ષા, દાન શીઘ્ર તપ ભાવનાનું વિસ્તૃત વર્ણન-ગૃહસ્થો શી રીતે શીઘ્રવ્રત પાળી શકે ? તપના પ્રકાર તથા સ્વરૂપ, ભાવનાનું સ્વરૂપ. પૃષ્ઠ ૩૭૨ થી ૩૯૨.

(૧૬) જીવતત્ત્વ, તત્ત્વની સાચી જાણ ક્રમ જાગતી નથી ? યોગીનું આવાસ સ્થાન, ધ્યાનનો અધિકારી, યોગીઓની ચિત્તવૃત્તિ, યોગીઓ અભક્ષ્યભોગી કેમ ગણાય છે ? મૈત્રી પ્રમોદ કરુણા માધ્યસ્થાદિ ભાવનાનું સ્વરૂપ, જીવમાત્ર શું પરમાત્મા બની શકે ? રૂપસ્થ પદસ્થાદિ ધ્યાન અને તેના દ્રષ્ટાંતો, કુલક રચકની સૂચના, મનને કાબુમાં લાવવાનો વિધિ, રૂપાતીત ધ્યાન, સંક્ષિપ્ત આત્મસ્વરૂપ, સંસાર અને મોક્ષની સ્થેજ સમજણ, ધ્યાન કેવા આત્માનું કરવું ? ધ્યાનસ્થ જીવ કેવો ગણાય ? ચાર્વાકના મતનું ખંડન, જીવ દેખાતો કેમ નથી ? જીવનું વર્જન કેમ નથી થતું ? ચૈતન્ય એ શું મિશ્રણ જન્ય છે ? પ્રત્યક્ષવાદીઓનું ખંડન, જીવના અસ્તિત્વમાં યુક્તિઓ, મનુષ્યમાં જ્ઞાનનું તારતમ્ય જોવાય છે તેનું કારણ, ધ્યાની પુરૂષની અદ્ભૂતતા. પૃષ્ઠ ૩૯૩ થી ૪૧૫

(૧૭) મૃત્યુ નજીકમાં હોય તો તેનાં ચિન્હો, મૃત્યુ પહેલાં કેવાં કાર્યો કરવાં, જીવને મૃત્યુજ ન આવે તેનો ઉપાય, મૃત્યુ સુધારવાનો માર્ગ પુણ્યશાલી પુણ્યો દેહત્યાગ કેવી રીતે કરે ? મૃત્યાદિ પૃષ્ઠ ૪૧૫ થી ૪૧૯ સૂરિ શિષ્ય પરિચય પૃષ્ઠ ૪૨૦ થી ૪૨૧

છપાય છે! છપાય છે!! છપાય છે!!!

છેલ્લા દશ વર્ષ થયા અમારી પાસે એજ ફરીયાદ મુખ્યત્વે આવ્યા કરતી કે “ શ્રાવકોને તેમના નિત્યના ધર્મકૃત્યોમાં સરજાતા થાય એવો કોઈ ગ્રંથ ક્યાં છે ? અમોયે એ ફરીયાદનો સંતાપકારક ઉત્તર આપવા ડાયરીની સાઇઝમાં એક બે મુળ ગ્રંથ બહાર પાડવાનો ઠરાવ કર્યો છે.

આ ઉપયોગી ગ્રંથ શ્રાવણ માસમાં બહાર પડશે. આ ગ્રંથના અગાઉથી બે આના ડીપોજીટ મોકલી ગ્રાહક થનાર પાસેથી કિંમત રૂપીઆ બે લેવામાં આવશે, અને પાછળથી કિંમત રૂપીઆ ત્રણ લેવાનો ઠરાવ કરેલ છે.

છપાય છે.

જે શ્રાવકો પોતાનું શ્રાવકપણું ઉજ્જવળ બનાવવા આહતાં હોય તેમને માટે આ ગ્રંથ એક સલાહકાર તરીકેનું કર્તવ્ય બનવે છે. આ ગ્રંથમાં નીચે મુજબ ફોટાઓ દાખલ કરવામાં આવશે.

૧ શ્રી મહાવીરસ્વામી	૫ શ્રી મણીભદ્રજી યક્ષ
૨ શ્રી ગૌતમસ્વામી	૬ શ્રી ચક્રેશ્વરી દેવી
૩ શ્રી પાર્શ્વનાથજી	૭ શ્રી પદ્માવતીજી દેવી
૪ શ્રી કેશરીઆનાથજી	૮ શ્રી ચોવીશ તીર્થંકર
- અને નવપદજીનું મંડળ.

આ દર્શનીય છબીઓ ખાસ મોટા ખર્ચે તૈયાર કરાવેલ છે. આ ગ્રંથનું પુરું અતિ સુંદરમાં સુંદર બનાવવામાં આવશે.

ચેતવણી આપીએ છીએ કે આ ગ્રંથના ગ્રાહક થવામાં જો વિલંબ કરશો તો પાછળથી પસ્તાશો.

આ ગ્રંથનું નામ — ❖ —

સરસ સચિત્ર સ્તવનાવળી છે,

અને

તેના ગ્રાહક થવું હોય તો નીચેના શિરનામે
તમારું નામ રજીસ્ટર કરાવી કુંપન મંગાવીદ્યો.

મેઘજી હીરજી ગુકમેસર,

પાયધુની મુંબઈ.

भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररंध्रा,
 अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशांगी ।
 मृदुवचनसुशीला गीतनृत्यानुरक्ता,
 सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगंधा ॥

मृदुवचनसुशीलः कोमलांगः सुकेशः ।

सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥

(रतिमंजरी.)

સ્રી—પુરૂષોત્તમ સાચો સલાહકાર

❀ વિવેક વિલાસ ❀

યાને

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

(૧)

સૂરિ—તમે બરાબર વખતસરજ મહારી પાસે આવી પહોંચ્યા છો. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર મનુષ્યોએ રાત્રીનો આઠમો પહોર બાકી રહે તે વખતે—અર્થાત્ લગભગ સાડા ચાર વાગે પથારીમાંથી નીકળી જવું જોઈએ.

શિષ્ય—પણ કેટલીક વખત રાત્રી બેચેનીમાં અને સ્વપ્નમય સ્થિતિમાં પસાર થાય છે. તેનું શું કારણ હશે? શુદ્ધેવ!

સૂરિ—કોઈ અનુભવેલી વાત મનમાં રહી જવાથી, પ્રત્યક્ષ જોયેલી વસ્તુનું ધ્યાન કર્યા કરવાથી તેમજ અજીર્ણ, ચિંતા અને સ્વભાવદોષ આદિ કારણોને લીધે મનમાં વ્યાકૂળતા થઈ આવવાથી, મનુષ્યો પુરી નિદ્રા લઈ શકતા નથી; તેથી તેમની રાત્રી સ્વપ્નનાં જોવામાં જ પસાર થઈ જાય છે.

૨

વિવેક વિદ્યાસ.

શિષ્ય—એ સ્વપ્ન સાચા પડતાં હશે કે નહીં ?

સૂરિ—મેં ઉપર જે કારણો દર્શાવ્યાં તે કારણોના પરિણામે જો સ્વપ્ન આવ્યાં હોય તો તે બિલકુલ નિષ્ક્રમ જાય છે, પણ તે ઉપરાંત સ્વપ્ન આવવાનાં બીજાં કેટલાંક દૈવી કારણો હોય છે. ધર્મકૃત્યના પ્રભાવથી તેમજ દેવતાદિના જે સ્વપ્ન આવે છે, તે ઘણી વાર ખરાં પડે છે.

શિષ્ય—દૈવી કારણો વિનાનાં જે સ્વપ્ન આવે તે બધાં શું નિરર્થક જતાં હશે ?

સૂરિ—નહીં, સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ આપણું એક પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે. તે સંબંધમાં આપણા પૂર્વાચાર્યોએ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી એવાં સત્યો શોધી કાઢ્યાં છે કે જેનો પુરેપુરો ખ્યાલ હજી પાશ્ચાત્ય પ્રજાને નથી આવી શક્યો. દુકામાં એટલું સમજી લેવું ખસ થશે કે જેઓ તદ્દન નીરોગી હોય છે, જેઓ પોતાની ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખી શકે છે અને જેઓ નિર્દોષ તથા પવિત્ર ચિત્તવાળા હોય છે, તેમનાં સ્વપ્ન કદિ મિથ્યા થતાં નથી.

શિષ્ય—એજ સંબંધમાં બીજી એક વાત પૂછી લઉં. સઘળાં સ્વપ્ન તુરતમાં જ પોતાનો પ્રભાવ બતાવતા હશે ?

સૂરિ—સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે રાત્રીના પ્રથમ પહોરે જે સ્વપ્ન આવે તે પ્રાયઃ એક વર્ષ પોતાનો પ્રભાવ બતાવે, બીજા પહોરનું સ્વપ્ન છ માસે, ત્રીજા પહોરનું ત્રણ માસે, ચોથા પહોરનું એક અને માસે રાત્રીની છેલ્લી બે ઘડીએ દીઠેલું સ્વપ્ન દશ દહાડે અને સૂર્યોદયના વળાંતનું સ્વપ્ન તુરતમાં જ ક્રમ આપે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩

શિષ્ય—અમુક સ્વપ્નનું ક્ષણ સાડું વા માહું આવશે, તે કેવી રીતે જાણી શકાય ?

સૂરિ—એ વિષય જરા ગંભીર છે. એટલા માટે ગુરૂની સાનિધ્યમાં તેનો અભ્યાસ થવો જોઈએ. સ્વપ્નના અર્થ સમજવામાં બહુજ બુદ્ધિમત્તાની અને વિવેકની જરૂર પડે છે. આવી બુદ્ધિમત્તા અને વિવેક ન હોય તો ઘણીવાર તેનું માહું પરિણામ આવે છે. શાસ્ત્રમાં ફરમાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વપ્ન સંબંધી વાતો જેની તેની પાસે ન કર્યા કરવી. બની શકે તો સદ્ગુરૂ પાસે જઈ સ્વપ્નનો ખુલાસો મેળવવો,

શિષ્ય—ચોક્કસ પ્રકારના સ્વપ્નનું પરિણામ ચોક્કસ પરિણામમાં આવવું જ જોઈએ, પછી તે ગમે તેને કહી સંભળાવો, તેથી માહું પરિણામ કેવી રીતે આવે ?

સૂરિ—એકજ દાખલો આપું. એક એવી પ્રચલિત કથા એ છે કે એકવાર એક બાઈએ સ્વપ્નાવસ્થામાં મોટો સાગર નિહાળ્યો અને તે સાગરનું પોતે પાન કરી ગઈ ? સવારમાં ઉઠી, બાઈએ આ વાત પોતાની એક ભોળી બહેનપણીને કહી સંભળાવી. પેલી બહેનપણી આ સ્વપ્નવૃત્તાંત સાંભળી એકદમ બોલી ઉઠી કે—“બહેન! અરર ? એક—બે લોટા જેટલું પાણી પીવાથી પેટ ફાટી જાય, તો પછી એક સાગરનું પાણી પીવાથી તારી શી દુર્દશા થશે, તેનો કાંઈ ખ્યાલ કર્યો ? તારું પેટ તો હુમણું ને હુમણું જ ફાટી જવું જોઈએ ? ” આ ઉત્તર સાંભળી પેલી બાઈ ગભરાઈ ગઈ. કથા કહે છે કે છેવટે તે બાઈ ત્યાંને ત્યાંજ મરી

૪

વિવેક વિલાસ.

ગઈ. હવે જો આને આજ વાત તેણે પોતાના સુસ પતિ કે સહ-
ગુરૂ પાસે કરી હોત તો તેને કેટલો બધો લાભ થાત, એ અમે
સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. મતલબ કે એવી વાતો જ્યાં
ત્યાં કર્યા કરવાથી લાભને બદલે નુકશાન જ થાય છે, એ વાત
ધ્યાનમાં રાખવી.

[શિષ્ય—આપે કહ્યું કે શરીરમાં વ્યાધી રહ્યા કરતો હોય,
તો રાત્રી બેચેનીમાં પસાર થાય છે. વ્યાધીનું મૂળ મ્હોટે ભાગે
મળ-પ્રકોપ હોય છે, એ મળ-પ્રકોપ ન થાય એવો કાંઈ સરળ
ઈલાજ બતાવશો ?

સૂરિ—વત્સ ! જેઓ આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો અધ્યાસ
કરવો મુકી દઈ, આરોગ્ય અને સુખને માટે સંપૂર્ણ
આડાં-અવળાં ફાંફાં મારે છે, તેઓ કદાપિ સંપૂર્ણ
આરોગ્ય અને સુખ મેળવી શકતાં નથી. બીજી વાત
કરવાથી વિષયાંતર થશે. હાલ પ્રસંગોપાત એટલું જ કહીશ કે
મળશુદ્ધિને માટે આપણા આર્ય-શોધકોએ જે એક સરળ અને
અસરકારક ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, તે ઉપાય જો નિયમિતપણે
ચાલુ રાખવામાં આવે તો હું ધારું છું કે પેટનાં અને માથાનાં
અસંખ્ય દર્દો દૂર થયા વિના ન રહે ? એ ઉપાય પણ એવા
સહજ અને સરળ છે કે એક ગ્રંપડીમાં વસનાર તદ્દન કંગાળ
પણ તેનો લાભ લઈ શકે !

[શિષ્ય—તે ઉપાય કૃપા કરીને જલદી બતાવી દો ! હું
તે સાંભળવાને બહુ ઉત્સુક છું.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૫

સૂરિ—તારી ઉત્સુકતા જોતાં મને લાગે છે કે, જ્યારે તું તે ઉપાય સાંભળશે ત્યારે તારા આશ્ચર્યનો પાર નહીં રહે. લોકોને સ્વાભાવિક અને સહજસાધ્ય કુદરતી ઉપાયોમાં બહુ શ્રદ્ધા રહેતી નથી, એ ખરેખર દુર્ભાગ્યનો વિષય છે ?

શિષ્ય—મને આપની ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. આપ જે કહેશો તે વ્યાજબી જ હશે, એમ હું અંતઃકરણથી સ્વીકારું છું.

સૂરિ—સાંભળ ત્યારે, પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી જળપાન કરવાથી મળ-દોષ અનાયાસે દૂર થઈ જાય છે. જળપાન કેટલું કરવું એ પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. કેટલાકો તો ધરાઈને જળપાન કરવાનું કહે છે, જ્યારે કેટલાકો આઠ ખોખા પાણી પીવાનું કહે છે. પ્રારંભ કરનારાઓએ ધીરે ધીરે જળપાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—જળપાનનો કાંઈ વિધિ હશે કે નહીં ?

સૂરિ—જળ એવી નિર્દોષ વસ્તુ છે કે, તે સંબંધે બહુ ભય રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. અલબત્ત આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ, કે જળપાન કર્યા પછી નિદ્રા ન કરવી જોઈએ. તેમજ પરિશ્રમ પડે એવું કાર્ય ન કરવું જોઈએ. પ્રાતઃકાળના સમયમાં શાસ્ત્રીય વાતોનો વિચાર કરવાથી તેમજ પવિત્ર પુરૂષોના જીવનચરિત્રોનું સ્મરણ કરવાથી આત્માની સઘળી ગ્લાની દૂર થાય છે. એટલા માટે જળપાન કર્યા પછી સ્વસ્થ ચિત્તે એસી ધાર્મિક વિષયોનું મનન કરવું, એ વધારે હિતાવહ છે.

શિષ્ય—ઠંડા જળને બદલે ગરમાગરમ પાણી પીવાથી

૬

વિવેક વિદ્યામ.

જો મળશુદ્ધિ થતી હોય તો પછી ગરમ જળ પીવામાં કાંઈ હરકત ખરી ?

સૂરિ—પ્રારંભમાં કદાચ ગરમ જળ આંતરડાઓ ઉપર અસર કરે અને સ્વસ્થતાના જેવું જણાય, પરંતુ એકંદરે તેની અસર ખૂબ નુકશાનકર્તા થાય છે. કારણ કે ગરમ જળનો અભ્યાસ થઈ જવાથી આંતરડાઓ તદ્દન દુર્બળ અને હઠીલા બની જાય છે. દુર્બળ અશ્વને ઉપરાઉપરી આયુકના પ્રહારો પડે તો તે પ્રહારને લીધે ઘડીભર દોડવા લાગે, પણ તે તેની સ્વાભાવિક ગતિ તો નજ કહેવાય. પ્રહારોનું પરિણામ એ આવે કે અંતે તે અશ્વ છેક શક્તિરહિત બની જાય. ગરમ જળ જેવા ઉપાયો તેમજ એવા બીજા કેટલાક ઉપચારો શરૂઆતમાં સુકળ બતાવે, તો પણ ડાહ્યા પુરૂષો તેને યથાસાધ્ય વર્જવાનું જ પસંદ કરે છે.

શિષ્ય—મળશુદ્ધિને માટે ચોક્કસ સમય મુકરર કરી શકાય કે કેમ ?

સૂરિ—મળોત્સર્ગ એ એક સ્વાભાવિક ક્રિયા છે. તેનો અસ્વાભાવિક રીતે રોધ કરવાથી ભયંકર દર્દો ઉત્પન્ન થાય છે. અઘોવાત, વિષ્ટા, તૃષા, છીંક, હેડકી, નિદ્રા, ઉધરસ, શ્રમજનિત શ્વાસોર્ધ્વાસ, બગાસું, અશ્રુપાત વિગેરે સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ ઉપર બળાત્કાર નહીં કરવો જોઈએ. મનુષ્યો કામ-ધંધામાં મળશુદ્ધિ બની, કેટલીકવાર એ સ્વાભાવિક હાજતો ઉપર અકુદરતી દબાણ મુકે છે, પણ તેનું પરિણામ વિવિધ વ્યાધીઓ રૂપે એવું

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૭

તો જીવલેણ નીવડે છે કે, પછી હજારો ઉપાયો કરવા છતાં એ જીવલેણ વ્યાધીઓ નિવારવાનું દુઃસાધ્ય થઈ પડે છે. નિયમીત અને શુદ્ધ સાત્ત્વિક આહાર-પાન, તેમજ નિયમિત અને ધર્મ-નીતિમય વ્યવહાર એજ આપણું આર્યાવર્ત્તનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું ગૌરવ છે. જ્યાં એ માર્ગનું રક્ષણ થાય છે, ત્યાં આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ પ્રવેશ કરી શકતા નથી.

શિષ્ય—સમજ્યો. સર્વ રોગોનું મુખ્ય કારણ મળ-પ્રકોપજ હોય છે, એમ મેં પ્રથમ સાંભળ્યું હતું. પણ તેવો મળ-પ્રકોપ ન થવા પામે એવો કોઈ સહજ-સરળ અને ઘરગતુ ઉપાય મારા જાણવામાં ન હતો. આપની કૃપાથી આજે એ જ્ઞાન થયું. મળોત્સર્ગ કરી આવ્યા પછી ગૃહસ્થ પુરૂષોએ શું કરવું જોઈએ ?

સૂરિ—તું એમ માની લેતો જણાય છે કે હું જે કંઈ અત્યારે કહું છું, તેથી અધિક કંઈ જાણવાપણું રહેતું જ નથી ? ખરી હકીકત એ છે કે હું અત્યારે તને જે કહી રહ્યો છું, તે તો મહા-સાગરના એક બિંદુ રૂપ પણ નથી. એક માત્ર આરોગ્યનો જ વિષય જ આપણા પૂર્વપંડિત પુરૂષોએ એવી સૂક્ષ્મતાથી અને વિશાળતાથી ચર્ચ્યો છે કે, આખી જિંદગી તેનો અભ્યાસ કરવામાં ગુજરીએ તો પણ તે વિષય પુરેપુરો બુદ્ધિગમ્ય ન થાય. દાખલા તરીકે મળોત્સર્ગ સંબંધી જ તેમણે એવા ઉંડા સ્પષ્ટીકરણો કર્યા છે કે, જો હું તને તે કહેવા લાગું તો તને તે નિર્રર્થક પ્રલાપ અને ગાંડપણ જેવાં જ લાગે.

૯

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—કૃપા કરીને મને એ બધું ટુંકામાં સમજાવો. અમને પોતાને તો એવો અવકાશ ક્યાંથી જ હોય કે અમે જાતે તે સઘળા ગ્રંથોનો પાઠ કરી શકીએ? આપના જેવા પરોપકારી પુરૂષો દુધમાંથી માખણ બનાવીને આપે, તેના ઉપર જ અમારો તો નિર્વાહ ચાલે.

સૂરિ—જો તને કંટાળો આવતો ન હોય અને પૂર્વપુરૂષોના કથન ઉપર શ્રદ્ધા હોય તો સાંભળ. એક મળોત્સર્ગના વિષયમાં જ કેટલું બધું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે? “રાખ અથવા છાણ ન્યાં પડ્યું હોય, ન્યાં ગાયો ફરતી-હરતી હોય, ન્યાં રાફડો આવેલો હોય, વિષ્ટા વિગેરે મલિન વસ્તુઓ ન્યાં પડેલી હોય, ઉત્તમ વૃક્ષ અથવા અગ્નિ સળગતો હોય, ન્યાં પાણી ભરવાનું કે વિસામો લેવાનું સ્થાનક હોય, એવે કે-કાણે અથવા રાજમાર્ગ ઉપર, સ્મશાન નજીક કે નદીના કાંઠે, બનતાં સુધી મળ-મૂત્રોનો ત્યાગ કરવો નહીં.” તેની સાથે વળી; એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે-પવનનો પ્રવાહ જે દિશામાંથી આવતો હોય, તે દિશા તરફ પોતાની પુંઠ ન કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓ અથવા પૂજ્ય પુરૂષોની દષ્ટિ-બહાર જવું જોઈએ, તેમજ પથ્થર ઉપર બેપગ એવી રીતે મુકવા કે, જેથી ધીરે ધીરે મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરી શકાય. તે પછી કાંટો કે કાંકરો ન હોય એવી માટી લઈ, મળદ્વારની શુદ્ધિ કરવી. પછી બીજાં-આડાં-અવળાં કામો રહેવા હાથ હસ્ત-પદ્માદિનું પ્રક્ષાલન કરવું.” આ બધી શાસ્ત્રિય વિધિ છેક બુદ્ધિમાન અને સુખની ઇચ્છાવાળા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૯

પુરૂષો દેશ-કાળ પ્રમાણે એ વિધિને માન આપે તો બહુ લાભ પ્રાપ્ત કરે એમાં શક નથી.

શિષ્ય—અત્યારે લોકોનો મોટો ભાગ ભાગ્યે જ એ વિધિને અનુસરતા હશે.

સૂરિ—એનું પરિણામ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે? કેટલા બધા લોકો પેટના દર્દો, અને ચેપી રોગોથી પીડાય છે? લોકો ખૂબ રથી સ્વચ્છ દેખાવાનો હદ ઉપરાંતનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ આ રોગ્યના સંરક્ષણ માટે જે પ્રયત્ન ખાસ આવશ્યક છે, તે તો કોઈ વિરલ નરજ કરતો હશે. મર્જોત્સર્ગની ક્રિયા પતી ગયા પછી, મનુષ્ય માત્રે થોડી ઘણી વ્યાયામ-કસરત કરવી જોઈએ. વ્યાયામથી દેહ કસાય છે, અને અંગમાં સ્ફુર્તિ આવે છે.

શિષ્ય—જેને અંગમહેનતનું કામ કરવું પડતું હોય તેને કસરતની જરૂર પડે. પણ અમારા જેવા માણસો કે જેને માત્ર દુકાનમાં કે ઘરમાં બેસી રહેવાનું હોય તેમને કસરતની શી જરૂર?

સૂરિ—દેહની જ્યાંસુધી જેટલી જરૂર હોય, ત્યાંસુધી કસરતની પણ તેટલીજ જરૂર ઐ કોઈએ સ્વીકારવી જોઈએ. અંગ-મહેનત કરનારા તો, હજીયે પોતાની કમાણી અર્થે શારીરિક મહેનત કરે, પણ જેમને આખો દિવસ બેસી જ રહેવાનું હોય, તેમણે તો હરકોઈ ઉપાયે પ્રાતઃકાળે કે સંધ્યાકાળે થોડી હરવા-ફરવાની ને દોડવા વિગેરેની કસરત કરવી જોઈએ.

શિષ્ય—ગાડીમાં કે અશ્વ ઉપર સવારી કરીને ફરવા જ-ઈએ, તે કસરત કહેવાય કે નહીં.

૧૦

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—ગાડીમાં જવાથી ખુદ્દી હુવાનો લાલ મળે, પણ તેથી દેહને કસાવાપણું મળતું નથી. અશ્વ ઉપર બેસીને ખહાર મેદાનમાં નીકળી પડવું એ અલબત્ત ઉપયોગી છે. તેમ કરવાથી આપણા અંગને તથા અશ્વને પણ કસરત મળે છે, પરંતુ સૌ કરતાં સરસ રીત તો એજ છે કે, જે વડે શરીરના તમામ અંગો—પાંગોને મહેનત પહોંચે અને પસીનો છુટવા પામે, એવી વ્યાયામ કરવી જોઈએ. બુઝો, આજે તમારું શરીર કેટલું દુર્બળ તથા નિસ્તેજ જણાય છે? પાંચશેર ભાર હાથમાં ઉપાડી પાંચ પગલાં ચાલતાં પણ તમે હાંફી જાઓ છો? ક્યાં ગયો તમારો પૂર્વનો બુસ્સો? ક્યાં ગયું તમારું પૂર્વનું અંગબળ? વૈભવમાં પડવાથી અને નિત્ય ગાદી ઉપર પડ્યા રહેવાથી તમે તમારું અંગબળ તથા તેની સાથે મનોબળ પણ ગુમાવી દીધું છે? તમને આજે ખહારનું જગત્ મનુષ્યત્વહીન માની બેઠું છે અને ખડું જોતાં તમારામાં કોઈ પણ પ્રકારનું એવું સામર્થ્ય નથી રહ્યું કે, જગત્ની ઇતર પ્રજા તમને એક પ્રજા તરીકે મત આપે.

શિષ્ય—અમારાં દેહ દુર્બળ બન્યાં છે, એ વાત કબલ કરીએ, પણ તેની સાથે અમારાં મનમાં દુર્બળતાએ પ્રવેશ કયો છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય?

સૂરિ—દેહ અને મનને પરસ્પરમાં કેવો નિકટનો સંબંધ છે તે તમે નથી જાણતા. તેથીજ આવા ઉદ્દગાર કહાડો છો. એક-બીજાની દુર્બળતાની અસર પરસ્પરને કદિ પણ થયા વિના રહેતી નથી. તમે જ્યારે અશક્ત બની માંદગીને બીછાને

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૧

પચ્યા હો છે, ત્યારે તમારું મન કેટલી જાતના તરંગો કર્યા કરે છે? તમારી અશક્તાવસ્થામાં તમે વાત-વાતમાં કેટલા બધા ચીડાઈ જાઓ છો? તમારી બીજી વાસનાઓ કેટલી બધી ઉઘ ઝેનો જાય છે? જે તમે લક્ષ્યપૂર્વક આ બધી બાબતોનો વિચાર કર્યો હશે, તો તમને દેહની સાથે મન અને આત્માને કેવો ગાઢ સંબંધ છે, તે સમજાયા વિના નહીં રહ્યું હોય. મારી કહેવાની મતલબ એજ છે કે, મનુષ્યમાત્રે કેવળ શરીરના સુખને અર્થ નહીં, પણ મન અને આત્માની સખળતા સાચવી રાખવાની બાતર પણ વ્યાયામ કરવી જોઈએ. વ્યાયામથી શરીર રક્તિ-માં રહે છે, તેમ મન પણ પ્રકુલિત થાય છે. મન એજ પાપ-પુણ્યમાં કારણભૂત છે, એમ તમે અત્યારપૂર્વે સાંભળ્યું હશે. તમારામાં પુરતું શરીર-સામર્થ્ય હોય તોજ તમે મનોનિગ્રહ કરી શકો. મન ઉપર સંયમ રાખવો એ કાંઈ કંગાળ-દરિદ્ર કે દુર્બળ કાગડા-કીડાઓનું કામ નથી. તેને માટે તો મનુષ્યત્વ જોઈએ. શરીરને કેળવ્યા વિના વિધિ પરિસહો સહન કરી શકાતા નથી.

શિષ્ય—હવેથી હું વ્યાયામ કરવાનું લક્ષમાં રાખીશ.

સૂરિ—તમે એકલા તમારા શરીરને કસો એજ બસ નથી. તમારી પ્રજા તથા તમારા સંબંધીજનોને પણ તમારે વ્યાયામના ફાયદા તમારા પોતાના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતથી બતાવી આપવા જોઈએ. તમે પ્રથમ જે એવી શંકા કરી કે “અમને વ્યાયામની શી જરૂર છે? અમારે રણક્ષેત્રમાં લડવા જવું છે? અમારે ક્યાં મજૂરી કરવા જવું છે” એવી શંકાઓ ઘણાંને થાય

૧૨

વિવેક વિલાસ.

છે. લડવા જનારને અથવા મજૂરી કરનારને જ દેહબળની જ-
રૂર હોય, એમ માનવું એ મોટી અજ્ઞાનતા છે. કસરતી મનુષ્ય
મોટા ભાગે નિર્ભય અને નિડર બને છે અને નિર્ભયતા એ
આત્માનો ગુણ હોવાથી તેનું આત્મબળ ધીમે ધીમે ખીલવા
લાગે છે. વ્યાયામને એટલા જ માટે હું ધાર્મિક મહત્ત્વ આપ-
વા પ્રેરાયો છું.

શિષ્ય—મારી એ શંકા તો દૂર થઈ. હવે વ્યાયામ પ-
છીનો વિધિ કૃપા કરીને બતાવશો ?

સૂરિ—વ્યાયામ પછી દંતધાવનનો વિધિ જાણવો જોઈ-
એ. પાચનશક્તિનો ઘણો ખરો આધાર દાંત ઉપર જ રહેલો છે.
જેના દાંત સારા હોય છે અને જેઓ દાંતનો સારી રીતે ઉપયો-
ગ કરે છે, તેમને વ્યાધિઓ હિરાન કરતા નથી. દાંતના સંરક્ષણ
અર્થે દંતધાવનનો વિધિ સૌએ જાણી લેવો જોઈએ.

શિષ્ય—દાંતણુ તો અમે બનતાં સુધી રોજ કરીએ
છીએ. છતાં અમારી દાંત સંબંધી ફરીયાદ હમેશાં ચાલુ જ રહે
છે, તેનું શું કરવું ?

સૂરિ—એક જ કાર્ય બે જુદા જુદા માણસો કરે તેમાં
ઘણો ફેર પડે છે. ડાહ્યો માણસ જે કાર્ય કરે છે તે દીપી નીકળે
છે, તેનો શ્રમ અને સમય સાર્થક થાય છે, જ્યારે અણુઝ મા-
ણસ તે ને તે જ કાર્ય કરવા છતાં, તેવો લાભ મેળવવામાં પછાત
રહે છે. તમે બધા દાંતણુ કરો છો એ વાત ખરી, પણ દાંતણુ
કેવું લેવું જોઈએ, કેવી શાંતિથી દાંતણુ કરવું જોઈએ અને

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૩

દાતણ કયાં પહેલાં તથા પછી દંતશુદ્ધિ માટે શું કરવું જોઈએ, એ વિષય લાગ્યે જ કોઈ જાણતું હશે.

શિષ્ય—અમે તો પ્રાતઃકાળમાં ઉઠતાં જ દાતણ મ્હોમાં નાંખી જરા ચાવ્યું—ન ચાવ્યું, કરી કહાડી નાંખીએ છીએ. દાતણ કરવું એમાં તે વળી વિધિ કે શાંતિની જરૂર જ શી ?

સૂરિ—પ્રાતઃકૃત્યો સંપૂર્ણ શાંતિ અને ઉદ્દેશ પુરઃસર જ થવા જોઈએ, એ વાત ઘણા લોકો ભૂલી ગયા છે. દાતણ મ્હોમાં નાંખતા પહેલાં પોતાની ટચલી આંગળીથી દાંતના પેઠાં ઘસવાં જોઈએ. એમ કરવાથી પેઠાં મજબુત થાય છે. દાતણ પણ સીધું, ગાંઠ વિનાનું, સારો કૂચો થાય તેવું, જેનો અગ્રભાગ કોમળ હોય એવું, બાર આંગળ લાંબુ, ટચલી આંગળી જેટલું જાડું, જાણીતા વૃક્ષનું તથા સારી ભૂમિમાં ઉગેલા વૃક્ષનું દાતણ મનુષ્યે પસંદ કરવું જોઈએ. દાતણને ટચલી આંગળી અને તેની જોડેની આંગળી એ બેની વચ્ચે પકડી, જમણી અથવા ડાબી દાઢે ધીમેથી સારી રીતે ઘસવું. દાંત ઘસતી વખતે બીજી વાતોનો તર્ક-વિતર્ક નહીં કરતાં, દંતશુદ્ધિનું જ લક્ષ્ય બરાબર સચવાવું જોઈએ. દાતણ કરતી વખતે દાંતની આબુ આબુના માંસને પીડા ન થાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. દુર્ગંધવાળું, અંદરથી પોલું, સુકું તથા મીઠું ખાટું—ખારું દાતણ વર્જવું જોઈએ.

શિષ્ય—દાતણ કદાચ ન મળી શકે તો ?

સૂરિ—દાતણના અભાવે કોગળાથી મુખશુદ્ધિ કરી

૧૪

વિવેક વિદ્યાસ.

લેવી, પરંતુ જીલ ઉપરનો મેલ તો હમેશાં ઘસીને ઉતારવો જોઈએ. દાતણ હોય તો તેના ચીરીઆ કરી જીલ સાફ કરવી, પછી ત ધોઈ શુદ્ધ ભૂમિ ઉપર નાંખી દેવી.

શિષ્ય—દાતણ હમેશાં ગમે તેવી અવસ્થામાં કરવું જ જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ છે ?

સૂરિ—નહીં. દાતણનો ઉદ્દેશ મુખશુદ્ધિનો છે, વૈદક-વિજ્ઞાન કહે છે કે, ખાંસી-શ્વાસ-જ્વર, અજીર્ણ-સોજો-તૃષા મુખપાક તથા માથાના, નેત્રના, હૃદયના અને કાનના દુખાવામાં રોગીઓએ દાતણ ન કરવું જોઈએ. અલબત્ત મુખશુદ્ધિ કરવાની મનાઈ નથી.

શિષ્ય—કેટલાક નાક વાટે પાણી પીવાનું કહે છે તેનો શું ઉદ્દેશ હશે ?

સૂરિ—પ્રાતઃકાળમાં ધીરે ધીરે નાક વાટે ચોખ્ખું પાણી પીવાથી ઘણા રોગોનો નાશ થાય છે. પ્રારંભમાં એમાં અભ્યાસ કરનારને જરા મુશ્કેલી જેવું જણાય છે. પણ ધીમે ધીમે એ મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે છે. વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે કે, જે પુરૂષો હમેશાં નાક વાટે પાણી ઉતારે છે, તેમના મુખમાં સુગંધી, સ્વરમાં સ્નિગ્ધતા તથા, ઇન્દ્રિયોમાં નિર્મળતા અને દેહમાં કોમળતા રહે છે. જુઓ, હાથોએ નાક વાટે પાણી પીએ છે, તેથી તેઓ કેવા નીરોગી અને બળવાન રહી શકે છે ? યોગીઓ આ વિષયનું માહાત્મ્ય બહુ વર્ણવે છે.

શિષ્ય—દંતઘાવન પછી આપ કયા અગત્યના કાર્યને સ્થાન આપો છો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૫

સૂરિ—સુખશુદ્ધિને મેં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, એટલે તે સર્વ કરતાં વધુ ઉપયોગી છે અને તેની પાસે બીજા વિષયો ગૌણ છે, એમ માની લેવાની ઉતાવળ કરવી ઘટતી નથી. પ્રાતઃકાળમાં પથારીમાંથી ઉઠતાં સૌ પ્રથમ માત-પિતાને તથા ઘરનાં વૃદ્ધ વડીલોને નમસ્કાર કરવાં જોઈએ. માત-પિતાની સેવા એ દેવસેવા જેટલી જ મહત્વની છે. માત-પિતાને તથા આચાર્યને દેવતુલ્ય વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેઓ આપણા ઉપર જે ઉપકારો કરે છે અને કર્યા છે, તેનું વર્ણન કોઈ કરી શક્યું નથી. આવા ઉપકારીઓની સેવા-ભક્તિ કરવાથી તેમના અંતઃકરણનો આશિર્વાદ આપણા ઉપર ઉતરે છે અને તેથી સુખ અને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. માત-પિતા તથા વૃદ્ધ પુરૂષોની સેવા કરવી અને તીર્થયાત્રા કરવી એ બન્ને સરખા છે, એમ પણ કોઈ કોઈ સ્થળે ઉપદેશમાં આવ્યું છે.

શિષ્ય—માત-પિતાની સેવા-ભક્તિ સૌ સુ-સંતાનો કરે એ સ્વાભાવિક છે. જેઓ તેમ નથી કરતાં તેઓ આ લોકમાં નિંદાય છે અને પરલોકમાં પણ દુઃખી થાય છે. જેઓ પોતાના વડીલો અને વૃદ્ધોનો અનાદર કરે છે. તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના સંતાનો તરફથી એવોજ અનાદર મેળવી દુઃખી થાય છે અને પશ્ચાત્તાપમાં જીંદગી પુરી કરે છે. આવા ઘણા દાખલાઓ અમારા સંસાર-વ્યવહારમાં જોવામાં તથા સાંભળવામાં આવે છે.

સૂરિ—એટલાજ માટે મનુ જેવાને એટલે સુધી કહેવું પડ્યું છે કે—“વૃદ્ધ મા-આપ, શીળવતી ભાર્યા, અને અજ્ઞાન પુત્રનું ભરણ-પોષણ સંકટો અકાર્યો કરીને પણ કરવું ”

૧૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—અકાર્યો કરીને પણ માત-પિતાદિને સંતોષ આપવો એવું વિધાન કરવાનું શું કારણ ?

સૂરિ—માત-પિતાની સેવા એ પણ એક ધર્મકાર્ય છે. ધર્મની ખાતર અધર્મ કરવો એ જોડે અનુચિત છે, પણ અહીં અકાર્યો કરવાં જ એવો કાંઈ આશ્રય નથી. મતલબ એ છે કે પોતે જાતે દુઃખો સહીને-ગમે તે ભોગે માતૃ-પિતૃ સેવા કરવી જ જોઈએ. તે અર્થે કદાચ ન કરવા યોગ્ય કાર્યો કરવાં પડે તોપણ કરવાં. મનુમહારાજનો આશય એ ભક્તિનું ગૌરવ બતાવવાનો છે. આજકાલ જેઓ અસત્ય અને અપ્રમાણિકતાથી શ્રીમંત બની પોતાના વૃદ્ધ વડીલોનો અનાદર કરે છે, તેઓ જો એટલું સમજે કે તેમની શ્રીમંતતા અને સંપત્તિનો ખરો સહુ-પયોગ વડીલોની સેવામાં જ રહેલો છે, તોપણ ઘણું છે. શાસ્ત્રો-માં એમ સ્પષ્ટપણે પ્રબોધવામાં આવ્યું છે કે જો વૃદ્ધ વડી-લોની સેવા કરતા નથી, તેમનાથી ધર્મ વેગળો રહે છે અને જેઓ રાજાની સેવા કરતા નથી, તેમનાથી દ્રવ્ય વેગળું રહે છે.

શિષ્ય—આપશ્રીએ પ્રાતઃકૃત્યોનું વર્ણન કરતાં પ્રસંગો-પાત પિતૃભક્તિનો જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે મારા અંતઃકરણ-માં ઉડા ઉતરી ગયો છે. હું કુદરતી રીતે જ મારાં વૃદ્ધ માત-પિતા અને સગાં-સંબંધીઓની સેવા કરવા ઉત્સુક રહ્યા કરું છું. કારણ કે હું માનું છું કે દેવ-દેવીઓ કરતાં પણ માત-પિતા પોતાનાં સંતાનો ઉપર અનેકગણા ઉપકારો કરે છે. દેવો તો જ્યારે એકાગ્રતા પૂર્વક તેમની સેવા-ભક્તિ અને સાધના કરી-એ ત્યારેજ પ્રસન્ન થઈ આપણું કલ્યાણ કરે, પરંતુ માત-પિતા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૭

તો આપણા સેંકડો દોષો નીહાળવા છતાં આત્મવત્ ગણી પાલન-પોષણ કરી મનુષ્ય બનાવે છે.

સૂરિ—ખરા દીલથી વડીલ અને વૃદ્ધોની સેવા કરનારાઓ યથાર્થ સેવકો બની શકે છે, તેઓ જ વિશ્વની સેવા કરી પરમ કૃપાની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. મારે હવે તમને એ સંબંધે વિશેષ કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી. આજે એ વિષયને એટલેથી બંધ કરી, ચાલો દેવ દર્શન કરી આવીએ.

(૨)

શિષ્ય—આપે ગઈ કાલે દેવદર્શન નિમિત્તે તૈયાર થવાની સૂચના આપી તેજ વખતે મને એ વિષે આપની પાસેથી કેટલુંક જાણી લેવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી હતી, પરંતુ અનુકૂળતા ન હોવાથી મેં તત્ સંબંધે કાંઈ પ્રશ્ન કર્યો ન હતો.

સૂરિ—શ્રાવકનાં પ્રાતઃ કૃત્યોમાં સ્નાનવિધિ પણ આવી જાય છે. દેવમંદિરમાં જતાં પહેલાં દરેક શ્રાવકે પોતાના અંગો-પાંગો જળસ્નાન વડે શુદ્ધ કરી લેવા જોઈએ. સ્નાન કરવાનું સ્થાન જીવ-જંતુથી રહિત અને સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. સ્નાન ત્રણ પ્રકારનાં છે. શિરઃસ્નાન એટલે મસ્તક પર્યંતનું સ્નાન, ખીજું કંઠસ્નાન, એટલે ગળા સુધીનું સ્નાન અને ત્રીજું અવયવ સ્નાન એટલે મલીન અવયવોની જ શુદ્ધિ કરી લેવી તે. અર્થાત્ આ ત્રણ સ્નાનમાં આરોગ્યને અનુકૂળ આવે તેવું સ્નાન કરી લેવું. કદાચ એ ત્રણ સ્નાનમાંથી એક પણ સ્નાનની અનુ-

૧૮

વિવેક વિદ્યાસ.

કૃણતા ન હોય તો પછી મનમાં પવિત્ર મંત્રનું ચિંતન કરી શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરી મંદિરમાં જવું. મંત્રસ્નાન એ પણ એક પ્રકારનું સ્નાન જ છે. કારણ કે તેથી મન અને દેહ પવિત્ર થાય છે.

શિષ્ય—ચોક્કસ તિથિઓમાં સ્નાન કરવાનો નિષેધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ વાત શું સત્ય છે ?

સૂરિ—બીજ, આઠમ, દશમ, તેરસ વિગેરે તિથિઓમાં સ્નાન વર્જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, પણ દેવપૂજા નિમિત્તે શુદ્ધ જળ વડે સ્નાનાદિ કરવામાં કંઈ હરકત નથી. રોંગી, મુસાફરી કરી આવેલા, લોજન કરી રહેલા અને કંઈપણ માંગલિક કાર્ય કરી રહેલા મનુષ્યે સ્નાન કરવાનું સુલતવી રાખવું જોઈએ. કારણ કે તેમાં વૈધક દૃષ્ટિએ અને શુકનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેટલોક બાધ આવે છે.

શિષ્ય—સ્નાન પહેલાં કેટલાકો તૈલાભ્યંગની ભલામણ કરે છે તેનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—તૈલાભ્યંગનો અર્થ શરીરે તેલનું મર્દન કરવું એવો થાય છે. પ્રાચીન કાળમાં આ મર્દનની પરંપરા પ્રચલિત હતી. આજકાલ સમયના સંકોચને લીધે કે બીજા જામે તે કારણે ગૃહસ્થો તૈલાભ્યંગને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી. શ્રી મહાવીર સ્વામીના ચરિત્રમાં પણ આમણે વાંચીએ છીએ કે તે વખતે મહા બળવાન મહો પ્રભુના દેહ ઉપર તેલનું મર્દન કરી તેમને સ્નાન કરાવતા હતા. તેલના મર્દનથી શરીર પુષ્ટ અને કંતિવાન બને છે. શરીરના સૂક્ષ્મ છિદ્રો ખુલા થઈ જવાથી તે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૯

છિદ્રો વાટે પસીનો બહાર છુટે છે અને તેથી હેડમાં વિકાર ઉપજવાનો ભય ટળી જાય છે. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તેલાભ્યંગનું બહુ માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય—તેલના મર્દનથી એ સિવાય બીજો કાંઈ ઉપકાર થતો હશે ?

સૂરિ—પોતાના હાથે મર્દન કરવાથી આખા શરીરને ફસરત મળે છે તેથી અંગોપાંગો સુદૃઢ બને છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે આખા શરીરે તેલનું મર્દન ન થઈ શકે તો પછી હાથ-પગની પેની તથા કર્ણદ્વયમાં યથાવિધિ તેલ મર્દન કરવું એ આવશ્યક છે. જેઓ નિત્ય આવા અભ્યંગની સાથે સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ કરે છે, તેમને ત્વચાના સંબંધી કદિ ફરીયાદ કરવી પડતી નથી. આજકાલ આપણી શારીરિક સ્થિતિ નબળી થતી આપણે પ્રત્યક્ષ નીહાળીએ છીએ. લોકોને સાત્ત્વિક-શુદ્ધ દ્રવ્યો મળી શકતાં નથી. છતાં બીજી તરફ શરીરને નુકશાન કરે એવાં વ્યસનો અને ઉત્તેજક ખાન-પાનોનો છુટથી પ્રચાર થતો જાય છે. લોકો જો તેલાભ્યંગની સાથે આહાર-વિહારની વ્યવસ્થા રાખે તો શરીર સંબંધી ફરીયાદો દૂર થયા વિના રહે નહીં.

શિષ્ય—આપે શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરવાનું સૂચવ્યું, પણ તે શુદ્ધ જળ કોને કહેવું ?

સૂરિ—ચંડાળોએ અશ્વત્થ હલકાં કામો કરનારાઓએ જે જળ ડોળી અને બગાડી નાંખ્યું હોય, જે જળ વૃક્ષોથી સદા દંકાયેલું રહેતું હોય અને જેમાં શેવાળા બાઝી ગઈ હોય તેવા

૨૦

વિવેક વિલાસ.

જળાશયમાં સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ જળસ્નાનનો લાભ મળી શકતો નથી. વળી અજાણ્યા તથા વિષમ માર્ગવાળા જળાશયમાં સ્નાન કરવાનું સાહસ ન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય—સ્નાન કર્યા પછી કેટલાક લોકો તુરત જ જમવા બેસી જાય છે એ ઉચિત છે ?

સૂરિ—ઠંડા પાણીથી નહાયા પછી તુરત ઉષ્ણ લોજન કરવું ન જોઈએ. તેવીજ રીતે ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કર્યા પછી રીતજ લોજન ન કરવું.

શિષ્ય—સ્નાન પછી કેટલાક લોકો શુકન જુએ છે તે શું હશે ?

સૂરિ—તેને શુકન નહીં પણ વ્યાધીનું એક સૂચક ચિન્હ કહેવું તે વધારે યોગ્ય છે. વાત એમ છે કે નહાએલા પુરૂષને જો પોતાની છાયા છિન્ન ભિન્ન અથવા ઉલટી જણાય, દાંત પર સ્પર્શ ઘસાવા લાગે અને શરીરમાંથી મડદા જેવી દુર્ગંધ આવવા લાગે તો એ રોગીનું ત્રણ દિવસમાં મરણ થાય એમ કહેવાય છે. વળી નહાઈ રહ્યા પછી જો તુરત જ છાતી અને પગ સુકાઈ જાય તો છઠ્ઠે દિવસે તેનું મરણ થાય એમ પણ મનાય છે, પણ તે વાતને આપણે અત્યારે જવા દઈશું.

શિષ્ય—નક્ષત્રોને સ્નાન સાથે કંઈ સંબંધ હશે ખરો ?

સૂરિ—જેઓ રોગથી છુટા થવા માગતા હોય તેમણે શુક્રવારે અથવા સોમવારે તથા રેવતી, આશ્લેષા, ત્રણ ઉત્તરા, સ્વાતિ, પુનર્વસુ અને મઘા એટલા નક્ષત્રોમાં નહાવું નહીં એવું વિધાન જોવામાં આવે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૧

શિષ્ય—ત્યારે કયા નક્ષત્રોમાં સ્નાન કરવાથી નીરોગ થવાય ?

સૂરિ—રિક્તા તિથિ એટલે ચૌથ, નવમ, અને ચૌદસ, મંગળવાર તથા રવિવાર, ક્ષીણ ચંદ્રમા, અસ્થિર લગ્ન અને ખીન્ને, ત્રીન્ને, આઠમે તથા અગીયારમે સ્થાને ફૂર ગ્રહ એવો યોગ હોય તો રોગવિમુક્તિને અર્થે ન્હાવું ફળદાયક મનાય છે.

શિષ્ય—સ્નાનની ખાસ આવશ્યકતા કયા કયા પ્રસંગોમાં ગણાય છે ?

સૂરિ—શ્ચીન્નગં કર્યા પછી, ઉલટી થયા પછી, સ્મશાનમાં ચીતાનો ધુમાડો લાગ્યા પછી, ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યા પછી અને ક્ષૌર કર્મ કરાવ્યા પછી ગળેલા શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય—ક્ષૌર કર્મના સંબંધમાં જ્યોતિષીઓનો શું મત છે ?

સૂરિ—ચૌથ, છઠ, આઠમ, નવમ, ચૌદશ અને અમાવાસ્યા એ છ તિથિઓમાં હુબમત—ક્ષૌર કર્મ ન કરાવવું એવો જ્યોતિષવિદ્યાના પંડિતોનો અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય—વારને માટે એ વિષે શો નિયમ છે ?

સૂરિ—બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને સોમ ક્ષૌર કર્મને વિષે ક્ષેમ, આરોગ્ય અને સુખને આપવાવાળા છે એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે.

શિષ્ય—અને નક્ષત્રોના સંબંધમાં એવો કંઈ નિયમ છે ?

૨૨

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—મૂગ, પુખ્ત, ચર નક્ષત્ર—સ્વાતિ, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતતારકા, જ્યેષ્ઠા, અશ્વિની, હસ્ત, ચિત્રા અને રેવતી એટલા નક્ષત્રોને વિષે ક્ષૌરકર્મ કરાવવું શુભ છે એમ પણ વિદ્વાન લોકો કહે છે.

શિષ્ય—ક્ષૌર કર્મનો ખાસ નિષેધ ક્યારે જાણવો ?

સૂરિ—રાત્રિએ, સંધ્યાકાળને વિષે, વિદ્યાભ્યાસના આરંભમાં તેલમર્દન-લોબન-અને સ્નાન કરી રહ્યા પછી તથા યાત્રાએ અથવા સંગ્રામને વિષે જતાં, ઉત્સવના દિવસમાં કે પર્વમાં તો ક્ષૌરકર્મ નજ કરાવવું.

શિષ્ય—સ્નાનાદિથી પરવારી, સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરી પહેલું કર્તવ્ય શ્રાવકે ક્યું કરવું ?

સૂરિ—એમ ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. સ્વચ્છ વસ્ત્રો પરિધાન કરવા એ તારી વાત અલગત સત્ય છે, પણ ક્યારે કેવી રીતના વસ્ત્રો પહેરવા એ વાત પણ શાસ્ત્રદ્રષ્ટિએ જરા વિચારવા જેવી છે.

શિષ્ય—સ્વભાવદોષને લીધે ઉતાવળ થઈ ગઈ હોય તો તે માટે ક્ષમા માગું છું. કેવા વસ્ત્રો કઈ રીતે પહેરવાં તે સમજાવવાની પ્રથમ કૃપા કરો.

સૂરિ—પોતાની પાસે જેટલું ધન હોય તેને શોભતો પોષાક મનુષ્યમાત્રે ધારણ કરવો જોઈએ. કહેવાનો આશય એવો છે કે આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તે છતાં કીંમતી વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી પોતાને પરમ ધનવાન બતાવવાનો દંભ કે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩

રવો એ સભ્યજનોને માટે ઉચિત નથી તેવીજ રીતે યોગ્ય ધન-
પાત્ર વ્યક્તિઓએ છેક દરિદ્રતાવાળો અને દીનતાભર્યો કંગાળ
પોષાક પહેરવો એ પણ અનુચિત છે. પોષાક પોતાની સ્થિતિ
અને પ્રતિષ્ઠાને અંધબેસતોજ હોવો જોઈએ તે ઉપરાંત શીત-
કાળ-ઉષ્ણકાળ વિગેરેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલાક
લોકો સખત તાપના દિવસોમાં પણ શીત ઋતુને અંધબેસતો
થાય એવો ઉનનો પોષાક પહેરી પોતે હેરાન થાય છે, જ્યારે
કેટલાકો શીયાળામાં પણ ઝીણા વસ્ત્રો પહેરી વિવિધ વ્યાધી-
ઓના ભોગ થઈ પડે છે. તે ઉપરાંત પોતાની ઉમરને અનુસરતો
હોવો જોઈએ. એક યુવક વૃદ્ધપુરૂષના જેવો પોશાક પહેરે તો
તે કેવો કઠંગો લાગે ? આ બધી વાતો નિરૂપયોગી જેવી જ-
ણાશે, પરંતુ ઉપયોગી સત્યો હમેશાં એવાજ સાદા અને સરળ
હોય છે એ તમારે ભૂલવાનું નથી. એવા સત્યોનો જ્યારે અના-
દર થાય છે, ત્યારેજ મનુષ્યો આધિ-વ્યાધી અને ઉપાધિને
ભોગ થઈ પડે છે.

શિષ્ય—નવાં વસ્ત્રો પહેરવામાં વાર-નક્ષત્રની કાંઈ વ્ય-
વસ્થા છે ?

સૂરિ—નવું વસ્ત્ર પહેરવું હોય તો ગુધ, રવિ, શુક્ર
અને ગુરૂ એ ચાર વાર શુભ ગણાય છે. ફક્ત રાતું વસ્ત્ર પહે-
રવું હોય તો મંગળવાર પણ શુભ ગણવો. શ્વેતવસ્ત્ર-પરિધાન
કરવું હોય તો ધનિષ્ઠા, રોહિણી અને ત્રણ ઉત્તરા, રેવતી અ-
શ્વિની, હસ્ત, ચિત્રા, સ્વાતી, વિશાખા અનુરાધા, પુષ્ય અને
પુનર્વસુ એટલાં નક્ષત્રો શુભ ગણાય છે.

૨૪

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—સ્રીને કુસુંબી વસ્ત્ર પહેરવું હોય તો ?

સૂરિ—તો તેણે પુણ્ય, પુનર્વસુ, રોહિણી, ઉત્તરાશ્લેષ-
ની, ઉત્તરાષાઢા અને ઉત્તરા ભાદ્રપદા એટલાં નક્ષત્રો વર્જવાં.
કારણકે તેમ નહીં કરવાથી પતિને અસુખ થાય છે.

શિષ્ય—વચમાં એક શંકા કરવા બદલ ક્ષમા આપો
તો કેટલોક ખુલાસો કરી લઉં.

સૂરિ—જે સ્થળે શંકાનું સમાધાન થઈ શકે તેમ હોય
તેવે સ્થળે મનમાં શંકાનું શલ્ય રાખી મુકવું એ તદ્દન અનુ-
ચિત છે. હું તમારી શંકાઓનું સમાધાન કરવા તૈયાર છું.
ખુશીથી બોલો.

શિષ્ય—સ્નાન-ક્ષૌરકર્મ અને વસ્ત્રપરિધાન જેવી બા-
બતોમાં આટલાબધા વિધિઓ અને નિષેધો મુકવાનું શું કાર-
ણ હશે તે મારી બુદ્ધિમાં ઉતરતું નથી. એવી બાબતોની સાથે
ગ્રહ-નક્ષત્રો વિગેરેનો કાંઈ સંબંધ હશે કે શાસ્ત્રકારોએ પોતા-
ની મતિ પ્રમાણે વિધિ-નિષેધો ઘડી કહાડ્યા હશે.

સૂરિ—આપણે જે પૃથ્વીમાં વસીએ છીએ તેની આસ-
પાસ અનેકાનેક ગૃહો-ઉપગૃહો અને નક્ષત્રો આવી રહેલાં છે.
પૃથ્વીતળ ઉપર વસનાર દરેક પ્રાણી તેની સારી-નરસી અસ-
રનો અનુભવ કરે છે. ર્તુનો ફેરફાર એ વસ્તુતઃ ગ્રહો-નક્ષત્રો
અને વાતાવરણનો જ ફેરફાર છે એ ફેરફારને લીધે આપણા
જીવન ઉપર કેવી અસર થાય છે તેનો થોડો-ઘણો અનુભવ
સૌ કોઈને થઈ ચુક્યો હોય છે. એક રાત્રી-દિવસમાં જ કેટલું

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૫

ખધું વૈચિત્ર્ય જોવામાં આવે છે. ઘણાખરાં દુષ્કર્મો તથા પાપો મહોટે ભાગે રાત્રીના સમયમાં જ થાય છે. આત્મઘાત જેવા અપકૃત્યોનું પ્રમાણ ચોક્કસ ઋતુમાં વધારે પડતું આવે છે એમ કેટલાક શોધકોએ પુરવાર કર્યું છે કહેવાની મતલબ એજ છે કે નક્ષત્ર વિગેરેના ફેરફારથી શરીર અને મન ઉપર તેની યથા-યોગ્ય અસર થયા વિના રહેતી નથી. આપણા પૂર્વજો અને વિદ્વાન આચાર્યોની દ્રષ્ટિમાં આ વાત આવી હતી અને તેથી તેમણે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરિવર્તનને લક્ષમાં લઈ વિધિ-નિષેધો ઘડી રાખ્યા છે.

શિષ્ય—તો પછી એ વિધિ-નિષેધનો લેશમાત્ર પણ ભંગ કરનારને તત્કાળમાં જ તેનું કટુ ફળ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પરંતુ તેતો જોવામાં આવતું નથી.

સૂરિ—જ્યાં આખી જીંદગી અકુદરતી રીતે પસાર થઈ જતી હોય, ત્યાં નહાના-નહાના દોષોનું દુષ્પરિણામ જોવામાં ન આવે તે તદ્દન બનવાજોગ છે. આજે તો શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયાથી લઈ જીવનની તમામ ક્રિયાઓ લગભગ બેદરકારી અને અવિવેક પૂર્વક કરવામાં આવે છે. લોકોને યોગ્ય વિધિપૂર્વક આહાર કરવાનો કે શુદ્ધ વાયુ સેવવાનો પણ અવકાશ ભાગ્યેજ મળતો હશે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે લોકોના શરીરનાં બાંધા દિન-પ્રતિદિન નબળાં થતાં જાય છે, મનમાં અનેક પ્રકારના વિવૃત ભાવો સ્થાન લેતાં જાય છે અને તેની અસર આખા જમાના ઉપર થાય છે. મહામારી, અકાળમૃત્યુ તથા મોંઘવારી વિગેરે શું છે ? એ ખધું અસ્વાભાવિક જીવનનું જ પરિણામ છે.

૨૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—આપ સ્વાભાવિક અને કુદરતી જીવન કેને કહો છો ?

સૂરિ—તે વિષે વિસ્તાર કરવાથી વિષયાંતર થઈ જાય અને ખીજી ઉપયોગી વાતો રહી જાય એવો ભય રહે છે. છતાં કુદરતી જીવન કેવું હોય તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું માત્ર આપણા પૂર્વજોનાં જીવન ઉપર દ્રષ્ટિ કરવાની તમને ભલામણ કરું છું. તેઓ ખની શકે તેટલી સાદાઈથી અને પવિત્રતાથી પોતાનું જીવન ગાળી શકતા હતા. તેઓ જીવનના અને સૂક્ષ્મ વસ્તુઓના પણ ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમના કેટલાક વિધિ-નિષેધો વાંચતાં આપણને નવાઈ લાગે એ કુદરતી છે, પરંતુ આપણે એટલું નથી ભુલવું જોઈતું કે તેઓ કેવળ સ્થળ વસ્તુમાં જ શ્રદ્ધા ધરાવતા ન હતાં. સૂક્ષ્મ અસરોના પણ તેઓ ઊંડા અભ્યાસી હતા અને તેથી તેમણે, આપણને જે વાત છેક નજીવી લાગે તે વાતનો પણ વિચાર કરી પોતાનું જીવન વ્યવસ્થિત રાખવા ઉપરાંત આપણને તેનો વારસો ગ્રંથો દ્વારા આપતા ગયા છે.

શિષ્ય—પૂર્વના પુણ્યશાળી અને પ્રતિભાશાળી પુર્વજોને યાદ કરી હું માફ મસ્તિષ્ક ઝુકાવું છું અને અંતઃકરણથી તેમની ભક્તિ કરું છું. વિધિ-વ્યવસ્થા પાળવી એ પ્રત્યેક આર્યસંતાનનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે, પરંતુ વસ્ત્ર-પરિધાન જેવી બાબતમાં એવી વિધિ કેવી રીતે સચવાય ? ધારો કે ઉપરીની આજ્ઞાને લીધે કે ખીજા કોઈ ઉત્સવ નિમિત્તે નવાં વસ્ત્રો પહેરવા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૭

હોય અને દ્વારકર્મ કરાવવું હોય તો તે વખતે નક્ષત્ર આદિનો બાધ કેવી રીતે પરીહરવો ?

સૂરિ—તેનો પણ ખુલાસો છે. શાસ્ત્રમાં ખુદ્ધું કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉત્તમ પુરુષની આજ્ઞા હોય, વિવાહ-ઉત્સવ હોય અને પોતાનો સ્વામી આવે તો તે વસ્ત્ર પહેરવામાં તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, ચંદ્રમા કે વિશિષ્ટ ઇત્યાદિકનો વિચાર ન કરવો. વળી, રાજાની આજ્ઞાથી દ્વારકર્મ કરાવવું પડે તો નક્ષત્ર જોવાય નહીં, કેટલાક શુભાર્થી લોકોએ કહ્યું છે કે તીર્થને વિષે અથવા શોકને લીધે દ્વાર કરાવવું હોય તો એ નક્ષત્રનો બાધ જોવો નહીં.

શિષ્ય—વસ્ત્રનો જ વિષય જ્યારે નીકળ્યો છે ત્યારે હું પુછી લઉં છું કે કોઈનાં ઉતરેલાં વસ્ત્રો તથા પગરખાં વિગેરે ન પહેરવાનો જે રીવાજ છે તેમાં શું હેતુ હશે ?

સૂરિ—કારણ કે તેમ કરવાથી લેનારના મનમાં દીનતાનો પ્રવેશ થાય છે. પોતે દરિદ્ર હોઈ બીજાની કૃપાને લીધે પોતે નબી શકે છે એવી નબળાઈ તેના આત્મામાં આવે છે. બીજાનાં ઉતરેલાં વસ્ત્ર તથા પગરખા પહેરનાર માણસ સદા દીન-દરિદ્રજ રહે છે, એમ કહેવામાં નીતિકારનો કંઈક ઉંડો આશય હોય એમ સમજાય છે.

શિષ્ય—તો પછી કેવા વસ્ત્રનું દાન કરવું ?

સૂરિ—વસ્ત્રદાન એ બહુ ઉપકારક દાન છે. પણ જે વસ્ત્ર દાનાર્થે આપવું હોય તે વસ્ત્ર દાન કરનારના પોતાના પરિશ્રમથી તૈયાર થયેલું હોવું જોઈએ એ વાત ભાગ્યે જ કોઈ જાણતું હશે.

૨૮

વિવેક વિલાસ.

પ્રથમના સમયમાં આટલા યત્રી કે કારખાનાઓ નહોતાં. તે વખતે લોકોનો મ્હોટો ભાગ પોતાને ત્યાં જ રૂં વિગેરે કાંતી વસ્ત્રો તૈયાર કરાવતાં. આવાં વસ્ત્રોનું દાન કરવું એજ યથાર્થ દાન છે. બાકી ગમે તેવું ઉતરેલું—હલકું અને આપણી આર્થિક સ્થિતિને ધક્કો પહોંચાડનારું વસ્ત્ર દાનમાં આપવાથી કંઈ ખર્ચ દાન ન ગણાય.

શિષ્ય—પહેલાના વખતમાં લોકો પોતે જાતે વસ્ત્રાદિ સામગ્રી તૈયાર કરતા અને તેમ નહીં તો પોતાના ગામ કે પ્રાંતમાં જ તે ઉપજાવી લેતા એમ મેં ગ્રંથોમાં વાંચ્યું છે. પોતાના પસીનાના ટીપાથી તૈયાર થયેલું દ્રવ્ય કે વસ્ત્ર દાનમાં અપાય તોજ તે યથાર્થ દાન છે. આપણને જે વસ્તુ ન ગમતી હોય અથવા જે વસ્તુ સહેલાઈથી મળી શકતી હોય તે વસ્તુ અન્યને અર્પણ કરવી તે અલખત ઉદારતા છે, પરંતુ તેમાં સ્નેહ—અર્પણતા કે ભકિતના અંશો નથી આવી શકતા એટલું તો હું પણ કબુલ કરું છું. હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષયમાં આગળ વધીએ.

સૂરિ—કેટલાક લોકો નવા વસ્ત્રના નવ ભાગ કદપી તે પરથી ફળાફળ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કંઈક નવું જાણવાનું મળે અને તેની સાથે મનોરંજન થાય એટલા માટે પ્રસંગોપાત એ વાત પણ આજ સ્થળે કહી દઉં છું.

એક વસ્ત્રના નવ ભાગ કરવા. તે એ રીતે કે ચાર ખુણાનાં ચાર ભાગ. એ કિનારીના એ ભાગ, એ છેડાના એ ભાગ, અને

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૬

એક વચ્ચે લાગ. એ નવ લાગમાં પહેલા ચાર લાગ દેવતાના,
બીજા બે લાગ દૈત્યના, ત્રીજા બે લાગ મનુષ્યના અને ચોથા
એકજ છે તે રાક્ષસનો જાણવો. યથા:—

દેવ	દૈત્ય	દેવ
મનુષ્ય	રાક્ષસ	મનુષ્ય
દેવ	દૈત્ય	દેવ

હવે જો નવું વસ્ત્ર દેવતાના લાગમાં કાઢવથી ખરડાએલું
ફાટેલું હોય તો ઉત્તમ લાલ થાય, દૈત્યના લાગમાં હોય તો
રોગનો સંભવ થાય, મનુષ્યના લાગમાં હોય તો મધ્યમ લાલ
થાય અને રાક્ષસના લાગમાં હોય તો મરણ થાય.

શિષ્ય—હવે વસ્ત્ર પરિધાન પછી આપ કયો વિષય
ચર્ચવા માગો છો ?

સૂરિ—સુખી પુરુષોએ સારાં વસ્ત્રો તથા આભુષણો પહેરી
મંદિર, ઉપાશ્રય વિગેરે ધર્મસ્થાનકે જવું એવું મુખ્ય વિધાન છે.

શિષ્ય—મંદિર અને ઉપાશ્રયમાં જતાં ઉત્તમ અલંકારો
અને વસ્ત્રો ધારણ કરવા તેનું શું કારણ ?

સૂરિ—મંદિર અથવા ઉપાશ્રય એ રાજહરખાર કરતાં
કેમ રીતે ઉતરતી પંકિતના નથી. જેવી રીતે રાજા સમિપ જતાં
આપણે ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારો સજીએ છીએ, તેવીજ રીતે સદ્ગુરુ
પાસે જતાં કિંવા પ્રભુના મંદિરમાં જતાં બહુ મૂલ્ય વસ્ત્રો ધારણ

૩૦

વિવેક વિજ્ઞાસ.

કરવાં જોઈએ. એમ કરવાથી પોતાનું 'પૂર્વભવનું' પુણ્ય પ્રેક્ષકોની દ્રષ્ટિએ રહુકે છે અને પુણ્યના ફળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતી સંપત્તિને જોઈ લોકો પુણ્યની મહત્તા ખીછાનવા લાગે છે.

શિષ્ય—મંદિરમાં જતાં સાથમાં બીજી કંઈ સામગ્રી રાખવી ?

સૂરિ—ખાલી હાથે મંદિર જેવા પવિત્ર સ્થાનોમાં ન જવું જોઈએ. ફળ-ફૂલ અથવા અક્ષત જેવી વસ્તુઓ દેવ સમીપે ધરવાથી આત્મા ઉદ્ધાસ પામે છે. જો કે દેવને તે વસ્તુની કશી જરૂર નથી હોતી તથાપિ આપણા ચિત્તની શુદ્ધિ અને ભાવ-બળ ખીલવવામાં એ નિમિત્તભૂત થાય છે.

શિષ્ય—રોગાદિ કારણથી મંદિરમાં ન જવાય તો પ્રતિનિધિ મોકલવાથી ગરજ સરે ખરી ?

સૂરિ—કેટલાક લેભાણુ પંડિતો એકની બાધા બીજા પાસે પળાવવાની વ્યવસ્થા, લોભ લાલચને વશીભૂત થઈ આપે છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તેમ કરવું એ દયાજનક અજ્ઞાનતા છે. એકની પ્રતિજ્ઞા અન્ય મનુષ્ય પાળે એથી મૂળ પ્રતિજ્ઞા કરનારને કેવી રીતે લાભ મળે ? તેવીજ રીતે તમે ધર્મ-કાર્ય ન કરો પણ તમારા નોકર-ચાકર પાસે કરાવો તો તેથી તમારી આત્મપરિણતિ કેવી રીતે સુધરે ? સ્થુળ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો પ્રતિનિધિથી બની શકે, પરંતુ આત્મશુદ્ધિ અને ધર્મભાવ જેવી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વસ્તુ પ્રતિનિધિ દ્વારા મેળવી શકાય એવી કલ્પના કરવી એ ઘોર અજ્ઞાનતા છે. શાસ્ત્રમાં ખુદ્દી

રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે “આપણી સ્ત્રીને વિષે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવો, સ્વામીની સેવા કરવી, વૃદ્ધ માત-પિતાનું પાલન કરવું અને ધર્મકૃત્ય આદરવું એ ચાર કાર્યોમાં પ્રતિનિધિપણું ચાલી શકતું નથી. રોગાદિ કારણે કદાચ ન જવાય તો તેથી બહુ હાની નથી, પરંતુ એવા ધર્મકાર્યો પ્રતિનિધિ મારફત થઈ શકે છે એ વિચારને હૃદયમાં સ્થાન સરખું પણ ન. મળવું જોઈએ.

શિષ્ય—સ્નાન કર્યા પછી તુરત મંદિરે જઈ પૂજા કરવી હોય તો તે કેવા વિધિથી કરવી તે જરા કહેશો ?

સૂરિ—શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરી, મન શુદ્ધ કરી, નાસ્તીક, વ્યસની વિગેરે લોકોની દ્રષ્ટિથી વેગળા રહી પૂજાગૃહની અંદર કુલ વિગેરે સામગ્રી બરાબર રાખી દ્વારની જમણી બાજુએ ઉભા રહી ઉંબરાનું પૂજન કરવું પછી ઉંબરાને પગનો સ્પર્શ થવા ન દેતા જમણા પગ આગળ મુકીને અંદર જવું. પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશામાં મુખ કરીને સુગંધી તથા મધુર સામગ્રીથી મૌન-પણે દેવની પૂજા કરવી.

શિષ્ય—ઘરમંદિર કરાવવું હોય તો ખાસ કરીને કયો ભાગ પસંદ કરવો જોઈએ ?

સૂરિ—ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં ડાબા હાથ ઉપર દેવમંદિર કરવું. તેની રચના મનોહર હોવી જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ ઘરની ભૂમિથી મંદિરની ભૂમિ દોઢ હાથ ઉંચી જોઈએ.

શિષ્ય—એ કથનનો હેતુ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. હવે પૂજનો વિધિ સંક્ષિપ્તમાં સંભળાવો.

૩૨

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—પૂજા કરનારે પ્રથમ બે પગોએ, પછી અનુક્રમે બે જાનુએ, બે હાથે, બે ખભાએ અને મસ્તકે પૂજા ચઢાવવી. કેસર ચંદન વગર જીન પ્રતિમાની પૂજા કોઈ કાળે પણ કરવી નહીં. કપાળ, કંઠ, હૃદય, ઉદર વિગેરે અંગે અનુક્રમે તિલક કરવું. આવી રીતે હંમેશાં નવ તિલક કરી જીન પ્રતિમાની પૂજા કરવી. વિધિના જાણુ પુરૂષો પ્રભાત કાળમાં પ્રથમ વાસપૂજા પણ કરે છે. પૂજા વખતે ભગવાનની ડાબી બાજુએ ધુપધાણું રાખવું આગળ સમુખ નૈવેદ્ય ધરવું અને સામે બેસી ધ્યાન કરવું. ચૈત્ય-વંદન કરવું હોય તો દક્ષિણ ભાગમાં કરવું. દીપક પણ પ્રતિમાની દક્ષિણ બાજુએજ રાખવાનો વિધિ છે. બાકી ચૈત્યવંદન અને ભાવના આદિ શાસ્ત્રીય વિધિ-વિધાનો તો તે વિષયના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી જાણી લેવા જોઈએ. વાર્તાલાપથી તે વિષય એકાએક યાદ રહી શકે નહીં એટલે તે સંબંધી અત્ર વિચાર કરવો નિરર્થક છે.

શિષ્ય—જીન પ્રતિમાના સંબંધમાં આપ કંઈ વિશેષ સંભળાવવાની કૃપા કરશો ?

સૂરિ—એ વિષય શિષ્યશાસ્ત્રને લગતો છે, છતાં શ્રાવકોએ પણ તે વિષે ઉપયોગી જ્ઞાન 'મેળવી લેવું' જોઈએ એટલે ટુંકામાં જ આજે કહી દઉં છું. ભગવાનની બેઠી અથવા ઉભી બન્ને પ્રકારની પ્રતિમાઓ ચૌવન અવસ્થામાં જ હોવી જોઈએ. તેમાં પહેલી અર્થાત્ બેઠી પ્રતિમા પર્યકાસનવાળી હોવી જોઈએ.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૩

શિષ્ય—પર્યકાસન એટલે ?

સૂરિ—પ્રથમ જમણી જાંઘ અને જમણા સાથળ ઉપર ડાબો પગ અને ડાબો હાથ સ્થાપન કરવો, પછી ડાબી જાંઘ અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ અને જમણો હાથ મુકવો તે પર્યકાસન કહેવાય.

શિષ્ય—અને પ્રતિમાજી ઉભા હોય તો ?

સૂરિ—તો તેના બે ભુજ ઢીંચણ સુધી લાંબા હોવા જોઈએ. અને પ્રતિમાઓ શ્રી વત્સ, ઉગ્રણીષ અને ત્રણ છત્ર ઇત્યાદિ પરિવાર યુક્ત હોવી જોઈએ.

શિષ્ય—પ્રતિમાના પ્રમાણના સંબંધમાં શાસ્ત્રોક્ત નિયમો હશે કે કેમ ?

સૂરિ—મેં આગળ જણાવ્યું તેમ એ વિષય ખાસ અભ્યાસ કરવા જોવો છે ! વિદ્વાન પુરૂષો અને શિલ્પશાસ્ત્રના વેત્તાઓ જ તે યથાર્થપણે સમજી શકે છે. તો ત્રણ તે પ્રમાણના સંબંધમાં એટલું કહેવું ખસ થશે કે નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર ત્રણ છત્રના અગ્ર ભાગની સમરેખા આવે તો તે ત્રણ છત્ર સર્વોત્તમ જાણવા તેમજ નાસિકા અને કપાળ એના મધ્ય ભાગમાં આડી રેખાથી કપોળનો વેધ થવો જોઈએ. પ્રતિમાના પરિવારમાં પત્થરનો વર્ણુશંકર ન થાય તેની સંભાળ રાખવી તેમજ પ્રતિમાનું પ્રમાણ પણ બે, ચાર, છ, આઠ ઇત્યાદિ સમ-સંખ્યામાં હોય તો તે ઇષ્ટ ન જાણવું. એકથી બીજા ઢીંચણ

૩૪

વિવેક વિલાસ.

સુધા આડું એક સૂત્ર, જમણા ઠીંચણથી ડાબા ખંધ સુધી બીજું સૂત્ર, ડાબા ઠીંચણથી જમણા ખંધ સુધી ત્રીજું સૂત્ર અને નીચેથી મસ્તક સુધી ચોથું સૂત્ર—એ ચારે સૂત્રનું પ્રમાણ સરખું આવે તો પ્રતિમા સમયતુરસ્સ કહેવાય. બે ઠીંચણ વચ્ચે આડું સૂત્ર દેવું અને સૂત્રથી નાભિ સુધી એક કંબિકા રાખવી. એ રીતે નાભિથી સૂત્ર સુધી અઢાર આંગળનું પ્રમાણ જોઈએ.

શિષ્ય—પ્રતિમાની અને મંદિરની રચનામાં આટલી બધી કળા-કુશળતાની જરૂર પડે છે તે તો હું આજે જ સમજ્યો. જો એટલી કળા-કુશળતાથી પ્રતિમા તથા મંદિર ન રચાય તો તે ભક્તજનોના ચિત્તને આહલાદક ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. જુના સમયની પ્રભાવશાળી પ્રતિમાઓ જોતાં આત્મામાં જે ઉદ્ધાસ વ્યાપી રહે છે તે આપે કદા તેવા કારણોને જ આભારી હશે એવી હવે મને ખાત્રી થાય છે. ધન્ય છે તે પૂર્વના પ્રતિભાવશાળી કળાધરો અને ધર્મધુરંધર આચાર્યોને કે જેમની કૃપાથી આજે પરમોપકારી જીન-પ્રતિમાના દર્શન અને પૂજા-ભક્તિનો અનંત લાભ મળી શકે છે. આપે આજે જૂઠા જૂઠા વિષય ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરી મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો હું કોઈ રીતે વાળી શકું તેમ નથી.

સૂરિ—બદલાની આશાથી જ આ વાર્તાલાપ થાય છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. કોઈ જ્ઞાસુ પ્રશ્ન કરે તેનો યથોચિત્ત ઉત્તર આપવો એ અમારું પવિત્ર કર્તવ્યજ છે. જેઓ લોભ કે પાખંડને વશીભૂત થઈ ખરી વાત છુપાવે છે તેઓ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૫

નથી પોતાનું કટ્યાણુ કરી શકતા કે નથી અન્યનું કરી શકતા. એવા ગુરુઓને મુકિતપુરીના અર્ગલાની જે ઉપમા આપે છે તે યથાર્થ જ છે.

શિષ્ય—જ્ઞાસુઓને યથાશક્તિ-મતિ સંતોષવા એ જેમ આપનું કર્તવ્ય છે તેમ આપના સંયમ-નિર્વાહમાં ભક્તિ-પ્રીતિ પૂર્વક યથાશક્તિ સહાય કરવી એ અમારી પણ ફરજ છે એ ફરજ બળવવામાં જો કોઈ જાતની ખામી આવી હોય અથવા કોઈ પણ પ્રકારનો અવિનય થયો હોય તો હું અંતઃકરણ પૂર્વક ક્ષમા માગી આજને માટે રજા લઉં છું.

સૂરિ—અસ્તુ, કાલે વળી તમને રસ પડે અને વ્યવહાર-જીવનમાં ઉપયોગી થાય એવોજ વિષય ચર્ચીશું. આજે એ વાત એટલેથીજ સમાપ્ત કરીએ.

સૂરિ—આજે તમારા મુખના રંગ અને સુવાસ ઉપરથી તમે તાંબુલ ભક્ષણ કર્યું હોય એમ જણાય છે.

શિષ્ય—આપનું અનુમાન ખરાખર છે. આપે જ એક વખત આયુર્વેદની દ્રષ્ટિએ કહ્યું હતું કે છએ રસના આધાર સ્વરૂપ, ઉષ્ણ, કાંતિપ્રદ, કફ-કૃમિ-દુર્ગંધ અને વાયુનો નાશ કરનાર, મુખને શોભા અર્પનાર એવા તાંબુલને જે માણસો ખાય છે તેના ઘરને શ્રીકૃષ્ણના ઘરની પેઠે લક્ષ્મી છોડતી નથી.

સૂરિ—ખીજું એની સાથે મેં શું કહ્યું હતું તે યાદ છે કે?

શિષ્ય—તાંબુલથી મુખની શુદ્ધિ થતી હોવાથી નિદ્રા,

૩૬

વિવેક વિલાસ.

ઉલટી અને સ્નાન તેમજ લોજન પછી તેનું સેવન કરવું જોઈએ. સભામાં જતાં પહેલાં પણ ગૃહસ્થ પુરૂષો તાંબુલ-સેવન કરે છે.

સૂરિ—વિશેષમાં મેં એમ પણ કહ્યું હતું કે રક્તપિત્ત-વાળા, વાત રોગવાળા, રૂક્ષ અને ક્ષીણબળ થયેલા, આંખના રોગી, વિષથી પીડાતા અને ઘેલા તથા શોષ, ક્ષય રોગ વાળા માણસોને માટે તાંબુલ હિતકારક નથી.

શિષ્ય—તે ઉપરાંત તાંબુલના ચોક્કસ ભાગોના ગુણ-દોષ પણ આપે કહી બતાવ્યા હતા.

સૂરિ—વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ કહે છે કે પાનના મૂળમાં વ્યાધી અને અગ્રભાગમાં પાપનો સમુહ રહેલો છે. સુકા-યેલું અને સડેલું પાન ખાવાથી આયુષ્યનો નાશ થાય છે. પાનની નસ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે.

શિષ્ય—છતાં દેવ-ગુરૂ પાસે જતાં પહેલાં મુખશુદ્ધિ કરી લેવી જોઈએ તે વાત આપે ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

સૂરિ—અસ્તુ. હવે આપણે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. મેં આને દ્રવ્યોપાર્જન વિષે જે શબ્દો કહેવાનું ગઈ કાલે છુટા પડતી વખતે વચન આપ્યું હતું.

શિષ્ય—એ વિષય અમારા જેવા ગૃહસ્થોને માટે પરમ ઉપયોગી છે. કહ્યું પણ છે કે દ્રવ્ય જે છે તેજ સર્વ પુરૂષાર્થનું મૂળ કારણ છે. દ્રવ્યથી રહિત માણસો જીવતા છતાં મુવા સરખા મનાય છે. આપે એક વાર ‘જણાવ્યું હતું’ કે સુગંધી વિનાના

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૭

કુલ સરખા, જળ વિનાના તળાવ સરખા અને જીવ વિનાના કલેવર સરખા નિર્ધન માણસની કોણ સેવા કરે.

સૂરિ—પરંતુ એટલા ઉપરથી ગમે તે રીતે દ્રવ્યનું ઉપાર્જન કરવું જ જોઈએ એવો અર્થ કાઢવાનો નથી. દ્રવ્ય અલબત્ત ગૃહસ્થોને માટે ઉપયોગી છે, પરંતુ તે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે સાધન વાપરવામાં આવે તે તદ્દન નિર્દોષ અને નિષ્પાપ હોવા જોઈએ. ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું દ્રવ્ય એજ યથાર્થ દ્રવ્ય છે. બાકી અન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું દ્રવ્ય એ તો પાપનો પોટલો જ સમજવો.

શિષ્ય—એક માણસ અન્યાયથી દ્રવ્યોપાર્જન કરી તેનો ઉપયોગ ધર્મકાર્યમાં કરે તો ?

સૂરિ—એવી દલીલ તમારા જેવા ગૃહસ્થ અને સાધુનો સહવાસ સેવનારા પુરૂષોએ કરવી એ ઉચિત નથી. બુદ્ધિશાળી માણસો ધર્મને કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ન આવે એવી રીતે કુલની મર્યાદા સાચવતા થકા પરિશ્રમથી પૈસો પ્રાપ્ત કરે છે. ન્યાયથી ઉપાર્જન કરેલું દ્રવ્ય જ ધર્મકાર્યમાં વપરાવા યોગ્ય છે. તેવું થોડું દ્રવ્ય પણ મહાન્ કસ્યાણુ સાધી શકે છે, જ્યારે એથી ઉલટું અધર્મથી કમાયેલું દ્રવ્ય ઘણું વાપરે તો પણ તે નિષ્ફળ જ જાય છે.

શિષ્ય—ગૃહસ્થોએ દ્રવ્યોપાર્જન કરવું જ જોઈએ, એવો કંઈ નિયમ છે ?

સૂરિ—એક ગૃહસ્થ કેટલો પુરૂષાર્થી છે તે તેની દ્રવ્યો-

૩૮

વિવેક વિલાસ.

પાર્જન કરવાની શક્તિ ઉપરથી સામાન્યતઃ સૂચવાય છે. જો કે એજ એક માત્ર પુરુષાર્થ છે એમ માની લેવાનું નથી. સંસારમાં જે ગૃહસ્થ દ્રવ્ય વિના દરિદ્ર દશા ભોગવે છે તે જીવતાં છતાં મુવા જેવો ગણાય છે. વળી કહ્યું પણ છે કે સુગંધી વિનાના ફુલ જેવા, જળ વિનાના તળાવ જેવા અને જીવ વિનાના કલેવર જેવા નિર્ધન માણસની કોણ સેવા કરે ? સારાંશ એ છે કે જગતના આદર-માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાં હોય તો ગૃહસ્થોએ યથાશક્તિ દ્રવ્યોપાર્જન કરવું જોઈએ.

શિષ્ય—જેઓ આંખો મીંચીને કેવળ દ્રવ્યસંચય કર્યા કરે છે તેને “લોભી” “કંબુસ” અને “ભવાભિનંદી” કહી લોકો નિંદે છે, તેનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—સંચયની સાથે જો ત્યાગ ન હોય તો તે સંચય સુખ આપવાને બદલે ઉલટો દુઃખદાયક જ થઈ પડે છે. જેઓ ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્યનો ઉપયોગ પરોપકારાર્થે નથી કરી શકતા તેમને લોકો કંબુસ અને લોભી કહે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. દ્રવ્યનો સંચય એટલા માટે કરવાનો છે કે તેનો, ઇચ્છામાં આવે ત્યારે સદુપયોગ કરી શકાય. તેને બદલે જો દ્રવ્ય જ આપણી વિવેકબુદ્ધિને મુઝવી નાંખે અને શુભામ જેવી સ્થિતિમાં મુકી દે તો પછી એ દ્રવ્યની વાસના જ સંસારમાં ભભાવી મારે છે.

શિષ્ય—તે કેવી રીતે ?

સૂરિ—સૌ કોઈ જાણે છે કે દ્રવ્યોપાર્જન કરવા માટે મોટા આરંભ-સમારંભો કર્યા વિના ચાલતું નથી. આવા આ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૯

રંભ-સમારંભ વડે પ્રાપ્ત થયેલું દ્રવ્ય જો ધર્મશુર અને જ્ઞાનની સેવામાં ન વપરાય તો એ દ્રવ્યની વાસના ભૂતની માફક આપણા ઉપર ચડી જોસે અને ચતુર્ગતિમાં ભભાવે એમાં શું તમને કંઈ નવાઈ લાગે છે ? દ્રવ્ય કરતાં પણ દ્રવ્યની વાસના સંસારીઓને બહુ બહુ રીતે રંબડે છે. એ વાસના રૂપી જાળમાંથી છુટવાને માટે દ્રવ્યનો “દાન” સિવાય બીજો ઉત્તમ સદ્વ્યય નથી.

શિષ્ય—દ્રવ્ય ઉપાર્જવાના કયા કયા રસ્તાઓ છે તે વિષે હું પ્રશ્ન કરી શકું ?

સૂરિ—ખુશીથી જેવી સરળતાથી તમે પૂછો છો તેવીજ રીતે હું તેનો ઉત્તર આપવાનો યત્ન કરું છું. તમારા જેવા વિવેકી પુરૂષો પાસે કોઈ વાત છુપાવવાની કે દંભથી અન્યથા વર્ણવવાની મારી ઇચ્છા નથી. એટલાજ માટે હું સ્પષ્ટતા પૂર્વક કહી દઉં છું કે દ્રવ્ય ઉપાર્જવાને કૃષી કિંવા ખેતી વિગેરે જેવો બીજો ઉત્તમ માર્ગ નથી.

શિષ્ય—આપ ખેતીને અગ્રપદ આપો છો તે સાંભળી મને અજ્ઞયબી લાગે છે. ખેતીમાં તો પશુઓ વિગેરે પાળવા પડે છે—અર્થાત્ તેમને બંદીબાને નાંખવા પડે છે—તે ઉપરાંત તેમને પ્રસંગોપાત ન છુટકે પ્રહાર પણ કરવો પડે છે.

સૂરિ—તે તો હું પ્રથમ જ કહી ગયો છું કે પાપસ્થાનકના સેવન વિના દ્રવ્યોપાર્જન અસંભવિત છે, પરંતુ વિવેકી અને અજ્ઞાની મનુષ્યમાં એટલો જ ભેદ છે કે વિવેકી ગૃહસ્થ સંસારના વ્યાપારોમાં પડવા છતાં અનુકંપા અને ધર્મવૃત્તિને

૪૦

વિવેક વિજ્ઞાસ.

કિંચિત્ માત્ર પણ ત્યજતો નથી. જ્યારે અજ્ઞાની મનુષ્ય દયા-
માયા-પ્રીતિ જેવી દૈવી ભાવનાઓને ભૂલી જઈ અધિકાધિક
પાપ-પંકથી ખરડાતો જાય છે.

શિષ્ય—કૃષિને અગ્રપદ આપવાનું કારણ ?

સૂરિ—પૃથ્વીમાંથી પેદા થતી અન્ન-સામગ્રી ઉપર જ
સંસારનો મોટો આધાર છે એ વાત નવેસરથી કહેવાની જરૂર
નથી. જે કૃષિ તરફ છેક ઉપેક્ષા બતાવવામાં આવે તો લોકોને
ઉદરનિર્વાહ ચલાવવો ભારે થઈ પડે અને તેનું પરિણામ એ
આવે કે જગતમાં દુરાચાર-પાપ-અન્યાય અને અત્યાચાર વધી
પડે. ભુખ્યા માણસ પાપ કરવામાં પાછું વાળીને જોતો નથી એવી
સામાન્ય કહેવત પણ છે. ખેતી વિષેનું જ્ઞાન જ્યારે લોકોને ન
હતું ત્યારે તેઓ પશુ-પ્રાણીઓની હિંસા કરતા અચકાતા
નહોતા એમ બુના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. જે કૃષિએ
લોકોને સાત્વિક પ્રકૃતિવાળા બનાવ્યા છે તે કૃષિને અગ્રપદ આ-
પવામાં શું કંઈ ખોટું છે ? ગાય, ભેંસ, બળદ જેવા પશુઓ
પાળવા પડે તો કૃષિ કરનારા સુર ગૃહસ્થોએ હૃદયમાંથી દયાને
તિલાંજલી ન આપવી જોઈએ-પશુઓ ભૂખ તરસથી કે
એવી બીજી કોઈ વેદનાથી ન રીખાય તેની સતત સાવચેતી
રાખવી જોઈએ.

શિષ્ય—કૃષિથી અન્ન પેદા થાય છે એ વાત ખરી પણ
ધર્મને અને અન્નને શું સંબંધ ?

સૂરિ—ધર્મથી કડ્યાણ થાય છે એ વાત જેટલી સત્ય

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૧

તેટલી જ દેહથી અને દ્રવ્યથી ધર્મ થાય છે એ વાત સત્ય છે. દેહ અને દ્રવ્યોપાર્જનનો આધાર અન્ન ઉપર છે. અન્ન સામગ્રીના સંચય અને વ્યાપાર ઉપર જ જીવનની પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. ખાદ્ય સામગ્રી ન હોય તો અનુકંપાદાન અને પાત્રદાન કેવી રીતે સંભવે ? વિચાર કરશો તો જણાશે કે કૃષિ જેવી ઉપકારક વ્યવહારિક પ્રવૃત્તિ ભાગ્યે જ ખીજ કોઈ હશે. વ્યાપાર પણ કૃષિને જ અનુસરે છે. એકલો વ્યાપાર, ખેતી પ્રમુખવિના સંભવે જ શી રીતે ?

શિષ્ય—ખેતી લાભકારી ક્યારે થાય ?

સૂરિ—ખેડુતોએ વાવવાનો યોગ્ય અવસર જાણી લેવો જોઈએ, કઈ ભૂમિમાં કયો પાક વાવવાથી પરિશ્રમ સંકુળ થશે તે વિષયનો ખારિકીથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઋતુઓના પરિવર્તન અને પ્રભાવનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ખેડુતોને માટે અત્યાવશ્યક છે.

શિષ્ય—ખેતીની પેદાશના સંબંધમાં વ્યાપારીઓની શી ફરજ છે ?

સૂરિ—અન્ન જેવી ઉપયોગી સામગ્રીનો સંગ્રહ કરી રાખવો અને યોગ્ય ખુદ્ધિમત્તા પૂર્વક તેના દેશને સમૃદ્ધ બનાવવો એ વેપારીઓની ફરજ છે. અનાજની ઉત્પત્તિ થતાં જ તેનો કુશળ વ્યવહારીઓએ સંગ્રહ કરી લેવો જોઈએ. અન્નનો જો સંગ્રહ કરી રાખ્યો હોય તો જરૂરીયાતના પ્રસંગોમાં તે સામગ્રીનો સહવ્યય થઈ શકે. પરંતુ જો સંગ્રહ જ ન હોય તો પછી લોકો ભૂખે મરે અને ભૂખે મરતાં અનાચારો—દુરાચારો

૪૨

વિવેક વિલાસ.

સેવે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી એવી મતલબનું હું આગળ જણાવી ગયો છું. વ્યાપારીઓ જે અન્ન જેવી સામગ્રી સંઘરી ન રાખે અને તેની યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં વહેંચણી ન કરે તો તેમની વ્યાપારી-કુનેહ શું કામની ?

શિષ્ય—અન્નનો સંગૃહ જ કરવો—વેચવાથી લાભ થતો હોય તો પણ તે લાભ ન લેવો એમ શું આપ કહેવા માગો છો ?

સૂરિ—નહીં. અન્ન વેચવાથી લાભ થતો હોય તો તે લાભ લેવો. પરંતુ તેવા લાભની ખાતર ભૂખમરો કે દુકાળ ન બેહોરી લેવાય એની સાવચેતી રાખવાની હોય છે. તથાપિ એટલું તો જોઈએ જાય રાખવું જોઈએ કે બની શકે ત્યાં સુધી એવી સામગ્રી ઉધારે વેચવી ન જોઈએ. કારણ કે તેમ કરવાથી ઘણું કરીને વૈર તથા કલહનાં બીજો વવાય છે અને તે પણ સગા-સંબંધી અને મિત્રજનોમાં જ્યારે ઉધારનો વહેવાર વધી પડે છે ત્યારે તો ખરેખર બહુ દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

શિષ્ય—આપ શ્રેષ્ઠ વણિક કેને કહી શકો ?

સૂરિ—કરિયાણાનાં સઘળા પ્રકારોને સારી રીતે જાણતો હોય, દેશ-પરદેશમાં ચાલતા નાણાની ઝીણી ઝીણી ખાખતો સમજી શકતો હોય, વિવિધ પ્રાંત અને પ્રદેશોની ભાષામાં કુશળ હોય અને તે ઉપરાંત હસ્તસંજ્ઞા તથા ગણિતશાસ્ત્રથી પૂર્ણ વાકેફ હોય એને હું શ્રેષ્ઠ વણિક કહી શકું.

શિષ્ય—હસ્ત-સંજ્ઞા એટલે આપ શું કહેવા માગો છો ?

સૂરિ—હસ્ત-સંજ્ઞાથી મૌનપણે સંખ્યાનું સૂચન થઈ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૩

શકે છે. સુખગણિતમાં પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ કરી શકાય છે. દાખલા તરીકે તર્જની આંગળીથી માંડીને ચાર આંગળીઓ ગ્રહણ કરવાથી અનુક્રમે એક, ત્રણ, અને ચાર એવી સંજ્ઞા થાય છે. તેની સાથે અંગુઠો લીધાથી પાંચની સંજ્ઞા થાય છે. તેવીજ રીતે કનિષ્ઠા આંગળીથી માંડીને ચાર આંગળીઓના તળને સ્પર્શ કરવાથી અનુક્રમે છ, સાત, આઠ અને નવની સંજ્ઞા તથા તર્જનીને વિષે સ્પર્શ કરે તો દશની સંજ્ઞા જાણવી. તેજ આંગળીઓના નખોને સ્પર્શ કરવાથી અનુક્રમે અચ્ચાર, ખાર, તેર અને ચૌદની સંજ્ઞા અને હથેલીને સ્પર્શ કરવાથી પંદરની સંજ્ઞા જાણવી. આવી રીતે હજાર-લાખ અને કોડની પણ ગણતરી થઈ શકે છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યું કે મિત્રતા અને સંબંધ સાચવી રાખવો હોય તો મિત્રો અને સંબંધીઓ સાથે પૈસા સંબંધી લેવડ-દેવડનો બહુ વ્યવહાર ન રાખવો. આ વાત લગભગ તમામ વ્યવહારીઓને અનુભવમાં આવી ગઈ હોય છે, ઘણે સ્થળે એવા વ્યવહારથી મિત્રતા અને સંબંધનો લોપ થયો છે એટલુંજ નહીં પણ નાણાની ખરબાદી પણ થયેલ છે.

સૂરિ—એવાં બીજાં પણ સ્થળો છે કે જ્યાં વ્યવહાર બાંધતાં પહેલાં પરિણામનો પુખ્ત વિચાર કરી લેવો જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે એટલું કહેવું બસ થશે કે લક્ષ્મીની વાંછાવાળો વ્યાપારી બનતા સુધી કરિયાણું નજરે નીહાળ્યા વિના બાનુ આપી દેતો નથી એટલુંજ નહીં પણ કરિયાણું દીઠા

૪૬

વિવેક વિલાસ.

પછી પણ બીજા ઘણા વ્યાપારીઓની સાથે ખાનુ આપવાનું વાજબી માને છે. વ્યવહારકુશળતા એ વ્યાપારીઓને માટે બહુજી આવશ્યક છે. તેની સાથે પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ જો રાખવા માં ન આવે તો એ કુશળતાની કીમત એક કુટી બદામ જેટલી પણ અંકાતી નથી. મતલબ કે દ્રવ્યની સહિસલામતી અને આબરૂ એ જો વાનાં વ્યાપારમાં સંપૂર્ણ રીતે સચવાવા જોઈએ.

શિષ્ય—એક તો મિત્રો અને બીજા સંબંધીઓ સાથે બહુ વધારે પડતો દ્રવ્ય-વ્યવહાર ન રાખવો તેવા બીજાં પણ સ્થાનો હશે ખરા ?

સૂરિ—શસ્ત્રધારી લોકો સાથે, નટની સાથે-વેશ્યાસકત, જુગારી અને વ્યસની પુરૂષો સાથે ઉધારનો વ્યવહાર રાખવાથી પણ કોઈકવાર આફત આવી પડે છે. વળી પુણ્યનો અર્થી પુરૂષ ધર્મને હુની પહોંચે અને કુટુંબની નિર્મળ કીર્તિને કલંક લાગે એવો વ્યાપાર ગમે તેવા લાભની આશાથી પણ કરતો નથી.

શિષ્ય—કેટલાક વણિકો ખોટાં તોલાં અને માપ રાખી ધનોપાર્જન કરે છે તેમના સંબંધમાં આપનો શું અભિપ્રાય છે ?

સૂરિ—એવા વણિકો વ્યાપારીની નિર્મળ કીર્તિને મહાન કલંક લગાડે છે. ખોટાં કાટલાં રાખી સમાજને છેતરનાર વણિક બહેલો-મહોડો તેનું દુષ્પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યા વિના રહેતો નથી. છતાં ધારો કે ક્ષણ ભરને માટે તે ધનવાન થાય તો પણ તે ધન નષ્ટ થતાં વાર લાગતી નથી. જેવી રીતે તપેલી કે તાવડી ઉપર

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૫

જળનું ખિંદુ પડતામાંજ અદૃશ્ય થઈ જાય છે તેવી રીતે અની-
તિથી પેદા કરેલું દ્રવ્ય જોતજોતામાં લુપ્ત થઈ જાય છે.

શિષ્ય—ખરા વ્યાપારીઓ કદાપિ કોઈને છેતરતા નથી
અને મને લાગે છે કે તેથીજ વ્યાપારીઓની આટલી કીર્તિ
આને પણ રહી ગઈ છે.

સૂરિ—વ્યાપારનો સઘળો આધાર ‘સત્ય અને વિશ્વાસ
ઉપર રહેલો છે.’ જેઓ નીતિ-ન્યાય સત્ય અને ‘વિશ્વાસનો
સંબંધ સાચવી શકે છે તેઓ દ્રવ્યોપાર્જનની સાથે નિર્મલ
કીર્તિ પણ સંપાદન કરી શકે છે. સંપૂર્ણ નિર્મળતા ન સચ-
વાય તો પણ પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા, નિર્મળ સ્વભાવ
વાળા, પોતાના ગુરૂ, નાયક, બાળક કે વૃદ્ધ પુરૂષને તો કદિ પણ
ન છેતરવા જોઈએ.

શિષ્ય—પહેલાના સમયમાં નગરશેઠો અને સંઘના
આગેવાનોને રાજદરબાર વિગેરેમાં જે બહુમાન મળતું તે પણ
તેમની ન્યાયપ્રિયતા અને સત્યપરાયણતાને લીધે જ હશે.

સૂરિ—ખરેખર. તે દીર્ઘદર્શી વ્યવહારિક પુરૂષો કોઈની
સહેમાં દબાઈ કદિ પણ ખોટી સાક્ષી આપતા નહતા, તેમજ
પોતાના પ્રાણના ભોગે અનીતિ આચરતા નહતા, ખોટા સોગંદ
લેવાનું તો તેઓ સમજતાજ નહતા. રાજદરબારમાં જે તેમનું
માન-પ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહ્યા હતા તે ઉપર્યુક્ત કારણોનેજ મુ-
ખ્યત્વે આભારી હતું. હજી પણ આપણા વ્યાપારીઓ જો સત્ય-
નિષ્ઠ અને તો તે માન-પ્રતિષ્ઠાની વરમાળ તેમના કંઠમાં પડે
એ નિઃશંક છે.

૪૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—કેટલાક માણસો જ્યારે નિર્ધનપણાથી કંટાળી છેવટે જુગાર અને પ્રપંચ કરવા પ્રેરાય છે, ત્યારે તો ખરેખર તેમના પ્રત્યે દયા આવ્યા વિના નથી રહેતી.

સૂરિ—નિર્ધનાવસ્થા એક રીતે પોતાના ઉદ્ધમની અથવા પુરૂષાર્થનીજ ખામી સૂચવી આપે છે. શક્તિમાન પુરૂષો ધનો-પાર્જનના યોગ્ય માર્ગો શોધી કાઢવામાં પ્રમાદ કરતા નથી. અશક્ત, પામર અને નિરૂત્સાહી વ્યાપારીઓજ જુગાર અને પ્રપંચના માર્ગો ઘસડાઈ જાય છે. તેમની અજ્ઞાનતા ખરેખર દયાને પાત્ર છે. ખરું જોતાં જે વ્યવસાયી પુરૂષોના મન ઉપર ટાઢ, તડકાની, કામ, મોહ, ક્ષોભ અને લુબ્ધ તરશની પણ અસર થતી નથી અને જેઓ કંટાળીને નિરાશ બની જતાં નથી તેઓજ શ્રેષ્ઠ વ્યવસાયી તરીકે અમર નામના મેળવી જાય છે. વ્યાપાર ખેડવો એ લગભગ ધર્મસંગ્રામ જેવીજ પ્રવૃત્તિ છે. ધર્મ સંગ્રામમાં જેમ અધર્મ ચાલતો નથી તેમ દ્રવ્યોપાર્જનમાં પણ અધર્મ યુક્ત સાધનો પણ ફત્તેહમંદ નીવડતા નથી. કહ્યું પણ છે કે જેઓ જુગાર અથવા કીમીયાથી ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓ પોતાના ઘરને મગ્નીની પીછીથી સફેદ કરવા જેવું વિપરીત આચરણ દર્શાવી જગતમાં હાસ્યાસ્પદ બને છે. વળી, જેઓ અન્યાયી, પાખંડી અને કૃપણ જીવોના ધનથી ધનવાન બનવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ જીવવાની ઇચ્છાથી ઝેર ખાવા-જેવું સાહસ કરે છે એમજ સમજવું જોઈએ.

શિષ્ય—એ વાત જરા વિસ્તારથી સમજાવશો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૭

સૂરિ—નિર્ધનાવસ્થા દૂર કરવાને ભૂખ, તરસ જેવા પરિ-
સહો સહન કરવા જોઈએ. જેઓ એવા દુઃખો સહન કરી
શક્તા નથી અને છતાં ધનની આશાનો ત્યાગ કરી શક્તા નથી
તેઓ હાયવોયમાં જીંદગી પુરી કરે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.
પ્રયત્ન કરવો તે મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે. જુગાર અને
ક્રીમીયાથી ધનવાન બનવાની આશા આજ સુધીમાં કોઈની
સંપૂર્ણ પ્રકારે પાર પડી હોય એમ જણાતું નથી અને તેથીજ
શાસ્ત્રાકાંક્ષે જુગારના ધનને મસીની ઉપમા આપી છે. મસીથી
જેમ ઘરની ઉજ્જવળતા થતી નથી, ઉલટી મલીનતા વૃદ્ધિ પામે
છે, તેમ જુગાર જેવા હલકા સાધનોથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થતી નથી,
ઉલટું દરિદ્રતામાં સવિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે તે નક્કીમાં. અન્યાયી,
પાખંડી અને કૃપણ પુરૂષોથી પ્રાપ્ત થયેલો પૈસો પણ લગભગ
ઝેર જેવોજ હોય છે. કારણ કે તે પૈસો આપણને જાંપીને બેસવા
દેતો નથી.

શિષ્ય—તે પૈસાને ઝેરની ઉપમા આપવાનું શું કારણ ?

સૂરિ—જેઓ સ્વભાવથીજ કૃપણ, લોભી અને પ્રપંચી
હોય તેઓ પોતાનું દ્રવ્ય પારકાના હાથમાં ગયેલું ન જોઈ શકે.
ગમે તે રીતે તે દ્રવ્ય પડાવે ત્યારેજ તેમને શાંતિ વળે. અન્યાયી
અને કૃપણ પુરૂષોની પ્રકૃતિજ એ રીતની હોય છે તે તમે ક્યાં
નથી જાણતા ? હવે જો આવા મનુષ્યો પાસેથી દ્રવ્ય કઢાવવામાં
આવે તો પ્રાયઃ વિષ સમાનજ જીવલેણ થાય એમાં તમને
કંઈ શંકા જેવું જણાય છે ? વ્યવહાર તો હંમેશા બને ત્યાં

૪૮

વિવેક વિલાસ.

સુધી સરખે સરખા આબરૂદાર અને પ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં જ રાખવો જોઈએ.

શિષ્ય—ધનના ઉપાર્જનની સાથે તેનો સફળ્ય કરવાની આપે સૂચના કરી તે મારા સ્મરણમાં જ છે, તથાપિ તેવા વ્યયનો કંઈ નિયમ શાસ્ત્રકારોએ બાંધ્યો છે ?

સૂરિ—વ્યવસાય કરતાં જે લાલ થાય તેના સામાન્યતઃ ચાર ભાગ કરવાના કહ્યા છે. તેમાં એક ભાગ ભંડારમાં, બીજો ધર્મમાં, ત્રીજો ભોગમાં અને ચોથો કુટુંબના પોષણમાં લગાડવો જોઈએ.

શિષ્ય—લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થવી તેને કેટલાક લોકો પ્રારબ્ધવશ માની આળસુ પડ્યા રહે છે તે શું વ્યાજબી છે ?

સૂરિ—જેવી રીતે પાણી સીંચવાથી વૃક્ષ ફળ-ફુલવાળું બને છે તેવી રીતે પૂર્વલવના પુણ્યને મનુષ્યની નિપુણતા અને ઉદ્યોગશીલતા રૂપી જળનું સીંચન મળવાથી વ્યાપાર વગેરે ફળદાયક બને છે. એકલા પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું એ અનુચિત છે. કેટલાક આળસુ માણસો પુણ્યવંતના આંગણે આંટા ખાતા વ્યાપારીઓને જોઈ એવો નિશ્ચય બાંધી લે છે કે લક્ષ્મીનો આધાર કેવળ કર્મ ઉપર જ છે, પરંતુ તે વાત એક તરફી છે. પુણ્ય પણ સર્વથા ઉદ્યમ વિના સફળ થતું હોય એવું આ લોકમાં કોઈ કાળે દેખાતું નથી.

શિષ્ય—ત્યારે આપ કર્મ કરતાં પુરૂષાર્થ ઉપર વધુ ભાર મુકો છો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૯

સૂરિ—હું એમ કહેવા માગું છું કે વર્ષાકાળના મેઘથી જેવી રીતે વનશ્રી ખીલી નીકળે છે; તે પ્રમાણે ઉદય કરવાથી લક્ષ્મી વૃદ્ધિને પામે છે. પૂર્વભવનું પુણ્ય અને પુરૂષાર્થ એ બન્ને લેગાં લક્ષ્મીના કારણ છે. જેમ એક ચક્રથી રથ ચાલી શકતો નથી તેમ એકલા કર્મ કે પુરૂષાર્થથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. ગૃહસ્થોએ પ્રતિદીન ઉદયમશીલ રહેવું જોઈએ.

શિષ્ય—આપની કૃપાથી આજે ઘણી વાતોના ખુલાસા થઈ ગયા. આપની સરળ અને નિરાડંબર વાણી પુનઃ પુનઃ સાંભળવા છતાં તૃપ્તી થતી નથી. નવા નવા પ્રશ્નો પૂછવાની જુઝાસા નિરંતર વધતી જ જાય છે, પરંતુ આજે કામ પ્રસંગે નગરના નૃપતિ પાસે જવાનું હોવાથી આટલેથી જ પતાવવું પડે છે.

સૂરિ—ભલે. તેમાં હું વાંધો લેતો નથી. ચંદ્ર જેવી રીતે પોતાનું તેજ મેળવવા માટે સૂર્ય પાસે જાય છે, તેવી રીતે ડાહ્યા ગૃહસ્થો પોતાના કલ્યાણની સિદ્ધિ અર્થે પોતાના નૃપતિ કે શેઠ પાસે જાય એમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી. આવતીકાલે આપણે રાજ કેવા હોવા જોઈએ અને પ્રધાન તથા શેઠ વિગેરેની પસંદગી કેવા પ્રકારે થવી જોઈએ તે વિષે વાર્તાલાપ કરીશું.

(૪)

શિષ્ય—આપે ગત પ્રસંગે રાજ-પ્રધાન-મંત્રી વિગેરે વિષે વિવેચન કરવાનું જે કહ્યું હતું, તે આપના સ્મરણમાં જ હશે. કેટલાકોને મેં એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે વ્યાપારીઓ

૫૮

વિવેક વિલાસ.

અને ગૃહસ્થોએ પોતાના નૃપતી પાસે શા માટે જવું જોઈએ ?
રાજાની દરકાર આપણે શા માટે રાખવી જોઈએ ?

સૂરિ—તે તેમની ભૂલ છે. અહંકારી પુરૂષો ભલે રાજા પાસે ન જાય. પરંતુ સ્પષ્ટવક્તા અને નીતિપરાયણ ગૃહસ્થોએ રાજા પાસે જતાં લેશ માત્ર પણ સંકોચાવું નહીં જોઈએ. રાજાનો આશ્રય મળવાથી પોતાના કુટુંબનો ઉદ્ધાર થાય છે. એટલુંજ નહીં પણ તે નિમિત્તે પોતાના સમાજ અને ધર્મનું પણ કલ્યાણ સાધી શકાય છે.

શિષ્ય—ધર્મ અને સમાજનું કલ્યાણ કેવી રીતે સધાય ?

સૂરિ—રાજા એ સર્વોપરિ સત્તાધીશ ગણાય છે. લાખો રૂપીયા ખર્ચવાથી ધર્મનું જે કાર્ય નથી થઈ શકતું, તે રાજાની સહજ કૃપાથી થઈ શકે છે. નીતિપરાયણ ગૃહસ્થો જો રાજા પાસે જતાં—આવતાં રહે અને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો અને આચારોથી તેમને માહિતગાર બનાવે તો પ્રજાને અનેક જાતની સગવડો પ્રાપ્ત થાય. રાજા એ કાળનું કારણ ગણાય છે. અર્થાત્ તે જો કુશળ અને પ્રજાની અભિલાષાઓનો જાણકાર હોય તો તે પોતે જમાનાને પણ ઉલટાવી શકે છે. ધર્મની પ્રભાવના કરવાના હેતુથી અથવા સમાજની ઉન્નતી કરવાના અભિલાષથી રાજાને તેમજ રાજાના અમલદારોને હળતા—મળતાં થવું તેમાં કાંઈ અનુચિતતા નથી.

શિષ્ય—આપ રાજાશ્રયની આટલી બધી પ્રશંસા કરો છો, તો પછી રાજા પણ ઉત્તમ લક્ષણોવાળો હોવો જોઈએ ને ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૫૧

સૂરિ—રાજામાં આટલા ગુણો તો ખાસ કરીને હોવા જોઈએ. પ્રથમ તો એ કે તે કાચા કાનનો ન હોવો જોઈએ. અર્થાત્ પોતાના નોકરો અને અમલદારો કહે તેજ કેવળ સત્ય હોવું જોઈએ, એમ માની લેનાર રાજા પ્રજાને સુખ આપી શકતો નથી. બીજું તે કૃતાજ્ઞ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કયો રાજાસેવક અથવા પ્રજાજન કેટલી સેવા કરે છે, તેનો સતત બાણકાર હોવો જોઈએ. ત્રીજું તે ઉદાર અને ગુણાનુરાગી પણ હોવો જોઈએ. ટુંકામાં કહું તો રાજા અને સંતમાં બંદુ ભેદ નથી. સંત પુરૂષ જેવી રીતે પોતાના આત્મસુખનો ભોગ આપી જગતના હિતાર્થે નિશઠ્ઠિન પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેવી રીતે રાજાએ પણ પોતાના અંગત સ્વાર્થો અને સુખોને તિલાંજલી આપી પ્રજાહિતમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

[શિષ્ય—કેટલાક નૃપતિઓ પોતે તો બહુ જ ભલા અને વિદ્વાન હોય છે, પરંતુ તેમની આસપાસનો નોકરવર્ગ બહુ હલકી કોટીનો હોય તો શું કરવું ?

સૂરિ—રાજા અથવા તો આપણો સ્વામી (શેઠ, અધિકારી વિગેરે) ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય તો પણ જો તે મૂર્ખ માણસોનો પરિવાર અને સંગ રાખતો હોય તો તેને છોડી દેવો જોઈએ. તેથી ઉલટું જો પ્રભુ પોતે મૂર્ખ હોય, છતાં પોતાની આસપાસ વિદ્વાન તથા અનુભવી માણસોનો સમુહ રાખતો હોય તો તે પણ સેવવા યોગ્ય છે.

શિષ્ય—રાજા તો ઘણીવાર પોતાના સલાહકારોના દોર-

૫૨

વિવેક વિદ્યાસ.

વ્યાથી દોરાય છે. સલાકારો જે યોગ્ય, વિદ્યાન અને અનુભવી હોય તો રાજતંત્ર ઘણી ક્ષતોહમંદીથી ચાલી શકે છે. સલાહ-કારોમાં મુખ્ય આગેવાન મંત્રી ગણાય છે. માટે એ મંત્રી કેવો હોવો જોઈએ ?

સૂરિ—મંત્રી તો રાજ કરતાં પણ વિશેષ અનુભવી અને વિવેકી હોવો જોઈએ. પોતાના સ્વામી પ્રત્યે અહોનિશ વક્ષાદાર રહેનાર, પરમ ઉત્સાહી, કૃતજ્ઞ, શ્રદ્ધાળુ, પવિત્ર, કોમળ અંતઃકરણવાળો, ખાનદાન કુળનો, શાસ્ત્રોના મર્મને જાણનાર, સત્યવાદી, વિનય-વિવેક સંપન્ન, ઉદાર, વ્યસનરહિત, વૃદ્ધ પુરૂષો પ્રત્યે બહુમાન રાખનાર, આલસ્યરહિત, સાત્ત્વિક, બુદ્ધિશાળી, શૂરવીર, કાર્યકુશળ, સદાચરણપરાયણ, નિષ્પક્ષપાત તથા રાજનીતિમાં કુશળ એવો વંશપરંપરાએ ઉતરી આવેલા વણિક પુત્રને મંત્રી તરીકે નીમવો જોઈએ.

શિષ્ય—વણિક પુત્ર પ્રત્યે આપ કંઈક અધિક પક્ષપાત દર્શાવતા હો એમ લાગે છે !

સૂરિ—કદાચ તે પક્ષપાત પણ હોય. પરંતુ તે શુણ્ણને અવલંબીને છે, એ ભુલી જવાનું નથી. પ્રથમના સમયમાં વણિક પુત્રોએ જે કાર્યદક્ષતા, શૂરવીરતા અને ઉદારતાથી મંત્રીપદની સાર્થકતા કરી છે, તેનો જે સવિસ્તર હેવાલ કહું તો વખત બહુ નીકળી જાય. ઇતિહાસમાં વણિકપુત્રોના મંત્રીત્વનો વિજયી વૃતાંત તમે પોતે જોઈ શકો તેમ છે. જેમનો ઇતિહાસ આવો ઉજ્જવળ છે અને જેમની કીર્તિ હજી આપણા કાનમાં પ્રતિ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૫૩

ધ્વની ઉપજાવી રહી છે તે વણિક કુળના મંત્રીઓ સિવાય અન્ય કુળની હિમાયત હું કેવી રીતે કરી શકું ? મંત્રીત્વ તો વણિકોનું જ કહેવાય છે. ‘વાણીયા વિના રાવણનું રાજ્ય ગયું’ એમ જે કહેવાય છે તે એક રીતે વણિક મંત્રીઓની નીતિપરાયણતા અને શાસનપદ્ધતિની જ પ્રશંસા છે, એમ કહું તો ખોટું નથી. આજના વણિકોના જેવા પૂર્વકાળના વણિકો પણ ભીરૂ, કાયર અને સ્વાર્થપરાયણ હશે એમ માની લેવું તે અજ્ઞાનતા છે.

શિષ્ય—સેનાપતિમાં કયા ખાસ ગુણો હોવા જોઈએ ?

સૂરિ—યુદ્ધનીતિનો અનુભવી, અશ્વાદિ વાહનો વાપરવામાં કુશળ તથા ધર્મ—નીતિને વળગી રહેનાર સેનાપતિ જ રાજની આખર અને સહિસલામતી સંભાળી શકે છે. સેનાપતિમાં કર્તવ્યતત્પરતા અને સહનશીલતાના ગુણો ખડું જ આવશ્યક મનાય છે. અને તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ જ છે. શારીરિક શ્રમથી જે સેનાપતિ કાયર થઈ જાય તે પોતાના માલિકને કદિ યશ અપાવી શકે નહીં.

શિષ્ય—રાજના એવા ઉચ્ચ માનવંતા પદો તો ભાગ્યશાળી પુરૂષો જ પ્રાપ્ત કરી શકે ! મોટા ભાગે સૌને પ્રથમ સામાન્ય નોકરીથી જ શરૂઆત કરવી પડે છે. આવા સામાન્ય નોકરોમાં કયા ખાસ ગુણો હોવા જોઈએ કે જેનાથી તે પોતા માન-મરતબામાં ઉન્નતિ કરી શકે ?

સૂરિ—ઠરેલ સ્વભાવવાળો, બુદ્ધિશાળી, મધુર વચન બોલનારો, પરાક્રમી, નિર્દોષી, પવિત્ર અંતઃકરણવાળો, પોતાના

૫૪

વિવેક વિલાસ.

સ્વામીને સ્વપ્નમાં પણ ન છેતરનારો અને વફાદાર નોકર સૌ કોઈનું મન જીતી લે છે.

શિષ્ય—આપે જેટલા ઉચ્ચ ગુણો હતા તે બધા એકી-શ્વાસે વર્ણવી નાંખ્યા. વ્યવહારિક ઉપાય સૂચવો તોજ અમારા જેવા બાળજીવો સમજી શકે. દાખલા તરીકે એક માલીક, નોકરને પોતાની પાસે બોલાવે તો તેણે કેવી રીતે જવું, કેવી રીતે બેસવું અને કેવી રીતે મહેરબાની મેળવી લેવી, એ વાત તો સૌ કોઈ નોકરે અવશ્ય જાણવી જ જોઈએ.

સૂરિ—**પહેલી** આ વાત તો નોકર માત્રે ચાહજ રાખવી જોઈએ કે વગર બોલાવ્યે અને વગર કામે વારંવાર પોતાના શેઠ કે ઉપરી પાસે ન આવવું જોઈએ. સ્વામી પોતાને બોલાવે ત્યારે નોકરે વિનય પૂર્વક પોતાને ઉચિત એવે માર્ગે ઉપરી પાસે જઈ ઉચિત સ્થાને અંગોપાંગ ઢાંકીને બેસવું. સુસ નોકરો ઘણું ખર્ચ પોતાના શેઠની મુખમુદ્રા જોઈને જ તેમની પ્રકૃતિ જાણી લે છે, અને પ્રકૃતિ જાણ્યા પછી કંઈ મુશ્કેલી નહીં નથી. એ પ્રકૃતિ-પરીક્ષામાં જ નોકરનો અડધો વિજય સમાઈ જાય છે.

શિષ્ય—આપ તો “ ઉચિત સ્થાન ” કહીને જ અટકી ગયા. પણ તેવું ઉચિત સ્થાન કેવી રીતે પસંદ કરવું ?

સૂરિ—સેવકે પોતાના ઉપરીની બહુ નજીક તેમજ બહુ દૂર નહીં બેસવું જોઈએ. જો બહુજ નજીક બેસે તો ઉપરીને હરકત થાય અને બહુ દૂર બેસે તો વાતચીત કરવામાં હરકત પડે, વળી આસન પણ એવું હોવું જોઈએ કે જે ઉપરીના આસન કરતા ઊંચું કે સરખું પણ ન હોવું જોઈએ.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૫૫

શિષ્ય—નોકરે કેવી જાતનાં વસ્ત્રો પહેરવાં જોઈએ ?

સૂરિ—સેવકવર્ગે પોતાના માલીક કરતાં અધિક સારો અથવા સરખો વેષ પહેરવો એ યોગ્ય નથી. એથી સેવકનો ખોટો દંભ માલિકની દ્રષ્ટિમાં તરી આવે છે, અલબત્ત, શેઠે પોતે રાજપુત્રીથી જે વસ્ત્રો તથા અલંકારો સપ્રેમ ભેટ કર્યા હોય તે પહેરવામાં કોઈ જાતની હરકત નથી.

શિષ્ય—રાજસભામાં કે કોઈ ખીજા એવા સ્થાને અમારે કઈ વાતની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ ?

સૂરિ—સભામાં કદાચ છીંક, બગાસું કે ઓડકાર આવે તો એટલા વાનાં મુખ ઢાંકીને કરવાં. બહુ મ્હોટા અવાજથી હસવું નહીં. હસવું રોકાય તોમ ન હોય તો મુખ આડું વસ્ત્ર રાખી હસવું. કેટલાકે સભામાં બેસી નાક-કાન ખોતરે છે, તે પણ ઠીક નથી. હાથ-પગના આંગળાના ટચાકા ફેડવા તે પણ અયોગ્ય છે.

શિષ્ય—વાર્તાલાપ કરતી વેળા કેવી જાતની સાવચેતી રાખવી ?

સૂરિ—વાર્તાલાપ કરતાં પોતાના ઉપરી-અધિકારી શું કહેવા માગે છે તે બરાબર સમજી લેવું. અર્ધું સમજાયું ન સમજાયું કે તુરત જવાબ આપી દેવાથી “હીરો થોથે જઈ આવ્યો” જેવું હાસ્યાસ્પદ પરિણામ આવે છે. ઉત્તર આપતી વખતે સ્વામીને તુંકારથી ન બોલાવાય, એ પણ સાવધાની રાખવી ઘટે છે.

૫૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—શેઠને સલાહ કે ઉપદેશના બે શબ્દો કહેવાની જરૂર પડે તો તે વેળા શું કરવું ?

સૂરિ—જો પોતાનો ઉપરી કાંઈ ખોટું કામ કરતો હોય અથવા કરવાનો હોય તો સુઝ અને વક્ષાદાર સેવકે બહુ નમ્રતાથી તે વિષે યોગ્ય ઉપદેશ આપવો જોઈએ. એવે વખતે શરમ કે ભય રાખવાથી સેવકની ફરજ ખરાખર અદા થઈ શકતી નથી. પરંતુ તેવી સલાહ કે ઉપદેશ સ્વામીને એકાંતમાં લઈ જઈ મધુર વાણીથી આપવી એજ સેવકની ખરી ખુબી છે.

શિષ્ય—સ્વામી યોગ્ય વાતને પણ ધિક્કારી કહાડે તો ?

સૂરિ—એવે વખતે બની શકે તેટલી શાંતિ અને સંયમ રાખવો. ઉપરીની સામે ક્રોધ કરવાથી કે ઉગ્રતા દર્શાવવાથી આપણો ઈષ્ટ હેતુ પાર પડતો નથી. સમયને ઓળખી મૌન ગૃહણ કરી એકાંત મળતાં સેવકે પોતાના વિચારો દર્શાવવા જોઈએ.

શિષ્ય—ઉપરીનું મન પ્રસન્ન છે કે અપ્રસન્ન છે તે શી રીતે જણાય ?

સૂરિ—સેવકને જોતાંજ જો તે હર્ષ પામે, પાસે બોલાવે અને બેસવાને આસન અપાવે, તેમજ સ્નેહભીનાં શબ્દો ઉચ્ચારે, તો સમજવું કે અત્યારે આપણા ઉપરીનું મન બહુ પ્રસન્ન છે. તેથી ઉલટું જો સેવકને જોતાં છતાં મૌન રાખી બેસી રહે, પ્રત્યેક વાતમાં ઉપેક્ષા દર્શાવે અને રોષયુક્ત વચ્ચનો ઉચ્ચારે તો સમજવું કે અત્યારે માલીકનું મન પ્રસન્ન નથી.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૫૭

શિષ્ય—આપની સાથેની આજની વાતચીત ઉપરથી જેમ સેવકવર્ગને ઘણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે, તેવી જ રીતે અમારા હાથ નીચેના માણસો સાથે કેવો વ્યવહાર રાખવો, તે પણ જાણી શકાય છે.

(૫)

સૂરિ—આને રોજના કરતા કંઈક વિલંબથી આવ્યા હો તેમ જણાય છે.

શિષ્ય—ખરેખર આને અણુધાર્યો વિલંબ થઇ ગયો છે. તેનું કારણ એવું બની ગયું કે ખરાખર નીકળવાના વખતેજ એક અતિથિ મ્હારે ત્યાં આવી ચડ્યા, એટલે તેમની આહાર-સંબંધી વ્યવસ્થા કરતાં જરા વધારે વખત નીકળી ગયો.

સૂરિ—તમે અતિથિ કોને કહો છો, તે મારે જાણવું જોઈએ.

શિષ્ય—ઘરે જે પરોણા આવે તેને અમે સારી ભાષામાં “અતિથિ” એવું નામ આપીએ છીએ. તે સિવાય એ વિષયમાં હું કાંઈ વધુ જાણતો નથી.

સૂરિ—ત્યારે અતિથિ અને પરોણા વચ્ચે બહુ તફાવત છે.

શિષ્ય—એ વાત તો હું આને પ્રથમજ આપની પાસે સાંભળું છું.

સૂરિ—જે મનુષ્ય અકસ્માત્ આપણા આંગણે દેખાવ દે, જેના આગમન સંબંધી તિથિ કે વાર આગાઉથી નક્કી થયેલા ન હોય, અને જે પર્વ, હર્ષ, શોક આદિ સંસારના પ્રપંચથી મુક્ત

૫૮

વિવેક વિલાસ.

હોય, તેને શાસ્ત્રમાં અતિથિના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બાકીનાને મહેમાન અથવા પરોણા શબ્દથી સંબોધવામાં હરકત નથી. જો કે ચાચક અને દીન જનો પણ પ્રસંગોપાત આવી ચડે છે, પરંતુ તેમની ગણતરી મહેમાન કે અતિથિમાં થઈ શકતી નથી.

શિષ્ય—અતિથિની સેવા શી રીતે થવી જોઈએ ?

સૂરિ—સારા ગૃહસ્થો અતિથિને દેવ સમાન લેખી તેમનો દરેક રીતે આદર-સત્કાર કરે છે. ભૂખ, તરસ કે એવા બીજા કોઈ ખાસ કારણ વિના અતિથિઓ ખનતાં સુધી ગૃહસ્થને ત્યાં જતા નથી. એવા નિસ્પૃહી અતિથિઓની તન-મન-ધનથી યથાશક્તિ સેવા કરનાર ગૃહસ્થ અતિથિ તરફનો ભારે આશિર્વાદ મેળવે એ સ્પષ્ટ જ છે. આવનાર અતિથિ ગમે તેવો પંડિત હોય કે મૂર્ખ હોય, મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, પરંતુ તેને ખાન-પાન આપવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ ન રાખવો.

શિષ્ય—પણ તે આપણા ગોત્રનો કે સંપ્રદાયનો ન હોય તો ?

સૂરિ—તેથી શું થઈ ગયું ? અતિથિ હોય તો પછી તેને ગોત્ર, સંપ્રદાય કે જ્ઞાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂર રહેતી નથી. ખરા ધર્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો પોતાના ભોજન વખતે અતિથિની ખાસ તપાસ કરાવે છે. અને ગામમાં કે આસપાસમાં જો કોઈ અતિથિ હોય છે, તો તેને પ્રથમ ભોજન કરાવ્યા પછી જ પોતે પોતાનું ભોજન લે છે. આવા અતિથિભક્ત સજ્જનો મોટા પુણ્ય ઉપાર્જવા ભાગ્યશાળી થાય છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૫૯

શિષ્ય—દીન અને યાચકજનો આવે તો શું કરવું ?

સૂરિ—તેમને પણ યથાશક્તિ અન્નદાન કે એવી જાતનું ખીજું દાન આપી સંતોષવા જોઈએ. સંસારમાં બનતાં સુધી કોઈ ભૂખ્યું કે તરસ્યું ન રહે, એજ સદ્ગૃહસ્થોની મહોટામાં મહોટી ભાવના હોય છે.

શિષ્ય—અન્નદાનનું આટલું બધું માહાત્મ્ય શા માટે ?

સૂરિ—તમે ગૃહસ્થ પુરૂષો અન્નની ઉપયોગિતા અને અન્નદાનનું માહાત્મ્ય ન સમજી શકો. જેમને માટે જમવાના અવસરે વિવિધ પ્રકારના સ્વાદિષ્ઠ ભોજનો તૈયાર રહેતા હોય, જેઓને ભૂખના અભાવે પણ વારંવાર જમવું પડતું હોય, તેઓ ભૂખ્યા માણસોનું દુઃખ શી રીતે સમજી શકે ? ભૂખ્યા માણસો ભૂખના દુઃખથી ઉશ્કેરાઈ કેવા કુકર્મો કરવા લાગ્યા છે અને સમાજની વ્યવસ્થામાં કેટલો ગોટાળો ઉભો કરે છે તેનું જ્ઞાન શ્રીમંતોને ક્યાંથી હોય ?

શિષ્ય—આપનું તે કથન સત્ય છે. પણ અન્નદાનનું બુદ્ધિમાં ઉતરે એવું માહાત્મ્ય તો રહી જ ગયું !

સૂરિ—વાત એમ છે કે ભૂખથી રીખાતા માણસો પોતાની શુભ ભાવનાઓ જાળવી શકતા નથી, ભૂખને લીધે તેઓની ઇંદ્રિયો પણ એવી શિથિલ થઈ જાય છે કે તેઓ પોતાના મન ઉપર પુરેપુરો કાબુ રાખી શકતા નથી, તેમની ચિત્તની સમાધી તથા શાંતિ પણ ભૂખને લીધે ખોવાઈ જાય છે. તત્કાળમાં જ જો તેમને અન્ન જેવી ઉપયોગી સામગ્રી પુરી પાડવામાં ન આવે તો

૬૦

વિવેક વિલાસ.

આવા લોકો સમાજને કેટલાબધા ભારે થઈ પડે તેનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. તમે જ્યારે બુદ્ધિમાં ઉતરે એવા કારણો માગો છો ત્યારે જ હું આ બધી હકીકત તમારી આગળ મુકું છું. બાકી જ્યાં અનુકંપા-દયા અને માનવસેવાની ઉંચી ભાવનાઓ દીપી રહી હોય ત્યાં આવી દલીલોની જરૂર રહેતી નથી. વળી, વિચાર કરો કે આ જગતમાં પોતાનું પેટ કોણ નથી ભરતું? જે ઘણા લોકોને આધાર આપે તેજ ખરેખરે પુરૂષાર્થી નર કહેવાય.

શિષ્ય—પણ ભોજન પહેલાં કોઈ અતિથિ કે દીન-યાચક ન હોય તો ?

સૂરિ—એ તો હું પ્રથમ જ કહી ગયો કે સુપાત્રનો યોગ ન હોય તો શ્રદ્ધા પૂર્વક એવા અતિથિની ભાવના ભાવી પોતાનું ભોજન લે છે. બાકી પોતાનું પેટ ભરનારા ઉદરભરીઓથી આ સંસારમાં શું કલ્યાણ થવાનું હતું ?

શિષ્ય—અન્નદાનનો મહિમા આજે આપની કૃપાથી ખરાબર સમજાયો. દરેક ગૃહસ્થે ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી અને નિર્ધનને વસ્ત્રનું દાન આપવું જોઈએ, એથી દયાભાવની નિર્મળતા થાય છે. એટલું જ નહીં પણ સમાજ અને સંસારની વ્યવસ્થા પણ ક્રમસર જળવાઈ રહે છે.

સૂરિ—ગૃહસ્થોના જે દસ પ્રકારના ધર્મો કહ્યાં છે, તેમાં દયા અને દાનને અગ્રપદ આપવામાં આવ્યું છે, તેનું પણ એજ કારણ છે. દીન જનોનો ઉદ્ધાર કરવો, કોઈની જોડે મત્સર

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૧

ન રાખવો, વિનય, સંયમ, ન્યાયપરાયણતા તથા સહૃદયતા વિગેરે ગુણો પણ ગૃહસ્થોએ ખીલવવા જોઈએ.

શિષ્ય—અતિથિના જેટલી અન્ય કોઈની સંભાળ લેવાની હોય છે ખરી ?

સૂરિ—અતિથિને જેમ દેવની ઉપમા આપવામાં આવે છે તેવી જ રીતે માત-પિતાને દેવોપમ માનવામાં આવે છે. માત-પિતાના ઉપકારોથી કયો પ્રાણી આ સંસારમાં દબાયેલો નથી. માત-પિતાની સેવાથી ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતા આદિ સહ-ગુણોને પોષણ મળે છે. એટલા માટે ભોજન સમયે સૌએ પ્રથમ તેમની સાર-સંભાળ લેવી અને તેમને દરેક પ્રકારે સંતોષ આપી પોતાની ભોજન-પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું, એવી શિષ્ટ પુરૂષોની પરંપરા છે. તે ઉપરાંત પોતાનાં બાળકો, ગર્ભવતી સ્ત્રી, કુટુંબના વયોવૃદ્ધ માણસો તથા રોગી અને નિરાધાર પશુ-પ્રાણીઓની સંભાળ લેવી જોઈએ. તાબાના માણસો જો ભૂખ્યા-તરસ્યા કે રોગથી રીબાતા પડ્યા રહે, અને તેમનો માલીક પેટ ભરીને સૂઈ રહે તો તાબાના માણસો તેવા માલીકને હૃદયથી આશિર્વાદ ન આપે, એ સ્વાભાવિક જ છે. ઘરના વડાએ પોતાના સઘળા આશ્રિતોની ભોજન પૂર્વે અવશ્ય સંભાળ લેવી જોઈએ. એમાં સ્વાર્થની સાથેજ પરોપકાર રહેલો છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. આપણા આશ્રયે પડેલા પશુ-પ્રાણીઓની પણ તેજ પ્રકારે સંભાળ લેવાની હોય છે.

શિષ્ય—ભોજનનો સમય વાજખી રીતે ક્યારે થયો કહેવાય ?

૬૨

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—વસ્તુતઃ તો જઠરાશ્રી જ્યારે પ્રદિપ્ત થાય અને ખરેખરી ભૂખ જાગે ત્યારે જ મનુષ્યોએ ભોજન કરવું જોઈએ. ભૂખને સમયે ભોજન કરવાથી મનુષ્યનું આયુષ્ય, ખજા અને શરીરની કાંતિમાં વૃદ્ધિ થાય છે; પરંતુ વિના ભૂખે જમવાથી અને જીભડાની લાલસાથી પેટમાં ભાર નાંખવાથી એ ભોજન ઉલટું દુઃખદાયક થઈ પડે છે.

શિષ્ય—પૂર્વનું ભોજન ખરાબર પચી ન જાય, ત્યાં સુધી નવું ભોજન કરવું ન જોઈએ એમ મેં સાંભળ્યું છે. કારણ કે તેમ કરવાથી અજીર્ણ થાય છે, એવો વૈદ્ય લોકોનો અભિપ્રાય છે. પણ અજીર્ણથી માણસે એટલું બધું શા માટે ખહીવું જોઈએ ?

સૂરિ—અજીર્ણ એ ખહારથી જોતાં છેક નજીવું દર્દ જણાય છે. પણ સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ પ્રાયઃ એ અજીર્ણમાંથીજ થાય છે; એ વાતની કદાચ તમને ખબર નહીં હોય. અજીર્ણથી જ વાત-પિત્ત-કફ આદિ દોષો પ્રકોપને પામે છે. બહુ ખાવાથી પુષ્ટ થવાતું નથી, તેની સાથે ખાન-પાન ખરાબર પચી જાય એટલા માટે તેને યોગ્ય એવો શારીરિક શ્રમ પણ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—અજીર્ણ કેટલા પ્રકારના હશે ?

સૂરિ—મુખ્યત્વે રસશેષ, આમ, વિષ્ટબ્ધ તથા વિપકવ એમ ચાર પ્રકારે અજીર્ણ વર્ણવ્યા છે. બાકી તે સિવાયના બીજા પ્રકાર પણ ઘણા છે.

સુરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૩

શિષ્ય—તે ચાર અણુના લક્ષણો પણ ભિન્ન ભિન્ન જ હશે !

સૂરિ—રસશેષ અણુ થયું હોય તો બગાસાં આવે, આમ અણુ થયું હોય તો ઓડકાર આવે, વિષ્ઠ્ઠ અણુ થયું હોય તો શરીર તૂટવા માંડે અને વિપક્વ અણુ થયું હોય તો ધુમાડાનો ઓડકાર આવતો હોય એવો આભાસ થાયો.

શિષ્ય—એ ચારે અણુના સહેલા ઉપાયો પણ હોવા જ નોંધએ ?

સૂરિ—રસ શેષ અણુમાં, લોઝન કરતાં પહેલાં થોડો વખત સૂઈ રહેવું, આમ અણુમાં વમન-ઉલટી કરવાથી લાલ થાય છે, વિષ્ઠ્ઠ અણુ વખતે શરીરમાંથી પરસેવો છુટે એવા ઉપાયે લેવા નોંધએ અને વિપક્વ અણુમાં તો જળપાન જેવો સાદો ઉપાય જ બસ થઈ પડે છે.

શિષ્ય—આહાર બરાબર પાચન થઈ ગયો છે એમ શા ઉપરથી જણાય ?

સૂરિ—ખાધેલું અનાજ જ્યારે બરાબર પચી જાય છે ત્યારે મળ-મૂત્ર ખુલાસાથી આવે છે, શરીરનાં વાત-પિત્ત-કંક વિગેરે સમાન અવસ્થામાં રહે છે. એમાં જ્યારે સહેજ પણ ગડબડ ઉભી થાય ત્યારે સમજવું કે પાચનશક્તિમાં બગાડો થવા માંડ્યો છે.

શિષ્ય—મળોત્સર્ગના બીજાં પણ અનેક દ્વારો છે. મળ-મૂત્રના ખુલાસાથી બીજા દ્વારોને કંઈ સહાયતા મળતી હશે ?

૬૪

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—હસ્તની શુદ્ધિ ઉપર જ શરીરની તમામ શુદ્ધિ-
ઓનો આધાર છે. જો અજીર્ણાદિ વિકાર ન હોય તો મળમૂત્ર
ત્યાગ કર્યા પછી ક્ષણમાત્રમાં નાસિકા આદિ દ્વારો તથા હૃદય
પણુ વિશુદ્ધ થઈ જાય છે. પાચનશક્તિ ખરાબર હોય તો ઇંદ્રિયો
પોત પોતાનું કાર્ય બહુ સરળતાથી અને ઉત્સાહથી કરી શકે છે.

શિષ્ય—પાચનક્રિયામાં કોઈ જાતની વિકૃત્તી ન થાય
એટલા માટે લોજનનો સમય તેમજ તેની વિધિ દરેક માણસે
જાણી લેવાં જોઈએ. તે સંબંધમાં આજે આપ કંઈક કહો એવી
મ્હારી પ્રાર્થના છે.

સૂરિ—આપણે ધીમે ધીમે તેજ વિષય ઉપર આવીશું.
લોજન ક્યારે કરવું એ વાત હું એકવાર આગળ કહી ગયો છું.
પણુ તે એક સામાન્ય નિયમ હતો.

શિષ્ય—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય ત્યારે જ લોજન લેવું
જોઈએ એવો આપનો ઉપદેશ મને ખરાબર યાદ રહી ગયો છે.

સૂરિ—તેની સાથે લોજન ક્યારે ન કરવું એ વિષય
પણુ જાણી લેવો જોઈએ. સવારમાં બહુ વહેલું, સંધ્યાકાળે,
રાત્રીએ, હાલતાં-ચાલતાં, અન્નની નિંદ્રા કરતાં તથા અવ્યવસ્થિ-
તપણે ખેસીને લોજન નહીં કરવું જોઈએ.

શિષ્ય—આપનો કહેવાનો અશય એવો હોવો જોઈએ
કે પ્રાતઃકાળે બહુ જલ્દી લોજન લેવાથી જઠર ઉપર બોળે વધી
પડે છે. જઠર પોતાનું જીવનું કાર્ય ઉકેલે તે પહેલાં તેના ઉપર
વધારાનો બોળે નાંખવાથી તે સુસ્ત થઈ જાય છે. સાંજે અથવા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૫

રાત્રીકાળે તો જીવ-જંતુનો ઉપદ્રવ એટલોબધો હોય છે કે કોઈ પણ દયાળુ ગૃહસ્થ તે વેળા લોજન લેવાનું ઉચિત નજ ગણે. હાલતાં-ચાલતાં અને અન્નની નિંદા કરતાં ખાવું એ તો જંગ-લીપણાની જ નીશાની છે.

સૂરિ—અને લોજન કરવા બેસતાં પહેલાં મુખ-હાથ-પગ વિગેરે ખરાખર સાફ કરી લેવાં જોઈએ, એમ ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી. કેટલાક સ્ત્રી-પુરૂષો, હાથ-પગ-મોં ખરાખર શુદ્ધ કરવા છતાં મલીન વસ્ત્ર પહેરીને, ભીનું વસ્ત્ર ઓઢીને, કે માથું વીંટીને જમવા બેસે છે, તે પણ અયોગ્ય છે. કોઈ કોઈ તો લોજનની સારી સ્વાદિષ્ટ સામગ્રી જોઈ એકદમ લોજન કરવા બેસી જાય છે અને જેમ તેમ પેટ ભરી ઉઠી જાય છે, તે પણ નિયમ વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તેવી સ્વચ્છંદતાથી આહારનું પ્રમાણ સચવાતું નથી, તેમ આહારના દ્રવ્યો પણ ખરાખર ચવાતા નથી. પરિણામ એ આવે છે કે એવી ઉચ્છૃંખલતાથી પ્રકૃતિ ખગડી જાય છે અને શરીરમાં વ્યાધીઓ ઘર કરી બેસે છે.

શિષ્ય—લોજન કરવાનું સ્થાન પણ પવિત્ર જ હોવું જોઈએ; એ સિવાય વધુ કાંઈ કહી શકાય ?

સૂરિ—સ્થાન શુદ્ધ હોય એટલું જ બસ નથી. છેક ખુલ્લી જગ્યા અને અતિશય તડકાવાળી કે અંધારાવાળી જગ્યા એ પણ લોજનને માટે ઉચિત નથી. પગરખાં પહેરીને, ઉતાવળા ચિત્તથી, કેવળ ભૂમિ ઉપર બેસીને તેમજ ખાટલે બેસીને લોજન કરવું એ પણ અનુચિત છે.

૬૬

વિવંક વિવાસ.

શિષ્ય—લોજનને માટે એવી સખ્ત વિધિ રાખવાનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—આહારની અસર મન ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. “ આહાર તેવો ઓડકાર ” એવી આપણામાં સાધારણ કહેવત છે, તેનો આશય એવો છે કે જો આહારમાં સાત્વિક પદાર્થોનો ઉપયોગ થાય તો તેથી મનોવૃત્તિ પણ સાત્વિક જ રહ્યા કરે છે. એટલા માટે બ્રહ્મ અથવા અખાદ્ય પદાર્થોનો ઉપયોગ ન કરવાનું તેમજ બ્રહ્મ પુરૂષોની નજર આગળ લોજન ન કરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે, ને જો એક માણસને ગમે તેવા મલીન સંજોગોમાં, મલીન પાત્રોમાં, જમવાની ટેવ પડી જાય તો પછી તે માણસ પોતાની પવિત્ર ભાવનાઓને વખત જતાં તેવીને તેવી પવિત્ર ન રાખી શકે.

શિષ્ય—લોજનના સંબંધમાં સ્પર્શસ્પર્શત્વ વિષે આપનો શું મત છે ?

સૂરિ—હું માત્ર પવિત્રતા અને સાત્વિકતાનોજ પક્ષ-પાતી છું, એટલુંજ કહેવું મારે માટે ઇસ થઈ પડશે. અપવિત્ર વસ્તુ ખાવી નહીં; એટલુંજ નહીં પણ દુરાચારી અને દુષ્ટ ચરિત્રવાળા માણસોના સ્પર્શવાળી લોજન સામગ્રીને પણ હું ત્યાજ્ય જ ગણું છું. ખગદ, કુતરા, પશુ, પક્ષીની સુંઘેલી તથા ખાધેલી ચીજોનો પણ ખનતાં સુધી કોઈએ ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. કારણ કે તે ગ્રાણીઓના મુખના ઝેરનો અંશ તે પદાર્થમાં રહી જવાનો સંભવ છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૭

શિષ્ય—આપણામાં કેટલાંક માણસો કુતરા, બીલાડાની બોટેલી વસ્તુ આહારમાં વાપરતાં સંકોચાતા નથી એ મેં કેટલીકવાર પ્રત્યક્ષ જોયું છે.

સૂરિ—બની શકે ત્યાં સુધી લોજનના તમામ દ્રવ્યો વ્યવસ્થિત પણે સુરક્ષિત રાખવા જોઈએ. કારણ કે લોજનની ઉપર દેહનો અને દેહની ઉપર મનની શુદ્ધાશુદ્ધતાનો ઘણો ખરો આધાર રહેલો છે, એમ હું કહી ચુક્યો છું. કુતરા, બીલાડા જેવા પ્રાણીઓના સુંઘેલા-સ્પર્શેલા અને ખાધેલા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો એ મહોટું જોખમ ખેડવા ખરાખર છે. પવિત્રતા અને શુચિતાના ઉપાસકોએ તો તેવા પદાર્થોનો પરિત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—પણ કેટલાકો તો એક-બીજાનું એકું-બુકું ખાવામાં કશો બાધજ નથી ગણતા અને કેટલાકો તો પાંચ-સાત જણ સાથે મળીને એક બીજાના મુખસ્પર્શવાળું એકું લોજન ખાવામાંજ આનંદ માને છે; તેનું શું ?

સૂરિ—એ રીતિ ખરેખર નિંદનીય છે. પરસ્પરનું એકું ખાવાથી એક બીજાના સંસ્પર્શ જન્ય રોગો વધારે વિસ્તાર પામી પ્રસરતા જાય છે. વળી તેની ચિત્તવૃત્તિ ઉપર પણ ઘણી ખરાબ અસર થાય છે. કેટલાક સ્થળોમાં એકજ ખ્યાલાથી સંકડો માણસો પાણી પીવે છે અને પુનઃ તેજ ખ્યાલું પાણીના ગોળામાં નાખે છે; આથી બ્રષ્ટાચાર વધતો જાય છે. પાણીમાં જૂદી જૂદી જાતના રોગ જનક જંતુઓ પેદા થાય છે અને પરિ-

૬૮

વિવેક વિલાસ.

જામે સર્વત્ર ત્રાસ ફેલાય છે. આપણામાં કેટલીકવાર ચેપી રોગો જોત જોતામાં ફેલાઈ જાય છે, તેનું પણ આ બ્રહ્માચાર એક કારણ હોવું જોઈએ; એવો કેટલાકોનો મત છે.

શિષ્ય—પ્રસંગોપાત આપે કરેલી આ સૂચના હમેશાં ધ્યાનમાં રાખીશ. લોજનમાં ખાસ કરીને કયા પ્રકારના અન્ન ફક્તો ઉપયોગ કરવો તે વિષે કંઈ ફરમાવશે ?

સૂરિ—વિવિધ પ્રકારના અન્ન અને ફળ-ફુલની આરોગ્ય ઉપર કેવી જાતની અસર થાય છે; તે સૌએ યથાશક્તિ સમજી લેવું જોઈએ. સર્વ સાધારણને માટે એટલી વાત કહી શકાય કે અમુક પ્રકારનું અન્ન કે ફળ કયાંથી આવ્યું છે અને તેનું શું નામ છે, ઇત્યાદિ ખાખતોનો નિર્ણય કયા વિના તેનો ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ, વળી એક જ ચીજ બે વાર ઉન્હી કરેલી હોય તો તે પણ પરિહરવી.

શિષ્ય—લોજન કરતી વખતે કેટલાકો અસાવધાનપણે અચ બચ એવા શબ્દ કરે છે, એનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—તે એક જાતની કુટેવ છે. લોજનને ખુબ ચાવવું જોઈએ. એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો શક નથી. પરંતુ તેમ કરતાં મુખને વિકૃત બનાવવું, અને અચ-બચ જેવા શબ્દો કહી-ડવા એ ટેવ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. જમતી વખતે મુખમુદ્રા હમેશાં હસમુખી તથા આસપાસના સગા-સંબંધીઓને પણ આહ્વાદ આપે એવી હોવી જોઈએ.

શિષ્ય—હું ધારૂં છું કે જો લોજન કરવાનું સ્થાન એ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૯

કાંતમાં જ પસંદ કર્યું હોય તો પછી આપે કહ્યું તેમ અણગમે ઉપજાવવાની પંચાત ન રહે.

સૂરિ—લોજનનું સ્થાન છેક એકાંતમાં હોય એ પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. લયંકર આકૃતિ વાળા અને ત્રાસ ઉપજાવે એવી મુખમુદ્રા વાળા ચેર, હુત્યારા અને દુર્જનોથી દૂર અને આત્મીય સગા-સંબંધીઓ, જેવાં કે મા, ખેન, માશી, ધર્મપત્ની વિગેરીની હાજરીમાં સામાન્ય ઉંચાઈવાળા પાટલા ઉપર બેસી, સર્વની સાથે પ્રીતિ અને આનંદસૂચક વાર્તાલાપ કરતાં લોજન કરવું જોઈએ. લોજનની સામગ્રી શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક હોવી જોઈએ તેની સાથે લોજન તૈયાર કરનાર પણ પવિત્ર અને સંતુષ્ટ પ્રકૃતિવાળા હોવા જોઈએ.

શિષ્ય—આહારમાં લેવા યોગ્ય દ્રવ્યો શુદ્ધ હોવા જોઈએ; તે વાત તો મારે ગળે ઉતરે તેવી છે. પણ ધર્મપત્ની તથા સ્નેહી જનોની શી જરૂર હશે ?

સૂરિ—જરૂર એટલા માટે કે સ્નેહીજનો પાસે હોય તો તેમની સાથે આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ કરતાં મનને અવ્યગ્ર અને શાંત રાખી શકાય. લોજન સમયે ચિંતા કે લય સેવવા ઉચિત નથી. અને જો એકાંત તથા ગમગીની ભર્યું વાતાવરણ હોય તો મનરૂપી મર્કટ આડું-અવળું દોડ્યા વગર રહે નહીં. યોગી પુરૂષો જ એકાંતમાં મનને સ્થિર રાખી શકે છે. બાકી પ્રાકૃતજનો તો સહેજ સાજ અવકાશ મળતાં મનને લગામ વિનાના અશ્વની જેમ છૂટું મૂકી દે છે. પરિણામ એ આવે છે કે લેવા-દેવા વગર તે હર્ષ-શોક-ક્રોધ અને લય સેવી વ્યગ્ર બને છે.

૭૦

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—મા-જ્ઞેન તથા ધર્મપત્ની વિગેરેની હાજરી ભોજન સમયે આવશ્યક છે, તે હું કળુલ કરું છું. પણ ઘણું કરીને તો તેઓ ભોજનાગારમાં હોય છે જ. કારણકે ખાદ્ય પદાર્થો સાફસુક્ર કરવાનું અને રાંધવાનું કાર્ય તેમને જ હસ્તક હોય છે.

સૂરિ—માતા-જ્ઞેન તથા પત્નીના હાથની રસોઈ જમવી એ સંસારનું એક સહભાગ્ય ગણાય છે. પરંતુ ધનવંતપણાની મિથ્યા કીર્તિ મેળવવા કેટલાકો રસોઈનું કાર્ય ધરના માણસો પાસેથી પડાવી લઈ પગારદાર રસોયાને સુપ્રત કરી દે છે, અને એ રીતે હાથે કરીને સહભાગ્યનું સુખ ગુમાવે છે.

શિષ્ય—આપ તેને સંસારનું સહભાગ્ય લેખો છો; તે કઈ રીતે ?

સૂરિ—માતાને, જ્ઞેનને તથા પત્નીને તેમના પુત્રો, ભાઈઓ તથા સ્વામી માટે જેટલી કાળજી હોય તેટલી પગારદાર માણસોને ભાગ્યે જ હોય; એ તો તમે પણ સ્વીકારશો. માતા વિગેરે જે પ્રેમથી ભોજન તૈયાર કરે છે, તે કેવળ અનુભવીઓ જ સમજી શકે છે. જેઓ પ્રેમની કીમત અને મહત્તા જાણે છે તેઓ વિવિધ રસવાળા પકવાનોને તિલાંજલી આપી માતા, જ્ઞેન કે પત્નીના હાથનો જરનો સુકો રોટલો ખાવામાં પણ અમૃતના જેટલું સુખ અનુભવે છે.

શિષ્ય—માતા કે જ્ઞેન શું ભોજનમાં કંઈ વધારે રસ સુકી દેતા હશે? તે તો એક રસોઈઓ રાંધે તોએ સરખું અને ખુદ માતા કે ગૃહિણી રાંધે તો એ સરખું ! માતાના હૃદયમાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૧

પ્રેમ હોય તેથી ભોજન વધારે સ્વાદિષ્ટ થવું જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી.

સૂરિ—પ્રેમથી તૈયાર કરેલા અને પ્રેમથી પીરસાયેલા ભોજનમાં જે સ્વાદ હોય છે, તે સ્થૂળ રસનાથી આખી શકાતો નથી. પ્રેમ એ આત્માની ભૂખ છે. પ્રેમ વિનાનું મિષ્ટાન્ન પણ તુચ્છવત્ લેખાય છે. એક માતા અથવા ધર્મપત્ની જેટલી ચીવટ અને કાળજીથી ભોજન તૈયાર કરે, તેટલી ચીવટ અને કાળજી અન્ય કોઈ ભાગ્યેજ રાખી શકે. માતાને પોતાના પુત્રના આરોગ્યની અને ઉન્નતિની જેટલી પરવા હોય, એક સ્ત્રીને પોતાના પતિના સ્વાસ્થ્ય અને સુખની જેટલી ચિંતા હોય, તેટલી શું અન્ય કોઈને હોઈ શકે! આજકાલ કેટલાક ગૃહસ્થો ભોજન તૈયાર કરાવવાનું કામ પણ પગારદાર સેવકો પાસેથી લેવાનું પસંદ કરે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે ગૃહિણીઓમાં કાર્યકુશળતા અથવા ગૃહતંત્ર ચલાવવાની કુશળતા આવતી નથી. તે ઉપરાંત ખીજી નૈતિક અધોગતિ થાય છે તે તો વળી જોઈ જ.

શિષ્ય—ભોજન કરવા ટાણે અન્ય કોઈ સંબંધી કે ગુરુજન આવી ચડે તો ?

સૂરિ—તો તેમને પણ આપણી નજીક ભોજનાર્થે બેસવાનો વિવેક કરવો. તેમાં પણ જો કોઈ પવિત્ર પુરૂષ કે સાધુ મહારાજ હોય તો અતિશય નમ્રતાપૂર્વક તેમના આહારની વ્યવસ્થા કરવી. આ જગતમાં પોતાનું એકલાનું પેટ તો કાગડા, કૂતરા પણ ભરી શકે છે. એમાં કંઈ મોટો પુરૂષાર્થ નથી.

૭૨

વિવેક વિલાસ.

ખરો ઉદાર નર તો તે કહેવાય કે જે પોતાની સાથે અન્યજનો-
નું પણ ઉદરપાલન કરી શકે. કહેવત છે કે “ માત્ર પોતાનું પેટ
ભરનારા વૈતરાઓ બીજાનું શું કલ્યાણ કરી શકવાના હતા ? ”
માટે યોગ્ય પ્રસંગે બીજાઓને પણ ભોજન કરાવવાનો વિવેક
રાખવો.

શિષ્ય—આ સંસારમાં એવો નિયમ છે કે માણસ સૌ
પ્રથમ પોતાનો સ્વાર્થ જુએ છે. પવિત્ર અને ત્યાગી પુરૂષોને
ભોજન આપવાથી કેવી જાતનો સ્વાર્થ સરે ?

સૂરિ—જેવી રીતે તાજી વીંયાણેલી ગાયને સારો ઘાસ-
ચારો આપવાથી પરિણામે તેના માલિકને જ લાભ થાય છે;
તેવી રીતે સજ્જન પુરૂષોની ખાતર આપેલા ભોગ એકંદરે સં-
સારને જ કલ્યાણકારક થઈ પડે છે. (સજ્જનો અને મહાત્મા-
ઓ પોતાના જ્ઞાન-ધ્યાનનો સમગ્ર વિશ્વને ઉદારતાથી લાભ
આપે છે. એવા પુરૂષોના ઉપયોગમાં આપણું અન્ન આવે તો
તે મહા પુણ્યનો ઉદય જ સમજવો જોઈએ. જેઓમાં સહેજ
બુદ્ધિ હોય છે તેઓ પણ મહાત્માઓની ખાતર થોડી ક્ષતિ
સ્વીકારી લેવામાં પોતાનો ખરો લાભ સમજે છે.

શિષ્ય—ખરેખર મહાત્મા પુરૂષોના પ્રતાપે જ આજે
નીતિ અને ધર્મનો ધોરી માર્ગ નિષ્કંટક રહી શક્યો છે. લલે
તેમની પાછળ આપેલા ભોગનું ફળ તુરતમાં તો કદાચ ન જ-
ણાય પરંતુ આખરે તેમનો ઉપદેશાત્મક એક શબ્દ પણ અમૂ-
લ્ય થઈ પડે છે. ગુરુજન, વૃદ્ધજન અને આસજનનો પણ અ-
મારા ઉપર કાંઈ એછો ઉપકાર નથી.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૭૩

સૂરિ—શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે મહાપુરુષો-
ના પુણ્યપ્રતાપે જ સૂર્ય તપે છે, તેમના પુણ્યપ્રતાપે જ પૃથ્વી-
માં રસ-કસ જળવાઈ રહે છે અને તેમના જ સારા યોગે નિય-
મિત વરસાદ પડે છે. સાધારણ રીતે દુનિયા પણ એમજ માને
છે કે જ્યાં સુધી પુણ્યશાળી માણસો સંસારમાં હોયાત હોય છે
ત્યાંસુધી જ ઋતુઓ યથા નિયમ પોતાનું કાર્ય બજાવે છે.

શિષ્ય—આપણે લોજનના સંબંધમાં વાર્તાલાપ કરતા
હતા. હવે મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. લોજન કેવું લેવું જોઈએ
તે વિષે કંઈ નિયમ છે ?

સૂરિ—બુદ્ધિશાળી પુરુષે પોતાની જમણી નાસિકા વહેતી
હોય ત્યારે શરીરના સર્વ અવયવોને સુવ્યવસ્થિત રાખી, ખાવાની
વસ્તુ સુંઘીને, દ્રષ્ટિ દોષ ટાળીને. નહીં બહુ ખાઈ, નહીં બહુ
ખાટું, નહીં બહુ ઠંડું કે નહીં બહુ ઉષ્ણ, નહીં બહુ મિષ્ટ કે
નહીં બહુ મરી-મસાલા વાળું, નહીં બહુ ઓછું કે નહીં વધારે
પડતું એવી રીતે સમભાવ પૂર્વક મિતાહારપણે લોજન લેવું
જોઈએ. વસ્તુઓ તમામ સારી રીતે રંધાયેલી તથા શાસ્ત્રમાં
વર્ણિત કહેલી વસ્તુઓથી રહિત હોવી જોઈએ.

શિષ્ય—લોજન ઉપર એકા પછી કેટલાકોને અમુક
અમુક વસ્તુની સ્તુતિ અને અમુક અમુક પદાર્થની નિંદા કરવાની
દેવ પડી ગયેલી હોય છે.

સૂરિ—એ દેવ પણ ખરેખર વર્જવા યોગ્ય છે. નિંદા
કરવાથી અથવા સ્તુતી કરવાથી જો મૂળ વસ્તુના સ્વાદમાં કંઈ

૭૬

વિવેક વિલાસ.

ફેરફાર થાય તેમ હોય તો એ નિંદા કે સ્તુતિની કંઈક કીમત આંકી શકાય, પણ વધારે નીમક નાંખવાથી પદાર્થ ખારો થાય અને વધારે શર્કરા નાંખવાથી વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ થાય એ સત્ય જો અબાધિત છે તો પછી આપણે નિંદા કરીએ કે પ્રશંસા કરીએ તેથી વિશેષ શું ફળ મળવાનું હતું ?

શિષ્ય—એ વાત તો સત્યજ છે કે આપણી નિંદા કે સ્તુતિથી મૂળવસ્તુના સ્વભાવમાં કંઈ ફરક પડી શકે તેમ નથી; પરંતુ સારી વસ્તુને સારી અને ખરાબ વસ્તુને ખરાબ કહેવી એમાં કંઈ હરકત ખરી ?

સૂરિ—તમે પેલી રાજવાળી વાર્તા તો સાંભળી જ હશે ! કે તેના હજુરીયાઓએ વેંગણ (રીંગણ) ની રાજા પાસે એટલી બધી પ્રશંસા કરી અને એ પ્રશંસા સાંભળી રાજાજીએ એટલા બધા વેંગણ ખાધા કે છેવટે એ રાજાને તેની શારીરિક સજ્જા સહન કરવી પડી. વળી એક બાવાજીએ કઢીના સ્વાદથી આકર્ષાઈ એટલી બધી કઢી પીધી કે છેવટે તેમને વમન કર્ચેજ છુટકો થયો. કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે કોઈ પણ વસ્તુમાં વધારે પડતો રાગ કે તિરસ્કાર ન હોવો જોઈએ. ભોજન એજ કંઈ મનુષ્યના જીવનનો અંતિમ હેતુ નથી. નવરા અને અદ્ય ખુદ્ધિવાળા માણસોજ ભોજનની નિંદા કે અતિ સ્તુતિ કરે છે. બાકી ડાહ્યા માણસો તો એવા વિષયમાં સમભાવજ રાખે છે.

શિષ્ય—ભોજનમાં પાણી પીવાનો કંઈ નિયમ છે ?

સૂરિ—અર્ધ ભોજન થઈ રહ્યા પછી થોડું પાણી પીવું

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૭૫

એ હિતકારી લેખાય છે. લોજનના અંતે બહુ પાણી પીવું ઉચિત નથી. કારણ કે અંતે પીધેલું પાણી વિષ સમાન થઈ પડે છે; એવો કેટલાકોનો અભિમત છે.

શિષ્ય—લોજનમાં તો મીઠી, ખાટી અને ખારી એવી ઘણી ચીજો હોય, તે ખાવામાં કાંઈ ક્રમ સચવાવો જોઈએ ખરો?

સૂરિ—પ્રથમ સારી—સ્નિગ્ધ—રસવાળી વસ્તુ ખાવી. મધ્યમાં ખાટી—ખારી તથા અંતમાં તીખી તથા કડવી વસ્તુ ખાવી જોઈએ એવો સામાન્ય નિયમ છે. જમતી વખતે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુનું મિશ્રણ કરવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એવી કોઈ બે વસ્તુનું મિશ્રણ ન કરવું કે જેથી વસ્તુ રસ રહિત બની જાય. જે વસ્તુ છુટી છુટી ખાવા જેવી હોય અથવા બીજી વસ્તુની સાથે મળવાથી વિકૃત બની જતી હોય તે વસ્તુ તદ્દન બુદ્ધિ જ ખાવી જોઈએ.

શિષ્ય—લોજનમાં પીરસાએલી વસ્તુમાં જો કોઈ એવી વસ્તુ આવે કે તે નજ ખાવા યોગ્ય હોય તો શું કરવું?

સૂરિ—દાખલા તરીકે અતિ ક્ષારવાળી, બળી ગયેલી, અર્ધપકવ કે અપકવ રહી ગયેલી અને કીટાદિ યુક્ત હોય તો તે વસ્તુ ન ખાવી એજ ઠીક છે. તેની સાથે કોઈનું એકું અન્ન આવે તો તે પણ ત્યજી દેવું જોઈએ.

શિષ્ય—હૃદયને પૌષ્ટિક તથા સાત્વિક વસ્તુ તરીકે સ્વી-કારવામાં આવી છે. તો કોનું હૃદય પીવું હિતકારી છે?

સૂરિ—ગાયનું હૃદય બીજા કરતાં વધારે ગુણકારી ગણાય

૭૬

વિવેક વિલાસ.

છે. પણ તેમાં યે નવી વીંયાએલી ગાયનું દૂધ દસ દિવસ સુધી છોડી દેવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે. જંગલી જાનવરોનું, ગાકરનું અને એક ખરીવાળા સર્વપશુઓનું દૂધ પણ સુર પુરૂષોએ વર્જવું જોઈએ,

શિષ્ય—લોજન કરી રહ્યા પછી મેં તથા હાથ સાફ કરી લેવા જોઈએ તે સિવાય બીજું કંઈ વકતવ્ય નહીં હોય.

સૂરિ—મનુષ્યે લોજન કર્યા પછી, સર્વ રસથી ખરડાયેલા હાથે પાણીની એક અંજલી પીતી. લોજન દરમીયાન પાણી ક્યારે પીવું તે હું અગાઉ કહી ગયો છું. એટલું પ્રસંગોપાત કહી દઉં છું કે પશુની પેટે છેકનીચા નમી તથા કોઈનું એહું જુહું પાણી પીવું ન જોઈએ. કારણ કે તેથી આરોગ્યની હાનિ થાય છે, તેમજ બુદ્ધિ પણ મંદ થઈ જાય છે.

શિષ્ય—કોઈને ત્યાં લોજન કરવા જવું હોય તો ?

સૂરિ—જે ગૃહસ્થ આપણા જેવા કુળ અને ચારિત્રવાળો હોય અથવા આપણને પોતાના આત્મીય જેવા કિંવા એથી પણ વધારે માનનો હોય તેને ત્યાં લોજનાર્થે જવામાં કંઈ હરકત નથી. પરંતુ જો આપણો દ્વેષ કરતો હોય અને વૈરભાવ રાખ્યા કરતો હોય તેને ત્યાં તો કદિ પણ લોજનાર્થે ન જવું જોઈએ.

શિષ્ય—એવા બીજા કયા માણસો છે કે જેમને ત્યાં લોજનાર્થે સદ્વ્યસ્થોએ ન જવું જોઈએ ?

સૂરિ—મરણ પામવાની તૈયારીમાં આવેલા હોય, રાજ તરફથી ફાંસી કે શૂલીની સજા પામેલા હોય, ચોર, વેશ્યા, કુ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૭૭

માગી, વૈરી, ઘણા વૈરીઓ જેને હોય તેવા ગૃહસ્થ તથા મઘનો વિકૃત કરનાર, એહું અન્ન ભક્ષણ કરનાર, કુકર્મ કરી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર, ભયંકર મીઠ્ઠજવાળા, પાપ કરનાર, એ ભર્ત્તારવાડી દુશ્વરિત્રી નારી, તથા જેનાથી ભવિષ્યમાં આપણને હાનિ થાય એવાં માણસોને ત્યાં કોઈ કાળે પણ લોજન કરવું નહીં.

શિષ્ય—આપની આ સૂચના યથાર્થ છે. જે કે સારા માણસો ખનતાં સુધી પોતાના સરખા આચાર-વિચારવાળાને ત્યાંજ જાય છે. તે છતાં આપે કહ્યાં તેવાં માણસોને ત્યાં તો ભૂલે ચૂકે પણ લોજનાર્થે ન જવું જોઈએ; એ વાત ખરાખર યાદ રાખવા યોગ્ય છે. હવે લોજન બાદ તત્કાળમાં શું કરવું જોઈએ?

સૂરિ—કેટલાક લોકો કહે છે કે લોજન કર્યા પછી સોડગલા હરવું-ફરવું જોઈએ અને કેટલાકો કહે છે કે એ ઘડી કાળે પડખે નિદ્રા લીધા વિના સુવું જોઈએ.

શિષ્ય—આપ પોતે શું નિર્ણય ઉપર આવ્યા છો?

સૂરિ—મારા વિચાર પ્રમાણે લોજન કર્યા પછી તત્કાળ પથારીમાં પડવું એ ઉચિત નથી. સૂવા જતાં પહેલાં સોડગલા આસપાસ ફરાય-હરાય તો વધારે સારું.

શિષ્ય—કોઈ કોઈ તો લોજન પછી દાંત ખોતરવા બેસી જાય છે.

સૂરિ—એ ટેવ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. દાંત ખોતરવાથી પરિણામે દાંતને નુકશાન થાય છે. દાંત ઉપર આપણા આરોગ્યનો ઘણો મોટો આધાર છે; એ વાત હું પૂર્વે જણાવી ગયો.

૭૧

વિવેક વિલાસ.

છું. દાંતનું સંરક્ષણ મનુષ્યે હરકોઈ પ્રકારે કરવું જોઈએ. દાંતની હૈયાતીમાં દાંતની કીમત સમજાતી નથી; એ શોચનીય છે. દાંત ખોતરવાની કુટેવને પ્રારંભમાં જ દાખી દેવી જોઈએ. જમી રહ્યા પછી કોગળા કરવાથી દાંત સ્વચ્છ રહી શકે છે. સળીયો નાંખવાની કશી આવશ્યકતા હોય એમ મને લાગતું નથી.

શિષ્ય—લોજન પછી કઈ કઈ ક્રિયાઓ ત્યજવી જોઈએ ?

સૂરિ—આહાર કર્યા પછી અંગત્ર્યંખી કે સ્નાન તુરતમાં જ ન કરવા એવી આરોગ્ય શાસ્ત્રીઓની ભલામણ છે. આહાર પછી ઓછામાં ઓછા એક-બે કલાક સુધી સ્નાન ન કરવું. વળી કેટલાકોને તુરતમાં જ મળ-મૂત્રનો ઉત્સર્ગ કરવાની ટેવ પડી જાય છે તે પણ આરોગ્યના નિયમથી વિરુદ્ધ છે.

શિષ્ય—લોજન સંબંધી વાર્તાલાપ કરવાની આપે જ્યારે મહેરબાની બતાવી છે ત્યારે હું એ વિષયમાં એક અગત્યનો ખુલાસો કરવાની રજા લઉં તો આશા છે કે તે ક્ષાંતવ્ય ગણાશે.

સૂરિ—ખુશીથી, તમારે જે પ્રશ્ન કરવો હોય તે નિઃસંકોચ પણે કરી શકો છો.

શિષ્ય—લોજન એ શરીરના નિર્વાહ અર્થે ઘણો અગત્યનો વ્યાપાર છે. પરંતુ ઘણીવાર સ્વાર્થી-પ્રપંચી અને ઘાતકી માણસો લોજનમાં ઝેર ભેળવી સામા માણસને ભોળવી તેનો પ્રાણ લઈ લે છે. ખાસ કરીને ધનવાન કુટુંબોમાં અને રાજ પરિવારમાં આવા બનાવો બનતા હોય એમ સાંભળવામાં આવે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૬૯

હું ધારું છું કે જો ઝેરના લક્ષણો અને ચિન્હો સારી રીતે જાણવામાં આવી ગયા હોય તો સ્વાર્થી અને પ્રપંચી માણસોની કપટભાજ ખુલ્લી થયા વિના રહે નહીં.

સૂરિ—ઝેર લેજવેલું છે કે નહીં તે જાણવાના ઘણા લક્ષણો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. પ્રથમ લક્ષણ તો એ છે કે ઝેરવાળું અન્ન એકદમ ચડતું નથી અને ચડી જાય છે તો પાછું તુરતમાંજ વાશી જેવું થઈ જાય છે. ઠરી ગયા પછી પણ તે પોતાના સ્વાભાવિક વર્ણ, ગંધ અને રસને છોડી દે છે.

શિષ્ય—ચટાણી કે રાયતા જેવા વ્યંજનોમાં તે મળેલું હોય તો ?

સૂરિ—તો તે ક્ષણ માત્રમાં સૂકાઈ જાય છે. ઉકાળો જો ઝેર મિશ્રિત હોય છે તો તેનો રંગ કાળો પડી જાય છે, શીણ આવે છે, પરપોટા વળે છે અને અંદર લીંટીઓ પડી જાય છે.

શિષ્ય—ધી-દૂધ તથા પાણીમાં ઝેર મળેલું હોય તો તે શી રીતે પારખી શકાય ?

સૂરિ—ધી જેવા રસોમાં મળેલું હોય તો તેમાં લીલા રંગની લીંટીઓ થઈ જાય, દૂધમાં મળેલું હોય તો લાલ, મધ તથા પાણીમાં મળેલું હોય તો કાળી અને દહીંમાં મળેલું હોય તો પણ શ્યામ લીંટીઓ થઈ જાય એવો સામાન્ય નિયમ છે.

શિષ્ય—બીજા પદાર્થોમાં વિષ લેજેલું હોય તો તે શી રીતે પારખી શકાય ?

સૂરિ—છાસમાં ઝેર હોય તો તેમાં ગળી જેવા રંગની

૯૦

વિવેક વિલાસ.

તથા પીળી લીંટીઓ પડે, દહીં ઉપરની તરમાં હોય તો કબુતર અને હોલાના રંગ જેવી છાંય પડે, પ્રવાહી ઔષધમાં ઝેર હોય તો તેમાં કાબરચિત્રી લીંટીઓ પડે, તેલમાં હોય તો લાલ લીંટીઓ પડે, ચરબીના જેવી દુર્ગંધી પણ આવે, અને કાચા ફળોમાં હોય તો તે તત્કાળ કૃત્રિમપણે પાકી જાય, પાકેલા ફળોમાં ઝેર હોય તો તુરત તે સડી જાય, લીલી વસ્તુ તુરતમાં જ કરમાઈ અને સંકોચાઈ જાય, સુકાઈ ગયેલા ફળોમાં હોય તો તે કાળાં અને વિચિત્ર રંગવાળાં બની જાય, કઠણુ ફળોમાં ઝેર મળેલું હોય તો તે નરમ થાય અને નરમ હોય તે કઠણુ થઈ જાય, ફુલની માળાને વિષનો સ્પર્શ થયો હોય તો તે જલદી કરમાઈ જાય છે અને ખરાબર ખીલવા પામતી નથી. પુષ્પો પોતાની સ્વાભાવિક વાસ ગુમાવી દે છે. ઓઢવાના અને પાથરવાનાં કપડામાં ઝેર ખરડયું હોય તો તેમાં કાળા ડાઘા પડી જાય.

શિષ્ય—પાત્રો અર્થાત્ વાસણોને પણ કોઈ કોઈ વાર ઝેર લગાડવામાં આવે છે.

સૂરિ—ધાતુના તથા રત્નનાં પાત્રો ઝેરથી મેલાં થઈ જાય છે. સુવર્ણનાં પાત્રોની તમામ શોભા વિષથી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. મતલબ કે તેની કાંતિ અને કમનીયતા હણાઈ જાય છે.

શિષ્ય—અગ્નીમાં નાખવાથી પણ ઝેરની પરીક્ષા થઈ શકે છે એ વાત સત્ય છે ?

સૂરિ—ઝેરવાળી વસ્તુ અગ્નીમાં નાખવામાં આવે તો તે અગ્નીની જ્વળામાં ભમરીઓ પડતી હોય એવો દેખાવ થાય છે,

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૮૧

અગ્નિ પણ જાંખો પડી જાય છે અને તેમાંથી ચડચડ જેવો ધ્વની બહાર આવવા લાગે છે. અગ્નિમાંથી જે વાસ આવે તે પણ મૃત કલેવર જેવી દુર્ગંધ પૂર્ણ હોય છે. જ્વાળામાં વિવિધ રંગો દષ્ટિગોચર થાય છે.

શિષ્ય—ઝેરવાળી વસ્તુનો ધુમાડો, મનુષ્યને કેવી અસર કરતો હશે ?

સૂરિ—તેવા ધુમાડાથી માથાનો દુખાવો, સળેખમ અને કફ થઈ આવે, આંખમાંથી પાણી ઝરે, મનમાં આકુળ-વ્યાકુળતા ઉદ્ભવે અને શરીર રોમાંચિત થઈ જાય.

શિષ્ય—વિવિધ પશુ-પક્ષીઓ ઉપર એવા ઝેરની શી અસર થતી હશે ?

સૂરિ—કાગડો જો વિષમિશ્રિત અન્ન ખાય તો તેનો સાદ બેસી જાય, વિષવાળા અન્ન ઉપર માખી બેસી શકતી નથી, અને કદાપિ બેસે તો તુરતમાં જ મરણ પામે, લમરાઓ ઝેરવાળું અન્ન સુંઘી અધિક ગુંજારવ કરી મૂકે છે, મેના અને પોપટ પણ એવું અન્ન સુંઘી કોલાહલ કરી મૂકે છે. ચકોર પક્ષીનાં નેત્ર ઝેરવાળા અન્નને જોતાંજ સફેદ થઈ જાય છે, કોકીલ પક્ષી મદોન્મત્ત થઈ મરી જાય છે અને કોંચ પક્ષી તેજ સમયે મદોન્મત્ત થાય છે, નોળીયો ઝેરવાળું અનાજ જોઈ હર્ષથી પ્રકુલ્લિત થઈ જાય છે, મયૂર પક્ષીને પણ તેમજ થાય છે, બીલાડો એવી વસ્તુ જોઈ ઉદ્વેગ પામે છે, વાનરો વિષા કરે છે, હંસ ચાલતાં ચાલતાં સ્ખલના પામે છે અને કુકડો શબ્દ કરવા લાગે છે.

૮૨

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—મનુષ્ય ઉપર તત્કાળમાં એ વિષની શી અસર થતી હશે ?

સૂરિ—વિષમિશ્રિત અન્ન મનુષ્યના ખાવામાં આવે તો તેથી હોઠમાં ચળવળ થવા લાગે છે, મુખમાં દાહ થાય છે અને લાળ છૂટે છે, વળી હડપચી થંભાઈ જાય છે, જીભ ભારે થાય છે અને તેમાં દરદ થવા લાગે છે, ખારા રસનો સ્વાદ જણાતો નથી.

શિષ્ય—અમુક માણસ ઉપર વિષપ્રયોગ થયો છે કે નહીં તે ખાત્રીપૂર્વક કેવી રીતે જાણી શકાય ?

સૂરિ—વિષપ્રયોગની શંકા આવે તો તે પુરૂષના મુખમાં ફટકડી અથવા ટંકણખાર ધરવા આપવો. જ્યાં સુધી તે ક્ષાર-યુક્ત પદાર્થ ખારો ન લાગે ત્યાં સુધી તેના અંગમાં વિષનો વિકાર છે એમ ચોક્કસ સમજવું.

શિષ્ય—આજે લોજન સંબંધી વાર્તાલાપ કરતાં ઘણી નવી વાતો જાણવાની મળી. આપે કહેલી તમામ વાતો બે ધ્યાનમાં રહે તો તેથી આરોગ્ય સંપૂર્ણ સચવાય, એટલું જ નહીં પણ દુષ્ટ માણસોની કપટજાળ પણ તેને કોઈ કાળે ફસાવી શકે નહીં.

સૂરિ—આજે આપણે એ વિષયને એટલેથી જ બંધ રાખીએ, વિશેષ વાત અન્ય કોઈ પ્રસંગને માટે મુલતવી રાખીશું.

શિષ્ય—ગઈ કાલે જ્યારે આપણે છૂટા પડ્યા ત્યારે લોજનના સંબંધમાં સંપૂર્ણ પ્રતિભાવો થઈ ગયા હોય એમ મને લાગતું હતું. પરંતુ મને પાછળથી જણાયું કે સાચકાળના

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૮૩

ભોજન વિષે કંઈ ચર્ચા થઈ શકી નથી. આજે સંક્ષિપ્તમાં એ વાતનો ઉઠાપોડ થાય એવી મહારી ઇચ્છા છે.

સૂરિ—સંધ્યાનો સમય ખીજ સમય કરતાં કંઈક વધારે ખારીક હોય છે, અર્થાત્ તે વખતે મનુષ્યોએ પોતાના આચાર-વિચારો બહુજ સાવધપણે પાળવા જોઈએ. સૂર્યનું અસ્ત થવું અને રાત્રીનું આવવું એ બે વચ્ચેના સમય-પ્રમાણને આપણે સંધ્યાકાળના નામથી ઓળખીએ છીએ. સૂર્ય જ્યારે અસ્તાચળે જવાની તૈયારીમાં હોય ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સત્તા ધીમે ધીમે મંદ થતી જાય; એથી આસપાસના વાતાવરણમાં તથા પ્રકૃતિમાં પણ કેટલોક અણચિંતવ્યો ફેરફાર થઈ જાય. જેવી રીતે એક મહારાજ્યનો રાજા બદલાતાં રાજ્યમાં ઘણી ઉથલ-પાથલો થઈ જાય છે; તેવીજ રીતે દિવસનો રાજા જે દિનકર તેના અંતર્ધાન વખતે પ્રકૃતિમાં એટલે તાપ-પ્રમાણ અને વાયુ-પ્રમાણમાં કેટલુંક પરિવર્તન થઈ જાય છે.

શિષ્ય—સંધ્યા સમયે કેટલાક ફેરફારો તો રોજ અનુભવવામાં આવે છે; પણ તેનાં કારણો તો આજેજ આપની પાસેથી જાણવાનાં મળ્યાં.

સૂરિ—સંધ્યાનો સમય ધર્મકાર્યમાં વીતાવવાનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન પ્રસંગાનુકૂળ અને વાસ્તવિક જ છે એમ પ્રકૃતિના અભ્યાસીઓ સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે છે. સંધ્યા પહેલાં આહાર વિગેરેથી નિવૃત્ત થઈ જવાનું જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ સર્વથા ઉચિત જ છે,

૮૪

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—સંધ્યા પછી આહાર-પાણી સુદ્ધાં નહીં લેવાનો જે નિયમ બાંધવામાં આવ્યો છે, તેની ઉપકારકતા હવે એકમતે સ્વીકાર પામતી બન્ય છે.

સૂરિ—પશુ-પક્ષીની સૃષ્ટિનો અને તેમની જીવન-પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવાથી એટલું તો ખુદલું જણાઈ આવે છે કે રાત્રીને સમયે આહાર-પાન ઇત્યાદિમાં ઉત્સુકતાવાળું રહેવું, એ મનુષ્ય જેવા બુદ્ધિમાન પ્રાણીને માટે બહુ જ અનુચિત છે. પક્ષીઓ કુદરતી પ્રેરણાને વશીભૂત થઈ સંધ્યા પછી આહાર-પાનાદિનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે છે. મનુષ્યો જ માત્ર પોતાની ઉદામ વાસના અને જીવ્હા-ચાપલ્યને રોકી શકતા નથી. તેઓ તીવ્ર બુદ્ધિની જાળમાં ફસાઈ પ્રકૃતિના નિયમનું પણ ઉલ્લંઘન કરી બન્ય છે. આનું ફળ તેઓ પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ જુએ પણ છે.

શિષ્ય—કેટલાક દહીંઓને સાયંકાળ પહેલાં ભોજન લઈ લેવાનું વૈદ્યો તથા ચિકિત્સકો ફરમાવે છે એનો મને અનુભવ છે.

સૂરિ—શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે જે ઘડીં જેટલો દિવસ બાકી રહે તે વખતે ઋતુને તથા સંધ્યા-કાળને ઉચિત એવા આહારથી ઘણી ઉત્સુકતા ન રાખતાં પરિમિત વાળુ કરી લેવું જોઈએ.

શિષ્ય—સૂર્યની વિદ્યમાનતામાં જ આહાર-પાનથી નિવૃત્ત થઈ જવાનું ખાસ કારણ શું હશે ?

સૂરિ—પહેલું તો એજ કે સૂર્યના કીરણોના સ્પર્શથી

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૮૫

ભોજનના દ્રવ્યો શુદ્ધ રહી શકે છે. કીરણોથી આ જગતમાં એક કુદરતી પ્રકારની વિશુદ્ધિ ફેલાય છે અને એટલા માટે સૂર્યના કીરણોમાં સૂર્યસ્નાન કરવાનું પણ કોઈ કોઈ પ્રભોધે છે. સૂર્યના પ્રતાપે સર્વ પ્રકારની અશુચિતા શોષાઈ જાય છે. વળી જીવ જંતુઓનો ઉપદ્રવ પણ દિવસના ભાગમાં એટલો બધો નથી હોતો કે જેટલો સૂર્યાસ્ત પછી હોય છે, બીજું એ કે રાત્રીનો સમય બની શકે ત્યાં સુધી સંયમ અને ધર્મકાર્યમાં જ વીતાવવો જોઈએ. જો આ સમયે પણ મનુષ્ય પોતાની વાસનાઓ અને પ્રપંચોને ન ત્યજી શકે તો તેને આત્મવિચારણાની બેઘડી મળવી અશક્ય થઈ પડે. રાત્રીભોજનનો નિષેધ કરવામાં નૈતિક તથા આધ્યાત્મિક ઘણાં કારણો રહેલાં છે, તેનો તો તમે જેમ જેમ ખારીક વિચાર કરતા જશો તેમ તેમ અધિક સ્પષ્ટતાથી અનુભવ થશે.

શિષ્ય—ધર્મકાર્ય પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવું જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ જેઓ પાપ પુણ્ય અને ઈશ્વરની બાબતમાં શ્રદ્ધાવાળા છે, તેઓ અનુકૂળ પ્રસંગે ધર્મનું કાર્ય કરવામાં પ્રમાદ કરતા નથી. તો પછી ખાસ અમુક સમયે, દાખલા તરીકે સંધ્યા સમયે જ્ઞાન ધ્યાન કરવાનો આજ્ઞા ઉપદેશ શા માટે ?

સૂરિ—આત્મકલ્યાણ સાધવાની જીજ્ઞાસાવાળાં મનુષ્યો માટે કોઈ ખાસ સમયનું બંધન હોતું નથી. સામાન્ય રીતે જ્યારે વિશ્વમાં અપાર શાંતિ પ્રસરે, સમગ્ર જગત જ્યારે નિવૃત્તિના વિશ્વવ્યાપી સૂરમાં એકરાગ થઈ જાય ત્યારે જો મનુષ્યો પણ

૮૬

વિવેક વિલાસ.

પોતાની કામના અને વાસનાઓને ઘડીબર અળગી કરી શાંત ચિત્તે પોતાનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરે, આત્મસ્વરૂપનો વિચારણા કરવા ચિત્તવૃત્તિને અંતર્મુખ કરે તો તેમાં કુદરત પણ સહાયક થાય એ નિર્વિવાદ છે. એટલાજ માટે સંધ્યા જેવા શાંત અને રમણીય પ્રસંગને ધર્મકાર્ય અર્થે ખાસ પસંદગી આપવામાં આવી છે.

શિષ્ય—તો હવે સંધ્યા સમયે ક્યા ક્યા વ્યાપારો ખાસ કરીને વર્જવા તે ટુંકમાં જણાવો.

સૂરિ—શાસ્ત્રજ્ઞ એવી છે કે જે સંધ્યા સમયે નિદ્રા કરે તો લક્ષ્મીનો નાશ થાય, મૈથુન કરે તો હુષ્ટ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાય, ભણે તો પાઠમાં ખામી રહે અને ભોજન કરે તો રોગ થાય, માટે એટલા વાનાં સાંજે ન કરવાં.

શિષ્ય—ધર્મકાર્યને માટે સંધ્યાનો સમય ખડુજ અનુકૂળ છે તે હું કબુલ કરું છું, પણ આપે શાસ્ત્રજ્ઞાનું નામ લઈ જે આપત્તિઓ જણાવી તેમાં વિશ્વાસ એસતો નથી.

સૂરિ—તે ભયો અથવા આપત્તિઓ છેક કાલ્પનિક છે, એમ માની લેવાની ઉતાવળ કરવી એ ઉચિત નથી. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ તે પૃથ્વી એક પ્રકારનો ગ્રહ છે, તેની આસપાસ ખીજા ગ્રહો પણ નિરંતર ગતિમાન રહ્યા કરે છે, એ તમામ ગ્રહોની સારી માઠી અસર આપણા ઉપર એટલે કે પૃથ્વી નિવાસીઓ ઉપર થાય એમાં અશ્રદ્ધા લાવવા જેવું શું છે? જ્યોતિષવિદ્યાના આચાર્યો બળ, બુદ્ધિ, પરિવાર અને સંપત્તિ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૯૭

માં ઘડોનાં અસરને પ્રધાનતા આપે છે. આપણામાં સારા મંગળ મુહૂર્તો જોવાવાનો જે ચાલ છે, તે પણ આ ઘડોને લીધેજ. સંધ્યા સમયે આ ઘડોની અસર આપણી નિદ્રા, મૈથુન, જોજન અને અભ્યાસાદિ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે તો ઉક્ત કથનમાં અશ્રદ્ધા જેવું કંઈ રહે નહીં.

શિષ્ય—સાયંકાળનો ખરેખરો સમય કયો કહેવાય ?

સૂરિ—અર્ધા સૂર્યમંડલનો અસ્ત થવા પછી આકાશમાં જે ત્રણ નક્ષત્રો જ્યાં સુધી ન દેખાય ત્યાં સુધીજ સાયંકાલનો સમય સમજવો; એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે.

શિષ્ય—હવે આવા વખતે કોઈ અતિથિ આવી ચડે તો ?

સૂરિ—આવી વેળાએ જે અતિથિ આવે તે પ્રાયઃ સ્થાન કે વિશ્રામનો જ અભિલાષી હોય, દિનભરના શ્રમથી જે થાકેલો હોય અને રાત્રીના અંધકારમાં આગળ વધુ પ્રયાસ ન કરી શકે તેવો હોય એમ આપણે માની લઈએ. આવા અતિથિને યોગ્ય સ્થાન તથા શય્યા આપી તેનો સમાદર કરવો જોઈએ. ખાકી અતિથિસત્કાર વિષે આપણે એકવાર ચર્ચા થઈ ગઈ છે.

શિષ્ય—રાત્રીના સમયે દીપક તથા પલંગ વિગેરે કેવાં હોવા જોઈએ તે ટુંકમાં જાણવા ઇચ્છુ છું.

સૂરિ—પલંગ કિંવા ખાટ એવાં હોવા જોઈએ કે જેમાં જુ—માંકડ આદિ જીવો ભરાઈ રહી શકે નહીં, તેમજ તે એટલાં

૮૮

વિવેક વિલાસ.

મલીન પણ ન હોવા જોઈએ કે જેથી જંતુઓની ઉત્પત્તિ થયા જ કરે. શરીરને કષ્ટ ન પહોંચે, અને શાંત રીતે નિદ્રા આવી જાય એવી ખાટ પસંદ કરવા યોગ્ય છે. હવે દીપકના સંબંધમાં જણાવવાનું કે સંધ્યાના સમયે જે મંગળકારી દીપ પ્રકટાવવામાં આવે તે દેદિધ્યમાન, સારી જ્યોતિવાળો, શબ્દરહિત, મનોહર અને ચળકતા સુર્વણ સરખા પ્રભામંડળ યુક્ત હોવો જોઈએ.

શિષ્ય—આપે દીપકના જે લક્ષણો કહ્યાં તેથી વિરૂદ્ધ પ્રકાર જોવામાં આવે તો ?

સૂરિ—એટલે કે જો તણખા મૂકતો, નાના આકારનો, ડાળી બાજુએ લમરી ખાતો, થોડો પ્રકાશ આપનારો, પવન અને પતંગીયાનો ત્રાસ નહીં હોવા છતાં પણ ખૂંટી જતો અને તડતડ શબ્દ કરતો હોય; તો તે અનિષ્ટનો સૂચક ગણાય છે.

શિષ્ય—નિદ્રાનો સમય સમિપ આવતાં શું શું કરવું જોઈએ ?

સૂરિ—મુખમાંથી તાંબુલ, કપાળ ઉપરથી તિલક, કંઠ-માંથી માળા અને શય્યા થકી સ્ત્રી એટલા વાનાં દૂર કરવાં.

શિષ્ય—એમ ન થાય તો તેથી કેવા પ્રકારની હાનિ સંભવે?

સૂરિ—નિદ્રા સમયે જો મુખમાં તાંબુલ હોય તો તે બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, કપાળે તિલક હોય તો તે આયુષ્યને હરણ કરે છે, કુલની માળા હોય તો તેથી સર્પ આવવાનો સંભવ રહે છે અને સ્ત્રીઓ પાસે હોય તો તેથી બળની હાનિ થાય છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યા તે લયો બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે તેવા છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૮૯

સૂરિ—એમાં એક વાત ખાસ કરીને તમારા જેવા ગૃહ-સ્થોએ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. જૂના કથાના અંથો અને ઉપદેશોમાં પૃથગ્ શય્યાનો સિદ્ધાંત જોવામાં આવે છે, આજ-કાલ એ સિદ્ધાંતનું યથાર્થ પ્રતિપાલન થતું જોવામાં આવતું નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

શિષ્ય—પૃથગ્ શય્યાનો વિસ્તૃત ભાવાર્થ સમજવાની ઇચ્છા રાખું છું.

સૂરિ—પૃથગ્ શય્યા એટલે લિન્ન લિન્ન શય્યા અને તે શય્યા, પતિ-પત્નીની જ હોય એ સ્પષ્ટ છે. સ્વામી અને સ્ત્રીની શય્યા એક ન હોવી જોઈએ. કારણ કે એમ ન કરવાથી બળ અને બુદ્ધિનો નાશ થાય છે એમ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

શિષ્ય—પૂર્વ કાળમાં એવી પૃથગ્ શય્યા હતી એનો કંઈ પુરાવો ?

સૂરિ—બહુ દૂર ન જતાં આપણે શ્રી મહાવીરચ-લુનું ચરિત્ર જે વર્ષમાં એક વાર અવશ્યમેવ સાંભળીએ છીએ, તે ચરિત્રના પ્રસંગોનું મનન કરવાથી તમે જે પુરાવો માગો છો તે મળી શકશે. લગવાનું જ્યારે ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે ત્રિશલા માતા અનુક્રમે ચૌદ સ્વપ્ન નીહાળે છે. સ્વપ્ન જોયા પછી નિદ્રામાંથી ઉઠી તેઓ સિદ્ધાર્થરાજા પાસે જાય છે. હવે જો પૃથગ્ શય્યા ન હોય અને સ્વામી-સ્ત્રી એક જ શય્યામાં નિદ્રા લેતા હોય તો પાસે જવાની અને સ્વપ્ન સંબંધી વૃતાંત કહેવાની વાત ચરિત્રમાં ન આવે એ ખુદ્દુ જ છે. સ્ત્રી અને

૯૦

વિવેક વલાસ.

પુરૂષની એક શય્યાનો રીવાજ ધર્મ કે સંસારદ્રષ્ટિએ પણ હાનિકારક છે.

શિષ્ય—સંસાર દ્રષ્ટિએ શી હાનિ ! તે ન સમજાયું.

સૂરિ—મનુષ્યોનો સંસાર એ પશુઓનો સંસાર નથી. પશુઓમાં લગ્ન જેવો પવિત્ર સંબંધ નથી હોતો. સંસારના યથાયોગ્ય નિર્વાહને અર્થે લગ્નની વ્યવસ્થા આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય પૂર્વજોએ કરી છે. લગ્ન એ વસ્તુતઃ બ્રહ્મચર્યનો એક પ્રકાર છે—દેશવિરતિ બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે લગ્ન આવશ્યક છે. હવે જો લગ્ન, કે જે ખરું જોતાં મનુષ્યોની પાશવવૃત્તિ ઉપર અંકુશ મુકનારું એક સાધન છે, તેનો જો દુરુપયોગ થાય અને લગ્નને નામે અત્યાચાર સેવવામાં આવે તો તે લગ્ન નહીં પણ ચોક્કસ પ્રકારનો વ્યભિચાર જ છે એમ કહી શકાય.

શિષ્ય—પૃથગ્ શય્યાથી મનોવૃત્તિ સંચાલિત રહે, તે સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે સિવાય બીજો કંઈ લાભ ખરો ?

સૂરિ—પૃથગ્ શય્યાથી ઘરના ન્હાનાં-મોટાં બાળકો અને યુવાનો ઉપર એક પ્રકારની નૈતિક છાપ પડે છે અને તેમનું ચારિત્ર ઉજ્જવળ બને છે. એ લાભ કંઈ જેવો તેવો નથી.

શિષ્ય—લગ્નના હેતુ અને પવિત્રતા સંબંધે સંક્ષિપ્તમાં આપે જે કહ્યું તે હું ખરાબર લક્ષમાં રાખીશ. લગ્ન સમયે વર-વધૂના લક્ષણ ઓળખવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ હજી મારે આપની પાસે જાણવાની બાકી છે. પરંતુ વિષયાંતર થઈ જાય એવા ભયથી એ ચર્ચા જતી કરું છું.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૯૧

સૂરિ—રાત્રી અથવા સંધ્યા સમયના કાર્ય—કલાપ સંબંધે વિશેષ કંઈ પૂછવું હોય તો પૂછી શકો છો.

શિષ્ય—રાત્રિએ કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ વર્જવી જોઈએ ?

સૂરિ—સુખાણ મનુષ્યો રાત્રિએ દેવપૂજા, જ્ઞાન, દાન, લોજન, તાંબુલ, વિહાર, તથા ગુપ્તમંત્રણા એટલા વાના કરતા નથી.

શિષ્ય—સ્નાન, લોજન અને તાંબુલનો નિષેધ તો ખરાબર બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ દેવપૂજા અને દાન જેવી પવિત્ર ક્રિયાનો નિષેધ શામાટે થયો તે સમજાતું નથી.

સૂરિ—ભાવપૂજાનો અને અનુકંપાદાનનો પણ એમાં નિષેધ થઈ જાય છે એમ માનવાનું નથી. દ્રવ્યપૂજા હંમેશાં વિધિપુરઃસરજ થવી જોઈએ. રાત્રી-સમયે એવી પૂજાનો વિધિ જોવામાં આવતો નથી. અલબત્ત, સ્તવન અને સ્તુતિ જેવી ભાવમય દેવપૂજા થઈ શકે છે. દાન એ એક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે અને રાત્રીનો સમય તો બની શકે ત્યાં સુધી આત્મધ્યાન અને તપ-અધ્યયનમાં જ વીતાવવો જોઈએ, એવો નિર્દેશ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે. બાકી કોઈને રીખાતો અથવા પીડા પામતો દેખી વસ્ત્રદાન કે અભયદાન આપવું એમાં રાત્રી-દિવસ કે ગ્રહ-નક્ષત્રનો બાધ નડતો નથી.

શિષ્ય—ગુપ્તમંત્રણાનો નિષેધ શા માટે ?

સૂરિ—રાત્રીમાં ગુપ્તચરો અને નિશાચરો આપણી ગુપ્તમંત્રણાનો ખોટો લાભ ન લઈ જાય એટલા માટે જ આવી

૯૨

વિવેક વિલાસ.

સાવચેતી રાખવાનું સૂચવવામાં આવ્યું હશે. રાત્રીના વખતે થયેલી મંત્રણા ગુપ્ત રહી શકતી નથી. કારણકે મંત્રણા ચલાવનારાઓ જ્યારે તદ્દીનપણે ઝગમગતા પ્રકાશની મધ્યમાં બેઠા હોય છે ત્યારે ગુપ્તચરો આડા-અવળા સંતાઈ નિઃસંકેત અપણે મંત્રણાનો ભેદ કળી જાય છે. પ્રકાશમાં બેઠેલા મંત્રણા ચલાવનારાઓને બહારના ગુપ્તચરો બરાબર જોઈ તથા સાંભળી શકે છે, જ્યારે બહાર અંધકારમાં છૂપાયેલા છત્રવેશીઓને ઓળખી કહાડવાનું લગભગ અશક્ય થઈ જાય છે.

શિષ્ય—હવે શયનવિધિ સંબંધે બે બોલ કહો તો આજની રચના આટલેથીજ બંધ કરીએ.

સૂરિ—પોતાના પૂજ્ય પુરૂષો કરતાં ઉંચે સ્થાને વિનિત મનુષ્યો સુવાનું પસંદ કરતાં નથી. વળી સૂતી વખતે પગ ભીના ન હોવા જોઈએ. ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા તરફ માથું રાખવું એ પણ અયોગ્ય ગણાય છે.

શિષ્ય—બાકી સ્વપ્ન અને પ્રાતઃકૃત્ય વિષે આપે અત્યાર આગમચ જે શિક્ષણ આપ્યું છે તે હજી મહારા સ્મરણમાંજ છે, એટલે તે વિષે હું આપને શ્રમ આપવા માગતો નથી.

શિષ્ય—આર્યશાસ્ત્રમાં લગ્ન તે એક પવિત્ર સંસ્કારનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તે સંસ્કાર શામાટે પવિત્ર ગણાય છે અને ગણાવો જોઈએ તે આપે ગઈ કાલે અસરકારક રીતે સૂચવ્યું છે, છતાં તે સંબંધી વિશેષ કંઈક જણાવો તો મહાન ઉપકાર થાય.

સૂરિ—લગ્ન એ સંસારનું કેન્દ્રસ્થાન છે, એ કેન્દ્રસ્થાન

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૯૩.

જેટલું પવિત્ર હોય તેટલો અંશે તે કેંદ્રસ્થાનમાંથી ઉદ્ભવતી ગતિ પણ પવિત્ર હોય છે, એ વાત સમજવી મુશ્કેલ નથી. આજકાલ લગ્ન સંસ્કાર જેટલો છિન્નભિન્ન અને અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયેલો છે તેટલો ભાગ્યેજ અન્ય કોઈ વિધિ દુર્દશાસ્ત્રસ્ત થયો હશે.

શિષ્ય—સ્ત્રી-પુરૂષનું સંમિલન એ કુદરતી વ્યાપાર છે, તેમાં વળી વિધિ-નિષેધ અને નીતિ-નીયમો શા માટે ?

સૂરિ—એ કુદરતી વ્યાપારનેજ સ્વાર્થી અને કામી પુરૂષોએ અકુદરતી બનાવી નાંખ્યો છે. જે લગ્નગ્રંથી દ્વારા બે આત્માઓ પવિત્ર પ્રેમમાં તદલીન થઈ જવા જોઈએ, જે પ્રેમલગ્નના શીતળ છત્ર નીચે ઉભાય આત્માઓની સંસારયાત્રા ત્રિવિધ તાપ રહિત સમાપ્ત થવી જોઈએ, તેજ લગ્નવિધિને અત્યારના જમાનાએ પ્રાયઃ એક વેપાર અથવા ક્રય-વિક્રયની વસ્તુ બનાવી દીધી છે.

શિષ્ય—તે કેવી રીતે ?

સૂરિ—આજે લગ્નના નામે કન્યાવિક્રય, વૃદ્ધલગ્ન તથા બાળલગ્નના જે સર્વનાશી કુરિવાળો પ્રવર્તિ રહ્યા છે તેનો જરા શાંત ચિત્તે વિચાર કરશો તો મારો કથિતાશય અનાયાસે સમજી શકશો.

શિષ્ય—કન્યાવિક્રયને આપ શા માટે વખોડી કાઢો છો ? તે મારે સમજવું જોઈએ. સ્ત્રી-પુરૂષનું લગ્ન એ તો કુદરતી વ્યાપાર છે અને એ વ્યાપાર સહિસલામતી પૂર્વક પ્રવર્તતો હોય તો પછી

૯૪

વિવેક વિલાસ.

એક કન્યાના બહલામાં કાંઈક ધન કે દોલત લેવામાં આવે એથી લગ્નસંસ્કાર કેવી રીતે કલાંકિત થાય ?

સૂરિ—તમારો પ્રશ્ન ઉપર ઉપરથી જોતાં મહત્વનો લાગે છે પણ ઉંડા ઉતરીને તપાસતાં જણાશે કે તમારો પ્રશ્ન અત્પણતામાંથી જ ઉદ્ભવ્યો છે. પહેલી વાત તો એ છે કે લગ્નની સાથે જ્યારે દ્રવ્યલોભ અથવા કામવાસના જોડાય ત્યારે એ પવિત્ર સંસ્કાર પણ રાક્ષસી સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ધન લેવા છતાં સ્ત્રી-પુરૂષ લગ્નની ગ્રંથી વડે જોડાય છે એ તો પ્રગટ જ છે, પરંતુ કામ-લોભની વાસનાઓ એવી દુષ્ટ હોય છે કે તેના સ્પર્શ માત્રથી અમૃત પણ વિષરૂપ બની જાય છે.

શિષ્ય—લગ્નની પાછળ કેટલીકવાર માત પિતાઓનો ધનલોભ રહેલો હોય છે તેમજ વૃદ્ધ પુરૂષની કામવાસના પણ રહેલી હોય છે; પરંતુ એથી લગ્નસંસ્કાર રાક્ષસી સ્વરૂપ કેમ લે છે તે વાત તો રહી જ જાય છે.

સૂરિ—શાસ્ત્રમાં તૂરી ભેરીના નાદ સાથે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે “જેનું શરીર, શીળ, કુળ, ધન, વય અને વિદ્યા એ છ બાના સારાં હોય, તથા જેને માથે વડીલઃમાણુસો હોય તેને પોતાની કન્યા આપવી. હવે જો કન્યાના માત-પિતા ધનલોભમાં આંધળા બની જાય તેમજ જો સામા પક્ષવાળા રૂપ કે કામમોહમાં આંધ બની જાય તો પછી કુળ, શીલ, વય વિગેરે કોણુ અને કેવી રીતે તપાસી શકે ? લગ્નના આવા પ્રાથમિક નિયમનું ઉલ્લંઘન થાય તેને કોઈ પણ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય લગ્ન કહી શકે નહીં.

સુરિ શિષ્ય સંવાદ.

૯૫

શિષ્ય—ધનનો લોભ જ્યાં ઉઘ સ્વરૂપ લે ત્યાં પછી કુળ શિળ વિદ્યા અને બુદ્ધિનો વિચાર પાતાળે પહોંચે એ હું સમજી શકું છું અને કન્યાવિક્રય તથા વૃદ્ધ લગ્ન કરનારા પક્ષોમાં એવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં પણ આવે છે, પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એથી માત્ર એ પક્ષનેજ સહન કરવું પડે છે.

સૂરિ—નહીં એની માઠી અસર સમગ્ર સમાજ ઉપર થાય છે. કન્યાને એક વિક્રયની અર્થાત્ વેચાણની વસ્તુ માની લેવામાં આવે છે અને તદ્દર્થે વપરાતું ધન, નિર્દોષ બાળાઓનું શીલ હરણ કરનાર ભયંકર માનવ શત્રુની ગરજ સારે છે; આથી સમાજને કિંવા સંસારને ઓછી હાનિ થાય છે એમ શું તમે ધારો છો ?

શિષ્ય—કન્યાવિક્રય એક દુષ્ટ રીવાજ છે. કારણકે તેથી વર-વધૂ પક્ષના ગુણ દોષ જાણવાનો અવકાશ રહેતો નથી, પરંતુ સંસારના સુવ્યવસ્થિત બંધારણને આઘાત પહોંચે છે એ તો આજેજ આપની પાસેથી જાણ્યું.

સૂરિ—મેં પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે લોભ અને કામ એવી વાસનાઓ છે કે દ્રષ્ટિવિષ સર્પની જેમ તે વાસનાઓની દ્રષ્ટિ પડતાં જ અમૃત હોય તે હળાહળ થઈ જાય છે. માત્ર એકજ ઉદાહરણ આપું. વસ્તુતઃ સંગીત વસ્તુ બહુ સુંદર અને આત્મ-વૃત્તિને પ્રસાદ અર્પનારી છે, પરંતુ તે સંગીત કુલટા વેશ્યાના હાથમાં જવાથી તેના સ્પર્શ માત્રથી અપવિત્ર અને ત્યાજ્ય બની ગયું છે, વ્યાપાર વસ્તુ એવી છે કે જેથી દેશ-પરદેશને અપાર લાભ થાય. પરંતુ ગમે તે રીતે દ્રવ્ય જ કમાવું—પઈસાદાર

૯૬

વિવેક વિલાસ.

થવું એ વાસના પચાંડ બનવાથી વ્યાપાર પણ મનુષ્યોની અધો-
ગતી કરાવનારો થઈ પડ્યો, તેવીજ રીતે લગ્નની પાછળ જો માતા
પિતાનો દ્રવ્ય-લોભ અને વૃદ્ધ કે અશક્ત પુરુષનો કામ-મોહ
રહે તો તે પણ અધોગતિએ લઈ જાય એમાં શક નથી.

શિષ્ય—વિધવાઓની વધતી જતી સંખ્યા, વ્યભિચાર અને
દુરાચારનો પ્રબળ બનતો જતો દાવાનળ અને ગર્ભહત્યા જેવા
નારકીય દૃશ્યોની ભયંકરતા એ સર્વ લગ્નસંસ્કારની બ્રહ્મતા-
નુંજ પરિણામ હશે ?

સૂરિ—મેં જે એમ કહ્યું હતું કે લગ્નના બ્રહ્મચારથી
સંસારનું બંધારણ કલંકિત થાય છે એનો પણ એજ હેતુ હતો.

શિષ્ય—કન્યા કેને ન આપવી એ સંબંધી સ્પષ્ટિકરણ
પણ શાસ્ત્રમાં તો હશે જ ?

સૂરિ—જોકે તે સંબંધી વીસ્તાર કે જે શાસ્ત્રમાં જોવામાં
આવે છે તે સર્વ આજ કહી શકાય તેમ નથી તથાપિ દુઃકમાં
એટલું કહી શકાય કે ડાહ્યા માણસોએ મૂર્ખ, નીર્ધન, દૂર રહે-
નાર, શૂર, મુમુક્ષુ-મોક્ષની ઇચ્છાવાળા અને પુત્રીથી ત્રણ ગણી
અધિક ઉમરનાને કન્યા આપવી નહીં.

શિષ્ય—એ સર્વ નિષેધોનું કારણ પણ કંઈક હોવું જોઈએ.

સૂરિ—પ્રથમ નિષેધ મૂર્ખ માણસ વિષેનો છે. મૂર્ખતા
કિંવા અજ્ઞાનતા સાથે બીજા અનેક દુર્ગુણો સ્વાભાવિક રીતેજ
હોય છે.

શિષ્ય—મૂર્ખની સાથે સદાચારપરાયણતા હોય તો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૯૭

સૂરિ—સત્શીલ, સારો સ્વભાવ, નૈતિક વર્તન એ સર્વ પરમ બુદ્ધિમત્તા અને જ્ઞાન-પરિપાકનાજ લક્ષણો છે, એ કદાચ તમે નહીં જાણતા હો. માત્ર અક્ષરો વાંચતા-લખતાં આવડે એટલેજ માણસ ડાહ્યો ગણાય એ સિદ્ધાંત ભૂલભર્યો છે. અમુક માણસ કેટલો જ્ઞાનવાન અને વિદ્યાવાન છે તેની કસોટી હંમેશાં તેના સદાચાર અને સદ્વર્તન ઉપરથી જ થઈ શકે છે. એક મનુષ્ય સંસારમાં પરમ વિદ્વાન મનાતો હોય અને એટલું છતાં તેનામાં જો નીતિપરાયણતા અથવા સદાચાર જોવામાં ન આવે તો તેને અક્ષર-જ્ઞાની કહી શકાય, પરંતુ જ્ઞાની અથવા વિદ્વાનતો ન જ કહી શકાય. સદાચાર એ જ્ઞાનનો પરિપાક છે. અહીંઆ જે મૂર્ખ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે, તે વસ્તુતઃ સભ્યાસભ્યતાથી અજ્ઞાન, ધર્માધર્મથી અણુવાકેફ તથા સ્વચ્છંદી મનુષ્યો માટેજ છે. એવા મૂર્ખ જામાતાને કન્યા આપવાથી નથી થતું કન્યાનું કલ્યાણ કે નથી થતું તેનું પોતાનું કલ્યાણ.

શિષ્ય—અમુક પાત્ર મૂર્ખ છે કે સુજ તેનું માપ કેવી રીતે કાઢી શકાય ?

સૂરિ—એ વાત ખરી છે કે તેનો નિર્ણય સૌ સૌ પોતાની ઇચ્છા અને રૂચી અનુસાર કરે છે, પરંતુ કન્યાના હિતૈષીઓએ આવા પ્રસંગે જે જોવાનું છે તે માત્ર એટલુંજ કે જે પાત્રના હસ્તમાં કન્યાનું સંપ્રદાન કરવામાં આવે છે તેના વિદ્યા-બુદ્ધિ

૬૯

વિવેક વિલાસ.

અને આચાર-વિચાર કન્યાના વિદ્યા-બુદ્ધિ સાથે સરખાપણું ધરાવે છે કે નહીં ? જો સ્વભાવ અને બુદ્ધિ વિગેરેમાં સમાનતા જોવામાં આવે તો વર-કન્યાનો સંસાર ભલે સર્વોત્તમ કોટીનો કદાચ ન નીવડે તો પણ સુખમય તો નીવડેજ એમ વિચાર કરતાં જણાય છે.

શિષ્ય—લાકડે માકડું વળગાડી દેવાની પ્રચલિત પદ્ધતિ કરતાં આ કસોટી હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે; એટલું કબુલ કર્યા વિના ચાલતું નથી. હવે બીજા નિષેધનું રહસ્ય સમજાવો.

સૂરિ—પાત્ર છેક નિર્ધન પણ ન હોવું જોઈએ. એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય—ધન અને વિદ્યા ઉભય વસ્તુઓ એકજ સ્થાનમાં હોય એ પ્રાયઃ અસંભવિત છે. જો ધનવાન વર જોવા જઈએ તો વિદ્યા ન મળે અને વિદ્યા જોવા જઈએ તો ધન ન મળે આવી સ્થિતિમાં કન્યા કેને આપવી એ પ્રશ્ન તો ઉભોજ રહે છે.

સૂરિ—ધનશાળી માત-પિતાના પુત્રો અતિશય સુખ-સ્વચ્છંદતાને લીધે કે નિરંકુશતાને લીધે મૂર્ખ રહી જાય છે એ કેટલીક વાર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તેની સાથે કેટલાક વિદ્યાવંતોને પણ પરિમિત સાધનોની અંદર સરળતાથી જીવન ગુજરતાં અને પોતાની ખુવારીમાં લગભગ નિર્ધનાવસ્થામાં દીવસો પસાર કરતાં પણ જોઈએ. પરંતુ એટલા ઉપરથી ધનવાન હોય તે મૂર્ખજ હોય અને વિદ્યાવાન હોય તે નિર્ધનજ હોય એવો નિર્ણય ફરી લેવો એ સાહસિકતા છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૯૯

શિષ્ય—હું પણ એવા નિર્ણયથી વિરુદ્ધ છું. કારણકે ધનશાળી પિતાના ગર્ભશ્રીમંત પુત્રો પણ કેટલીકવાર બહુ બુદ્ધિમાન અને સુસ્ત જોવામાં આવે છે, તેમજ વિદ્વાન મનુષ્યો પણ પૈસે-ટકે સુખી હોય એવા પ્રસંગો પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સૂરિ—પરંતુ હું તમને એથીએ આગળ વધીને પૂછું છું કે શું વિદ્યા એજ એક પ્રકારનું ધન નથી? રાજા તો માત્ર પોતાના દેશમાંજ પૂજાય છે પરંતુ વિદ્વાન માણસ હુનીયાલરમાં સત્કાર પામે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે શું કેવળ મૂર્ખ માણસોનો પ્રલાપજ છે? વિદ્વાનોને નિર્ધનાવસ્થામાંથી ઉંચે ચડતા શું તમે નથી જોયા કે નથી સાંભળ્યા? તમે જે ધનવાનોને છેક અજ્ઞાન અદ્વરદર્શી માની લો છો તે ધનવાનો જે હજારો અને લાખોના સાહસો ખેડે છે તે શું કેવળ બુદ્ધિ કે વિદ્યા વિના? જ્યાં જ્યાં ધન, માન, યશ અને વિજય જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં બુદ્ધિમત્તા કે વિક્રમતા પણ પાછળ છુપાયેલી જ હોય છે એમ ચોક્કસ સમજવું.

શિષ્ય—નિર્ધન માણસને કન્યા ન આપવી એ આપણો વિષય હતો.

સૂરિ—સંસ્કૃત ર સુખે સમાધીએ ચલાવી શકાય એ માટે ધન અત્યંત આવશ્યક છે. ધનને સાંસારિક આપ-લેમાં મુખ્ય સહાયક શક્તિનું ઉપમાન આપવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે કન્યાના પાત્રની પસંદગી કરતી વેળા વસ્તુતઃ ધનવાન છે કે નહીં? ધન કમાઈ શકે અને પોતાના પરિવારનું પાલન-પોષણ કરી શકે તેમ છે કે નહીં, ઇત્યાદિ બાબતોનો પણ વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

૧૦૦

વિવેક વિલાસ.

હોએ. માત્ર વ્યાકરણ ન્યાય કે નાટ્યાદિના જ્ઞાનથી માણસનું ખાલી પેટ ભરાતું નથી. બીજું વિદ્યાઓની સાથે અર્થ ઉપજાવી શકે એવી બુદ્ધિશક્તિ પણ પાત્રમાં હોવી જોઈએ.

શિષ્ય—ફર રહેનાર પાત્રનો નિષેધ શા માટે કરવામાં આવ્યો હશે ?

સૂરિ—બહુ દૂર રહેનાર વર પક્ષના યથાર્થ ગુણ-દોષ ધણ કરીને કન્યાના સગા સંબંધીઓના કળવામાં આવતા નથી એટલે માત્ર સાંભળેલી વાતો અથવા ટુંક પરિચય ઉપરજ તેમની યોગ્ય-યોગ્યતાનો આધાર રાખવો પડે છે. વળી બહુ દૂર પડી જવાથી વર-કન્યાના સગા-સંબંધીઓ એક બીજાને બહુ ઉપયોગી થઈ ન શકે એ પણ એક કારણ હોવું જોઈએ.

શિષ્ય—શૂરવીર નરનો નિષેધ શા માટે ?

સૂરિ—જોકે શૂરવીરતાનો સદ્ગુણ પરમ આદરણીય અને ઉપાદેય છે. શૂરતા વિનાનો માણસ ખરું જોતાં માણસના નામને પણ યોગ્ય નથી, પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે શૂરવીરતાની સાથે અદ્યપદશીતા અને આવેશમયતા જોવામાં આવે છે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. લડાયક માણસો સહેજ કોપ કે અશાંતિનું નિમિત્ત મળતા પરમ વૈરીની માફક આચરણ કરે છે. ઐર્વાદનો જ કે પ્રસંગોમાં પણ કેટલીક વાર શૂરવીરોએ કિંચિન્માત્ર વહેમ કે અશાંકાને વશવર્તિ બની પોતાની પરમજીવિતા ધવી સ્ત્રીનો પરિત્યાગ કર્યાના દાખલાઓ મળી આવે છે. આજ કારણસર શૂર પાત્રનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. બાકી ધીર, ગંભીર અને શાંત એવા શૂર પાત્રને માટે એવો પ્રતિબંધ હોઈ ન શકે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૦૧

શિષ્ય—મોક્ષની ઇચ્છા એ શું વસ્તુતઃ પુરી ઇચ્છા છે ?

સૂરિ—બીલકુલ નહી, પરંતુ આપણે અહીં જે વિચાર કરવાનો છે તે કન્યાના લવિષ્ય વિષેનો છે એ વાત ભૂલી જવાની નથી. એક વૈરાગી અથવા ઉદાસીન પુરુષની સાથે લગ્નગ્રંથી વડે જોડાયેલ કન્યા સંસારસુખનો લ્હાવો ક્યાંસુધી લઈ શકે એ વિચારને માત-પિતાઓ કેવી રીતે અળગો કરી શકે ? આવા નિષેધોનું રહસ્ય માત-પિતાની દ્રષ્ટિએ જોવાથી જ આપણે મેળવી શકીએ. બાકી મોક્ષની ઇચ્છા જેવી પવિત્ર, મહાન અને દૈવી ઇચ્છા સંલવતી જ નથી. કન્યા અને તેના સંતાનો સંસાર-સાગરની મધ્યમાં નીરાધાર અને નીરવલાંબ ન થઈ પડે એટલા માટે જ આ સાવચેતી આપવામાં આવી હશે.

શિષ્ય—પુત્રીથી ત્રણ ગણા વર્ષ કરતાં અધિક ઉમરના પાત્રને કન્યા ન આપવી એ વિધિ-નિષેધ તો છેક ભૂલાઈ જ ગયો છે.

સૂરિ—દ્રવ્યની બહુલતા સાથે જ્યાં વૃદ્ધ પુરુષોની કામ-વાસના પ્રબળતા ભોગવતી હોય ત્યાં આ નિષેધ સચવાતો નથી. મહાને મીઠળ બાંધવાની ઘટનાઓ વર્તમાન કાળે અનેક સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે. સમાજનું આ એક મ્હોટામાં મ્હોટું કમનઝીબ છે. જો કે ત્રણ ગણા વર્ષવાળા પાત્રની છૂટ એ પણ અત્યારના વિદાગ્રી-વૈલવી જમાનામાં ઘણી વધારે જણાય છે, તથાપિ જ્યાં બાર વર્ષની બાલિકા સાથે સાઠ વર્ષની વયના વૃદ્ધ સાથે લગ્ન નિઃસંકોચપણે થતાં હોય ત્યાં આ નિષેધ પણ આરશ્યક છે.

૨

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—પુરૂષ—પાત્રના લક્ષણો આપે જેવી રીતે વર્ણવ્યા તેવી રીતે કન્યા—પાત્રના ગુણ—દોષો તથા પરીક્ષાઓ પણ શાસ્ત્રના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં હોવી જોઈએ.

સૂરિ—તે સબંધી પણ પુષ્કળ પરીક્ષાઓ અને બાહ્ય લક્ષણો જાણવા યોગ્ય છે અને તે બધા ગ્રંથાધારે કહી શકાય તેમ છે.

શિષ્ય—પરંતુ આજે તે વાર્તાલાપમાં નહીં પડતાં પુરૂષ લક્ષણો વિષેજ વિસ્તૃત વિવેચન થાય એ વધારે સગવડકારક થઈ પડશે. મારા ધારવા પ્રમાણે પુરૂષની બાહ્ય આકૃતિ ઉપરથી તેની ઉન્નતી તથા અવનતીનું માપ નીકળી શકે છે.

સૂરિ—અમુક માણસ ભવિષ્યમાં પૂજનીય, સુખી કે કીર્તિશાળી થશે કે નહીં વિગેરે ગુપ્ત બાબતો પણ પુરૂષના બાહ્ય લક્ષણો ઉપરથી નક્કી થઈ શકે છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો આપણે આજે તેજ વિષય ચર્ચીએ.

શિષ્ય—ભલે, ભવ્યાકૃતિ પુરૂષનાં લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે પુરૂષની છાતી—વક્ષઃસ્થળ, મુખાકૃતિ તથા કપાળ એ ત્રણ વિસ્તૃત એટલે પહોળા અને નાભી, સ્વભાવ તથા સ્વર એ ત્રણ ગંભીર હોય તે પુરૂષ પ્રશંસાને પાત્ર બને છે.

શિષ્ય—પૂજાપાત્રનાં લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે પુરૂષનાં કંઠ, પીઠ, લીંગ અને જંઘાઓ એટલા અવયવો હ્રસ્વ એટલે ટુંકા હોય તે હંમેશા પૂજાપાત્ર બને.

શિષ્ય—સુખશીલ મનુષ્યના લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જેમની આંગળીઓના પર્વ, કેશ, નખ, દાંત અને ચામડી એ પાંચવાનાં સૂક્ષ્મ હોય તે માણસ પોતાનું જીવન સુખશીલતા પૂર્વક વિતાવી શકે છે.

શિષ્ય—ધન્યવાદને યોગ્ય થઈ પડે એવા પુરૂષના લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે પુરૂષની છાતી વિસ્તીર્ણ હોય, જે નેત્રોની વચ્ચેનો ભાગ, જે બાહુ, નાસિકા અને હડપચી એટલા અવયવો દીર્ઘ હોય તે પુરૂષ ધન્યવાદને યોગ્ય થાય.

શિષ્ય—ઉન્નતીશીલ પુરૂષનાં લક્ષણો ?

સૂરિ—નાસિકા, ગ્રીવા (ઢોક) નખ, કાખ, છાતી, અને મુખ એ છ અવયવો જેના ઉંચા હોય તે પુરૂષ હુમેશાં ઉન્નતી પામે છે.

શિષ્ય—કાર્યસિદ્ધિ કરી શકે એવા પુરૂષ શી રીતે ઓળખાય ?

સૂરિ—જેમના આંખના ખૂણા, જીભ, તાળવું, નખ, હોઠ તથા હાથ-પગનાં તળીયાં એ સાત અવયવ રાતાં હોય તેઓ મોટો ભાગે ધાર્યું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે.

શિષ્ય—મનુષ્ય-પરીક્ષામાં ગતિ, વર્ણ, સ્નેહ, સ્વર, તેજ અને સત્ત્વ એ સર્વ વસ્તુઓની કસોટી કરવી પડે છે, તેમાં પ્રધાનતા કઈ વસ્તુને આપવી તે કેટલીકવાર મુશ્કેલ થઈ પડે છે એવો શું ચવાડો ઉલો થાય તો શું કરવું ?

સૂરિ—આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે ગતિ કરતાં વર્ણ, વર્ણ કરતાં સ્નેહ, સ્નેહ કરતાં સ્વર, સ્વર કરતાં તેજ અને

૧૦૪

વિવેક વિલાસ.

તેજ-તેમજ બીજાં બત્રીશ લક્ષણો કરતાં શુદ્ધ સત્વ ઉપર મનુષ્ય-પરીક્ષાનો મ્હોટો આધાર રહેલો છે.

શિષ્ય—ગતિ અને સ્વર વિગેરે ઉપરથી મનુષ્ય પરીક્ષા કેવી રીતે થઇ શકે ?

સ્મૂરિ—મનુષ્યની ચોક્કસ પ્રકારની ગતિ ઉપરથી તેના ન-સીબમાં વાહન-સુખ છે કે નહીં તેનું અનુમાન કાઢી શકાય છે. સ્વર ઉપરથી તે આજ્ઞાકારી થશે કે આજ્ઞાક્રિત થશે તેનો નિર્ણય કરી શકાય છે. હાડની રચના ઉપરથી તેના ભાગ્યમાં ધન-વૈભવનું સુખ છે કે નહીં તે કદખી શકાય છે, ચામડી ઉપરથી તેના ભોગોપભોગોનો નિર્ણય સહેલાઇથી કરી શકાય છે અને માંસના પ્રમાણ ઉપરથી તેમજ નેત્રની રચના ઉપરથી સંસાર-સુખનું તારતમ્ય નીકળી શકે છે.

શિષ્ય—પરન્તુ આપે કહ્યું કે ગતિ-સ્વર ઇત્યાદિમાં સત્વ સૌથી અધિક પ્રબળ હોય છે, તે સત્વનું લક્ષણ શું હશે ?

સ્મૂરિ—સત્વશીલ મનુષ્ય હમેશાં જ્ઞાની અને પુણ્યશાળી હોય છે. સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ કરતાં સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. રજોગુણી મનુષ્ય વિધથી અને ચંચળ પ્રકૃતિવાળો હોય છે જ્યારે તમોગુણી મનુષ્ય હમેશાં પાપી, લોભી અને પ્રમાદી જ હોય છે.

શિષ્ય—અમુક મનુષ્ય ઈચ્છી ગતિમાંથી સંસારમાં આવ્યો છે તે શી રીતે ઓળખી શકાય ?

સ્મૂરિ—જે મનુષ્ય ધર્મનિષ્ઠ, સ્વભાવે સુંદર, અતિ ન્યુન નિદ્રાવાળો, સારાં સ્વપ્નો ભોનાર, ન્યાયપરાયણ અને જ્ઞાનભક્ત

पीनस्वल्पतनुभृशं मृदुगतिः क्रूरा नमत्कन्धरा,
 स्तोकं पिंगलकुन्तला पृथुकुचा लज्जाविहीनानना ।
 बिम्बोष्ठी बहुभोज्यभोजनरुचिः कष्टैकसाध्या रतौ,
 गौरांगी करिदानगन्धरुचिरा सेयं मता हस्तिनी ॥

સૂરિ શિષ્ય ંવાદ.

૧૦૫

હોય તે સ્વર્ગમાંથી જ સીધો સંસારમાં આવ્યો હોય એમ માનવું તેમજ પુનઃ તે સ્વર્ગે જશે એવું અનુમાન પણ કહાડી શકાય.

શિષ્ય—મનુષ્ય યોનિમાંથી પુનઃ મનુષ્ય યોનિમાં આવ્યો હોય તેનાં લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે મનુષ્ય દંભરહિત, દયાશીલ, ઉદાર, સંયમી, સરળ સ્વભાવી અને કુશળતાવાળો હોય તે, મનુષ્ય યોનિમાંથી આવેલો હોય તેમજ પુનઃ મનુષ્ય યોનિમાં ઉત્પન્ન થશે એમ કહી શકાય.

શિષ્ય—તિર્યચ યોનિમાંથી આવે તેનાં લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે મનુષ્ય સ્વાર્થી, લોભી, જીર્ણદ્રિયપરાયણ, સુસ્ત અને એવા બીજા હલકા લક્ષણો ધરાવતો હોય તે પોતાનું તિર્યચ યોનિમાંથી આવવું અને પાછું તિર્યચ યોનિમાં જવું સૂચવી આપે છે.

શિષ્ય—નરકમાંથી સંસારમાં અવતરનાર મનુષ્યનાં લક્ષણ કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે માણસ પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓનો દ્વેષ કર્યા કરતો હોય, કડવાં વચનો બોલવાની આદત ધરાવતો હોય, મૂર્ખ માણસોની સોબતમાં જ આનંદ અનુભવતો હોય, તથા નિરંતર રોગી રહ્યા કરતો હોય તે નરકમાંથી આવ્યો છે અને પાછો નરકમાં જ જશે એમ સમજવું.

શિષ્ય—આવા નિર્ણયો બાંધી લેવા એ મને વધારે પડતું નાહસ લાગે છે. આપને પણ શું એમ નથી લાગતું ?

૧૦૬

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—જેમને એ વિષયમાં ઉંડા ઉતરી વસ્તુસ્વરૂપ તપાસવાનું ધૈર્ય નથી તેમને એમ લાગે ખરું. પરંતુ મેં ઉપર જે લક્ષણો કહ્યા તેનો તે તે ગતિ સાથે મુકાબલો કરવામાં આવે તો સાહસ કે ઉતાવળ જેવું કાંઈજ ન જણાય, ઉલટું તદ્દન સરલ અને સ્વાભાવિક જ લાગે.

શિષ્ય—ત્યારે એજ વાત કૃપા કરીને, જરા વિષયાંતર થવા દઈને પણ જણાવો.

સૂરિ—તમારો પ્રથમ પ્રશ્ન એ હતો કે અમુક માણસ સ્વર્ગમાંથી આવ્યો છે તે કેવી રીતે અનુમાની શકાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતી વખતે અથવા તેનો વિચાર કરતી વખતે આપણે સ્વર્ગનાં નિવાસીઓ—અર્થાત્ દેવતાઓનો વ્યવહાર બારીકાઈથી તપાસવો જોઈએ. દેવતાઓ હંમેશાં ભદ્રિક પ્રકૃતિવાળા, પરમ સૌંદર્યવાળા, વૈભવવાળા તથા સદા જાગૃત હોય એમ મનાય છે. આવા લક્ષણો જે મનુષ્યમાં વધતા—ઓછા અંશે જેવામાં આવે તેને દેવ ગતિમાંથી ઉતરી આવેલો માનવામાં આવે એમાં અસ્વાભાવિકતા કે સાહસિકતા જેવું શું છે ?

શિષ્ય—દેવ પ્રકૃતિ અને દૈવી આચાર—વ્યવહાર, દેવ ભૂમિમાંથી નીચે ઉતર્યા પછી પણ રહે, એ કેમ માની લેવાય ?

સૂરિ—આત્મા પોતાના ગતકાળના અનુભવોને જ્યાંનો ત્યાં રહેવા દેતો નથી, તે પોતાના સઘળા અનુભવોને પોતામાં સંગ્રહીતો જાય છે. દેવ ગતિમાંથી આવ્યા પછી આત્મામાં અસાધારણ પરિવર્તન થઈ જાય એ અસંભવિત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે દેવગતિના સંસ્કારો જેમનામાં થોડે—ઘણે અંશે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૦૭

જેવામાં આવે તેને તે ગતિમાંથી આવેલા માનવામાં કંઈ કપોળ-કલ્પિતપણું નથી. તેવીજ રીતે તિર્થંચ અને નરક ગતિના સંસ્કારો ઉપરથી પણ એવુંજ અનુમાન નીકળી શકે.

શિષ્ય—આપ છેક ટુંકમાં પતાવી દો તે કામ નહીં આવે. દેવગતિના સંસ્કારો જેમ આપે ખુલાસાવાર કહી બતાવ્યા તેમ મનુષ્ય—નારકી અને તિર્થંચ ગતિના સંસ્કારો અને તેના મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહી ગયેલા અવશેષો વર્ણવો તોજ આ વાત બરાબર બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે.

સૂરિ—તમારો આગ્રહ હોય તો મને તે વિષે વિસ્તાર કરવામાં હરકત નથી. દેવગતિથી તદ્દન ઉલટી અર્થાત્ વિરૂદ્ધ ગતિ નરકની છે. દેવતાઓના આચાર-વિચાર જેવા પવિત્ર અને સુંદર હોય છે તેવાજ નરકના જીવોના આચાર-વિચાર અપવિત્ર અને કુત્સીત હોય છે. તમે સાંભળ્યું તો હશે કે નારકીનું જીવન પરમ અંધકારમય-દર્દમય—અને ત્રાસમય હોય છે. નરકગતિમાંથી તાજેજ આવેલો સંસારી આત્મા પોતાના જીવના સંસ્કારોને અનાયાસે વળગી રહે છે. જે કે મૂળ દશા કરતાં સંસારની દશા કેટલેક અંશે સુધરેલી જેવામાં આવે છે તથાપિ લક્ષણોની બારીક કસોટી કરનાર ચિકિત્સકની દ્રષ્ટિએ ઉક્ત લક્ષણોના અંશે આવ્યા વિના રહેતા નથી.

શિષ્ય—તિર્થંચ ગતિ વિષે શો ખુલાસો આપશો?

સૂરિ—પશુ-પ્રાણીઓની સૃષ્ટિમાં કેવળ પિંડ પોષણ અને વાસનાધીનતા સિવાય આપણે બીજું શું ભાળીએ છીએ ? પા-

૧૦૮

વિવેક વિલાસ.

શવ-પ્રકૃતિ પ્રાયઃ સ્વાર્થપરાયણ અને ઇંદ્રિયોને વશવર્તી હોય છે. જ્યાં જ્યાં આવી ઇંદ્રિયપરાયણતા અને નિરંકુશતા જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સુર પુરૂષો તિર્યચગતિના સંસ્કારો હોવાનું સ્પષ્ટપણે કહી દે છે. એ લક્ષણોમાં મનુષ્ય પોતાના પરમ પુરૂષાર્થથી પરિવર્તન પણ કરી શકે છે, પરંતુ પુરૂષાર્થની પ્રબળતા કે સંસ્કારોની નીર્બળતા વર્ણવવાનો આપણો ઉદ્દેશ નથી.

શિષ્ય-આત્માના બળ અને પરાક્રમ પાસે સંસ્કારો કંઈ ખીસાતમાં નથી એટલી વાત તો હું પણ સ્વીકારું છું. હવે ગતિઓના લક્ષણ સંબંધમાં માત્ર એકજ પ્રશ્ન બાકી રહે છે.

સૂરિ-અને તે મનુષ્યોએ વિષેનો છે ખરું કની ? મનુષ્ય યોનિમાંથી આવેલો આત્મા નિર્દય, દયાળુ અને ઉદાર લક્ષણોવાળો હોય એ વાત સાંભળી તમને આશ્ચર્ય થયું હશે. જ્યાં ખરા મનુષ્યત્વનો ખ્યાલ સુદ્ધ ન હોય અને પ્રાયઃ પાશવિકતાનેજ મનુષ્યત્વ માની લેવાની ભયંકર ભૂલ થતી હોય, ત્યાં મનુષ્યત્વની સાથે દયાળુતા અને ઉદારતાનો સંબંધ જરા ચમક ઉપજાવે એ સ્વાભાવિક છે. આપણું ખરું મનુષ્યત્વ આજે હણધ ગયું છે. ગમે તે રીતે-ગમે તેવા અન્યાયો અને પાપો કરીને પણ ધન-વૈભવ અને સંસાર-સુખ મેળવવું એનેજ આપણે મનુષ્યની પરમ સિદ્ધિ માની બેઠા છીએ; પરંતુ તે એક એવો ભયાનક ભ્રમ છે કે જે ભ્રમ સુધારવાને ભવ-ભ્રમણ કર્યા વિના છુટકો થતો નથી.

શિષ્ય-મનુષ્યત્વ કોને કહેવાય ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૦૯

સૂરિ-પોતાના સુખનો ભોગ આપી અન્યને સુખ આપવું, કુમાર્ગે ઘસડી જતી ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખી વૃત્તિઓના સ્વામી-માલેક બનતા જવું, આત્માના દબાઈ ગયેલા બળોને પ્રકટાવી સવિશેષ પુરુષાર્થી બનવું એજ ખરું મનુષ્યત્વ છે જે મનુષ્યત્વની સ્વર્ગના દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે અને જે દશ દ્રષ્ટાંતે દુર્લભ ગણાય છે, તે મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવા છતાં જો તેની કીંમત ન સમજાય તો ખરેખર પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ કહે છે તેમ હાથમાંના ચિંતામણીને નિરર્થક ફેંકી દેવા ખરાખર છે. પણ અત્યારે એ વિષયને જવા દઈશું.

શિષ્ય-આપણો વર્તમાન વિષય મનુષ્ય પરીક્ષાનો હતો.

સૂરિ-મનુષ્યો પણ ઘણાંખરા બે પ્રકારના હોય છે. એક સરળ સ્વભાવના અને બીજા વક્ર સ્વભાવના.

શિષ્ય-તે સ્વભાવ આકૃતી ઉપરથી કેમ જણાય ?

સૂરિ-જે મનુષ્યનાં નાક, આંખ, હાંત, હોઠ, હાથ, કાન અને પગ એ સાત અવયવ સમ અવસ્થામાં હોય તો તેમને સરળ સ્વભાવવાળા અને વિષમ અવસ્થામાં હોય તો તેમને વક્ર સ્વભાવવાળા સમજવા.

શિષ્ય-અહિંઆ એક ખાસ જુજાસા ઉદ્ભવે છે અને તે એ કે મનુષ્યની આકૃતિ ઉપરથી તેના સ્વભાવ આદિનું જ્ઞાન કેવી રીતે થઈ શકતું હશે ?

સૂરિ-પ્રકૃતિ જ મનુષ્યની આકૃતિ રચે છે, એવો કુદરતી નિયમ છે. એક લુંટારા-ચોર કે બદમાશની આકૃતિમાં અને એક

૧૧૦

વિવેક વિવાસ.

સરળ શાંત અને તપસ્વી પુરૂષની આકૃતિમાં જમીન આસમાન જેટલો ફેર જોવામાં આવે છે. આતું કારણ બીજું કંઈજ નહીં પણ તે પુરૂષની પ્રકૃતિ જ તેમનામાં વિલિનતા ઉત્પન્ન કરે છે. હવે એ વિલિનતા કેમ ઉત્પન્ન થતી હશે એ પ્રશ્ન વિચારવો જોઈએ. એક ક્રોધી માણસ કે જે મોટે ભાગે ક્રોધમાંજ દિવસો વીતાવતો હોય અને વાત વાતમાં ચીડાઈ જતો હોય તેના ભાલ પ્રદેશ ઉપર તથા આંખ-નાક ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારની રેખાઓ અંકીત થઈ જાય છે. જે રેખાઓ શાંત, સરળ અને ક્ષમાવાન પુરૂષના મુખ ઉપર જોવામાં આવતી નથી. તેવીજ રીતે જેમને અધિકારમાં કામ કરવાની ટેવ પડી જાય છે, આસપાસ ખુણા-ખાંચા શોધવાની જેમને અણુધાર્યા પ્રસંગે આવશ્યકતા પડે છે, તેમની આંખ અને હાવ-ભાવ વિગેરેમાં ખાસ એક પ્રકારની વિશેષતા પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. એ વિશેષતા તેમના સ્વભાવ અને ધંધાનેજ આભારી હોય છે.

શિષ્ય-કંઈક કુદરતી લક્ષણો પણ માનવ-શરીર ઉપર હોય છે ખરા ?

સૂરિ-પુરૂષની જમણી બાજુએ દક્ષિણાવર્તી ભમરો હોય તો તે શુભ જાણવો અને ડાબી બાજુએ વામાવર્તી હોય તો તે ઘણોજ અશુભ સમજવો. હવે જો જમણી બાજુએ વામાવર્તી અને ડાબી બાજુએ દક્ષિણાવર્તી હોય તો મધ્યમ જાણવો.

શિષ્ય-શરીર ઉપરના મસા અને સ્કુરણ વિષે પણ એવો કંઈ નિયમ છે ?

સૂરિ-પુરૂષની જમણી બાજુએ શુકન, ફેલ્લો-ચિટક, તલ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૧૧

અથવા છિદ્ર રહિત મસો હોય કિંવા જમણી બાબુનું અંગ સ્કુરે-ફરકે તો તે શુભને અર્થે બાણવાં.

શિષ્ય-સ્ત્રી અને પુરૂષના લક્ષણોમાં કંઈ વિભિન્નતા હશે ?

સૂરિ-પુરૂષની જમણી બાબુએ જે લક્ષણો સારાં કહ્યાં તે સ્ત્રીઓની તથા સ્ત્રી લગ્ન ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા પુરૂષની પણ ડાબી બાબુએ સારાં બાણવાં. કેટલાક શાસ્ત્રકારો પુરૂષની જમણી બાબુએ થયેલા તરવારના ઘાતને પણ સારો કહે છે.

શિષ્ય-આપે જે લક્ષણો કહ્યાં તેમાં કોઈ એક લક્ષણ બીજા લક્ષણથી વિરુદ્ધ જતું હોય તો ?

સૂરિ-મનુષ્યના શરીર ઉપર જે સારું અથવા માહું લક્ષણ પ્રબળ હોય તે બીજા સર્વ લક્ષણોને ગોણુ બનાવી દે છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ જતા હોય એવા લક્ષણોમાં કયું લક્ષણ બળવાન છે તે તપાસવું એજ આ કાળની ખૂબી છે.

શિષ્ય-હાથ અને હાથની રેખા ઉપરથી પણ મનુષ્યનું ભાવી વાંચી શકાય ખરું ?

સૂરિ-પણ તે પહેલાં હાથ કેને કહેવાય અને તેની રચના કેવા પ્રકારની છે તે બાણી લેવું જોઈએ. સંસ્કૃતમાં જેને માણીબન્ધ અર્થાત્ કાંડુ કહેવામાં આવે છે, તેની આગળનો જે શરીરનો ભાગ છે તેને પાણી કિંવા હાથ કહીએ છીએ. હાથ ને એક અંગુઠો અને બીજી ચાર આંગળીઓ હોય છે.

શિષ્ય-એ આંગળીઓના નામો પણ ગોઠવવામાં આવ્યાં છે ને ?

૧૧૨

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—અંગુઠાની ખાબુએથી અનુક્રમે આંગળીઓને લઈએ તો પહેલી જે આંગળી આવે તેને તર્જની અથવા તિરસ્કાર કરનારી આંગળી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

શિષ્ય—અંગુઠા પાસેની આંગળીને એવું હલકું નામ કેમ આપવામાં આવ્યું હશે ?

સૂરિ—ધારો કે તમારો એક નોકર તમારી સમક્ષ અત્યારે ઉભો રહ્યો છે; તે એવું અનુચિત કાર્ય કરીને આવ્યો છે કે તેનું મોં પશુ તમે વધારે વાર સુધી જોવા માગતા નથી; એવે વખતે તમે તમારા બીજા એક નોકરને બોલાવી આજ્ઞા કરમાવો છો કે “આ માણસને અહિંથી ખસાર કહાડી મુકો ?” આ વેળા તમે કઈ આંગળીનો ઉપયોગ કરો છો તેનું ધ્યાન કરશો તો જણાશે, તેમાં માત્ર તર્જની આંગળી જ કામે લાગે છે. તિરસ્કાર દર્શાવવા અર્થે મોઢાં ભાગે આ આંગળી કામમાં આવે છે; એટલા માટે તેને તર્જની એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

શિષ્ય—બીજી આંગળીઓનાં નામો શા શા છે ?

સૂરિ—તર્જની પછી જે આંગળી આવે છે તેને મધ્યમાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. કારણકે તે ઝરાખર મધ્ય ભાગમાં આવેલી છે. તેની પછી જે આંગળી છે તેનું નામ કંઈ રાખવામાં આવ્યું નથી; એટલે તેનું નામ અનામિકા—નામ વિનાની આંગળી એવું પડી ગયું છે. છેલ્લી ટચલી આંગળી સૌથી ન્હાની હોવાથી તેને કનિષ્ઠા કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય—હસ્તરેખાઓ અને લક્ષણો જોવામાં સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભયનો કયો હાથ ઉપયોગી થાય ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૧૩

સૂરિ—પુરૂષનો જમણો હાથ, પણ તે સખ્ત કામકાજ કરવાને લીધે અતિશય કઠણ થઈ ગયેલો ન હોવો જોઈએ અને સ્ત્રીઓનો ડાબો હાથ, જે તે અતિ કોમળ હોય તો તે પ્રશંસનીય ગણાય છે.

શિષ્ય—ઉત્તમ હાથનું સામાન્ય લક્ષણ શું હશે ?

સૂરિ—જે હાથ સ્પર્શ કરતાં ઉષ્માવાળો જણાય, રંગમાં લાલાશયુક્ત હોય, જેમાંથી પસીનો વહેતો ન હોય, ને માંસથી પરિપુષ્ટ અને કોમળ હોવાને લીધે છિદ્ર રહિત જણાતો હોય અને વળી સ્નિગ્ધ તથા લાલ નખ અને લાંબી આંગળીઓથી શોભતો હોય, તે હાથ ઉત્તમ સમજવો.

શિષ્ય—હથેળીમાં વિવિધ રંગો દેખાય તો તે પ્રત્યેક રંગનું પરિણામ શું સંભવે ?

સૂરિ—પુરૂષની હથેળી જે લાલ રંગવાળી હોય તો તે ધનવાન થાય, નીલવર્ણી હોય તો તે દારૂડીયો બને, પીળી હોય તો વ્યભિચારી બને અને કાબરચિત્રી હોય તો તે દરિદ્રી થાય, એવો સામાન્ય મત છે.

શિષ્ય—હથેળીની સમ-વિષમતા ઉપરથી કંઈ કહી શકાય ખરું ?

સૂરિ—માણસની હથેળી જે ઉંચી હોય તો તે દાતાર થાય, ઉંડી હોય તો તે પિતા ના દ્રવ્યથી રહિત થાય, ઉંડી છતાં સારી રેખાથી યુક્ત હોય તો તે ધનવાન થાય અને જે વિષમ અર્થાત્ ઉંચી-નીચી હોય તો તે નિર્ધન થાય.

૧૧૬

વિવેક વિલાસ.

ખાથી જો તજની (અંગુઠા પાસેની આંગળી) અધિક લાંબી હોય તો પિતૃપક્ષ તથા લક્ષ્મી ઘણી જાણવી.

શિષ્ય-અંગુઠાનું અને બીજી ચાર આંગળીઓનું જે કુદરતી માપ હોવું જોઈએ તેમાં વધતા યા ઓછાપણું હોય તો ?

સૂરિ-તો મનુષ્ય ધન ધાન્ય તથા આયુષ્યાદિમાં ખડું હીન દશા ભોગવે.

શિષ્ય-કોઈ કોઈ ભાગ્યશાળી મનુષ્યના મણિખંધ ઉપર જન્મના જેવી પંક્તિઓ જોવામાં આવે છે, તેનો શું અર્થ કરવો ?

સૂરિ-જો મણિખંધ ઉપર ત્રણ જવની પંક્તિઓ હોય તો તે મનુષ્યના ભાગ્યમાં રાજ-લક્ષ્મી અર્થાત્ રાજ-વૈભવ છે, એમ સમજવું અને જો તે હાથની પાછળ પણ હોય તો તે રાજ કરતાં પણ અધિક સુખ-વૈભવ પ્રાપ્ત કરે એમ કહી શકાય.

શિષ્ય-હવે એવી પંક્તિઓ જો માત્ર બે જ હોય તો ?

સૂરિ-તો તે રાજાનો મંત્રી કિંવા મ્હોટો ધનવાન કે પ્રખર પંડિત બને અને જો એક જવ રેખા હોય તો પણ તેના ભાગ્યમાં વૈભવ અને યશ તો રહે જ.

શિષ્ય-હાથની રેખાઓના સંબંધમાં સામુદ્રિક શાસ્ત્રનો સામાન્ય અભિપ્રાય કેવો છે ?

સૂરિ-જો મનુષ્યના હાથની રેખા સૂક્ષ્મ-પાતળી, સ્નિગ્ધ-સ્નેહવાળી, ગંભીર-ઉંડી, લાંબી, મધ સરીખા ભુરા રંગવાળી, પાછી ન વળેલી અને છેદ રહિત હોય તો તે શુભ જાણવી.

શિષ્ય-ત્યારે કેવી રેખાઓને શુભ ન જાણવી તે પણ સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યું હશે ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૧૭

સૂરિ-જો હાથની રેખાઓ છેદાયેલી, ફાંટાવાળી, લુખી આડી અવળી, સ્થાનબ્રષ્ટ થયેલી, ખરાબ વર્ણની, વયમાં ટૂટી જતી, રંગે કાળી-નીલવર્ણી તથા પાતળી હોય તો તે અશુભ બાણવી.

શિષ્ય-આપ જો રેખાઓને શુભ કૃણ આપનારી કહો છો તેનો જરા વિસ્તાર કહી સંભળાવશો ?

સૂરિ-મનુષ્યના હાથની રેખા જો લાલ અને ઉંડી હોય તો તે ઉદારપણું આપે, મધ જેવા ભૂરા રંગની હોય તો તે સુખ આપે, પાતળી હોય તો તે લક્ષ્મી આપે અને મૂળથી છેડા મુધી છેદ રહિત હોય તો તે સૌભાગ્ય આપે.

શિષ્ય-ફાંટાવાળી અને છેદાયેલી હોય તો ?

સૂરિ-ફાંટાવાળી રેખા કલેશ આપનારી, છેદાયેલી જીવિતનો સંશય ઉપજાવનારી, કઠણ રેખા ખરાબ અન્ન આપનારી તથા આડી-અવળી રેખા વિનાશ કરનારી નિવડે.

શિષ્ય-વૈભવ, આયુષ્ય અને પિતૃસુખની ખાસ રેખાઓ પણ હાથમાં હોય છે ?

સૂરિ-મણિબંધની પાસેથી પિતૃસુખની રેખા નીકળે છે, કનિષ્ઠા આંગળીના નીચેના ભાગથી ધનની એક અને આયુષ્યની એક એમ બે રેખાઓ નીકળે છે. આ ત્રણે રેખાઓ તર્જની અને અંગુઠાની વચમાં ચાલી જાય છે.

શિષ્ય-પણ તેનું કૃણ શું મળે તે તો રહીજ ગયું ?

સૂરિ-જેમની ઉક્ત ત્રણે રેખાઓ સંપૂર્ણ અને દોષ

૧૧૮

વિવેક વિવાસ.

રહિત હોય તેમના કુળ, ધન અને આયુષ્ય પરિપૂર્ણ હોય છે અને જો તે રેખાઓ યથાયોગ્ય ન હોય તો કુળ-ધનાદિમાં એટલી ઉણપ સમજવી.

શિષ્ય—એજ વાત જરા વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ ઇચ્છું છું.

સૂરિ—કનિષ્ઠા આંગળીનો નીચેનો ભાગ જેને કરભ કહેવામાં આવે છે, ત્યાંથી નીકળેલી આયુષ્યની રેખા જેટલી આંગળીઓને ઉદ્ધવન કરી જાય તેટલી આયુષ્યોની પચ્ચીસીઓ સમજ લેવી.

શિષ્ય—આયુષ્યની રેખામાંથી જે ફાંટા નિકળે છે તેનો હેતુ શું હશે ?

સૂરિ—આયુષ્યની રેખામાંથી જે ફાંટાઓ મણિબંધ સામે ગયા હોય તે લક્ષ્મીના દેનારા અને આંગળીઓ તરફ ગયા હોય તે આપદા દેનારા સમજવા.

શિષ્ય—ધન અને આયુષ્યની રેખા વિષે શું સમજવું ?

સૂરિ—ધનની અને પિતાની રેખા જો છેડે મળી જાય તો ગૃહ-કુટુંબ સારી રીતે ચાલે અને જો તે બે રેખાઓ મળી ન હોય તો ઘરનો ભંગ થાય.

શિષ્ય—ઉર્ધ્વ રેખા કોને કહે છે અને તે કેટલા પ્રકારની હોય છે ?

સૂરિ—મણિબંધથી ઉંચે ગયેલી રેખાને ઉર્ધ્વ રેખા કહેવામાં આવે છે. તે પાંચ પ્રકારની હોય છે. એક મણિબંધથી અંગુઠા સુધી જાય છે તે રાજ્ય તથા સુખના લાભ અર્થે હોય છે. બીજી મણિબંધથી તર્જની આંગળી સુધી જાય છે તે રાજસુખ અથવા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૧૯

રાજક્રુદ્ધિ અર્થે હોય છે. ત્રીજી મણિબંધથી મધ્યમા આંગળી સુધી જાય છે તે ઉપરથી માણસ આચાર્ય, રાજા અથવા સેના પતિ થશે કે કેમ એનો નિર્ણય કરી શકાય છે. ચોથી મણિ-બંધથી અનામિકા આંગળી તરફ જાય છે તેથી મોટો ધનવંત -સાર્થવાહુ થશે કે કેમ એ કળી શકાય છે અને પાંચમી મણિ-બંધથી કનિષ્ઠા આંગળી તરફ જાય છે તેથી લોકોમાં શ્રેષ્ઠ અને સારો પ્રતિષ્ઠાવાળો થશે કે નહીં તેનું અનુમાન કહાડી શકાય છે.

શિષ્ય—સ્ત્રી પ્રાપ્તિનું સૂચન થાય એવી એકે રેખા નથી હોતી શું ?

સૂરિ—આયુષની રેખાથી કનિષ્ઠાના અંત તરફ જે રેખા જાય છે તે સ્ત્રી-પ્રાપ્તિની સમજાવી. જો આ સમ હોય તો શીયળવંતી સ્ત્રી મળે અને વિષમ હોય તો દુરાચારિણી મળે.

શિષ્ય—ભાઈ—જેન સૂચવનારી રેખાઓ પણ હાથમાં હશે ?

સૂરિ—મણિબંધથી આયુષની રેખા સુધી જેટલી રેખાઓ સ્પષ્ટ હોય તેટલા ભાઈ જાણવા અને જેટલી અસ્પષ્ટ હોય તેટલી જાહેનો જાણવી.

શિષ્ય—ભાઈ—જેનના આયુષનું નિર્માણપણ તે ઉપ-રથી કલ્પી શકાય ખરું ?

સૂરિ—ભાઈ અને જેનની રેખાઓ જો અસ્પષ્ટ તેમજ ટુંકી હોય તો તેમનું અર્થાત્ ભાઈ-જેનનું આયુષ્ય ત્રુટિત જાણવું.

૧૨૦

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—પુત્ર સૂચક રેખા ક્યાં હોય છે ?

સૂરિ—અંગુઠાના મૂળ પાસે જેટલા જવ હોય તેટલા પુત્ર જાણવા.

શિષ્ય—અને તે મધ્ય ભાગમાં હોય તો ?

સૂરિ—અંગુઠાના મધ્યભાગમાં જો જવ હોય તો તેથી વિદ્યા-યશ અને લક્ષ્મી મળે. તે સિવાય જો જમણા હાથના અંગુઠાના મધ્યભાગમાં હોય તો તે માણસનો જન્મ શુક્લ પક્ષમાં અને ડાબા હાથના અંગુઠાના મધ્ય ભાગમાં હોય તો કૃષ્ણ પક્ષમાં થયેલો હોવો જોઈએ એમ માનવું. એક કરતાં અધિક જવ આ સ્થળે હોય તો તે સર્વનું ફળ એકજ પ્રકારનું સમજવું.

શિષ્ય—હાથમાં મત્સ્ય આદિના ચિન્હો હોય તો તેનું પરિણામ શું આવે ?

સૂરિ—મનુષ્યના હાથના મૂળ ભાગમાં જો એકજ મત્સ્ય હોય અને તે સામા મુખનો હોય તો તેથી લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય. કદાચ બન્ને હાથમાં એક એક હોય અને તે સંપૂર્ણ હોય તો પછી લક્ષ્મીની અતિશય વૃદ્ધિ થાય એમાં શક જ નથી !

શિષ્ય—લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ સૂચવનારાં બીજાં એવાં ચિન્હો હોય છે ?

સૂરિ—સમુદ્રની પુત્રી-લક્ષ્મી કહેવાય છે. સમુદ્રને રતના કરની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેઓ આ સમુદ્રને ખેડી શકે તેઓ ઘણા ધનવાન બને એ સ્પષ્ટ જ છે. સમુદ્રને ખેડવાની યોગ્યતા કોનામાં હોય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર હાથની રેખાઓમ

સૂરિ શિષ્યસંવાદ.

૧૨૧

પણ મળી આવે છે. જેમના હાથમાં મત્સ્યની કોઈ જાતિવિશેષ, મગર, શંખ, કિંવા કમળ પૈકીમાંથી કોઈ વસ્તુનું સ્પષ્ટ ચિન્હ હોય તો તે સમુદ્ર ઉપર સાહસ ખેડી શકે અને પરિણામે પૈસા-દાર પણ બની શકે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ ચિન્હોના સંબંધમાં એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જો ઉપર કહ્યા તે ચિન્હો પોતાની સન્મુખ હોય તો હંમેશા સારાં ફળો આપે અને જો તે સન્મુખ ન હોય તો અંતકાળે શુભફળ આપે.

શિષ્ય—એમાં પણ સ્પષ્ટતા-અસ્પષ્ટતાનો ભેદાભેદ ખરો કે ?

સૂરિ—મત્સ્ય આદિ ચિન્હો જો હાથને વિષે સ્પષ્ટ હોય તો અનુક્રમે સો, હજાર, લાખ અને કોડ દ્રવ્ય આપે છે; પણ જો તે છિન્નલિન્ન તથા અસ્પષ્ટ જેવા હોય તો અદ્ય ધન આપે એવી માન્યતા છે.

શિષ્ય—સિંહાસન, સૂર્ય અને ચંદ્રના ચિન્હ પણ માનવ હસ્તમાં હોય ?

સૂરિ—જે માણસ સાર્વભૌમ રાજા થવાને નિર્માયિલો હોય તેના હાથમાં સિંહાસન, સૂર્ય, નંદાવર્તી, ચંદ્ર અને તોરણ આદિનાં ચિન્હો હોય છે. આ ચિન્હો જ સાર્વભૌમ રાજપદના સૂચક છે. ચક્રવર્તી રાજા થવાનું જેના ભાગ્યમાં હોય તેના હાથ માં ઢાંડા સહિત છત્ર તથા બે ચામરની રેખાઓ પણ હોય છે.

શિષ્ય—પદવી અને ધંધાને છાજતા ચિન્હો જ ભાવી કથનમાં અગત્યનો ભાગ રોકે છે, એમ એ ઉપરથી કહી શકાય.

૧૨૨

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—વસ્તુતઃ એમ જ છે. દાખલા તરીકે જેના હાથમાં વજ્રનું ચિન્હ હોય તે રાજા થાય, દેવમંદિરના આકારની રેખાઓ હોય તે ધાર્મિક થાય, શ્રી વત્સનું ચિન્હ હોય તો તે સુખી થાય; પાલખી, રથ, ઘોડો, હાથી તથા બળદ પ્રમુખના રેખાકારો હોય તો તે દિગ્વિજયી સેનાપતિ થાય. છત્રીશ આયુધોમાંથી એક પણ આયુધ જે રેખામાં આવેલું હોય તો તે શત્રુથી અજેય અને જયવંત રાજા બને. ખીજું ઉદાહરણ લઈએ. જેના હાથમાં ન્હાનાં-મોટાં વહાણોના આકારો ગોઠવાયેલા હોય તે સુવર્ણ, રૂપું અને રત્ન વિગેરેનો સ્વામી થાય તેમજ વહાણના વેપારી તરીકે સારી નામના મેળવે. જેના હાથમાં હળ-મૂસળ (સાંભેલું) ખાંડણીઓ અને ત્રિકોણ રેખા ઇત્યાદિક ચિન્હ હોય તે ખેડૂત થાય. જેના હાથમાં ગાયને ગળે બાંધવાના દોરડાનું સ્પષ્ટ ચિન્હ હોય તે મનુષ્ય ઘણી ગાયોનો સ્વામી થાય, કમંડળ, ધ્વજ, કળાશ અને સાથીઓના ચિન્હો હોય તે મહા સમૃદ્ધિવાન થાય.

શિષ્ય—ચોક્કસ પ્રકારના ચિન્હો ઉપરથી મનુષ્યનું ભાવી કેવી રીતે ઘડાય તે સમજાયું. હવે જરા ઉર્ધ્વ રેખાઓ વિષે વિચાર કરી લઈએ.

સૂરિ—પ્રભુતા આપનારી, ધાર્મિકતા આપનારી તથા પદવી આપનારી રેખાઓના વર્ણન પણ શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે.

શિષ્ય—પ્રભુતા અને ધાર્મિકતાની રેખા ક્યાં આવેલી હોય છે ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૨૩

સૂરિ—અનામિકા આંગળીના છેલ્લા પર્વ ઉપર રહેલી આડી રેખા પ્રભુતા આપનારી ગણાય છે અને તેજ અનામિકાની તળે ઉંચી ‘ ઉર્ધ્વ ’ રેખા હોય તો તેને ધર્મરેખા સમજવી. વળી આ બન્ને રેખાઓ જે મધ્યમાં આંગળીની નીચે હોય તો તે દરિદ્રતા અને અધાર્મિકતાનું સૂચન કરે, અર્થાત્ તે મનુષ્ય દરિદ્ર અને અધર્મિ થાય. તર્જની આંગળી અને ગૃહબંધની વચ્ચે તે આવેલી હોય તો તે સુખે મરણ આપનારી થાય.

શિષ્ય—સુખે-સમાધિએ મૃત્યુ નિપજવું એ પણ અહોભાગ્ય ?

સૂરિ—કેમ નહીં ? મૃત્યુ સુધરે તો આખું જીવન સુધર્યું એમ જ માનવું ! તપ-જપ વિગેરેનો આશય પણ એવો જ હોય એમ કેટલાક પંડિત પુરૂષો કહે છે. મૃત્યુ વળતે વ્યામોહ અને વાસના મનુષ્યને અત્યંત રીખાવે છે. પરંતુ તપસ્વી મનુષ્ય કે જેનો શરીર-ધન-પરિવાર ઉપરથી વ્યામોહ વાલ્યો ગયેલો હોય છે તેને પેલી વાસનાઓ બહુ રીખાવી શકતી નથી. તેથી તે બહુ સુખે-સમાધી એ પંચ પરમેષ્ઠિનું કે ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરતાં દેહાંતર કરી જાય છે.

શિષ્ય—મૃત્યુ વળતે જેવી મતિ રહે છે તેવીજ ગતિ થાય છે; એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનો પણ એજ ભાવાર્થ હશે ?

સૂરિ—એ વિષય આપણે અન્ય કોઈ પ્રસંગને માટે રહેવા દઈશું. અત્યારે તો હસ્તરેખાઓ વિષે જ સંપૂર્ણ વાર્તા-

૧૨૪

વિવેક વિલાસ.

લાપ કરી લઇએ. હું ધાડું છું કે હવે તમારે એ સંબંધમાં બહુ પૂછવાનું નથી.

શિષ્ય—માત્ર બે—ચાર જ્ઞાસો રજુ કરી આ વિષય બંધ કરીશ. આપે પદવી સૂચક અને સંતતી સૂચક રેખાઓની હૈયાતી પણ જણાવી હતી તે ?

સૂરિ—અંગુઠો અને પિતાની રેખા એમની વચ્ચે આડી રેખા હોય તો તે પદવી આપનારી સમજવી, તેમજ મત્સ્ય અને અંગુઠા વચ્ચે રહેલ રેખાઓને સંતતીની રેખા સમજવી.

શિષ્ય—કયા રોગથી માણસનું ક્યારે મૃત્યુ થાય તે કંઈ રેખાઓ ઉપરથી જણાય ખરું ?

સૂરિ—તેમાં એક વાત જ એવી છે અને તે એજ કે જેના અંગુઠાની નીચે કાકપદ અર્થાત્ કાગડાના પગ સરખી રેખા હોય તે માણસ છેઢી અવસ્થામાં શૂળના રોગથી મૃત્યુ પામે; તે સિવાય વધુ કંઈ જણાયું નથી.

શિષ્ય—કેટલાક સામુદ્રિક વેત્તાઓ હાથની આંગળીઓ સીધી ભેગી કરાવી ભવિષ્ય કહે છે તે કેવી રીતે ?

સૂરિ—ચારે આંગળીઓનાં આંતરાં જે છિદ્ર વિનાનાં હોય, એટલે કે ચારે આંગળીઓ ભેગી સીધી બેડી રાખે અને તેમાં જે છિદ્ર ન દેખાય તો તે પુરૂષ દ્રવ્યનો સંચય કરે એમ જાણવું. જે છિદ્ર દેખાય તો તે પુરૂષ દ્વાતાર થાય.

શિષ્ય—ચોક્કસ આંગળીઓની વચ્ચેમાં જ છિદ્ર જણાય તો તેનું કળ શું મળે ?

સૂરિ—તર્જની અને મધ્યમ એ બે આંગળીઓની વચ્ચે

સૂરિ શિષ્ય મંવાદ.

૧૨૫

છિદ્ર દેખાય તો આયુષ્યના પહેલા તૃતીયાંશમાં-ત્રીજા ભાગમાં, મધ્યમાં અને અનામિકા વચ્ચે છિદ્ર દેખાયતો આયુષ્યના બીજા તૃતીયાંશમાં તથા અનામિકા અને કનિષ્ઠા એમની વચ્ચે છિદ્ર દેખાય તો આયુષ્યના ત્રીજા તૃતીયાંશમાં; શ્રીમાન્ લોકો પણ ભોજન અવસરે દુઃખ પામે એવો કેટલાક આચાર્યોનો મત છે.

શિષ્ય-આંગળીઓના ટેરવા ઉપર જે ભમરીઓ આવેલી છે તે પણ કંઈ સૂચન કરતી હશે ?

સૂરિ-અંગુઠાના તથા બીજા ચારે આંગળીઓના અગ્ર ભાગને વિષે જમણી બાજુએ ભમરી ખાતા આવત્તે (ભમરા) હોય તો શ્રેષ્ઠ જાણવા.

શિષ્ય-નખ જોવાથી કંઈ અનુમાન નીકળી શકે ?

સૂરિ-નખના સંબંધમાં એવો સામાન્ય નિયમ છે કે જો તે રાતાં, સ્નિગ્ધ, અણીવાળાં, ઉંચા અને આંગળીના છેડલા ટેરવાના અર્ધ ભાગથી નીકળેલા હોય તો શુભ સમજવાં અને જો તે છીપસરખાં, કાળાં જાડાં, અગ્રભાગમાં કુટેલાં, નીલવર્ણ, નિસ્તેજ, લૂખા અને વાંકાં હોય તો તે અધમ સમજવા.

શિષ્ય-નખ ઉપર જે સફેદ ઊંદુઓ કેટલીકવાર જોવામાં આવે છે તેનું શું ?

સૂરિ-હાથ પગના નખ ઉપર જો સફેદ ઊંદુઓ ઉત્પન્ન થઈ કેટલાક દીવસ સુધી રહી પછી નાશ પામતા હોય તો તે શ્રેષ્ઠ છે; એવું રાજા ભોજનું કથન છે.

૧૨૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય-નખ ઉપરથી કેટલાકો આયુષ્ય પ્રમાણ પણ કહી દે છે તે ?

સૂરિ-તર્જની આંગળીનો નખ જો વાંકો હોય તો તે મનુષ્ય પચાસ વર્ષ, મધ્યમાનો નખ વાંકો હોય તો તે તેત્રીસ વર્ષ અને ચાર માસ, અનામિકાનો હોય તો પચીસ વર્ષ અને કનિષ્ઠાનો હોય તો સાડા બાર વર્ષનું જીવિત જીવે.

શિષ્ય-અંગુઠાના નખની તો કંઈ વાતજ ન કરી ?

સૂરિ-જેના અંગુઠાનો નખ વાંકો હોય તે માણસ ધર્મ અને તીર્થની સેવા કરે તથા જેના અંગુઠાનો નખ કાચબા જેવો હોય તે માણસ લાંબાજીવન થાય.

શિષ્ય-ધર્મ અને તીર્થની સેવા કરવા જેટલું સામર્થ્ય પરમાત્મા સૌને આપે એવી પ્રાર્થના સાથે આજનો વિષય સમાપ્ત કરીશું. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે ‘મધુરેણ સમાયપેત્ !’ ધર્મ અને તીર્થની સેવા કરનાર મહાનુભાવોના સ્મરણ ઉચ્ચારણ કરતાં જગતમાં બીજી મધુરતા અસંભવિત છે.

(૬)

શિષ્ય-આપના સ્મરણમાં હશેજ કે પુરૂષ લક્ષણોનું વર્ણન કરતી વખતે આપે વધુ-લક્ષણો વિષે વિવેચન કરવાનું વચન આપ્યું હતું.

સૂરિ-તે વાતનું સ્મરણ આપવાની કરી આવશ્યકતા નથી. “આ સઘળા સંસારમાં રમણી નામક મૂળ, તે ત્યજતાં ત્યાગ્યું બધું કેવળ શોક સ્વરૂપ.” અથાત્ સ્ત્રીને જો આ સંસારમાંથી બાદ કરવામાં આવે તો બાકી કંઈજ ન રહે, એમ કહીએ તેમાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૨૭

અતિશયોક્તિ નથી. તમે એક સંસારી પુરૂષ છો. સંસારી પુરૂષો સ્ત્રીના આચાર-વિચાર અને લક્ષણો સંબંધી પ્રશ્ન કરે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

શિષ્ય-‘સ્ત્રી એ નર્કનું દ્વાર છે’ એમ ન કહી નાખતાં સંસારીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવા વિષયમાં પણ આપ સહાનુભૂતિ પૂર્વક વાર્તાલાપ કરો છો એ આપની મહાન ઉદારતા છે. આપના સ્થાને અન્ય કોઈ હોય તો તેમની સન્મુખ આવો પ્રશ્ન લાવતાં સંકોચાવું પડે.

સૂરિ-એમ સંકોચાવાનું કશું કારણ નથી. સ્ત્રી એ નર્કનું દ્વાર છે એ કથન તમને અપ્રિય લાગતું હશે અને એમ લાગે તે બનવા ભોગ છે. માત્ર એટલું સમજી લ્યો કે સ્ત્રી એ નર્કનું દ્વાર છે એમ કહેવામાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની પુરૂષવર્ગની વાસનાને મંદીભૂત કરવા સિવાય બીજો કાંઈ આશય નથી વસ્તુતઃ તમામ સ્ત્રીઓ નર્કના દ્વારભૂત છે એમ નિશ્ચય પૂર્વક કહેવું, એ એક પ્રકારનું સાહસ છે. “बहुरत्ना वसुंधरा” સંસારમાં સતી સત્તારીઓ પણ હોય છે. તેઓ મહાપુરૂષોને જન્મ આપી, સેવા-પ્રેમની લાવનાઓને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપી જગતને જે અનુપમ સૌંદર્ય અર્પે છે, તેની પાસે યોગીઓ પણ ક્ષણવાર દિગ્મૂઢ બની જાય છે.

શિષ્ય-તો પછી સ્ત્રીઓની હદ ઉપરાંત નિંદા કરવાનું કારણ શું ?

સૂરિ-એને માટે જો કોઈ જવાબદાર હોય તો તે પુરૂષો

૧૨૮

વિવેક વિલાસ.

જ છે. પુરૂષોએ જ્યારે સ્ત્રીઓને કેવળ કામિની અને રમણી બનાવી દીધી અથાત્ નારી જાતિને માત્ર કામ લોગ અને રમણ-ક્રિડાની એક પુતળી માની લીધી ત્યારે કરૂણાસાગર આચાર્યો, અને ઉપદેશકોને એ મોહાંધકાર દૂર કરવા નારી જાતિ પ્રત્યે કઠોર થવું પડ્યું. જે પુરૂષ પોતાની મર્યાદા સંભાળી શકતા હોત તો સ્ત્રી જાતિની આવી અવમાનના કદાપિ થાત નહિ.

શિષ્ય-મર્યાદા આપ કોને કહો છો તે મારે જાણવું જોઈએ.

સૂરિ-પુરૂષ અથવા સ્ત્રીએ વીવાહિત થયા પછી પોતાની વાસનાઓને મર્યાદિત કરવી જોઈએ, એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે. પુરૂષ સ્ત્રીને કિંવા સ્ત્રી પુરૂષનો ગમે તેવો ઉપલોગ કે ઉપયોગ ન કરી શકે. સ્ત્રી-પુરૂષના લગ્ન એ પાશવ વૃત્તિને પોષવા માટે નથી, પરંતુ ખરે જોતાં પરસ્પરને નિયમમાં રાખવા માટે છે. લગ્નને એક પ્રકારના બ્રહ્મચર્યની જે ઉપમા આપવામાં આવી છે, તે આ મર્યાદા કિંવા નિયમને લઈને જ. લગ્ન એ ધાર્મિક બંધન છે, તે પુરૂષ અને સ્ત્રીને બલિચારી થતા અટકાવે છે. પણ તે ક્યારે ? જે દંપતી નિયમ અને યથાવિધિ રહી શકે તો જ. અન્યથા સ્વચ્છંદ વર્તન અને બલિચારમાં વસ્તુતઃ કંઈ જ લેદ નથી.

શિષ્ય-મર્યાદાનો અંખો ખ્યાલ આવી શકે છે.

સૂરિ-સ્પષ્ટ ખ્યાલ આણવા માટે પુબ્ધજા વિવેચન થવું

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૧૨૯

જોઈએ. લગ્ન વખતે સ્ત્રી-પુરૂષ પરસ્પરને કેવા વચનો આપે છે, પરસ્પરમાં કેવી પ્રતિજ્ઞાઓ કરે છે તે સઘળી મર્યાદાઓનું વર્ણન, હાલ તુરતમાં થઈ શકે નહીં.

શિષ્ય—ત્યારે એ વાતને યોગ્ય પ્રસંગ માટે રહેવા દેવી એજ ઉચિત છે. પુરૂષે કેવી કન્યા સાથે લગ્ન કરવું ત્યાંથી જ આપણે વિષયની શરૂઆત કરીએ.

સૂરિ—અન્ધુ-ખાંધવ બાળી, સારાં લક્ષણ યુક્ત, લાવણ્યવતી, ઉચ્ચ કૂળમાં જન્મેલી, ઉત્તમ જાતિની, રૂપવતી અને જેના શરીરમાં કોઈ જાતની ખામી નથી એવી કન્યા સાથે પુરૂષે લગ્ન કરવું.

શિષ્ય—ખીજાં વિશેષણો તો ઠીક. પણ કન્યા, અન્ધુ અર્થાત્ ભાઈવાળી હોવી ઇચ્છે એમ કહેવાનો હેતુ શું હશે ?

સૂરિ—એમાં વિવિધ હેતુઓ જોવામાં આવે છે. કોઈ કહે છે કે જે કન્યાને અન્ધુ-ખાંધવો હોય તે કન્યા પુત્ર રત્નનો જન્મ આપવાની યોગ્યતા ધરાવે શકે છે અને જે કન્યાને માત્ર ખંડેનોજ હોય, ભાઈ એક પણ ન હોય તો મોટા ભાગે પુત્રી-ઓને જ જન્મ આપે છે. પુત્ર એ જેમ મનુષ્ય છે તેમ પુત્રી પણ મનુષ્ય છે—વસ્તુતઃ કંઈ ગંભીર લાલ હાનિનો આ પ્રશ્ન નથી. તથાપિ મોટા ભાગે પુત્રની ઇચ્છા વધારે બળવતી જોવામાં આવે છે, એટલા જ માટે આવો નિયમ સૂચવાયો હશે, ખીજો મત એવો છે કે અન્ધુ, ખંડેન અને બનેલીના આપત્તિના સમ-

130

વિવેક વિવાસ.

યમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. જો ભાઈ ન હોય તો તે કન્યાને પોતાના પિતૃગૃહમાં કોઈ જાતનો આધાર મળતો નથી. **ત્રીજું** કારણ એ પણ કહેવાય છે કે જે કન્યાને બન્ધુ હોય છે તે પરપુરૂષો પ્રત્યે બન્ધુપણાની પવિત્ર ભાવના રાખી શકે છે. એવી રીતે અનેક મતાંતરે જોઈ શકાય છે.

શિષ્ય—વારૂ, કન્યા વિવાહને યોગ્ય થઈ ક્યારે કહેવાય ?

સૂરિ—જૂદા જૂદા દેશોમાં એ માટે જૂદા જૂદા નિયમો જણાવવામાં આવે છે. ગ્રિખ્મતા પ્રધાન દેશમાં કન્યાઓ વહેલી વીવાહને યોગ્ય થાય છે. છતાં સોળ વર્ષની ઉંમર ની નિયમ બાંધવામાં આવ્યો છે તે સમુચિત છે.

શિષ્ય—ન્હાનપણમાં પુત્ર-પુત્રીઓને પરણાવી દેવાનો રીવાજ ક્યારથી પ્રચલિત થયો હશે ?

સૂરિ—મને એમ લાગે છે કે હિંદના ઐતિહાસિક મધ્ય યુગમાં જ્યારે સમાજ અને દેશ છેક છિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા, તે વખતે જેમ બને તેમ જલદી પોતાની કન્યાઓને વિવાહિત કરી નિશ્ચિંત થવાનો માર્ગ શોધાયેલો હોવો જોઈએ. કોઈપણ રીવાજ યોગ્ય કારણ વિના જન્મતો નથી; પરંતુ તે કારણો દૂર થયા પછી તેવા રીવાજ ન વળગી રહેવું એ એક પ્રકારની જડતા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. મધ્યકાળની અંધાધુની વખતે મુસલમાન અમીર ઉમરાવો હિંદુ કન્યાઓ સાથે વિવાહ કરવાની હઠ પકડતા, એવા પ્રસંગો ઇતિહાસમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. જો હિંદુ કન્યાઓ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૩૧

ખાત્યવયમાં જ વિવાહીત થઈ ગઈ હોય તો પછી વિધર્મીઓ તરફથી તેવી માંગણી આવવાનો ભય રહે નહીં. ખાળલગ્નનો રીવાજ પ્રચલીત થવામાં આવાં ગંભીર કારણો જ હોવા જોઈએ.

શિષ્ય—ખાળલગ્ન પ્રચલિત રહે તેથી આપને નુકશાન જેવું શું જણાય છે ?

સૂરિ—નુકશાન માત્ર એટલું જ કે સંસાર નર્કના રૂપમાં પલટાઈ જાય ! નિસ્તેજ મુળવાળાં યુવક-યુવતીઓનાં ટોળાં જ ખાળલગ્નની ભયંકરતાનો પ્રચાર શું નથી કરી રહ્યાં ? જે આર્ય પૂર્વે જે એક કાળે પોતાના યોગબળ અને આધ્યાત્મિક સામર્થ્યવડે ઈંદ્રનું સિંહાસન ડોલાવી શક્તા હતા તે પૂર્વજોના સંતાનોને આજે પેટ પુરતું અન્ન અને વસ્ત્ર મેળવવાનાં પણ સાંસા પડે છે ! શરીરબળ અને મનોબળને નામે આજે મીંડું મૂકાયું છે ! યૌવન અને બળ એ શબ્દો માત્ર હિંદના ભાષાકોષમાં જ રહી ગયા છે ! એ સર્વ પરીણામ ખાળલગ્ન જેવા કુરીવાજોનું જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

શિષ્ય—ટુંકામાં સમાજ અને દેશની અધોગતિમાં ખાળલગ્ન નિમિત્તભૂત છે એમજ ને ?

સૂરિ—એક અનાચારની સાથે બીજા સેંકડો અનાચારો જોડાયેલા હોય છે. [ખાળ વયમાંજ આરોગ્ય અને શક્તિનો નાશ થઈ જવાથી મન પણ છેક શિથિલ અને વ્યથ બની જાય છે. પછી એ મનમાં પાપને પ્રવેશ કરવામાં બહુ અડચણ નડતી નથી. નબળું પડેલું મન દીવસે દીવસે દુરાચાર તરફ ધસડાતું

૧૨૨

વિવેક વિલાસ.

જન્ય છે. છેવટે પાપની પરંપરા એટલી બધી વૃદ્ધિગત થઈ જાય છે કે મૂળ કારણનો પત્તો લાગવો એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કહેવાની મતલબ એજ છે કે આવા કુરીવાજોને ઉગતામાં જ દાબી દેવા જોઈએ.

શિષ્ય—આપણો વર્તમાન વિષય વધુ—પરીક્ષાનો હોતો. કેટલીક વધુઓ પતિહંતાના લક્ષણવાળી ગણાય છે તે શી રીતે?

સૂરિ—જે સ્ત્રીના પગની કનિષ્ઠા આદિ ચાર આંગળીઓમાં કનિષ્ઠાથી લઈને એક, બે, ત્રણ, અથવા ચારે આંગળીઓ ચાલતી વખતે ભૂમીને અટકતી ન હોય તો તે સ્ત્રી અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ તથા ચાર ભર્તારને મારે.

શિષ્ય—કંકાસ પ્રિય નારીના લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—જે સ્ત્રીના પગની એકાદી આંગળી કોઈપણ રીતે પ્રમાણ કરતાં નહાની હોય તો તે જેની તેની જોડે કલહ કરનારી નિવડે.

શિષ્ય—પગના અંગુઠા ઉપરથી કંઈ પરીક્ષા થઈ શકે ?

સૂરિ—જે સ્ત્રીના પગનો અંગુઠો થોડો ગોળ, વાંકો, સુકાયેલો, નાનો, ચપટો, અથવા લાંબો અને ઘીછ આંગળીઓથી જૂદો પડી ગયેલો હોય તો તે સ્ત્રી હ્રષિત—અર્થાત્ દોષવાળી જાણવી.

શિષ્ય—પગની પાની—પાટલી વિષે એવું કંઈ કથન છે ?

સૂરિ—જે સ્ત્રીના પગની પાટલી મોટી હોય તે કૃપણ થાય, લાંબી હોય તો તે ક્રોધી થાય, ઉંચી હોય તો તે દુરાચારિણી થાય, અને ઉંચી—નીચી હોય તો તે નીંદનીય થાય.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૩૬

શિષ્ય—તે સિવાય ખીજાં એવાં ઘણાં લક્ષણો હશે ?

સૂરિ—સંક્ષિપ્તમાંજ તે સર્વ લક્ષણો એકી સાથે કહી દઉં છું. જે સ્ત્રી ચાલતાં પગવડે ધૂળ ઉરાડે, જેના પગનો અંચુઠો ખીજી આંગળી ખા કરતાં બહુ જાડો હોય, જે ચાલતી વખતે પગને ચોક્કસ સ્થાને સુકી શકે નહીં, જેના પગની તર્જની ઘણી લાંબી હોય, જેના પગ છુટી આંગળીવાળા, જાડા અને પહોળા હોય, ચાલતાં જેના પગમાંથી શબ્દ થતો હોય, જેની ઘુંટી જાડી હોય, જેને પગે પરસેવો ઘણો વળતો હોય, જેના પગની પીંડી ઉંચી અને ખંધાયેલા જેવી હોય, જેની જંઘા જાડી અથવા કાગડા જેવી હોય, જેના ઠીંચણ માંસ રહિત, ઘડાના તળીયા જેવા, ઢીલા સાંધાવાળા અને કૃશ હોય, જેની લઘુનીતિ ઘણી ધારાવાળી હોય, જેની કેડ સુકી, સાંકડી, અને પહોળાઈમાં ચોવીસ આંગળથી વધારે યા ઓછી હોય, જેનું ઉદર મૃદંગ, જવ તથા ભૂસા કોહુળાના આકાર જેવું હોય, જેની નાભી ઘણી ઉંચી હોય, જેની કૂખ કરચલીવાળી, વાળના ભ્રમરાવાળી અને ઉંચી હોય, જેના બે સ્તનો વચ્ચે અદાર આંગળથી ઓછું અથવા અધિક અંતર રહેતું હોય, જેના ડાબા સ્તન ઉપર તિલ અથવા કંઈ કાળું ચિન્હ હોય, જેનો ડાબો સ્તન, યોનીનો ડાબો ભાગ અને ડાબો પાસો ઊંચો હોય, જેના ખભા સાંકડા, પહોળા અને માંસ રહિત હોય, જેના ખંધ ઉંચા તથા વાંકા હોય, જેની કાખ ઉંડી તથા માંસ વિનાની હોય, જેની ડોક મેંઠા સરખી ટુંકી અથવા ખગલા સરખી કિંવા ઉંટ સરખી લાંબી હોય, જેનું મુખ વાઘ સરખું હોય, જેની હડપચી કાળી હોય, હસતાં જેના ગા-

૧૩૪

વિવેક વિલાસ.

લમાં કુવા સરખા ખાડા પડતા હોય, જેની જીભ કાળી, સફેદ અથવા જાડી હોય, જે બહુ હાસ્ય કરનારી હોય, જેનું તાળવું કાગડા સરખું ઉંચું હોય, દાંતના પેઢા જાંબુ સરખા રંગના હોય, જેની નજરમાં કટાક્ષ ભર્યા હોય, જેની આંખ ખીલાડા તથા પારેવા સરખી અથવા કાળી અથવા ચંચળ હોય, જે ઘણું મૈન રાખનારી હોય કિંવા બહુ બકવાઃ કરનારી હોય, જેનો નીચલો હોઠ, માથું, મુખ તથા નાક એ જાડાં હોય, જેનાં કાન સુપડા સરખા હોય, જેના હોઠ ટુંકા અથવા લાંબા હોય, જેની બન્ને બ્રુટીઓ સાથે મળેલી હોય, જેનું કપાળ ઘણું સાકડું, ઉંચું-નીચું, લાંબું, રોમવાળું, ત્રણ આંગળથી ઓછું અથવા અધિક, ખંડિત રેખાવાળું અથવા તદ્દન રેખા રહિત હોય, જેના માથાના વાળ લૂખા, જાડા, અણીએ ફાંટાવાળા અને કેડથી પણ નીચે ઉતરે એટલા લાંબા હોય, જેના એક રોમદ્રૂપમાં એક કરતાં વધારે અને જાડા રોમ હોય, જેના નખ કુલેલા, સફેદ અથવા સૂપડા જેવાં હોય, જેની નસો આકરી હોવાથી જોઈ શકાય નહીં એવી હોય, જેના શરીરની કાંતિ ભૂરા રંગનો હોય, જે ઘણી કાળી, ઘણી ગોરી, ઘણી જાડી, ઘણી પાતળી, ઘણી લાંબી, ઘણી ટુંકી અને ખડખડા અંગવાળી હોય, જેના શરીરના આંગળી વિગેરે અવયવો ઓછા અથવા અધિક હોય, જેની ચામડી શૂષ્ક તથા કઠણ હોય, જે શરીરની પવિત્રતા જાળવતી ન હોય, જેના શરીરમાં રોગ સંચારી રહેલો હોય, જે સ્વધર્મનો દ્રેષ કરનારી હોય, પરધર્મને વિષે આસક્તિ ધરાવતી હોય, જે નીચ કર્મમાં પ્રીતિ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૩૫

રાખતી હોય, જેની માની તથા યેનની સંતતી જીવવા પામેતી ન હોય, અથવા થોડી થતી હોય, જેને રસોઇ વિગેરે ગૃહ કાર્યનું જ્ઞાન બરાબર ન હોય એવી કન્યા, ઉપર કહેલા અપલક્ષણોથી કાંતો દુરાચારિણી, દુર્ભાગી, વંધ્યા, દરિદ્રી, દુઃખી, અદ્વાયુષી અથવા હોઇ તેનો ત્યાગ કરવો.

(શિષ્ય—આપે જે લક્ષણો કહ્યાં તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જેનામાં સ્ત્રીયોને ઉચિત એવા રૂપ-રંગ-લાવણ્ય તથા સફળ્યોનો કુદરતી રીતેજ અભાવ હોય એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરવાથી વિવાહ કરનાર દંપતી સુખી ન થાય.

સૂરિ—જે નારીમાં નારી-સુલભ કોમળતા-મધુરતા, મોહકતા, ગૃહકાર્ય કુશળતા અને પ્રેમ આદિ તત્વો ન હોય તેને નારીનું નામ ઘટી શકતું નથી. આ તત્વોની બાહ્ય પરીક્ષા હાથ પગ અને મુખ આદિ અવયવો ઉપરથી થઈ શકે છે. દા-બલા તરીકે જેના હાથ-પગ-મુખ વિગેરે અંગો તથા આંગ-બાજીઓ બહુ રોમવાળાં હોય તેનામાં કઠોરતા અને સ્વચ્છંદતા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય. શાસ્ત્રકારોએ આવી નારીઓને વિષ કન્યાની સગી બહેનની ઉપમા આપી છે. તેવી નારીનો પણ પ્રયત્ન પૂર્વક ત્યાગ કરવો.

શિષ્ય—પુરૂષના ભમરાઓ-આવર્તાર્તિ વિષે જેમ આપે કહ્યું હતું તેમ સ્ત્રીઓની બાબતમાં કંઈ કહી શકાય ખરું ?

સૂરિ—જે સ્ત્રીઓને કેડ, કોટ, (ડોકું) મસ્તક, ઉદર અને કપાળ એમના મધ્ય ભાગમાં તથા નાસિકાને છેડે ભમરો સીધો

૧૩૬

વિવેક વિલાસ.

હોય તો તેને શુભ લેખવામાં નથી આવતો, તેમજ જો ડાબે ભાગે ઉલટા ભમરા હોય તો તે પણ અશુભજ સમજવા. માત્ર જમણે ભાગે અને વિશેષે કરીને કપાળને જમણે ભાગે સીધા ભમરા હોય તો તે શુભ ગણાય છે.

શિષ્ય—કન્યાઓના નામ ઉપરથી પણ ભય રાખવાનું કંઈ કારણ ?

સૂરિ—કોઈ પણ રીતે દેવતા, સર્પ, નદી, પર્વત, નક્ષત્ર, પક્ષી, ચંડાળ, સેવક કે કોઈ ભયંકર વસ્તુનું સૂચન થાય એવું કન્યાનું નામ પાડવું નહીં. ભૂમિ, ધાન્ય, લતા, ગુદમ—નહાનું વૃક્ષ, સિંહ, વાઘ અને કૂળ એવાં નામ ધારણ કરનારી કન્યાઓને પણ પસંદગી આપવામાં આવતી નથી, કારણ કેવળ એટલું જ કે તેવાં નામો કર્ણને પ્રિય થઈ પડતાં નથી અને જે વસ્તુ કર્ણને પ્રિય ન હોય તે હૃદયને પ્રિય થાય એમ કેવીરીતે માની શકાય ?

શિષ્ય—આપ જેને વિષ કન્યા કહો છો તે કેવી હોય ?

સૂરિ—મંત્ર તથા ઔષધોના પ્રયોગોથી કેટલીક કન્યાઓ વિષમય થઈ ગયાનાં વર્ણનો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. તેના લક્ષણોનું વિવેચન કરતાં શાસ્ત્રકારોએ એવા અર્થનું કથન કરેલું છે કે જેના કેશના તથા વસ્ત્રના સ્પર્શથી કુલની માળા કરમાઈ જાય, જેના સ્નાનના પાણીથી અનેકાનેક ક્ષુદ્ર જીવોનો ઘાત થાય, જેના બીછાનામાં માંકડ મરણ પામે, જેના વસ્ત્રમાં જીવો પણ જીવતી ન રહી શકે, જેને કફ-વાતનો વિકાર ન થતાં હોમેશાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૩૭

પિત્તવિકાર જ થાય, જેના જન્મ સમયે શનિ, રવિ તથા મંગળ એ ત્રણમાંથી એક વાર. આશ્લેષા, શતતારકા, અને કૃત્તિકા એ ત્રણમાંથી એક નક્ષત્ર તથા દ્વિતીયા, સમત્રી, અને દ્વાદશી એ ત્રણ તિથિમાંથી એક તિથિ હોય તો તે વિષ કન્યા કહેવાય છે.

શિષ્ય—બાકી સામાન્ય સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે કેવી નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ ?

સૂરિ—ઉત્તમ પુરૂષો પોતાના ગુરૂ-વડીલ, સ્વામી, મિત્ર, શિષ્ય અને સગાસંબંધી એટલાની સ્ત્રીઓ સાથે મા, જહેન તથા પુત્રી પ્રમાણે વર્તે છે. એ ને એ વાત બીજા શબ્દોમાં કહું તો જેઓ પોતાના કરતાં વયોવૃદ્ધ હોય તેમને માતા સમાન, જેઓ સમવયસ્ક અથવા ઘરાબરીની હોય તેમને જહેન સમાન અને જેઓ નહાની હોય તેમને પુત્રી સમાન ગણવી એ ઉત્તમ પુરૂષોનું એક અડૂક લક્ષણ છે.

શિષ્ય—નીતિ કિંવા સદાચારનું એ ધોરણ આજકાલ કેટલું બધું અધોગતિને પામ્યું છે ?

સૂરિ—તેનો ખ્યાલ કરતાં ખરેખર ખેદથી રોમાંચ ખડા થાય છે ! સદાચાર અથવા નીતિનું પાલન એજ સમાજ અથવા રાષ્ટ્રની યથાર્થ સંપત્તિ કિંવા શક્તિ છે. જ્યાં સદાચાર રૂપી શક્તિની અવગણના થાય છે ત્યાં ઉન્નતિ, જાહોજલાલી અને કલ્યાણની વતો કરવી એ વ્યર્થ વાગ્વિડંબના સિવાય બીજું કંઈજ નથી ! સૌ પ્રથમ મનુષ્યે પોતાનું ચારિત્રબળ બીલવવું જોઈએ. જો ચારિત્રબળ વિકાસ પામ્યું તો પછી ઈશ્વરની કે દેવના અધિરાજની સમૃદ્ધિ પણ કટાક્ષ માત્રથી ચરણ તળે રજુ કરી શકાય છે.

૧૩૮

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—એવું ચારિત્રબળ પુનઃ પ્રકટે એવો કંઈ ઉપાય ખરો ?

સૂરિ—ઉપાય તો એક નહીં પણ અનેક છે. માત્ર તે અજમાવવા જેટલું સામર્થ્ય અને તેની સાથે ચારિત્રબળની શક્તિ સમજવા જેટલું બુદ્ધિબળ જોઈએ ! જે જ્ઞાસુ વર્ગ આજ ક્ષણે પોતાના વિલાસ-વૈભવોને તિલાંજલી આપી, સાદાઈ અને સાધુતામાં જીવન ગાળવા જેટલી તત્પરના દર્શાવે તો વર્તમાન અધઃપતિત નીતિ પુનઃ ઉજવળ અને કટ્યાણુકર થયા વિના રહે નહીં. ખોટા મોજ શોખો અને વિલાસમય વ્યવહારોનો સર્વથા પરિત્યાગ થવો જોઈએ. આમ થાય તો આપણે માટે સુવર્ણ યુગ બહુ દૂર નથી.

શિષ્ય—આપની એ ભવિષ્યવાણી ખરી નિવડે, એમ પરમ કૃપાળુ પરમાત્મ પ્રત્યે અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રાર્થનું છું !

સૂરિ—એ ભવિષ્ય વાણીને ખરી પાડવી કે ખોટી એ તમારા જેવા જ્ઞાસુઓ ઉપરજ આધાર રાખે છે. જે પ્રત્યેક માણસ પોતે પોતાનું ચારિત્ર સુધારવાનું લક્ષમાં લે તો ધીમે ધીમે તેની અસર સમગ્ર સમાજ કે રાષ્ટ્ર ઉપર થયા વિના કોઈ પણ કાળે ન રહે !

શિષ્ય—અસ્તુ ! કઈ કઈ સ્ત્રીઓને પૂજ્ય માનવી જોઈએ ?

સૂરિ—પોતાની સગી, કુંવારી, સાધ્વી, યોગિની, શરણે આવેલી અને આપણા કરતાં ઉચ્ચ જાતની સ્ત્રીને પૂજ્ય માની તેમના પ્રત્યે તેવો વ્યવહાર રાખવો એ ઉત્તમ પુરુષોનો આચાર છે.

સૂરિ શિષ્ય મંવાદ.

૧૩૯

શિષ્ય—પોતાની સગી અથવા આત્મિય નારીને તો સૌ કોઈ પૂજ્ય અથવા સંમાન્ય લેખી તેને ઘટતી સહાય આપે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. બાકીની સ્ત્રીઓને પૂજ્ય માનવાનું કંઈ કારણ ?

સૂર—કુંવારી કન્યાં, સતી સાધ્વી નારી અથવા શરણાગતાનું રક્ષણ કરવું, એ પુરૂષ માત્રની પવિત્ર ફરજ છે. તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય બુદ્ધિ ન હોય તો તન-મન-ધનથી તેમનું રક્ષણ ન થઈ શકે. નિરાધાર અને અશરણ સ્ત્રીઓને શરણ આપી તેમના સતીત્વની રક્ષા કરવી. એના જેવું પુણ્ય કાર્ય ભાગ્યે જ બીજું કોઈ હશે! પુરૂષોનો પુરૂષાર્થ જો દીન નિરાધાર અને નિર્દોષોના રક્ષણાર્થે ઉપયોગમાં ન આવે તો એ પુરૂષાર્થને વંધ્યા જેવો નિષ્ફળ જ સમજવો જોઈએ ? ઇતિહાસમાં ઘણીવાર વીર પુરૂષોએ પોતાના પ્રિય પ્રાણના ભોગે સતી-સાધ્વી-અસહાય નારીઓના સતીત્વની રક્ષા કરી અમર નામના પ્રાપ્ત કરી છે. એવા દ્રષ્ટાંતોના શ્રવણ માત્રથી આપણે ગદ્ગદચિત્ત થઈએ છીએ. મહાવીર પુરૂષોના પગલે ચાલવું એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?

શિષ્ય—સામાજિક વ્યવહારને નિષ્કલંક અને સહજ સુંદર બનાવવાનો એ વિધિ કેવો સુંદર છે ? જો અશરણ અને અબળને આશ્રય ન મળે તો સમાજનું બીજું જ ક્ષણે સત્યાનાશ નીકળી જાય? આપણા દીર્ઘદર્શી પૂર્વજોએ તે માટે આગળથી જ કેવાં સુંદર વિધિ-વિધાનો રચી રાખ્યા છે ?

સૂર—આપણા આર્ય વિધિ-વિધાનોમાં કેવળ સામા-

૧૪૦

વિવેક વિકાસ.

જીક વ્યવહારની વિશુદ્ધિ પ્રત્યેજ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. એ માન્યતા જ્ઞાતિમૂલક છે તે ઉપરાંત કોઈ એક મહાન્ ઉદ્દેશ પણ હોવો જોઈએ; એ વાત આપણે ઘણીવાર ભૂલી જઈએ છીએ. અશરણ, અળગ અને દીન-દરિદ્ર ઉપર જે અત્યાચાર કરવામાં આવે છે તે અત્યાચારથી જેટલું તે અળગ અને દરિદ્રનું ખુરૂં નથી થતું તેથી સહસ્રગણું ખુરૂં સળગ અત્યાચારીનું થાય છે. આ એક એવો આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત છે કે જેનું સ્વપ્ન પણ અત્યારના જડવાદને માટે અશક્ય છે.

શિષ્ય—એ સિદ્ધાંત સમજવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં નથી; એ હું કબુલ કરું છું. છતાં જો એ સળગી ભૂમિકા રૂપે એ શબ્દો કહેશે તો મહોપકાર થશે.

સૂર—ઉત્તમ પુરૂષોએ સાધ્વી, યોગીની અને શરણાગત નારીને પૂજ્ય માની તેના શીલનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ; એ આપણો ચાલુ ચર્ચાનો વિષય હતો. કલ્પના કરો કે કેટલાક અણુધાર્યા સંયોગો વચ્ચે કિંવા અકસ્માતને લીધે એક કન્યા, સાધ્વી અથવા યોગિનીના ભયથી કંપતી અને આશ્રયને માટે યાચના કરતી તમારી નિર્જન કુટીર પાસે આવી ચડે છે. તમે તેને આ પ્રસંગે જો આશ્રય ન આપો, તેને પૂજ્ય કિંવા આશ્રય યોગ્ય માની સહાય ન આપો, એટલુંજ નહીં જલ્દે તેને નિરાધાર માની અત્યાચાર કરવા તત્પર થાઓ, તો તેજ વખતે તમે તમારું મનુષ્યત્વ ગુમાવી બેસો છો. તેમાં પણ અત્યાચાર કરનાર મનુષ્ય જ્યારે એમ સમજતો હોય છે કે અત્યારે મારા જીવનની સામે કોઈ આંગળી પણ ચીંધી શકે તેમ નથી ત્યારે એ અત્યાચારની ભયં-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૪૧

કરતા એર વૃદ્ધિ પામે છે. સામે પ્રતિવાદ કરે એવી કોઈ વ્યક્તિના અભાવે તે મનુષ્ય પોતાના આત્માના ગગન ભેદી અવજને પણ ગુંગળાવી દે છે. તે વખતે અત્યાચારી મનુષ્યમાં જે પ્રચંડ ઉચ્ચતા, અત્યાચારપરાયણતા પ્રવિષ્ટ થાય છે તે તેના સઘલા વિવેકનો ધ્વંસ કરી નાખે છે—તેને અધોગતિનો છેલ્લી હદે લઈ જાય છે એમ કહું તો તે પણ અપૂર્ણ છે.

શિષ્ય—અર્થાત્ અશરણ નારીને પૂજ્ય માનવામાં ન આવે તો તેજ ક્ષણે મનુષ્ય પોતાનું પૂર્વપુણ્યોપાર્જિત મનુષ્યત્વ તદ્દન ગુમાવી બેસે છે, એમજ ને ?

સૂરિ—મનુષ્યમાંથીજે તેનું મનુષ્યત્વ ચાલ્યું જાય તો તે સિંહ—વ્યાધ જેવા હિંસક પ્રાણી કરતાં પણ વધુ ભયંકર બની જાય છે, એમ શું કહેવાની જરૂર છે ? એક મનુષ્ય હિંસક પશુના જેવું ભયંકરત્વ ધારણ કરે તેથી સમાજને તો અલબત્ત હાનિ લોગવવી જ પડે; પરંતુ એ કરતાં પણ વિશેષ હાનિ તો તે નર પિશાચને પોતાને લોગવવી પડે છે, એ વાત સમજવા જેવી છે.

શિષ્ય—આપના કૃપાપ્રસાદે એ વાત ચત્કિચિત્ મારા સમજવામાં આવી છે. હવે આપણે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. નારી જાતી કયા કયા દુર્ગુણોને લીધે તિરસ્કારને પાત્ર થઈ પડે છે, એ વિષય ચર્ચવા જેટલી હદે આપણે આવી પહોંચ્યા હતા.

સૂરિ—અંગીકાર ન કરવા યોગ્ય સ્ત્રીઓની સમજ આપતાં કેટલાક નીતિકારો દોષવાળી, બહુ લોભી, ગામેગામ

૧૪૨

વિવેક વિલાસ.

ફરનારી, ચંચળસ્વભાવવાળી, અપવિત્ર અને નાટક તમાસામાં બહુ રસ લેનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનું ફરમાવે છે.

શિષ્ય—દોષવાળી પદનો અર્થ અહીં કંઈ સ્પષ્ટ થતો નથી—કારણ કે દુરાચારાદિ દોષોનો ઉલ્લેખ તો આગળ જતાં પુનઃ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

સૂરિ—ચારિત્રગત દોષોના નિષેધ સાથે શરીર-સંબંધી દોષોનો પણ નિષેધ આ “દોષવાળી” પદથી કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે દુઃશીલતા, લોભ-મોહ અને અહંકાર આદિ દોષોવાળી સ્ત્રી અંગીકારને યોગ્ય નથી રહેતી, તેવી રીતે બીજા શરીર સંબંધી દોષો જેનામાં હોય એવી સ્ત્રીઓનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—શરીરના દોષો ઉપર એવું મહત્વ મુકવાનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—માત-પિતાના શારીરિક દોષો પુત્ર-પરિવારમાં ઉતરે છે એ તો તમે જાણતાજ હશો. વંશપરંપરા ઉતરે એવા રોગોથી જેઓ પીડાતા હોય તેમને લગ્ન કરવાનો અધિકાર મળી શકતો નથી. પુરૂષે યોગ્ય કન્યાનું પાણીચહણ કરવા પહેલાં આવા દોષો તપાસવા જોઈએ. તેવીજ રીતે કન્યાપક્ષના વાલીઓએ પણ એ વિષે સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી લેવું જોઈએ.

શિષ્ય—તો પછી ઘણા સ્ત્રી-પુરૂષોને અવિવાહિત અવસ્થામાંજ રહેવું પડે ?

સૂરિ—એથી સંસારનું શું સત્યાનાશ થઈ જવાનું હતું ? એક

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૪૩

રોગી—દ્વિપતિ દંપતી પોતાની પાછળ બે-ચાર પુત્ર-પુત્રીઓને પોતાના રોગનો વારસો આપી સ્વધામ પહોંચે એ સાડું કે સંસારમાં એટલી જન સંખ્યા ન્યૂન ગણાય તે સાડું ? એનો મુકાબલો તમે તમારા મનથીજ કરી લો. માત-પિતા થવાનો હક્ક સર્વ કોઈને એક સરખો મળી શકતો નથી. ગમે તેવા રોગી અને દરિદ્ર ગુલામો પેદા કરવાથી નથી કૂળની મહત્તા વધતી કે નથી દેશનું કલ્યાણ થતું ?

શિષ્ય—અત્યારની શોચનીય દુર્દશાનું, આપ કહો છો તે પણ એક કારણ હોવું જોઈએ ?

સૂરિ—અને તે મુખ્ય કારણ છે એમ કહો તો પણ હરકત નથી. પાંચ-દસ રેંગી-પેંગી બાળકોના પિતા બનવા કરતા એક સબળ અને પુરૂષાર્થી પુત્રના પિતા બનવામાં વધારે ગૌરવ રહેલું છે. વિવિધ પ્રકારના રોગોનો વારસો આપી સમાજ અને દેશને દુર્દશાગ્રસ્ત કરવા કરતાં નિઃસ તાન ગુજરી જવામાં વધારે ગૌરવ રહેલું છે, એટલું પ્રસંગોપાત કહી હવે મૂળ વાત ઉપર આવું છું.

શિષ્ય—દોષવાળી સ્ત્રીને અંગીકાર ન કરવો એ વચનનું રહસ્ય બરાબર સમજાયું. તે પછીના વિશેષણોનું ચત્કિચિત્ત રહસ્ય આપની પાસે જાણવા માગું છું.

સૂરિ—મહુ લોભવાળી સ્ત્રી કુટુંબમાં ઘણા કલેશ-કંકાસો ઉત્પન્ન કરે છે. નબળાઈની સાથે લોભ-મોહ જોડે રહેલાજ હોય છે, તો પણ જ્યાં એ લોભ-મોહની માત્રા વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે ત્યાં એ દાવાનળ પ્રકટાવે છે અને શાંત સંસારને કલેશથી ભસ્મીભૂત કરી દે છે.

૧૪૪

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—નિર્બળતાની સાથે લોભને શું સંબંધ ?

સૂરિ—દ્રવ્ય કમાવા જેટલું સામર્થ્ય નથી હોતું ત્યાં કુદરતી રીતેજ લોભ પોતાના સહચારીઓ સાથે નિવાસ કરે છે. સ્ત્રી-જાતિ મૂળેજ નિર્બળ કિંવા નમ્ર ગણાય છે. તેની સાથે મોટા ભાગે તેમનામાં અજ્ઞાન-અધિકાર વ્યાપેલો હોય છે. આથી તે પોતાના પરમ આત્મીય સગા-બહાલાઓને પણ પોતાથી પરમાની લઈ તેમની સાથે પ્રપંચ કરવા પ્રેરાય છે. સ્ત્રીઓને જો યથાર્થ જ્ઞાન આપવામાં આવે, તેમની બુદ્ધિ અને મનસંબંધી શક્તિઓને કેળવવામાં આવે, તો તેમના સ્વાભાવિક ગણાતા લોભ-મોહાદિ દુર્ગુણો પણ દૂર થયા વિના રહે નહીં. તેવીજ રીતે જે સ્ત્રી નાટ્યાદિ વિલાસ-વૈભવોમાં બહુ રસ લેતી હોય, પોતાના સગા-સંબંધીઓ પ્રત્યે નિરંતર વૈરભાવ ધારણ કરતી હોય, અને અહંકારવાળી હોય તેવી સ્ત્રીનો પણ ડાહ્યા પુરૂષોએ અંગીકાર ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—અન્ય કઈ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ ધારણ કરવો જોઈએ ?

સૂરિ—કુલીન પુરૂષો, જીવતા પતિની ધર્મ પત્ની, વિધવા, પતિથી ત્યજાએલી, આદરેલા વ્રતનો ત્યાગ કરનારી તથા રાજ-દ્વારે જનારી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે વિકૃત ભાવથી નીહાળતા નથી.

શિષ્ય—છેલ્લા બે દોષોનું સ્પષ્ટીકરણ થવું જોઈએ.

સૂરિ—વૃત્ત ભંગ એ એક મહાન દોષ-પાપ ગણાય છે. લીધેલા વ્રતનો ભંગ કરનાર પોતે તેના કડવા ફળને અવશ્યમે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૪

લોગવે છે. વૃત્તભંગતા એ માનસિક દ્રઢતાની પુરેપુરી ખામ ખતાવી આપે છે. ચંચળ વૃત્તિવાળાં સ્ત્રી-પુરૂષોનો વિશ્વાસ કરવો એ પોતાની મેળે દુઃખ અને નિરાશાને આમંત્રણ આપવા જેવું છે. જે સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ એકવાર પોતાના મનની સાથે નિશ્ચય કરી એક વૃત્ત કિંવા પ્રતિજ્ઞા લે અને બીજી ક્ષણે તે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે તેનો વિશ્વાસ શી રીતે રાખી શકાય ? જેઓ પોતાના વૃત્તનો ભંગ કરે છે તેઓ પોતાની બુદ્ધિની ગેરહાજરી અને કાયરપણાનો ઢઢેરો પીટાવે છે એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી.

શિષ્ય—રાજદ્વારે જનારી સ્ત્રી વર્જનીય ગણાય તે શા માટે ?

સૂરિ—રાજ પ્રપંચોની કહાણી કોઈ અનુભવીના મુખથી સાંભળશો તો તમને ખાત્રી થશે કે રાજવૈભવો ખ્હારથી જેટલા મનોહર અને લલચાવનારા લાગે છે, તેટલાજ અંતરમાં પ્રપંચો—પેચો અને પાપોથી ભરેલા હોય છે. રાજ પ્રપંચમાં પડ્યા પછી ધીર—વીર ગણાતા પુરૂષોની વિશુદ્ધિ અને પ્રમાણિકતા પણ ડગ મગ્ન થવા લાગે તો પછી અમળા જાતીનું તો પૂછવું જ શું ? રાજ પ્રપંચમાં અનેક પ્રકારના કાવતરાઓ ચાલતા હોય છે, જે સ્ત્રી એ કાવતરાઓમાં ભાગ લે છે તે પ્રાયઃ પોતાના ધર્મ અને શીલને ભૂલી જાય છે. એવી સ્ત્રી સાથેનો ગૃહસંસાર ભાગ્યેજ સુખમય નીવડે છે.

શિષ્ય—પરસ્ત્રી અને વિધવા પ્રત્યેની આસક્તિ એ તો પ્રકટ વ્યભિચારજ ગણાય !

૧૪૬

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—શાસ્ત્રકારો પરસ્ત્રી પ્રત્યેની આસક્તિને કેવા સખ્ત શબ્દોમાં તિરસ્કારો કહાડે છે તે કદાચ તમે નહીં જાણતા હો. તેઓ તો એટલે સુધી કહે છે કે “નરકરૂપ બંદીખાને લઈ જનાર બે કોઈ દૂતી આ સંસારમાં હોય, વૈરરૂપી ચિત્ર ચીતરવા માટે બે કોઈ ઉપયુક્ત ભીંત આ જગતમાં હોય અને યશ રૂપી વૃક્ષને જમીનદોસ્ત કરે એવું બે કોઈપણ શાસ્ત્ર આ લોકમાં હોય તો તે કેવળ પરસ્ત્રીજ છે. એવી પરસ્ત્રી પ્રતિની આસક્તિનો ત્યાગ કરવો એ હિતાવહ છે.

શિષ્ય—વ્યભિચાર શબ્દ જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાય છે એ શું સત્ય છે ?

સૂરિ—સાહિત્યનાં જૂદા જૂદા વિભાગોમાં વ્યભિચાર શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; પરંતુ તેનો મૂળ ભાવ કયાંઈ પણ બદલાતો હોય એમ જણાતું નથી. વ્યાકરણમાં એક ધાતુ પોતાના મૂળ અર્થનો ત્યાગ કરી અન્ય અર્થ—ધ્વનિત કરે, તેને પ્રાયઃ વ્યભિચારિક ભાવ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રયોગ પરંપરા ઉપરથી પણ એટલું તો સૂચવાય છે કે સંસારમાં જે સ્ત્રી-પુરૂષો પોતાના પ્રાપ્ત-ન્યાય્ય રમણ સ્થાનને ત્યજી અન્ય સ્થાનમાં રમણ કરવાની કામના રાખે તે વ્યભિચારી ગણાય.

શિષ્ય—આપે તો લગ્નમાં પણ વ્યભિચાર હોવાનું એક માન્યું હતું.

પ્રતિ પવિત્ર ગ્રંથોથી બેઠાયેલાં સ્ત્રી-પુરૂષો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૪૧

જ્યારે પોતાની મર્યાદા અને વીવેકની સીમાને ઓળંગી જાય છે, ત્યારે એ લગ્ન પણ વ્યભિચાર રૂપ જ બની રહે છે એમ મેં તેજ વખતે સ્પષ્ટપણે કહી દીધું હતું. દરેક વસ્તુ પોતાની મર્યાદામાં હોય ત્યાં સુધી જ તે ઉપયોગી અને સુખદાયક થાય છે. બાકી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગણાતી વસ્તુનો પણ જો દુરુપયોગ થઈ શકે છે તો પછી વિકારદશામાં અંધ બનેલો મનુષ્ય લગ્નના કોલ-કરારે ઉપર પાણી ફેરવે એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? લગ્નના હક્કો અને છૂટોનો દુરુપયોગ ન થાય તેની સંસારી જનોએ બહુજ સાવચેતી રાખવની છે, કારણ કે તેમ કરવું એ વ્યભિચારને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે.

શિષ્ય—લગ્ન સમયે દંપતી પરસ્પરમાં કેવા કોલ-કરાર કરે છે?

સૂરિ—[સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને જણા વિવાહને સમયે “ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણેનું આચરણ એક-બીજાને છોડીને કરીશું નહીં” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી જગતની સમક્ષ પરસ્પરનું પાણીગ્રહણ કરે છે.]

શિષ્ય—એ કરાર કિંવા પ્રતિજ્ઞા કેટલા માણસો સમજતા હશે?

સૂરિ—પ્રાયઃ તમામ માણસો સમજે છે. ખેદનો વિષય માત્ર એટલોજ છે કે પ્રતિજ્ઞાનો પહેલો ભાગ બહુ ઓછા મનુષ્યોને યાદ રહે છે. બાકી છેલ્લો ભાગ કે જેમાં “કામનું આચરણ એક બીજાને છોડીને કરીશું નહીં” એવો ભાવ રહેલો છે તે તો એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય પર્યંતના તમામ

૧૪૮

વિવેક વિલાસ.

પ્રાણીઓ સમજે છે, એટલુંજ નહીં પણ જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે ચીવટથી એ કરારને વળગી રહે છે.

શિષ્ય—આપનો એ કટાક્ષ યથાર્થ છે. **[લગ્ન માત્ર કામ લોગ અર્થે નહીં, પણ ધર્મ-અર્થની સિદ્ધિ અર્થે પણ છે એ વાત પ્રાયઃ ભૂલી જવામાં આવે છે.]** વ્યભિચારી મનુષ્યો તો એ છેલ્લા પદનો અર્થ પણ સમજતા હશે કે નહીં એ શંકા છે!

સૂરિ—જે સ્ત્રી કિંવા પુરૂષ વ્યભિચાર આદરે છે, તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે એ તો સ્પષ્ટજ છે; પરંતુ તેની સાથે વ્યભિચારી પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીનો અને વ્યભિચારી સ્ત્રી પોતાના પતિનો પણ એક રીતે ઘાત કરે છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી.

શિષ્ય—ખરૂં છે. દંપતીમાંથી એક જણ જ્યારે દુરાચારને માર્ગે વળે છે ત્યારે તે જો સ્ત્રી હોય તો તેના પતિને અને જો પતિ હોય તો તેની પત્નીને સ્વાભાવીક રીતેજ એવો આઘાત કરે છે કે જે આઘાતની અસહ્ય વેદના તેઓ જીંદગીભર ભૂલી શકતાં નથી અને કેટલીકવાર તો એ વેદનાજ મનુષ્યનું જીવન અંદરથી ફેલી ખાય છે અને તેને રીખાવી-રીખાવીને પ્રાણ રહિત કરી નાંખે છે.

સૂરિ—પતિ-પત્નીમાંથી એક જણ દુરાચારી બનતાં. સ્વર્ગ જેવા ગણાતા ગૃહસ સારમાં નર્કનો સંતાપ ઉતરે છે. ક્ષણિક સુખની લાલચે કલ્પવૃક્ષ સમા શીતળ તરવરના મૂળમાં સડો દાખલ કરવો એ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને ઉચિત નથી. પ્રકટ વ્યભિચારને લીધે અગ્રાર ત્રાસ અને દુઃખનું

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૪૯

વાદળ ઘેરાય એમાં તો કંઈ નવાઈજ નથી; પરંતુ પતિને પોતાની સ્ત્રી વ્યભિચારિણી હોવાની અને પત્નીને પોતાનો પતિ વ્યભિચારી હોવાની આશંકા આવતાં સુધામય સંસાર વિષમય બની જાય છે. કહેવાની ભતલબ એ છે કે લગ્નના પવિત્ર કોલનો ભંગ ન થાય તેની સ્ત્રી-પુરૂષ બહુ સખત સાવચેતી રાખવી જોઈએ. એટલુંજ બસ નથી, પણ તે સંબંધી શંકા લાવવાનું કારણ સુદ્ધાં ન મળે તેવા પ્રકારનો નિર્દોષ વ્યવહાર રાખવો જોઈએ.

[શિષ્ય-આપણામાં પ્રહ્લ્લચર્યની જે નવવાડો કહેવામાં આવી છે તેને જો યથોચિત માત્રામાં વળગી રહેવામાં આવે તો એવી આશંકાને સ્થાન ન મળે.

સૂરિ—આજકાલના સાહસિક યુવકો એવી આજ્ઞાઓને હસી કહાડે છે. તેનું પરિણામ પણ તેઓ હાથોહાથ મેળવે છે. દીનપ્રતિદીન વધતી જતી સ્વચ્છંદતાને લીધે પતિ-પત્નીઓ પરસ્પરમાં જેવો જોઈએ તેવો વિશ્વાસ ધરાવતા નથી. સૌ કોઈ પોતાના મનઃકલ્પિત ધોરણ પ્રમાણે અન્યને નીહાળે છે. જેવી દ્રષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ એ ન્યાય કંઈ છેક ખોટો નથી. તમારા મનમાં જો જ્ઞેમ અને આશંકા હોય તો તમે અન્યના વર્તનમાં પણ એ વસ્તુઓ જોયા વિના રહો નહીં. ઘણીવાર મૂળ વ્યાધિની છેક ગેરહજરીમાં વ્યાધિની આશંકા જ વ્યાધી કરતાં સહસ્રગણ્ય દુઃખદાયક કૃણ ઉપજાવે છે.

શિષ્ય—વ્યભિચારી સ્ત્રી-પુરૂષ પોતાનું પુન્ય શુભાવી દર્ધ માંડોમાંડે એક-બીજાના ઘાતક નીવડે છે, એ વાત બરાબર મારા

૧૫૦

વિવેક વિલાસ.

મગજમાં ઉતરી ગઈ છે. વ્યભિચારી મનુષ્યો પોતાના ક્ષણિક સુખની ખાતર મનુષ્યના પ્રાણને કેટલી હાનિ કરે છે તેનો આપે બહુ સારો જ્યાલ આપ્યો.

સૂરિ—હજી તેમાં બીજી પણ એક વાત વિચારવા જેવી છે. વ્યભિચારી સ્ત્રી પોતાના પતિને અને વ્યભિચારી પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીને મમલેદક આઘાત કરે છે એટલુંજ નહીં પણ એક સ્ત્રી પરપુરૂષની જોડે વ્યભિચાર કરે ત્યારે તે પરપુરૂષની પરણેલી સ્ત્રીની ઘાત કરનારી થાય છે અને એક પુરૂષ પરસ્ત્રીની જોડે વ્યભિચાર કરે ત્યારે પરસ્ત્રીના પતિનો ઘાત કરનાર થાય છે. આવી રીતે એક દુરાચાર કેટલા નિર્દોષ મનુષ્યોના માર્ગમાં કાંટા બીંછાવે છે તેનો તમે સહેલાઈથી જ્યાલ કરી શકશો.

શિષ્ય—તદુપરાંત વ્યભિચારી મનુષ્યો પોતાના પ્રાણ-બળની હાનિ કરે તે તો જૂદુંજ ?

સૂરિ—ઈંદ્રિયની તૃપ્તિ પાછળ દોડી મરી શીટનારા મનુષ્યોને એવો જ્યાલ આવતો નથી એજ આ સંસારની એક મ્હોટામાં મ્હોટી વિચિત્રતા છે. પ્રત્યક્ષ પરિણામ નિહાળવા છતાં તે તરફ ઉપેક્ષા કે વૈરાગ્ય ઉદ્ભવતો નથી એ ખરેખર દુર્ભાગ્યની વાર્તા છે. એક ઈંદ્રિયની તૃપ્તિ અર્થે જ્યારે મીન-મત્સ્ય આદિ પ્રાણીઓ પોતાના પ્રિય પ્રાણો ગુમાવી દે છે તો પછી પાંચ ઈંદ્રિયોની બળમાં ચોતરફથી ઘેરાએલા મનુષ્યની હાનીનું તો પૂછવુંજ શું ?

શિષ્ય—સ્ત્રીની માનસિક પ્રસન્નતા તેને કુમાર્ગે જતાં અટકાવે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. તે શું સત્ય છે ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૫૧

સૂરિ—લતારની અનૂપમ પ્રીતિ એજ સ્ત્રીને ખોટે માર્ગે જતાં અટકાવનાર અસરકારક ઉપાય છે. એજ સ્ત્રીની માનસીક પ્રસન્નતાનું મૂળ છે. એના જેવું સરળ અને ઉપયોગી સત્ય બીજું એક પણ નથી. સ્ત્રી—પુરૂષમાં જો અનન્ય પ્રેમભાવ હોય તો તેમનાં મનમાં વિશ્વાસઘાત કે પાપકર્મની શંકા સરખી પણ ન સ્કુરે. પુરૂષો જ્યારે પોતાની સ્ત્રીની અને સ્ત્રીઓ જ્યારે પોતાના પુરૂષોની ક્યારેક કરે ત્યારે ઘણું ખરું તેમાં ઉભયનો થોડો ઘણો દોષ રહેલો જ હોય એવું અનુમાન કહાડવામાં આવ્યું છે. અનન્ય પ્રેમ ભાવ હોય ત્યાં વિકલ્પ કે વિતર્કને સ્થાન નથી મળી શકતું. પ્રેમ એ અમૃતનો ઝરો છે. અમૃતનો ઝરો જ્યાં સુધી વહેતો હોય ત્યાં સુધી ગટરના મલીન ઝરાનું જળપાન કરવું, કેને ગમે? સંસારમાં સ્ત્રી—પુરૂષો હાથે કરીને શંકા અને અવિશ્વાસને લીધે એ પ્રેમસુધાના પ્રવાહને ખાળી દે છે. પરીણામે તેમને જીવન-પર્યંત રીખાવું પડે છે.

શિષ્ય—સ્ત્રીની આસપાસ તેના રક્ષણને અર્થે દાસીઓ વિગેરે રાખવાથી કંઈ લાભ ખરો ?

સૂરિ—દાસ-દાસીઓ મ્હોટે ભાગે એવાં કુત્સિત ચરિત્ર-વાળાં અને હલકી જોતીનાં હોય છે કે તેમનાં સહવાસમાં કુલીન કુળ વધુઓ પણ પોતાના વંશાનુગત ટેક-નેકને સાચવી શકતી નથી. ઘણેખરે દાસ-દાસીઓ જ અનીતિનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. કારણકે તેમાંજ તેઓ પોતાની સંપૂર્ણ સ્વાર્થસિદ્ધિ સમજતાં હોય છે. વળી દાસ-દાસીઓની બહુલતાને લીધે સ્ત્રી-જાતિની સ્વાભાવિક

૧૫૨

વિવેક વિલાસ.

પરિશ્રમશીલતા ખીલવા પામતી નથી. અવકાશમાં અને આરામમાં ટેવાયેલું મન અનેક જાતનાં તર્ક-વિતર્ક કરી પોતાના સ્વાસ્થ્યની બરબાદી કરે છે. જોઈએ તે કરતાં અધિક દાસ-દાસીઓ રાખવાં એ પોતાની મેળે આધી-વ્યાધી-ઉપાધીને આમંત્રણ આપવા જેવું છે. દરેક મનુષ્યે-પછી તે પુરૂષ હોય કે સ્ત્રી તેણે પોતાની જરૂરીયાતો બનતાં સુધી પોતાની મેળે જ પુરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે પ્રજામાંથી પરિશ્રમ કરવાની ટેવ ચાલી જાય છે તે પ્રજા એવી સુખશીલ અને વૈભવી બની જાય છે કે તેની સ્થિતિ એક વૃદ્ધ અને અશક્ત રોગી મનુષ્ય કરતાં કોઈ રોતે ચડીયાતી રહેતી નથી.

શિષ્ય-સ્ત્રી પ્રસન્નતા પામે એવો કોઈ રાજમાર્ગ હશે ?

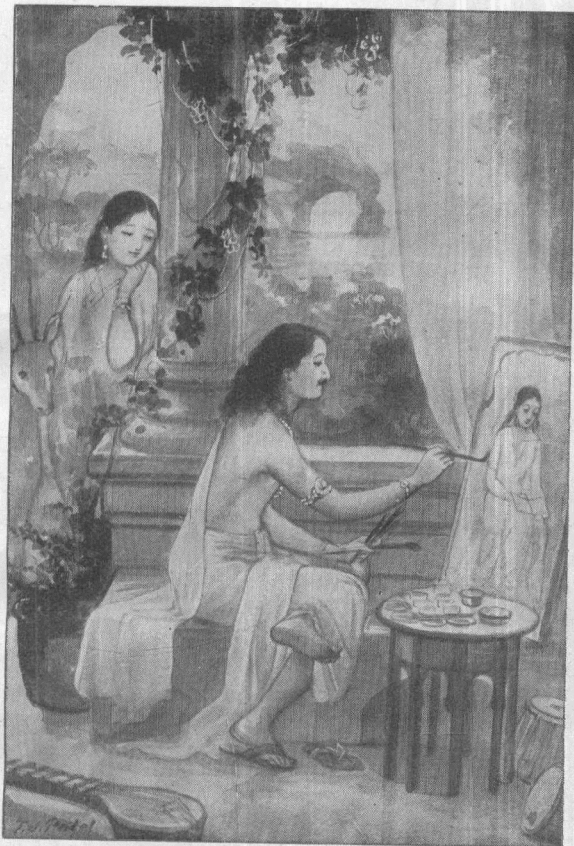
સૂરિ-સ્ત્રી જાતીના વયના લેહને અનુલક્ષી મુખ્યત્વે ચાર-લેહ પાડવામાં આવ્યા છે (૧) બાળા (૨) તરૂણી (૩) પ્રૌઢા અને (૪) વૃદ્ધા.

શિષ્ય-તે લેહો કેવી રીતે સમજવા ?

સૂરિ-સ્ત્રી સોળ વર્ષની થાય ત્યાંસુધી બાળા કહેવાય, ત્રીસ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી તરૂણી કહેવાય, પચાસ વર્ષની થાય ત્યાં સુધી મધ્ય વયની પ્રૌઢા કહેવાય અને તે પછી વૃદ્ધા કહેવાય છે.

શિષ્ય-ત્યારે તેમની પ્રસન્નતા-પ્રાપ્તિનો માર્ગ પણ બિન્નબિન્ન હશે ?

સૂરિ-બાળા, યોગ્ય અવસરે આપેલાં રમકડાં, સારાં ફળ-ફુલ તથા સુખડી આદિથી પ્રસન્ન થાય છે. તરૂણી અવસ્થામાં

वदति मधुरवार्णी दीर्घनेत्रोऽति भीरु-
श्रपलमतिसुदेहः शीघ्रवेगो मृगोयम् ।

* * * *

दान देत अभ्यागत हि परतिय रतिसों भति डरत,
मोहन मृगसे पुरुषकी जगा प्रशंसा को करत.

विवेकविलास.

चित्रिणी.

श्यामा पद्ममुखी कुरङ्गनयना क्षामोदरी वत्सला,
 संगीतागमवेदिनी वरतनुस्तुङ्गस्तनी शिल्पिनी ।
 बाह्यालापरता मतङ्गजगतिः सत्कुंकुमार्द्रस्तनी,
 मत्तेयं कवि माधवेन कथिता चित्रोपमा चित्रिणी ॥

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૫૩

આવેલી સ્ત્રી સારાં વસ્ત્રો તથા આભૂષણોથી પ્રસન્ન થાય છે. મધ્યમ વયની પ્રૌઢ સ્ત્રી રતિકિડા વિષયક કુશળતાથી પ્રસન્ન થાય છે. અને વૃદ્ધ સ્ત્રી મીઠાં વચનો તથા આદર સત્કારથી પ્રસન્ન થાય છે.

શિષ્ય—બાહ્ય રૂપ રંગ અને ગંધ ઉપરથી સ્ત્રી—જાતિના ચોક્કસ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે, એ શું સત્ય છે ?

સૂરિ—પદ્મિની, ચિત્રિણી, શંખિની, અને હસ્તિની એમ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. વિચક્ષણ પુરૂષો ઇષ્ટ ઉપાયો અને વિધાનોથી તેમની પ્રસન્નતા મેળવે છે.

શિષ્ય—પદ્મિની વિગેરેનાં લક્ષણો કેવાં હોય ?

સૂરિ—પદ્મિનીના અંગમાંથી કમળ સરખી સુગંધ નીકળે છે, હસ્તિની સ્ત્રીનો ગંધ મધ જેવો હોય છે, ચિત્રિણીનો ઉગ્ર અને શંખિનીનો ખારો હોય છે. હસ્તિની સ્ત્રીની સાથળ, ચિત્રિણીની કેડ, શંખિનીના પગ, અને પદ્મિનીનું મુખ સુંદર હોય છે. વાળ ઉપરથી પણ એ ભેદો કળી શકાય છે. હસ્તિની સ્ત્રીના કેશ ઝીણા, ચિત્રિણીના વાંકા, શંખિનીના લાંબા અને પદ્મિનીના નિખિડ—ભરગચ્ચ હોય છે.

શિષ્ય—વિલાસી પુરૂષો કામિનીઓને તત્કાળમાં વશી-ભૂત કરી શકે છે, તેનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—તેઓ જે દિશાની પોતાની નાસિકા વહેતી હોય તે તરફ કામિનીને આસન ઉપર અથવા શય્યા પર બેસાડે છે. આમ કરવાથી તે ઉન્મત્ત કામિનીઓ તત્કાળમાંજ વશીભૂત થઈ જાય છે.

શિષ્ય—એનું રહસ્ય શું હશે ?

૧૫૪

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—કામ એ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે એ તો તમે જાણતા હશે. સ્પર્શેન્દ્રિયની વાસના જીવને કંઈ આજ-કાલની નથી. જીવ જ્યારે એકેન્દ્ર્યમાં હતો ત્યારે પણ સ્પર્શેન્દ્રિયની લાલસા તો રહેલીજ હતી—મતલબ કે અનાદિ કાળથી સ્પર્શેન્દ્રિયની લાલસા પ્રાણી માત્રને અનુકુળ—પ્રતિકુળ એવી પીડા આપતી રહી છે. શ્વાસનો સ્પર્શ એ પણ એક ભૌતિક સ્પર્શ છે. વાયુને જો કે આપણે જોઈ શકતા નથી, પરંતુ તેના સ્પર્શનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. પુરૂષની નાસિકામાંથી નીકળતો ઉષ્ણ શ્વાસ કામિની—ઉપર કોમળ—પ્રચ્છન્ન સ્પર્શનું કામ કરે છે. વળી સુખાસન અને શય્યા એ પણ કામોત્તેજક સામગ્રી છે. આવા સંયોગોમાં સંયમ વિનાની કામોન્મત્ત કામિની વિલાસી પુરૂષ કટાક્ષને લોગ થઈ પડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

શિષ્ય—સ્ત્રીઓ જો અણધરતી છૂટ મેળવી સ્વચ્છંદી પુરૂષોના પરિચયમાં આવે તો તેમની પવિત્રતા કેટલી જોખમમાં આવી પડે તેનો ખ્યાલ આપે કહેલી વિગત ઉપરથી આવી શકે છે. બનતાં સુધી પરપુરૂષની સાથે વધારે પડતી છૂટ નહીં લેવાનું જે ફરમાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રાયઃ આવા કારણોનેજ આભારી હશે એમ હું હવે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકું છું. આપે જે અનુકુળ પીડા અને પ્રતિકુળ પીડાનો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો તેનો આશય ખરાબર ન સમજાયો.

સૂરિ—આપણે જેને સાંસારિક સુખો કહીએ છીએ તે વસ્તુતઃ એક પ્રકારની પીડા રૂપજ હોય છે. જામથી આપણે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૫૫

તેને સુખ માની બેસીએ છીએ. દાખલા તરીકે કોઈ પણ એક પ્રકારની વિષય વાસના જ્યારે આપણા ઉપર કાબુ મેળવે છે ત્યારે તે વિષયની તૃપ્તિ અર્થે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને વિષય-વાસનાના વેગને ઉપશાંત કરવામાં સુખનું આરોપણ કરીએ છીએ. યથાર્થ દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો વિષય-વાસના એક પ્રકારની પીડા હતી, પરંતુ તે આપણા મનને અનુકૂળ એટલે આપણે તેમાં સુખનું આરોપણ કર્યું. મતલબ કે તે સુખ ભ્રાંતિજન્ય હતું. યથાર્થમાં તો તે પીડા જ છે.

શિષ્ય—વિષય ઉપર સંયમ રાખવાની કોઈ યુક્તિ દર્શાવશો ?

સૂરિ—મનને બુદ્ધિમાન પુરૂષોએ મર્કટની ઉપમા આપી છે. મન જે સંયમમાં આવી જાય તો પછી વિષય રૂપી રાક્ષસોનું બહુ જોર ચાલતું નથી. મર્કટ જેવી રીતે વૃક્ષની એક ડાળી ઉપરથી બીજી ડાળી ઉપર નિરંતર કૂદતું રહે છે તેવી રીતે મન એક વિષયને ત્યજી બીજા વિષય ઉપર કૂદા કૂદ કર્યા કરે છે. મર્કટને જે યોગ્ય ખાંધનથી ખાંધી લેવામાં આવે તો તેનો વેગ ઘણો ન્યૂન થઈ જાય. મનને પણ એવી જ રીતે જ્ઞાન વિચાર અથવા સત્સમાગમ રૂપી રસીથી ખાંધી લેવું જોઈએ.

શિષ્ય—મનને વશ કરવાથી કામવિકાર ઉપર અસર થાય ખરી ?

સૂરિ—મન એજ કામ વિકારમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. તમે જોઈ શકશો કે ઉદ્યોગ અને તપશ્ચર્યામાં રોકાએલું મન

૩૬૫

૧૫૬

વિવેકવિવાસ.

કામવિકારની પરવા કરતું નથી. અવકાશ, પ્રમાદ અને વિલાસમય વાતાવરણ જ મનને કામવિકાર લાણી ખેંચી જાય છે. મનુષ્ય જો પોતાના મનને પ્રમાદગ્રસ્ત બનવા ન દે તો પછી કામ વિકારનો ભય અદૃશ્ય થઈ જાય એમ કહેવાની જરૂર નથી. કામતું બીજું નામ મનસિજ છે—બીજા શબ્દોમાં કહું તો મનો યત્ર સ્મરસ્તત્ર—અર્થાત મનની સાથે કામદેવ રહેલોજ છે. મનમાંથી જ કામનો જન્મ થાય છે. વિષય ઉપર સંયમ મેળવવાની જો તમે અંતઃકરણ પૂર્વક અભિલાષા રાખતા હો તો મનને વેગ રહિત બનાવી દેવું—બીજા પવિત્ર-ધર્મ કાર્યોમાં સંલગ્ન કરી રાખવું. એ સિવાય બીજી એક પણ કીંમતી યુક્તિ નથી. યોગી અને ધ્યાની પુરૂષો એજ યુક્તિ અજમાવી કૃતાર્થ થાય છે. સંસારી જનોએ પણ એ યુક્તિનો યથાશક્તિ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—આપે કહ્યું હતું કે લગ્નવિધિમાં પગલે પગલે અંકુશ મુકવામાં આવ્યો છે, તે કેવી રીતે ?

સૂરિ—પ્રથમ અંકુશ તો એજ કે જ્યાં સુધી પુરૂષ એ છામાં એછા પચીસ વર્ષની ઉંમરનો ન થાય અને કન્યા ૧૬ વર્ષની ન થાય ત્યાં સુધી તેમને લગ્ન કરવાનો અધિકાર મળી શકતો નથી. આજકાલ એ અંકુશની છેક અવગણના કરવામાં આવે છે. તેથી પ્રભુ પણ કેવી કંગાળ-નિઃસત્વ અને શુદ્ધામ બને છે તે આપણે આજે પ્રત્યક્ષ નીહાણીએ છીએ. સ્ત્રી-પુરૂષ જો યોગ્ય ઉંમરના થયા પછી લગ્નગ્રંથીથી જોડાય તો તેમની સંતતી પણ વીર્ય-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૫૭

વાન—બુદ્ધિમાન અને સમર્થ બને. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસમાં એવા સેંકડો દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે. જ્યાં સુધી આપણે એ દ્રષ્ટાંતોને નહીં અનુસરીએ ત્યાં સુધી આપણો પ્રબળકીય ઉદ્ધાર કદી પણ થવાનો નથી એ વાત નોંધી રાખવા જેવી છે.

શિષ્ય—એવા અંકુશનો ઉદ્દેશ શું હશે ?

સૂરિ—કારણ કે એ ઉમરે સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભય પરિપક્વ વીર્યના હોય છે. તેથી પુત્ર પણ એવા ઉત્પન્ન થાય છે કે જે આયુષ્ય, બળ અને અંગ રચનામાં કોઇથી ઉતરતા નથી. આર્યાવર્તમાં પ્રથમ બાળકોને ૨૫ વર્ષની વય થતાં સુધી ગુરૂ આશ્રમમાં રહી વિદ્યાભ્યાસની સાથે મન સંયમ કરવો પડતો હતો. ગુરૂકૂળમાંથી પાછા ફર્યા પછી જ તેઓ લગ્નને યોગ્ય ગણાતા. આપણે ઇતિહાસમાં પૂર્વજોની કીર્તિના અને વીરતાનાં જે યશોગાનો સાંભળીએ છીએ તે સર્વથા એ મનઃસંયમ અને અભ્યાસનેજ આભારી હતા. આજે લગ્નના નામે જે ઢીંગલા-ઢીંગલીના વિવાહ કરવામાં આવે છે તેને કેવળ પ્રહસન સિવાય બીજું શું કદી શકાય ?

શિષ્ય—એ અંકુશની અવગણના કરવાથી શી હાની થાય તે સ્કુટપણે જણાવશો ?

સૂરિ—શબ્દો દ્વારા તેનું વર્ણન કરવા કરતાં આજનાં અસ્થી-ચર્મસાર બાળક બાળિકાઓને અવલોકવાની લગ્નના પ્રથમ-મૂળભૂત નિયમની અવગણના કરવાથી શી હાની થાય છે તે નજરો-નજર જોઈ શકશો. હાથકંકણને આરસીની જરૂર

૧૫૮

વિવેક વિદાસ.

રહેતી નથી. [જે પૂર્વજો એકવાર પોતાના ચરણથી ધર-
ણીને પણ ધમધમાવતા હતા, જેમની હાકથી મેઘના ગર્જા પણ
ગળી જતા હતા અને જેમના જુ હોપ માત્રથી દેવદેવીઓ પ્રક-
પાયમાન થતા હતા તે પૂર્વજોના સંતાનોની આજે આવી કંગાળ
દશા થવામાં જો કોઈ કારણ હોય તો તે અયોગ્ય વયમાં થતા
લગ્નો સિવાય બીજી કંઈ નથી.] ટુંકમાં કહું તો બાળલગ્નને લીધે
સંતતી અદ્ય આયુષ્યવાળી, નિર્ભય, દારેદ્રી અને કુષ્ટ પ્રમુખ
રોગવાળી કિંવા અપંગ બને છે.

શિષ્ય—ઘણી સ્ત્રીઓ ગર્ભાશયના દર્દોથી પીડાતી
જોવામાં આવે છે તેનું પણ એજ કારણ હશે !

સૂરિ—એ વિષય જો કે વૈદ્યકને લગતો છે, તો પણ
એટલું તો સામન્ય બુદ્ધિની મદદથી પણ સમજી શકાય છે કે
બાળલગ્નથી જે ગર્ભ રહે છે. તે પ્રાયઃ ગર્ભાવસ્થામાં જ નાશ
પામે છે અને તેથી કરીને ગર્ભ ધારણ કરનારા અને તેને સહાય
કરનારા અવયવો પણ વિવિધ રોગોનાં ભોગ થઈ પડે છે.

શિષ્ય—સખળ માત-પિતા પોતાની મરજી માફકના
બાળકો પેદા કરી શકે છે, એ વાત શું સત્ય છે ?

સૂરિ—એ વાત અક્ષરશઃ સત્ય છે. [ભાવનાબળ એક
એવું અસાધારણ અને દૈવીબળ છે કે તેની સહાયથી મનુષ્ય પો-
તાની ઇચ્છાનુકુલ રૂળ અનાયાસે મેળવી શકે છે. ભાવનાનું બળ
એક પ્રકારનું યોગબળજ છે એમ કહું તો પણ અતિશયોક્તિ
નથી.] સ્ત્રી-પુરૂષ જો પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અને પવિત્ર ભાવનાવાળા
હોય તો તેમની સંતતી પણ પ્રસન્નતા અને પવિત્રતાથી પરિપૂર્ણ
થાય એમાં લેશ માત્ર શંકા નથી.]

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૫૯

શિષ્ય—એ રહસ્ય જરા વિસ્તારથી સમજાવશો.

સૂરિ—જેવી રીતે માત-પિતાના બળ-વીર્યની અસર ગર્ભ ઉપર થાય છે તેવીજ રીતે માત-પિતાની ભાવના પણ ગર્ભ ઉપર ઘણી અદ્ભુત અસર કરે છે. મનુષ્ય પાંચ ભૂતનું બનેલું પુતળું માત્રજ નથી. તેનામાં વિચારનું કિંવા ભાવનાનું એક એવું સ્વર્ગીય અને અપ્રતિહત બળ રહેલું છે કે તે બળના પ્રતાપે યોગીઓ અસંભવિત ઘટનાઓ ઘટાવી શકે છે. આવા અલૌકિક ભાવનાબળની અસર ગર્ભ ઉપર થાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. એટલા માટે શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરૂષે પ્રસન્નચિત્તથી એકાંતમાં સ્ત્રી સેવવી. કારણ કે તે સમયે પિતાનું જેવું મન હોય તેવી સંતતી થાય છે.

શિષ્ય—અર્થાત્ પુરૂષ અથવા સ્ત્રી ઈચ્છાનુસાર કામભોગ કરી શકે એનો નિષેધ થઈ જ ગયો. કારણ કે માત્ર કામ-વાસનાથી પ્રેરાયેલો મનુષ્ય પોતાના તન-મનને પવિત્ર-નિર્મળ કે પ્રસન્ન રાખી શકતો નથી. તેથી તેને સારી સંતતી ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

સૂરિ—આ સ્થળે લગ્નનો બીજો નિયમ પણ યાદ રાખવો જોઈએ ?

શિષ્ય—તેજ આ ઘણો ચાલુ વિષય હતો. હવે તેજ બાબત ઉપરજ પ્રકાશ નાખો.

સૂરિ—પુત્રાર્થ મેવ સંભોગઃ અર્થાત્ પુત્રને અર્થેજ સંભોગ કરવાનો દંપતીને અધિકાર છે. તે સિવાય પાશવ-

૧૬૦

વિવેક વિલાસ.

વાસનાથી પ્રેરાઈ વિષય સેવન કરવું એ પોતાની મેળે પશુત્વને
ઢોરી લેવા જેવું છે. પુત્રને અર્થેજ લગ્ન કરવામાં આવે છે
એવો વિવાહ વખતે સ્ત્રી-પુરુષ પરસ્પરને કોલ આપે છે. જેઓ
એ પ્રતિજ્ઞાનું વિસ્મરણ કરે તેઓ પ્રતિજ્ઞા લંગનું પણ પાપ
ઢોરે છે એમ કેમ ન કહેવાય ? પુત્રને અર્થેજ સંલોગનો અધિકાર
છે, એમ કહેવાની ભતલબ એવી નથી કે ગમે તેવાં રોગી અને
ભીડ પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાં માટે સંલોગ વિહિતકર્મ છે. [પુત્રનો
અર્થ અહીં સખળ, આયુષ્ય માન અને વીર્યવાન એવો લેવાનો
છે] બાકી અપંગ, લૂલા-લંગડા, કાણાં-ખેડરાં બાળકો તો ભીખા-
રીઓ અને નર પશુઓ પણ પેદા કરી શકે છે. પરંતુ તેથી તે-
ઓ અધિકારનો સદુપયોગ કરે છે એમ ન ગણી શકાય ?

શિષ્ય—પુત્રોત્પત્તિ માટેજ વિષય સેવન છે એ વાત મારા
લક્ષમાં આવી, તે સંબંધી બીજા ઉપ-નિયમો પણ હશે !

સૂત્રિ—સ્ત્રી જ્યારે પુષ્પવતી અર્થાત્ ઋતુવંતી થાય અને
ચોથે દીવસે એકાંતમાં સ્નાન કરી, પર પુરુષનું સુખ જોયા વિના
પવિત્રપણે રહે ત્યારેજ ઉત્તમ પુરુષો તેને સેવવા યોગ્ય માને
છે. ઉત્તમ લક્ષ વિનાનો કામવિકાર હલકા-વ્યસની અને વ્યભિ-
ચારી મનુષ્યોનેજ હોય છે. એવો વિકાર ધર્મ તથા ધન ઉભયનો
નાશ કરે છે. એટલા માટે ધર્મ તથા ધનનો નાશ ન થાય
એવી રીતે સ્ત્રી-સેવન કરવું એજ સુર ગૃહસ્થને ઉચિત છે.

શિષ્ય—વિલક્ષ કામ વિકારથી ધર્મનો તો નાશ થાય
જ, કારણ કે જ્યાં અધર્મ કિંવા પ્રતિજ્ઞાલંગનું પાપ હોય ત્યાં

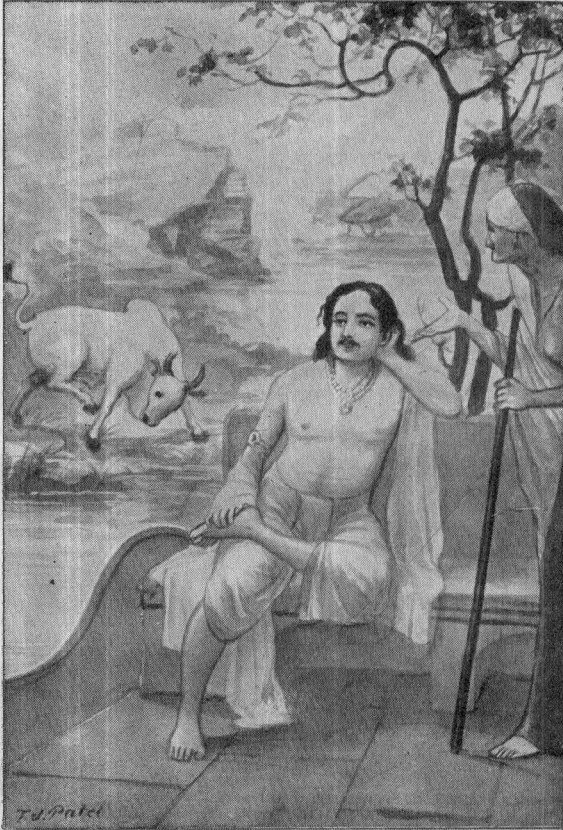

दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुंदरी या,
 कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता ।
 रेखात्रयेण च विभूषितकंठदेशा,
 संभोगकेलिरसिका किल शंखिनी सा ॥

(रतिमंजरी.)

लक्ष्मी आर्ट, भायखळा, मुंबई.

For Private And Personal

बहुगुणबहुबन्धः शीघ्रकामो नतांगः ।

सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषो नाः ॥

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૬૧

ધર્મ રહીજ ન શકે, પરંતુ ધનનો નાશ કેવી રીતે થાય તે સમજવું જોઈએ ?

સૂરિ—કામવિકારના પંજામાં સપડાયેલા મનુષ્યો ધન અને અધીકારને શુભાવી રસ્તાના ભીખારી બની કેવી અધમ દશામાં પોતાનું જીવન પુરું કરે છે તેના એક-બે નહીં પણ સેંકડો દાખલાઓ આ સંસારમાં મળી રહેશે. ભલભલા બુદ્ધિમાન અને ધનવાન મનુષ્યો પણ આ વ્યસનની જાળમાં સપડાયા પછી પોતાની બુદ્ધિ અને સંપત્તિ શુભાવી દયાપાત્ર સ્થિતિમાં આવી પડે છે. પરસ્ત્રી ઉપર સહેજ કુદ્રષ્ટિ કરવાથી રાવણ જેવા માન્યાતાઓની સંપદ પણ ધૂળમાં મળી ગઈ; એ વાત કોણ નથી જાણતું ? તો પછી પામર મનુષ્યોનું તો કહેવું જ શું ?

શિષ્ય—આપ તેને વ્યસન કહો છો ?

સૂરિ—વ્યસન એટલે બાંધન-જાળ. કામ વિકાર જ્યારે વ્યસન રૂપે પરિણમે ત્યારે પછી કામી પુરુષને પોતાની અવનતિ કે ખરબાદીનું લેશ પણ લક્ષ રહેતું નથી. જેવી રીતે જીગાર અને મદ્ય-માંસના વ્યસનીઓ પ્રાણજતાં સુધી તેના પંજામાંથી છટકી શકતા નથી, તેવીજ રીતે કામવિકારના પ્રબળ ક્રાંસામાં સપડાયા પછી બુદ્ધિમાન ગણાતા મનુષ્યો પણ છતી આંખે આંધળા બની જાય છે. ખરેખર કામાંધ મનુષ્યોની દશા બહુ દયાજનક હોય છે ! એ વિકાર વ્યસનરૂપે ન પરિણમે એટલા

૧૬૨

વિવેકવિલાસ.

માટે કંઈણાવાન આચાર્યોએ કેટલાખધા અંકુશો મૂક્યા છે ! પ્રથમતો એજ કે ચોક્કસ વય ન થાય ત્યાં સુધી લગ્ન ન થઈ શકે, બીજું સ્ત્રી ઋતુમંતી થઈ સ્નાનાદિથી પવિત્ર ન બને ત્યાં સુધી તે સેવવા યોગ્ય ન ગણી શકાય, ત્રીજું એ કે પુત્રને અર્થેજ સ્ત્રી-સંભોગની મર્યાદા સાચવવી જોઈએ. તે ઉપરાંત બીજા એવા ઘણા નિયમો છે.

શિષ્ય—હું તેજ નિયમો જાણુવા માગું છું.

સૂરિ—જે સ્ત્રી જવરવાળી હોય, નૃત્ય કરવાથી જેના અંગોપાંગો શ્રમિત થઈ ગયા હોય, ચાલવાથી થાકી ગયેલી હોય છ માસનો ગર્ભ ઉદરમાં હોય, પ્રસૂતિ થયાને એકજ માસ થયો હોય, એવી સ્ત્રી ભોગવવા યોગ્ય નથી રહેતી. તે ઉપરાંત કેટલાક આચાર્યોનો એવો પણ મત છે કે જ્યાં સુધી બાળક સ્તનપાન કરતું હોય ત્યાં સુધી તે સ્ત્રી કામભોગને યોગ્ય ગણાતી નથી.

શિષ્ય—સ્ત્રીને માટે નિયમો કહ્યા તેમ પુરૂષોને માટે પણ હશે જ !

સૂરિ—પુરૂષે પુત્રોત્પત્તિ માટેજ વિષયસેવન કરવાનું છે એ વાત ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવાની છે. તે ઉપરાંત પુરૂષે જે દિવસે ભારે ભોજન ન કર્યું હોય, તૃષા-ક્ષુધાદિની વેદના અંગમાં લવલેશ પણ ન હોય, સ્નાનાદિથી પરવારી અંગે અંદન કેસર આદિનું વિલેપન કર્યું હોય અને હૃદયમાં પ્રીતિ તથા સ્નેહની ઉર્મીઓ ઉછળતી હોય તો જ તે સ્ત્રીને ભોગવી શકે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૬૩

શિષ્ય—સ્ત્રી-સમાગમ પૂર્વે વિલાસના દ્રવ્યોની કોઈ કોઈ અંશમાં અત્યાવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તેનો શું હેતુ હશે ?

સૂરિ—વિલાસનાં દ્રવ્યો કામોત્તેજક હોવાથી તેની આવશ્યકતા બતાવવામાં આવે એમાં કંઈ નવીનતા નથી. વિલાસનાં વચનો વાસનાને ઉત્તેજવામાં સૌથી અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. શૃંગારી પુરૂષો દક્ષિણ નાસિકા વહેતી હોય ત્યારે વિલાસના વચનો પૂર્વક સ્ત્રીને કામ વિકાર ઉપજાવી સ્ત્રી-ધંદ્રિયના કમળાકાર મૂળ પ્રદેશમાં વીર્ય સમકાળે મિશ્ર થાય તેવી રીતે પુત્રને અર્થે સંલોગ કરે છે. પુત્રીની ધંધાવાળા પુરૂષો ડાબી નાસિકા વહેતી હોય ત્યારે ઉપર કંઈ તે પ્રમાણે કરે છે.

શિષ્ય—તે તો ઠીક. પણ વિલાસનાં દ્રવ્યો અને વચનોની જરૂર શી ? કામવિકાર તો કુદરતી રીતે જ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો હોય છે !

સૂરિ—તમારા એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એક બહુજ અગત્યની વાત પ્રકટ કયા વિના ચાલતું નથી. કામવિકાર પ્રાણીમાત્રમાં પ્રત્યેક ક્ષણે વર્તમાન હોવોજ જોઈએ એમ માનવું એ હદ ઉપરાંતની અજ્ઞાનતા છે. જેઓ વિવેકી અને સંયમવાળા હોય છે તેઓ લોકોત્તર ચિંતન અને અધ્યયનમાં દત્તચિત્ત રહેતા હોવાથી એ વિકારનું બળ ઘણું અંશે ન્યુન થઈ જાય છે, તેમને તે વિકાર એક વ્યસનની પેઠે પીડા આપતો નથી. વ્યસની પુરૂષોની દશા તો તેથી છેક ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. તેમના મનમાં તો ખાતા-પીતા સૂતા-ઁસતા અને વેપાર-ઉદ્યોગ

૧૬૪

વિવેક વિલાસ.

કરતા એ કામાગ્ની ધુંધવાતો જ રહેતો હોય છે. એવો કામવિકાર ધર્મનો અને ધનનો નાશ કરે છે; એમ હું અગાઉ જણાવી ગયો છું. હવે સંયમી પુરૂષોની વાત કરીએ. તેઓના હૃદય-મનમાં પ્રાયઃ જનહિત અને આત્મહિતના દૈવી વિચારો નિરંતર ઘોળાયા કરતા હોય છે—અલબત્ત, તેઓ યથાર્થયોગી કે મુનિની દશા કરતાં ઘણી નીચેની પંક્તિએ હોય છે; તોપણ તેમનું સંસારી ધોરણ પામર મનુષ્યો કરતાં ઉચ્ચ કોટીનું હોય છે. અર્થાત્ તેઓ ષડ્શરિપુઓ ઉપર સંયમ મેળવવામાં પ્રયત્નશીલ હોય છે. સ્થિતિ આવી છતાં પુત્રોત્પત્તિની ફરજ કિંવા વંશરક્ષાની પ્રવૃત્તિ તેમને કામવિકારને શરણે જવાની પ્રેરણા કરે છે. અંતરથી તેઓ સંયમી હોય તો પણ તેમને તે શરણ લેવું પડે છે. આવા સંયોગોમાં તેઓ વિલાસી દ્રવ્યો અને વચનોની સહાય લે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. કારણકે જો તેઓ આવી ઉત્તેજક સામગ્રીની મદદ ન લે તો ઉપશાંત થયેલા વિકારો સ્ફુરાયમાન થાય નહીં. કહેવાની મતલબ એવી છે કે વિવેકી અને સંયમારાધના કરવા તત્પર એવાં સ્ત્રી-પુરૂષોને વિલાસની સામગ્રી સેવ્યા વિના ચાલે નહીં. બાકી કામપીડિત સ્ત્રી-પુરૂષોને માટે તો તેની કશી જરૂર નથી. તેમને માટે એવી સામગ્રી ઉલ્લટું બળતામાં ઘી હોમવા બરાબર થાય છે.

શિષ્ય—વિકારનું સેવન કરવું અને વળી સંયમ સેવવો એ કેમ બને ?

સૂરિ—સંસારી જનોએ આ વાત ખાસ કરીને સમજ લેવી જોઈએ. સંસારનો મોટો ભાગ એમજ માની બેઠો હોય

સૂરિ શિષ્ય મંવાદ

૧૬૫

છે કે વિષય સેવન અને સંયમને પરસ્પરમાં કંઈજ સંબંધ નથી હોતો. ખરું કહીએ તો સંયમી નર-નારીઓ વિષયને જોટલું સૌંદર્ય આરોપી શકે છે તેમાંનું લેશમાત્ર પણ વિષયી નર-નારીઓ આરોપી શકતા નથી. એક ઉદાહરણ લેવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. ધારો કે એક ખરેખર ક્ષત્રીયની નજરો-નજર કોઈ એક નરાધમ નિર્બળ પ્રાણી ઉપર જીલ્મ ગુબ્બરી રહ્યો છે ! સ્વાભાવિક રીતેજ આવા પ્રસંગે ક્ષત્રીયનું લોહી ઉકળી આવ્યા વિના ન રહે ! સામે નરાધમ પણ જો પ્રબળ શક્તિવાંત હોય તો યુદ્ધ અનિવાર્ય થઈ પડે ! યુદ્ધમાં જો પેલો ક્ષત્રીય પુરૂષ એકમાત્ર ક્રોધના વિકારથીજ પ્રેરાયેલો હોય તો તે પેલા અબળ પ્રાણીને બહુ ઉપયોગી ન થાય; પરંતુ તેની યુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં અબળ રક્ષણ અને કર્તવ્ય પ્રેમ પણ નવું દૈવીબળ પ્રેરી રહ્યા હોય છે. ક્રોધ તો ત્યાં ગૌણપણેજ વર્તીતો હોય છે. તેવીજ રીતે કામવિકારના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું.

શિષ્ય—હજી એ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ કરો એમ ઇચ્છુ છું.

સૂરિ—[વિષયી મનુષ્યોનાં અંતઃકરણો જ નિરંતર કામાગ્નિથી સળગતા રહે છે. તેઓ એ અદૃશ્ય અગ્નિમાં પોતાના તન-મન-ધનની આહૂતી આપે છે એટલુંજ નહીં પણ તેની સાથે ધર્મ, નીતિ અને મનુષ્યત્વને પણ ભસ્મીભૂત કરી દે છે.] મયાંદાશીલ મનુષ્યોની સ્થિતિ તેથી છેક ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. આપણે વિલાસના દ્રવ્યો અને વચનો વિષે વાર્તાલાપ કરતા હતા અને એજ આપણો ચાલુ વિષય છે

૧૬૬

વિવેક વિલાસ.

એ વાત તમે ભૂલી નહીં ગયા હો. હવે, જેઓ ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેવા છતાં લૌકિક અને પારલૌકિક કર્તવ્ય કર્મમાં દિન-રાત મશગુલ રહ્યા કરતા હોય, જેમની ચિત્તવૃત્તિ પોતાની ઐહિક ઉન્નતી સાથે ધર્મ અને રાષ્ટ્રના હિતસાધનમાં પણ પ્રવર્ત્યા કરતી હોય તેમના મનમાં અકસ્માત્ વિકારની જાગૃતી કેવી રીતે થઈ શકે ? વિલાસના દ્રવ્યો અને શૃંગાર યુક્ત વચનોની તે સ્થળે આવશ્યકતા પ્રતીત થાય છે.

શિષ્ય—આ બધી કલ્પનાઓ આપે ઉપજાવી કહાડી હોય તેમ જણાય છે. સંસારમાં રહેવું અને વળી અવિકારી રહેવું એ તે બંનેજ કેમ ?

સૂરિ—પરેપરે કાળ ધર્મની પણ બલિહારી છે ! આજે જે વાત તમને કાલ્પનિક અને અસંભવિત જેવી જણાય છે તેજ વાત આ પવિત્ર આર્યાવર્તમાં એક કાળે સર્વ સ્થળે પ્રચલિત અને સ્વાભાવિક હતી, આજ પુરાતન ધર્મભૂમિમાં એક કાળે ગૃહસ્થો પણ સંયમીના જેટલુંજ ત્યાગ-સંયમ બળ દર્શાવતા હતા. અને એનાજ પરિણામે મહાન મહારથીઓ અને કર્મવીરોના પરાક્રમે જોઈ દેવો પણ ચકિત થઈ જતા હતા. ભારત વર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સૂક્ષ્મતાથી અવલોકશે તો તમને ખાત્રી થશે કે સંયમી માત-પિતાના સંતાનો વડે આ ભૂમિ એક કાળે ઉભરાતી હતી, જગતની સર્વ સંપત્તિ તેના ચરણોમાં આજોટતી હતી; પરન્તુ એ કાળ જ્યારે પસાર થઈ ગયો છે ત્યારે તેનું અધિક માહાત્મ્ય ગાવામાં કંઈ લાભ નથી. કાલધર્મ પલટો ખાશે અને ધર્મના યથાર્થ તત્વો સમાજના સમજવામાં આવશે

સૂરિ શિષ્ય પ્રવાદ.

૧૭

એટલે અસંભવિત અને અસ્વાભાવિક ગણાતી વાતો પણ સંભવિત અને સ્વાભાવિક લેખાઈ જશે. તે વિષે બહુ વાગ્વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય—હવે આપણે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ. ઋતુઓની સાથે સ્ત્રી-સંલોગને કંઈ સંબંધ હશે ?

સૂરિ—શરીરશાસ્ત્રના પંડિતો કહે છે કે પુરૂષ જો ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પખવાડીયે, હેમંત રૂતુમાં પ્રતિ દિવસે અને બીજી ઋતુઓમાં ત્રણ દિવસે સ્ત્રી-સંલોગ કરે તો તેના બળનો ફાયદો થાય નહીં.

શિષ્ય—ઋતુઓનો સમય અને તે વિષયની ચર્ચા જરા સ્પષ્ટતા પૂર્વક બાણવા માણું છું.

સૂરિ—એ સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ આપણે બીજે પ્રસંગે કરીશું. હાલ તુરત ચાલતા વિષય માટે એટલું બસ થશે કે ચૈત્ર—વૈશાખને વસંતઋતુ, જ્યેષ્ઠ—આષાઢને ગ્રીષ્મઋતુ, શ્રાવણ—ભાદ્રપદને વર્ષાઋતુ, આશ્વિન—કાર્તિક માસને શરદઋતુ, માગશર—પૌષને હેમંત ઋતુ, અને માઘ—ફાલ્ગુનને શિશિર ઋતુના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. હવે આ છએ ઋતુઓમાં સ્ત્રી સંલોગના નિયમ પણ જુદા જુદા છે. એક સ્થળે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે બળવાન પુરૂષે વસંત તથા શરદ એ બે ઋતુમાં ત્રણ દિવસે વર્ષા અને ગ્રીષ્મ એ બે ઋતુમાં પખવાડીયે તથા હેમંત અને શિશિર એ બે ઋતુમાં ઈચ્છા માફક સ્ત્રી સંલોગ કરવો.

શિષ્ય—દંપતીમાં પરસ્પર પ્રેમભાવ હોવો જોઈએ; પણ ઘણીવાર તેવો ભાવ નથી રહેતો તેનું શું કારણ ?

૧૬૮

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—સ્ત્રી જ્યારે છીંક, ખગાસું, પાન, ભોજન, લઘુ-નીતિ એમાંનું કંઈ કરતી હોય, નકારો વેષ પહેરેલો હોય, કોઈ પુરૂષ સાથે વાર્તાલાપ કરતી હોય, તે વખતે તે સ્ત્રીના સામું પુરૂષે જોવું નહીં. કારણ કે તેમ કરવાથી પુરૂષનું મન સ્ત્રી ઉપરથી ઉતરી જાય છે.

શિષ્ય—સ્ત્રીનું મન પુરૂષ ઉપરથી ઉતરી જવામાં શું કારણ હશે ?

સૂરિ—વારે ઘડીએ સ્ત્રી પ્રતિ જોયા કરવાથી, અથવા તો ખીલકુલ ન જોવાથી, ઘણું બોલવાથી અથવા તો ખીલકુલ ન બોલવાથી, પરદેશ જવાથી અથવા તો અત્યંત પરિચયથી અને ઘણા અહંકારથી સ્ત્રીનો પુરૂષ પ્રત્યેનો પ્રેમ ત્રુટી જાય છે.

શિષ્ય—અને એટલાજ માટે એમ કહ્યું હશે કે—
“ કામી પુરૂષે કામવતી સ્ત્રીઓને વિષે પણ ઘણી ઈર્ષ્યા, ઘણા પ્રસંગ, ઘણું દાન અને ઘણું જવું—આવવું એ ચાર વાનાનો પરિત્યાગ કરવાં જોઈએ. ”

સૂરિ—તેના હેતુઓ પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. જો પુરૂષ સ્ત્રીને વિષે ઘણી ઈર્ષ્યા રાખે તો તે ક્રોધ પામે એ કુદરતી છે, તેવીજ રીતે ઘણો પ્રસંગ કરે તો ઉદ્વેગ પામે, દ્રવ્યાદિક ઘણું આપે તો સ્ત્રીનો લોભ વધતો જાય અને હુમેશા અતિશય આવ—જા કર્યા કરે તો સ્ત્રી નિર્લજ્જ થાય એ વાત પણ દેખીતી જ છે.

શિષ્ય—જો સ્ત્રીનો રાગ પુરૂષ ઉપરથી ઉતરી ગયો હોય તો તે કેવી રીતે જાણી શકાય ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૬૬

સૂરિ—જે સ્ત્રીનો રાગ પુરૂષ ઉપરથી ઉતરી ગયો હોય તે સ્ત્રી પ્રેમસહિત વચન ન બોલે, સારી રીતે સામું ન બુલે, બોલાવવાથી સામો ક્રોધ કરે, મનમાં દ્રેષ રાખી પુરૂષના મિત્ર જોડે ઈર્ષા કરે, ભત્તારનો વિયોગ થવાથી ઉલટી પ્રસન્નતા પામે, ખોટાં બહાનાં કહાડી અદેખાઈ કર્યા કરે, ભત્તારના સંયોગથી ખેદ પામે, મુખ મરડે, બીછાના ઉપર પડી તુરતજ ઉઘી જાય, ભત્તારના સ્પર્શ માત્રથી પણ ઉદ્વેગ પામે, એટલુંજ નહીં; પણ ભત્તારના કોઈ પણ કામને તે વખાણે નહીં. આવાં આવાં લક્ષણો ઉપરથી સ્ત્રીની રાગરહિતતા કળી શકાય છે.

શિષ્ય—કામોન્મત્ત થયેલી સ્ત્રીના લક્ષણો પણ સાથે સાથે જ કહી દો.

સૂરિ—કામવિકાર ખમવા અશક્ત થયેલી અને સંલોગને અર્થે ઉન્મત્ત થયેલી સ્ત્રી શરીર કંપાવે છે, નાચે છે, હસે છે, આંસુ ગાળે છે અને ઉચે સ્વરે બોલે છે, કિંવા તેને મળતાં ચિન્હો દર્શાવે છે.

શિષ્ય—પુરૂષોનાં એવાં ક્યાં વર્તનો છે કે જેથી સ્ત્રીના ચિત્તને આઘાત થાય ?

સૂરિ—સ્ત્રીના પ્રેમવચન અથવા તેણીએ દીધેલો ઠપકો, તેણીના કટાક્ષો કિંવા તેની સાથેની રતિક્રિડા એ સર્વ ખાખતો જો બીજી સ્ત્રી પાસે પ્રકટ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીનું મન બહુ ખેદ પામે છે અને પુરૂષ પ્રત્યે વિરાગભાવ રાખે છે.

શિષ્ય—તે ઉપરાંત સ્ત્રીની અપ્રસન્નતાનાં બીજાં પણ કારણો હશે ?

૧૭૭

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—ઠાઠા માણસોએ સ્ત્રીનાં દેખતાં નાકમાંથી સળે-
ખમ કાઢવા જેવાં કાર્યો કે જેથી જોનારના મનમાં દુગંધા
ઉપજે તેમ ન કરવું. કારણ કે તેથી પણ સ્ત્રીનું મન પુરૂષ ઉપ-
રથી ઉતરી જાય છે અને જો સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચે એકદિલી ન
હોય તો તેમનો સંસાર કડવો જેર જેવો થઈ પડે એ વાત
સ્પષ્ટ જ છે. કલેશ અને વૈમનસ્યનાં મૂળ સૌ પ્રથમ નજીવી
બાળતોથી જ રોપાય છે. પછી વખત જતાં તેમાંથી અંકુરો
કુટે છે અને અંતે સર્વ નાશ થઈ જાય છે.

શિષ્ય—સતી સ્ત્રીનો પ્રેમ તો ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ
પર્વતની જેમ અદગ અને અચળ રહે છે, એમ સાંભળ્યું છે.

સૂરિ—મારું ઉક્ત કથન સામાન્ય સ્ત્રીઓને જ લાગુ
પડે છે. કુળ-લક્ષ્મી અને સતી-સાધ્વીઓ તો તેમાં અપવાદરૂપ
છે. જે કન્યા ઉચ્ચ કુળમાં, ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કારો વચ્ચે ઉછ-
રેલી હોય છે તે તો પોતાના ગમે તેવા ગુણરહિત પતિને પણ
દેવતુલ્ય માની તેની સેવા-સુશ્રુષામાં જ પરમાનંદ માને છે.
તેને તો દૈવી ઉપદ્રવો, શારીરિક વ્યાધીઓ, કે દુગંધાઓ પણ
શુદ્ધ પ્રેમથી ચલિત કરી શકતાં નથી.

શિષ્ય—લક્ષ્મી જેવી સ્ત્રીનાં લક્ષણો દુકમાં કહી
સંભલાવશે ?

સૂરિ—આપણા વાર્તાલાપમાં ઘણીવાર એ વિષે હું
બોલી ચુક્યો છું. છતાં દુકામાં પુનઃ કહું છું કે જે સ્ત્રી, ઠાહી,
સંતોષી, મધુર વચન બોલનારી, પતિનું ચિત્ત રાજી રહે તેમ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૭૧

વર્તનારી, સમય જોઈને ખર્ચ કરનારી, ભત્તારના સૂઝ રહ્યા પછી સુનારી અને તેના જાગ્યા પહેલાં જાગૃત થનારી, પતિને તેમજ વડીલોને જમાડી જમનારી, પોતાના પતિ, સાસુ તથા સસરા વિગેરે પરિવારના દોષને ઢાંકનારી અને પરપુરુષ સાથે વિનય-વિવેક અને મર્યાદાપૂર્વક ચાલનારી હોય તેને લક્ષ્મી સ્વરૂપ કિંવા શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી માનવામાં આવે છે. વળી આવી સ્ત્રીઓ મેળામાં, ખજારમાં, તમાસાઓમાં કે નાટકાદિમાં જાહુ પ્રવૃત્તિ રાખતી નથી. તેથી તેમની કીર્તિમાં કદિ પણ કલંક લાગવાનો ભય પણ રહેતો નથી.

શિષ્ય—આવી સન્નારીઓ પોતાના પતિ પ્રત્યે તેમજ સાસુ-નણદાદિ પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર રાખે છે ?

સૂરિ—સુશીલ સન્નારી પોતાના પતિને દૂરથી આવતા જોઈ પ્રસન્ન ચિત્તે ઉતાવળથી ઉભી થાય છે અને નજીક આવતાં પતિના ચરણ-કમળમાં દૃષ્ટિ સ્થાપી તેમને આસન આપી બેસારે છે. ભત્તારની સાથે વાતચીત કરતાં વદન ઉપર પ્રસન્નતા અને લલ્લયુક્ત નમ્રતા છવાઈ રહે છે. તેના મનમાં કપટ કે અવિવેકનો ઓળો પણ કદી પડવા પામતો નથી. સાસુ પ્રમુખ વડીલોની સેવા-સુશ્રુષા કરવામાં એવી સન્નારીઓ કદી આળસ્ય કરતી નથી. નણદોની સાથેનો તેમનો વ્યવહાર છેક નમ્ર તથા સહૃદયતાવાળો હોય છે. ભત્તારના ખાંધવો ઉપર પણ અકૃત્રીમ પ્રીતિ દાખવે છે. પોતાની શોક્યો પ્રત્યે પણ તે એવો અમાયિક વ્યવહાર રાખે છે કે જાણે સગી જાહેનો હોય એવો જ

૧૭૨

વિવેક વિલાસ.

ભાસ થાય ! દાસ-દાસીઓ પ્રત્યે પણ કુલીન સ્ત્રીઓ ક્રોધ કે ભર્ત્સના કરતી નથી. ભર્તારના મિત્ર મંડળ સાથે પણ નમ્રતા-પૂર્વક બોલે-ચાલે છે. મતલબ કે સન્નારીઓના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં લજ્જા-નમ્રતા અને પ્રીતિનું નિદર્શન સ્વાભાવિક રીતે જ થયા કરે છે.

શિષ્ય—કુલ-લક્ષ્મીઓને કલંકરૂપ લેખાય એવી જ્ઞાતનાં વર્ત્તનો આ જમાનામાં ખાસ કરીને આપણામાં ઘુસી ગયા છે. એ વાત શું સત્ય છે ?

સૂરે—પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસર્ગથી એવા ઘણા દોષો આપણા આર્ય સંસારમાં દાખલ થઈ ગયા છે અને તે ખરેખર આર્ય સન્નારીઓને કલંકરૂપ થઈ પડ્યાં છે. આજકાલ આર્ય કુળવધૂઓ વિના સંકોચે ઘરના ખારણામાં નિર્લજ્જ પણે બેસી હાસ્ય વિનોદ કરે છે તે અનુચિત છે. લજ્જા અને વિનય એ સ્ત્રીજાતિનું પરમ ભૂષણ ગણાય છે. આ ઉપરથી હું સ્ત્રીજાતિને છેક અધમ અને પામર અવસ્થામાંજ રાખવા માણું છું એમ માની લેવાનું નથી, સ્વતંત્રતાની પણ સીમા હોવી જોઈએ. જે સ્વચ્છંદતા સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક ગુણોને હરી લે તે સ્વચ્છંદતા સ્વતંત્રતાના નામે પોષણ પામે એ શું વાજબી ગણી શકાય ? વળી મ્હોડી રાત સુધી નાટક-નાચ વિગેરેના મેળાવડાઓમાં ફરવું અને પરપુરૂષની દૃષ્ટિએ ચ્હુડવું એ પણ આર્યકુળની લલનાઓને માટે શોભાયુક્ત ન ગણાય ! આવા ઘણા દોષો સતી સીતા અને સાવિત્રીના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી આર્ય અખળા-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૭૩

ઓમાં અન્નભૂતા દાખલ થઈ ગયાં છે અને વળી તે વિના રોક-
ટોક પુષ્ટ થતાં જાય છે એ ખરેખર શોચનીય છે.

શિષ્ય—એ સિવાય બીજા કયા દોષો છે ?

સૂરિ—સ્ત્રીઓને માટે જે પોષાક નિર્માણ કરવામાં આવ્યો
છે તે તેમના માન-મરતબાને ખંધ બેસતો થઈ શકે તેવો છે.
છતાં પાશ્ચાત્ય રૂઢીઓની દેખાદેખીથી કેટલીક સ્ત્રીઓ એવો
વિચિત્ર પહેરવેશ રાખે છે કે તેથી તટસ્થ દષ્ટાને ખરેખર
શરમાવું પડે. વસ્ત્રથી ઢાંકવા યોગ્ય અંગોપાંગો ખરાખર ઢંકાઈ
રહે એવાંજ પરિધાનો પસંદ કરવા જોઈએ. આજકાલના સૂક્ષ્મ
અને તકલાદી વસ્ત્રો એ ઉદ્દેશ સાચવી શકતા નથી અને તેથી
છતે વસ્ત્રે અર્ધનગ્નવસ્થા બહારી લેવામાં આવે છે. આ બાબ-
તમાં તો આપણો પ્રાચીન પહેરવેશ બહુજ વખાણવા યોગ્ય છે.
તે ઉપરાંત પારકા પુરૂષો સાથે બોલવું, કીડાકૌતુક કરવું તથા
ઉતાવળી ચાલથી ચાલવું એટલાંવાનાં કુલીન સ્ત્રીઓને માટે
ઉચિત નથી. પુરૂષોની પાસે પોતાને નહવરાવવાનું, તેલ ચોપડા-
વવાનું, તથા પીઠ વિગેરે ચોળાવવાનું એટલાં કાર્યો આર્યઅબ-
ળાઓએ કદાપિ ન કરાવવા. સોબત પણ એવી હોવી જોઈએ
કે જેથી કીર્તિ અને કુળને કદિ કલંક ન લાગે. દાખલા તરીકે
જોગણ, વેશ્યા, દાસી, કુલટા અને ચિતારી-રંગારી આદિ
સ્ત્રીઓના અતિ સહવાસથી કુળકામિનીઓએ સદા દૂર રહેવું
એજ હિતાવહ છે.

શિષ્ય—પતિ પરદેશ ગયો હોય તેવા વખતમાં કુલીન
સ્ત્રીઓએ કેવું વર્તન રાખવું જોઈએ ?

૧૭૪

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—ખાટ્યાવસ્થામાં જેવી રીતે પિતા પોતાની પુત્રીનું પાલન-પોષણ કરે છે, તેવી રીતે યુવાવસ્થામાં ભર્તારે પોતાની સ્ત્રીનું પાલન-પોષણ કરવું જોઈએ. પાલન-પોષણનાં યોગ્ય સાધનો પ્રાપ્ત કરવા ભર્તારને પરદેશ જવું પડે તો તેવે વખતે સ્ત્રીએ પારકે ઘેર રહેવાનું, ક્રોધ કરવાનું, નીચ સ્ત્રી-પુરૂષોની સોબત કરવાનું, બગીચા જેવા વિલાસ ક્ષેત્રોમાં હરવા ફરવાનું છેક માંડી વાળવું જોઈએ. કારણકે એટલાંવાનાં કુલીન સ્ત્રીને દોષ લગાડનારાં છે, એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શક નથી. વળી પતિ પરદેશ હોય તે વખતે નેત્ર આંજવાનું, આભૂષણો પહેરી અંગકાંતિ વધારવાનું, ગાવાનું-નાચવાનું, હાસ્ય વિનોદ તેમજ ક્રિડા-કૌતુહલ કરવાનું, તાંબુલ તથા મિષ્ટાન્ન ખાવાનું બંધ કરવું જોઈએ. ટુંકમાં જે પ્રકારના ખાન-પાન અને અલંકારો વડે ચિત્તની વૃત્તિ ચંચળતા પામે એવા સર્વ વ્યવહારો ત્યજ દેવા જોઈએ. આ વાત એટલી સાદી-સીધી છે કે તે વિષે વધારે યુક્તિઓ આપવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય—આપની સાથેના અત્યાર સુધીના વાર્તાલાપથી મને ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું છે. આજે આપણે આટલેથી જ આ વિષય બંધ કરીએ. હવે પછી હું ઋતુવંતિના ધર્મો, અને સંતાનોત્પત્તિના સબંધમાં કેટલુંક જાણી લેવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

સૂરિ—આપણી આટલા દિવસની વાતચીત ઉપરથી તમો કેટલું સમજી શક્યા છો તે મને ટુંકમાં જણાવો. ત્યાર-બાદ આપણે વિશેષ વિવેચનમાં ઉતરીશું.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૭૫

શિષ્ય—વ્યક્તિ તથા વિશ્વના સુખ અને કલ્યાણની સાથે સ્ત્રી-જાતિ કેવો સંબંધ ધરાવે છે તથા પરસ્પરની એક બીજા પ્રત્યે શી શી ફરજો છે, તે આપના પ્રતાપે હું ઘણી સારી રીતે સમજી શક્યો છું. આપણી આર્યમહિલાઓએ કેવું ચારિત્ર પાળવું જોઈએ, પોતાના જીવનને પુરૂષે કેવા ક્રમ-નિયમમાં રાખવું જોઈએ, શરીર અને મનની સુદૃઢતા સાચવી રાખવા માટે કેવી કેવી જાતની મયાદાઓ ઉભયે રાખવી જોઈએ, તે બધું આપે સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. હું તે ઉપરથી એટલું ખાત્રીપૂર્વક જાણી શક્યો છું કે વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, કિંવા દેશની ઉન્નતિ એકલા પુરૂષ વર્ગ ઉપર જ નહીં પણ સ્ત્રી વર્ગ ઉપર પણ રહેલી છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ મળીને જ એક અંગ ઘડાય છે. એકના પાપ-પુણ્યના લાગીદાર અન્યને થયા વિના ચાલતું નથી.

સૂરિ—ખરાખર છે. એક ચક્રવાળો રથ ઉપયોગી થતો નથી, તેવી જ રીતે દેશ કે સમાજની પ્રગતિ પુરૂષરૂપી એક ચક્ર વડે થઈ શકતી નથી. મૂર્ખ, અજ્ઞાન અને વહેમી સ્ત્રીઓ કોઈ કાળે ઉત્તમ ગુણોવાળી સ્ત્રી પ્રકટાવી શકતી નથી. લીંબડામાંથી જેમ લીંબડો જ પાકે તેમ અજ્ઞાન અને અભણ સ્ત્રીઓના ગર્ભમાં પુત્રો પણ એવા જ પાકે એ નિઃસંદેહ છે. પવિત્ર, સુશીલ અને ઉચ્ચ મનોભાવવાળી માતાઓના ચારિત્ર્યની ખાળકો ઉપર જે અસર થાય છે તેનો પ્રભાવ આખા જીવનપર્યંત વ્યાપેલો રહે છે. તે વરસોના વરસો સુધીના આચાર્યો-ઉપાધ્યાયોના શિક્ષણથી પણ મળી શકતો નથી.

૧૭૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—હું તે વિષય જ આજે ચર્ચવા માગું છું. પ્ર-
જ્ઞેત્પત્તિનો મુખ્ય આધાર શેના ઉપર છે અને સખળ પ્રજ્ઞ
કેમ પેદા કરી શકાય એ વિષયની અવતારણા આજે બહુ ઉપ-
યોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું.

સૂરિ—સખળ પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ માટે બાળલગ્ન તથા વૃદ્ધ-
લગ્ન આદિ કુરૂદીઓને સર્વપ્રથમ તિલાંજલી આપી દેવી જોઈએ
એમ હું અત્યાર આગમચ કહી ચુક્યો છું. બાળલગ્નની કુરૂ-
દીથી અપકવ ગર્ભાશયને પ્રજ્ઞેત્પત્તિનો અસદ્ય બોળે ઉઠાવવો
પડે છે અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે જે પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન
થાય છે તે કાં તો ટુંકા કદની, નખળા બાંધાની કે બિકણ કે
અદ્વાયુષવાળી થઈ મૃત્યુ પામે છે. એવી પ્રજ્ઞથી નથી પો-
તાનું હિત સધાતું કે નથી દેશનું કંઈ કલ્યાણ થતું.

શિષ્ય—સ્ત્રીનું ગર્ભાશય પ્રજ્ઞેત્પત્તિ માટે કયારે યોગ્ય
થયું ગણાય ?

સૂરિ—અનુભવીઓનું કથન છે કે છત્રીસ વખત રજો-
દર્શન થયા પછી ઉત્તમ પ્રજ્ઞ પેદા થવા લાયક ગર્ભાશય બને
છે. તે પછી દરેક મહિને સ્ત્રી ઋતુવંતી થાય તે દિવસથી સોળ
દિવસ સુધી સંસાર-વ્યવહાર કરવાની મર્યાદા સૂચવવામાં આવી
છે. એ સોળ દિવસની મર્યાદાને ઋતુકાળ કહે છે. જો કૃષિકાર
પોતાની વાડીમાં કુલ કે ઝાડ રોપતાં પહેલાં મોસમ અને નક્ષ-
ત્રનો વિચાર ન કરે તો તેનો શ્રમ સાથેક થતો નથી, તેવી જ
રીતે યોગ્ય ઋતુકાળનો વિવેક કર્યા વિના ઋતુહાનનો ઉપયોગ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૧૯૭

કરવામાં આવે તો ઉત્તમ સંતતી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી. આશ્ચર્ય જેવું તો એજ છે કે મનુષ્યો અનાજ અને ફળ-ફુલને માટે યોગ્ય સમય અને ક્ષેત્રનો ખડું જ ખારીક વિચાર કરી ખીજનિક્ષેપ કરે છે; પરંતુ જેના ઉપર ફળ અને દેશની મહત્તાનો ગંભીર આધાર રહેલો છે એવાં સંતાનોના ખીજનિક્ષેપ માટે લેશ પણ વિવેક વાપરવામાં આવતો નથી.

[શિષ્ય—એને માટે આપ કંઈ આવશ્યક સૂચનાઓ કરો છો ?

સૂરિ—સ્ત્રીનું ગૃહ્ય સ્થાન સંતાન પેદા કરવાનું ક્ષેત્ર છે અને પુરુષનું વીર્ય ખીજ સ્વરૂપ છે. ઋતુધર્મના પહેલા ચાર દિવસોમાં ગૃહ્યાંગની શુદ્ધિ થવા સુધી સુઘડ સ્ત્રીઓએ આટલા નિયમો તો અવશ્યમેવ પાળવા જોઈએ કે જેથી પ્રજા એખ રહિત અને ખોડ-ખાંપણ વગરની થાય:—રજસ્વલા સ્ત્રીએ હંમેશા તથા વિશેષે કરીને રાત્રીએ કોઈ વસ્તુને અડકવું નહીં, સંધ્યા સમયે ખડાર ફરવું નહીં, નક્ષત્રો જોવા નહીં, ધાતુના પાત્રમાં ભોજન કરવું નહીં, ફુલોની માળા પહેરવી નહીં, આંખો આંજવી નહી, દિવસે નિદ્રા લેવી નહીં, ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યોનું વિલેપન કરવું નહીં; સ્નાન વિગેરે કરવું નહીં, પુષ્ટી આપે એવું અન્ન ખાવું નહીં, અરીસામાં પોતાનું મુખ નીહાળવું નહીં. પોતાની ઋતુ દેવસ્થાન આગળ, ગાયોના વાડા આગળ, જડ ભરવાના સ્થળ આગળ નાંખવી નહીં.

શિષ્ય—એ નિષેધોના હેતુ પણ સમજવા જેવા જ હશે ?

૧૭૮

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ-રજસ્વળા સ્ત્રી જો દિવસે વિશેષ સુખે તો તે ઋતુકાળથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રજા ઉંઘણુસી થાય, જો તે કાજળ આંખે તો તેનાં સંતાનો આંધળા થાય, જો તે રૂદ્ધન કર્યા કરે તો સંતતીની દ્રષ્ટી શક્તિ વિકાર વાળી થાય, જો તે સ્નાન કરે તો પ્રજા દુર્બળ પાકે, તેલ મર્દન કરે તો સંતતી કોઈ-રોગ વાળી થાય, નખ ઉતારે તો ખરાબ નખ વાળી પ્રજા થાય, હુસે તો છોકરાના હોઠ-દાંત-તાળવું-જીભ વિગેરે અવયવો કાળાં થાય, બહુ બોલ બોલ કરે તો સંતતી પણ બહુ બોલી અને લખાડ થાય' ઘાંટા કહાડીને બોલે તો છોકરાં બહેરાં થાય, એવાં એવાં અનેક હેતુઓ આર્ય ગ્રંથોમાં આપવામાં આવ્યા છે. સારાં સંતાનોની ઇચ્છા રાખતી હોય તેવી સ્ત્રીઓએ ઋતુવાળા દિવસોમાં બહુ જ શાંતિ અને મર્યાદાથી વર્તવું જોઈએ.

શિષ્ય-ઋતુ સ્નાનનો વિધિ પણ પ્રસંગોપાત જણાવશો ?

સૂરિ-રજસ્વળા સ્ત્રી ચોથે દિવસે સ્નાન કરે તે ઋતુ સ્નાનના નામથી ઓળખાય છે. ઋતુ દાનનો સમય પણ એજ છે. પતિ પરાયણા સ્ત્રીએ એકાંતમાં સ્નાન કરી, સુંદર વસ્ત્રો પહેરી, અલંકારો ધારણ કરી, કપાળમાં તિલક કરી, પરપુરૂષનું મુખ નહીં જોતાં પોતાના પતિનું મુખ આનંદ-ઉદલાસ પૂર્વક નીહાળવું જોઈએ.

શિષ્ય-એનું શું કારણ ?

સૂરિ-ઋતુ સ્નાન કર્યા પછી જેવા પુરૂષનું મોં જોવામાં આવે તેવાં જ સંતાન પેદા થાય એવો નિયમ છે. હવે જો પતિ ગેરહાજર હોય તો શું કરવું એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. એવે વખતે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૭૯

સ્ત્રીએ પોતાના બહાલા દીકરાનું અથવા તો પોતાના કોઈ સહગુણી સંબંધીનું મુખ દર્શન કરવું. એવો પણ મુયોગ ન હોય તો દર્પણની અંદર પોતાનું પ્રતિબિમ્બ નિહાળે તે પણ ગનીમત ગણાય. ઘરમાં મહાન્ પુરૂષોના ચિત્રો ટાંગવામાં આવ્યા હોય અને તેનાં દર્શન કરવામાં આવે તો પણ બહુ સુંદર અસર ઉપજાવનારાં થઈ પડે. ઋતુવંતી નારી જે પવિત્ર આચાર-વિચાર વાળી હોય અને તેના મનમાં પવિત્રતાના જ વિચારો રમ્યા કરતા હોય તો કુદરતી રીતે જ તે પવિત્ર પુરૂષોના દર્શન કરવાને પ્રેરાય. પતિદેવનું મુખ દર્શન આર્ય સન્નારીઓને માટે પરમ પવિત્ર અને હિતકારક મનાય છે.

શિષ્ય-આપે કહ્યું કે ઋતુદાનનો સમય પણ એજ છે. તેમાં કંઈ વિશેષ વિધાન છે ખરું ?

સૂરિ-સોળ રાત્રી સુધી સ્ત્રીઓની ઋતુ હોય છે. તે સોળ-માં પહેલી ત્રણ રાત્રી સંલોગના સંબંધમાં વર્જવી એવો સર્વ આચાર્યોનો એક મત છે-પણ કેટલાક ચોથી રાત્રીને પણ વર્જવાનું ફરમાવે છે. કારણ કે ચોથી રાત્રીએ જે ગર્ભ રહે તો તે અદ્ય આયુષવાળો, ગુણરહિત, વિદ્યા તથા આચારથી બ્રષ્ટ, દરિક્રી અને કલેશ લોગવનારો થાય છે. ઋતુ સ્નાન પછી જે પર્વ તિથિઓ-પૂર્ણિમા-અમાવાસ્યા, અથવા આઠમ આવતી હોય તો તે તિથિઓમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું હિતાવહ છે. આ તિથિઓ-માં નક્ષત્રની માનવદેહ ઉપર જે અસર થાય છે તેનો વિચાર કરવાથી જણાશે કે પવિત્ર તિથિઓમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો જે

૧૮૦

વિવેક વિલાસ.

ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભયને જોવો કલ્યાણ કર્તા છે તેવોજ સંતતી ને પણ ઉપકારક થઈ પડે છે. પ્રાતઃસંધ્યા અને સાયંસંધ્યા સમયે પણ સંલોગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત સંક્રાંતિકાળ, ગાયો છૂટવાની વેળા, અર્ધીરાત અને બપોરપણ ઉક્ત કાર્યને માટે નિષિદ્ધ માનવામાં આવ્યા છે.

શિષ્ય-સમય-અસમયનો ખ્યાલ કર્યા વિના જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે અદ્ય આયુષવાળી અને નિર્બળ જ બને. એ ઘટના આજમાનામાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. હવે પુત્ર-પુત્રી ની ઉત્પત્તિમાં કયા કયા નિયમો લાગુ પડે છે તે જાણવું જોઈએ.

સૂરિ-પરંતુ તે પહેલાં એટલું યાદ રાખો કે ઉપરના નિયમોના પાલન પૂર્વક રાત્રીના દસ વાગ્યા પછી દંપતિના સંમેલનથી જે પ્રજા થાય છે તે ખરેખર ઉત્તમ નીવડે છે. વિના ઈચ્છા-એ સ્ત્રી-સમાગમ કરનાર વિવિધ રોગને આમંત્રણ આપે છે, એટલું જ નહીં પણ સંતાન પણ રોગી, દુર્બળ અને અદ્યાયુષી પેદા થાય છે. આપણે સ્ત્રી-પુરૂષની રૂચી-પ્રીતિનો વિષય અગાઉ ચર્ચી ગયા છીએ. સંતાનોત્પત્તિમાં રૂચી કિંવા પ્રીતિ પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જો સ્ત્રીની રૂચી પુરૂષ ઉપર ન હોય કિંવા પુરૂષની રૂચી સ્ત્રી પ્રત્યે ન હોય તો પુત્રોત્પત્તિ કરવા યોગ્ય કામવૃત્તિ જાગતી નથી અને તેથી ગર્ભ બંધાતો નથી; કિંવા બંધાય તો તે સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોતો નથી. સ્ત્રી-પુરૂષ ઉભય જો પરસ્પરમાં આસક્તિવાળા અને પ્રીતિ પૂર્ણ હોય તો તેમનાથી જે સંતાન થાય તે ઉત્તમ જ નીવડે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૮૧

શિષ્ય—મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તો હજી બાકી છે.

સૂરિ—હું તેજ વિષય ઉપર આવું છું. ન્હાવણુ આવ્યું તે દિવસથી ગણતાં નવમી ને પંદરમી રાત્રીએ આનંદ પૂર્વક દંપતીનો સમાગમ થાય તો સુંદર કન્યાની પ્રાપ્તિ થાય. તેમાં પણુ જો પંદરમી રાત્રીએ ગર્ભ રહે તો મહા ભાગ્યશાળી, રાજ્યતંત્ર ચલાવનારી, રાજ્ય સુખમાં વિલસનારી, વિશેષ પુણ્ય ઉપાર્જન કરનારી, પતિવ્રતા તથા બહાદુર-રૂપ ગુણવંત પુત્રી પેદા થાય છે. પાંચમી રાત્રીએ ગર્ભ રહે તો પણુ પુત્રને જન્મ આપનારી પુત્રી થાય છે. સાતમી રાત્રી ગર્ભને માટે અનિષ્ટ છે એટલે કે તે રાત્રીએ જે ગર્ભ રહે છે તેથી વાંઝણી કન્યા પેદા થાય છે. નવમી રાત્રીએ સુંદર, સૌભાગ્યવંતી વિદ્યાવંતી વીરબાળા થાય છે, અગીયારમી રાત્રીએ અધર્મી કન્યા થાય છે, તેરમી રાત્રીએ વર્ણુ-શંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરનારી કન્યા ઉદ્ભવે છે. આ ઉપરથી જોઈ શક્યા હશે કે સદ્ગુણવતી અને વિદ્યાવતી પુત્રીને માટે તો નવમી અને પંદરમી રાત્રી જ સર્વોત્તમ છે.

શિષ્ય—પુત્રોત્પત્તિના સંબંધમાં એવી કંઈ વિધિ છે ?

સૂરિ—પુત્ર પેદા કરવાની ઇચ્છાસા હોય તો છઠ્ઠી, આઠમી, દશમી, બારમી, ચૌદમી અને સોળમી રાત્રીએ દંપતીનો સમાગમ ઉપર કહ્યા નિયમ મુજબ થાય તો ભાગ્યવાન, ગુણવાન તેમજ રૂપવાન પુત્ર પેદા થાય એવું કથન છે. તેમાં પણુ જો આઠમી રાત્રીએ ગર્ભ રહે તો પુત્ર બળવાન-બુદ્ધિમાન થાય, દશમી રાત્રે રહે તો શ્રેષ્ઠ ગુણવંત થાય, બારમી રાત્રીએ સત્પુરૂષ

૧૮૨

વિવેક વિલાસ.

થાય, ચૌદમીએ રાજ સમાન વૈભવ ભોગવનારો કિંવા રાજ્યનો ભોક્તા એવો પુત્ર થાય, અને સોળમીએ વિદ્વાન, વિનયી, સત્યવાદી, ઇંદ્રિયોતું દમન કરનારો તથા સમસ્ત જીવને આશ્રય આપનારો પુત્ર પેદા થાય. સ્વરશાસ્ત્રનું પણ વિધાન જાણવા જેવું છે, સ્વરશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પુત્રીની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોએ પોતાની ડાબી નાસિકા ચાલતી હોય તે વેળા અને પુત્રની ઇચ્છા વાળાઓએ પોતાની જમણી નાસિકા વહેતી હોય તે વેળા બીજ નિક્ષેપ કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—બીજા શબ્દોમાં કહું તો એથી—છઠી ઇત્યાદિ બેકી સંજ્યામાં આવતી રાત્રીએ ગર્ભ રહે તો પુત્ર થાય અને પાંચમી—સાતમી ઇત્યાદિ એકી સંજ્યામાં આવતી રાત્રીએ ગર્ભ રહે તો પુત્રી થાય, એવો આપના કથનનો આશય હોય એમ હું સમજું છું. ગર્ભાધાન સંબંધી નક્ષત્રોની અસર પણ સારી—માઠી થતી જ હશે ?

સૂરિ—એ વખતે મધા, રેવતી, મૂળ એ નક્ષત્રોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે એ નક્ષત્રોમાં રહેલા ગર્ભનો જન્મ મૂળ અશ્લેષા નક્ષત્રમાં થાય છે અને તે નક્ષત્રમાં થયેલો જન્મ દુઃખદાતા ગણાય છે. માટે તે ત્યજવા યોગ્યજ છે. ગર્ભાધાન નક્ષત્રથી દશમું જન્મનક્ષત્ર, જન્મ નક્ષત્રથી દશમું કર્મનક્ષત્ર, અને કર્મ નક્ષત્રથી પાંચમું મૃત્યુનક્ષત્ર હોય છે, માટે તેઓનો ત્યાગ કરવો એજ હિતાવહ છે. સમાગમ સમયે પાપગ્રહો—જેવા કે રવિ, શની, મંગળ, રાહુ, કેતુ જે ત્રીજે, છઠ્ઠે અથવા અગીયારમે સ્થાને

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૮૩

હોય, સૌમ્યગ્રહ જેવા કે બુધ, ગુરુ, શુક્ર ને ચંદ્ર પહેલે, ચોથે, સાતમે, દશમે, પાંચમે અથવા નવમે સ્થાને હોય અને ચંદ્રમા શુભ ગ્રહના યોગમાં હોય તો પુત્ર જન્મ થાય છે.

શિષ્ય-ઋતુકાળ પછી જ સમાગમ સેવવાનો વિધિ શા માટે પ્રબોધાયો હશે ?

સૂરિ-ઋતુકાળે પુરાણ લોહી નાશ પામે છે અને નવું લોહી તેનું સ્થાન લે છે. આ વખતે જો પુરૂષના વીર્યનું સંમિશ્રણ થાય તો સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં પોતાના કર્મના વશથી જીવ અવતરે એ નિઃસંશય છે. આમાં કર્મના વશથી એ પ્રયોગ ખાસ યાદ રાખવાનો છે. કર્મના વશથી જ પ્રાણી માત્રનું ભાવી ઘડાય છે. નસ્ટીયમાં જો સંતાન સુખ હોય તો તે મિથ્યા થતું નથી અને જો તેવું સુખ ન હોય તો કર્મ ઉપર કોઈનો અધિકાર ચાલતો નથી. હું ધારૂં છું કે આ વાત તમને વધારે વિવેચન દ્વારા સમજાવવાની કશી જરૂર નથી.

શિષ્ય-ખરૂં. કર્મ, ભાવી અથવા અદૃષ્ટ તો સર્વમાં પ્રધાન પછે જ છે. સ્ત્રીના રક્ત અને પુરૂષના વીર્યમાં ન્યૂનાધિકતા હોય તો તેનું શું પરિણામ આવે ?

સૂરિ-સંલોગને સમયે જો સ્ત્રીનું લોહી અધિક હોય તો કન્યા થાય અને પુરૂષનું વીર્ય અધિક હોય તો પુત્ર થાય. જો સ્ત્રીનું લોહી અને પુરૂષનું વીર્ય સરખું હોય તો તેથી જે સંતતી થાય તે નપુંસક થાય એવો કેટલાકોનો મત છે. એટલા માટે પુરૂષોએ વીર્ય વૃદ્ધિને માટે વીર્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

૧૮૪

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય-એવી કઈ વસ્તુઓ છે કે જેના ખાન-પાનથી વીર્ય વૃદ્ધિ થાય ?

સૂરિ-જે કોઈ વસ્તુ મધુર-ચીકણી, પુષ્ટી કરનારી, બળને વધારનારી અને મનને હર્ષ ઉપજાવનારી હોય, તે સર્વ વસ્તુઓ વૃષ્ય કિંવા વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી લેખાય છે. દાખલા તરીકે દૂધ, અડદ, કૌંચળીજ વિગેરે.

શિષ્ય-ગર્ભ રહ્યો છે કે નહીં તેની ખાત્રી કેવી રીતે કરી શકાય ?

સૂરિ-જ્યારે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે ત્યારે સુઘડ સ્ત્રી તત્કાળ જ તે જાણી શકે છે. છતાં નીચેના લક્ષણો ઉપરથી પણ ગર્ભ રહ્યાનું જાણી શકાય છે- (૧) ગર્ભ રહ્યા પછી રજસ્વલા અંધ થાય છે—જે કે અપવાદ તરીકે કોઈ કોઈ વાર ગર્ભકાળ પુરો થતાં સુધી અટકાવ આવે છે; પરંતુ તેના રંગમાં લાલાશ ઓછી હોય છે. (૨) સ્તનના કદમાં વધારો થાય છે. તેનો કાળો વ્યાસ મ્હોટો થઈ તે પર ઝીણા ઝીણા દાણા ઉપડી આવે છે. તેમાં દુઃખાવો તથા ગાંઠા ગાંઠા જણાય છે. (૩) સવારમાં ઉઠતાં મ્હોમાં મોળ આવે છે, ભેંચેની અને અરૂચી જેવું જણાયા કરે છે. (૪) ચાર માસ પછી બાળકનું ફરકવું અનુભવાય છે. (૫) પેટનું કદ વધતું જાય છે—જે કે ખીજ રોગોથી પણ પેટ વધે છે; પણ સગર્ભાવસ્થામાં ક્રમશઃ પેટ વધે છે, તેમજ તે સખ્ત પણ હોતું નથી. (૬) ડુંટી ખૂદાર નીકળી આવે છે અને તે પેટની ચામડીની બરોબર થાય છે. (૭) શરીર કાંતો તેજસ્વી અથવા નખળું

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૮૫

દેખાય છે. (૮) ઉનવા થઈ આવતાં સગલાં હિરાન થાય છે. (૯) ઉંઘ વધી પડે છે અથવા ઓછી થઈ જાય છે. (૧૦) કાળજીમાં બળતરા થાય છે. (૧૧) મોંમાંથી લાળ પડવાથી કંટાળો આવે છે. (૧૨) દાંતમાં દુખાવો થાય છે અને તે અસહ્ય વેદના ઉપજાવે છે. (૧૩) ભૂખમાં ફેરફાર થાય છે, મતલબ કે તે વધી જાય અથવા ઓછી પણ થઈ જાય. (૧૪) દોહડ કિંવા જેને ભાવા-અભાવા કહેવામાં આવે છે તે ઉદ્ભવે છે અને તે મનને વાળવા છતાં ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા ફાંફાં માર્યા કરે છે.

શિષ્ય-ભાવા-અભાવા ઉપરથી ગર્ભની પ્રકૃતિ જાણી શકાય એ વાત સત્ય છે ?

સૂરિ-એમ કહેવામાં આવે છે કે જેવો ગર્ભ હોય છે તેવો જ દોહડો ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ જો ગર્ભ અકર્મી હોય તો દોહડો પણ એવો જ થાય છે; એટલે કે ગર્ભવતીને જીવ હિંસા અને દુષ્કૃત્યો કરવાના ભાવ થાય છે. રાખ-ઠીંકરા-ઘૂળ-માટી ખાવાનો હડકવા હાલે છે. જો સકર્મી હોય તો સુંદર ફળ-મેવા-મીઠાઈ તીર્થવંદન-દેવદર્શન-પૂજા-પ્રભાવના, દયા અને સત્કૃત્ય કરવાનાં ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એવું પણ અનુમાન બાધવામાં આવ્યું છે કે પુત્રની માતાને પુરૂષ જાતીના પદાર્થોનો અને પુત્રીની માતાને સ્ત્રી જાતીના પદાર્થોનો દોહડો-મનોરથ થાય છે. જે દોહડો થાય તે અવશ્ય પુરો પાડવો જોઈએ, નહિ-તર ગર્ભનો નાશ અથવા કદરૂપો થાય.

શિષ્ય-ગર્ભકાળ કેટલી મુદતનો ગણાય અને તે ગર્ભમાં પુત્ર છે કે પુત્રી તે કેમ જણાય ?

૧૮૬

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—ગર્ભકાળ ૪૦ અડવાડીયાનો એટલે ૨૮૦ દિવસનો સામાન્યતઃ ગણાય છે; તો પણ વખતે થોડા દિવસની વધ-ઘટ થઈ જાય છે. હવેજે પુત્ર હોય તો તે ગર્ભિણી સ્ત્રીનું જમણું પાસું વિશેષ પ્રમાણમાં રોકે છે. અને પુત્રી હોય તો ડાબું પાસું રોકે છે. જોડણું હોય તો જન્મે બાબુઓ ભરાવદાર જણાય અને નપુંસક હોય તો કુખના મધ્ય ભાગમાં સ્થાન લે એવો સાધારણ નિયમ છે. કેટલીક વાર સારી દાયણો પણ આ શુંયવાડા ભર્યા નિયમ વડે ચોક્કસ નિશ્ચય કરી શકતી નથી.

શિષ્ય—ગર્ભિણીએ ખાસ કરીને કયા કયા નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ ?

સૂરિ—સગર્ભાવસ્થામાં સ્ત્રીએ ગર્ભના સંરક્ષણ માટે અને પવિત્રતા માટે નીચેના નિયમો યથાશક્તિ પાળવા એવો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે:—(૧) હમેશાં શરીર તથા વસ્ત્ર પવિત્ર રાખવાં, (૨) સુખાસન ન હોય એવાં વાહનો ઉપર બેસવું નહીં, (૩) પુરૂષ-સંગ સર્વથા બંધ કરવો (૪) જઠરાગ્નિ બગડે નહીં એવા પ્રકારનું હલકું તથા રૂચીકર ભોજન કરવું (૫) મોટે સાદે-ઘાંટા પાડીને બોલવું નહીં, અતિશય ક્રોધ, શોક કે ઈર્ષ્યા વિગેરે કરવા નહીં (૬) તેલ વિગેરે પદાર્થોનું મર્દન કરાવવું નહીં, થાક લાગે તેવું કામ કરવું નહીં, બાંકા વળી ભાર ઉપાડવો નહીં, ભુખ તરસ વેઠવી નહીં, તેમજ ઝાડા-પીસાખના વેગને રોકી રાખવો નહીં (૭) પવિત્ર પુરૂષો અને સતી સન્નારીઓના ચરિત્ર વાંચવા વિચારવામાં તથા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૮૭

ધર્મના પવિત્ર કાર્યો કરવામાં સમયનો સદુપયોગ કરવો (૮)
 ગર્ભિણીએ પોતાના દેહ મનને પવિત્ર રાખવા ઉપરાંત
 આસપાસ પણ સર્વત્ર પવિત્રતા અને શુચિતા પ્રવર્ત્તાવવી (૯)
 એવી રોગવાળાઓના સંસર્ગથી તદ્દન દુર રહેવું (૧૦) સ્વદેશ
 તથા સ્વધર્મની ખાતર જે સ્ત્રી-પુરૂષોએ પોતાના પ્રાણ સમર્પ્યા
 હોય તેમના ચરિત્રનું મનન કરી તેવા સંસ્કાર ગર્ભસ્થ પુત્ર
 પુત્રીમાં દાખલ થાય એવી ભાવના ભાવવી.

શિષ્ય—એ ભાવનાની શું ખરેખર ગર્ભ ઉપર અસર
 થતી હશે ?

સૂરિ—એ ભાવનાની અસર એવી તો વિશ્વવિખ્યાત છે
 કે તેનાં એક-એ જ નહીં પણ સંખ્યાબંધ દ્રષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં
 મળી આવેછે. કૃષ્ણ મહારાજ જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે વસુદેવ-
 જીએ અને દેવકીજીએ સંકલ્પ કરી સંસ્કાર આપ્યો હતો
 કે—“ કંસે મારાં છ બાળકોને માર્યાં છે પણ આ બાળક બચી
 જઈ કંસનો મદ ઉતારે એવો થાઓ ” આ ભાવનાનું પરિણામ
 શું આવ્યું તે કૃષ્ણના જીવનમાં ચમકતા અક્ષરે બળકી રહ્યું
 છે. અકબરની માતાએ અકબર ગર્ભમાં હતો તે વખતે પોતાની
 બાંધ-સાથળ ઉપર એક યુક્તિવડે સુંદર કુલ કોતરી લીધું
 હતું. બાદશાહ હુમાયુએ જ્યારે એ વિષે બેગમને પ્રશ્ન કર્યો
 ત્યારે તેણીએ જણાવ્યું કે “ મેં મારા પગ ઉપર આ સુંદર
 કુલ એટલા માટે કોતર્યું છે કે મારે જે પુત્ર થશે તેને પણ ખરા-
 ખર આજ સ્થાને એવું જ કુલ થશે. ” અને વસ્તુતઃ તેમજ
 થયું. શિવાજીના પિતા શાહુરાજ તરૂણાવસ્થાના પ્રારંભથીજ

૧૮૮

વિવેક વિલાસ.

મ્હોટી મ્હોટી લડાઈઓમાં જોડાયા હતા. તે વખતે તેમની સ્ત્રી પણ સાથેજ રહી તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેતી હતી. શિવાજી મહારાજ જ્યારે ગર્ભમાં હતા તે પ્રસંગે પણ રાણી વીરતા-ધીરતા અને સહન શીળતા સાથે ગર્ભનું પાલન કરતા લડાઈની અંદર કેદ પકડાયા હતા. કેદમાં પુરાવા છતાં તે વીર-માતા હમેશાં એવીજ પ્રાર્થના કરતા કે—“ મારો પુત્ર શૂર-વીર, સંગ્રામમાં વીજ્યી અને સ્વદેશ તથા સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવામાં **एकमेवाद्वितीय** બને, એજ એક માત્ર મારી અભિલાષા છે. ” થોડા વખત પછી શિવાજીનો જન્મ થયો અને મ્હોટો થતાં તે સંકટપ્રબળના પ્રભાવથી મહાન્ વીર કેસરી, સ્વદેશ-ભક્ત, અને સ્વધર્મોદ્ધારક બની હિંદના ઇતિહાસમાં અજરામરતા પ્રાપ્ત કરી. આવા અનેક ઉદાહરણો સંસારના ઇતિહાસમાં પગલે પગલે મળી આવે છે.

શિષ્ય—આપનો કથિતાશય હું જો બરાબર સમજી શક્યો હોઉં તો તે ટુંકામાં એટલોજ કે ગર્ભ રહેવા વખતે તથા ગર્ભકાળ વખતે માતા સ્વદેશભિમાની કિંવા પ્રભાવિક ધર્મ-વીરોનાં-ભકતોના કે તત્વજ્ઞાનીઓના વૃત્તાંતો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી મનન કરે તો તે વૃત્તાંતોને અનુરૂપ સંતતી પેદા થાય છે. તેમજ જે હુન્નર-કળામાં સગર્ભા શોખ રાખે અથવા પોતાના ફરજંદને જે કળામાં નિપુણ બનાવવું હોય તે તે કળા ઉપર શોખ રાખે તો અવશ્ય તેજ કળામાં નિપુણ નિવડનાર ફરજંદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ઉલટું જે સગર્ભા સ્ત્રી ટંટા-પ્રીસાદ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૮૯

ચાડી—નિસો વિગેરેમાં લગની રાખે અને દુરાચારમાં મગ્ન રહેતો બેશક તેણીના સંતાનો પણ તેવાજ પાકે ! આંખામાંથી આમ્-ફળ અને લીંબડામાંથી લીંબાળીઓ જ પાકે એ અબાધિત નિયમમાં પરિવર્તન થઈ શકતું નથી.

સૂરિ—તમે કહ્યો તેજ મારો આશય છે. એ આશય સિદ્ધ કરવાને માટે સ્ત્રી કેળવણીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે; એટલું તો તમે વિના સંકોચે સ્વીકારી શકશો. માતાઓ સમ્ય-ચિત્ત. ઉદાર અને કર્તવ્ય તત્પર અને એટલા માટે તેમને શીક્ષણ પણ એવુંજ મળવું જોઈએ કે જેથી તેમની યુગોની પરતંત્ર તાની બેડીઓ દૂર થાય ! પોતાનું, પોતાના કુટુંબનું, ધર્મનું અને દેશનું ગૌરવ શેમાં રહેલું છે તે બરાબર સમજી શકે ! જ્યાં સુધી સ્ત્રીઓ ન સુધરે ત્યાં સુધી સમાજ—ઉન્નતી કે દેશની ઉન્નતીનું એક ઉપયોગી અંગ હમેશાં પક્ષાઘાતવાળુંજ રહેવાનું. હું ધારું છું કે સ્ત્રી કેળવણીની આવશ્યકતા ઉપર જૂદા જૂદા પ્રસંગે મેં જે કહ્યું છે તે તમારા લક્ષ જ્ઞાર નહીં ગયું હોય.

શિષ્ય—ગર્ભની ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે ઉન્નતિ થાય છે, તે હજી આપે નથી કહ્યું. માટે તે વિષય ચર્ચાય તો ઠીક એવી મહારી ઇચ્છા છે.

સૂરિ—પિતાનું વીર્ય તથા માતાનું લોહી એકત્ર થયા પછી એક પ્રકારનું કલલ અર્થાત્ સ્વરૂપ ઘડાય છે, પછી સાત દિવસે તે કલલમાંથી અર્બુદ કહેતાં પરપોટા જેવો આકાર બંધાય છે, તે પછી સાત દિવસે અર્બુદની પેશી એટલે કે કોથ-

૧૯૦

વિવેકવિલાસ.

ળી જેવો આકાર તે ધારણ કરે છે અને તે પછી સાત દીવસે અંદરથી નક્કર ભાગ રચાવા લાગે છે.

શિષ્ય—માસિક ક્રમોન્નતિ કેવી રીતે થતી હશે ?

સૂરિ—ગર્ભ પહેલે મહિને દોઢસો ચણાહી જેટલો તોલમાં હોય છે. બીજો મહિને તે કરતાં સહેજ વધે છે અને ત્રીજો મહિને તે ગર્ભ માતાના દીલમાં દોહળો ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

શિષ્ય—ગર્ભના શુભાશુભ પ્રમાણે માતાને સુરચ્છી તથા કુરચ્છી ઉત્પન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ જે જાતિનો દોહળો થાય તેજ જાતિનો પુત્ર કે પુત્રી થાય એમ પણ આપે એકવાર અગાઉ જણાવ્યું હતું તે મને ખરાબર યાદ છે.

સૂરિ—દોહળા પ્રમાણે સ્વપ્નનું પણ એવુંજ સારું—નરસું ફળ મળે છે. જે માતાનો દોહળો પૂર્ણ ન થાય તો ગર્ભને નુકશાન પહોંચે છે, એ વાત મેં અગાઉ જણાવી હતી; પરંતુ તેમ થવામાં મુખ્ય કારણ શું છે, તે આ પ્રસંગે મારે જણાવી દેવું જોઈએ. દોહળો પૂર્ણ ન થવાથી ગર્ભિણીના શરીરની અંદર રહેલો વાયુ પ્રકોપ પામે છે અને તે કોપ પામેલો વાયુ ગર્ભનો કવચિત્ નાશ કરે છે કિંવા તેને કદરૂપ બનાવી દે છે.

શિષ્ય—ગણ માસ વીતતાં ગર્ભનું સ્વરૂપ કેવી રીતે સ્પષ્ટ થતું જાય છે ?

સૂરિ—ચોથો મહિને ગર્ભ માતાના શરીરને ખૂબ પુષ્ટ બનાવે છે અને પાંચમે મહિને તે ગર્ભમાંથી હાથના બે, પગના

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૯૧

મે, અને માથાનો એક એમ પાંચ અંકુરો સ્પષ્ટપણે બહાર આવે છે. છઠ્ઠે મહિને તે ગર્ભ પોતાના પિત્તને તથા લોહીને વધારે છે અને સાતમે મહિને, મેં જે પેશીઓ સંબંધે આગળ વિવેચન કર્યું તેના તોલથી પાંચસો ગણી વધી જાય છે. વળી તે ગર્ભ નાલીથી નીકળતી સાતસો નાડીઓ અને નવ ધમનીઓ પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

શિષ્ય-વચમાં એક પ્રશ્ન પૂછવાની રજા માગું છું. સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસકની શરીર રચનામાં અગત્યનો ભેદ શો હશે ?

સૂરિ-સ્ત્રીના શરીરમાં છસો એંશી નાડીઓ હોય છે અને નપુંસકના શરીરમાં છસો સીત્તેર હોય છે. એટલે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના શરીરમાં વીસ અને નપુંસકના શરીરમાં ત્રીસ નાડીઓ ઓછી હોય છે. વળી પુરુષાકાર શરીરમાં નવ દ્વાર હોય છે અને સ્ત્રી શરીરમાં અગીયાર સ્રોત-દ્વાર હોય છે. દાંત બત્રીસ હોવાનું સામાન્યતઃ ગણાય છે; પરંતુ કોઈ ભાગ્યશાળીને જ એટલા દાંત હોય છે.

શિષ્ય-હવે આપણે ગર્ભ-બંધારણના મૂળ વિષય ઉપર આવીએ.

સૂરિ-ગર્ભમાં રહેલો જીવ પોતે, અંદર રહેલા સૂતારની પેઠે શરીરની બાર પાંસળીના કરંડક તથા છ પાંસળીઓ બનાવે છે. પીઠના અસ્થિના અઢાર સાંધાઓ તથા પાંચ વામ જેટલું લાંબુ જાડું આંતરડું પણ તે જ રચે છે. ગર્ભ આઠમે મહિને ઘણાંબરો પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. તે પહેલાં નવાણું લાંબ રોમકુપ તથા દાઢીના, મૂછના અને માથાનાં સર્વ મળી સાડા ત્રણ કરોડ રોમ ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૮૨

વિવેક વિલાસ.

આઠમે મહિને તે ઓજ તથા આહાર ગ્રહણ કરવા લાગે છે. એવી રીતે ગર્ભાવાસમાં રહેલો જીવ રજા (બસો સાડી સીત્તોતેર) દીવસ વ્યતીત કરે છે.

શિષ્ય-ગર્ભાવસ્થામાં તેની અવસ્થિતિ કેવા પ્રકારે હોય ?

સૂરિ-ગર્ભમાં રહેલો જીવ માતાની પીઠ તરફ નીચે મુખ કરી, એ હાથ માથે જોડી ઘણા દુઃખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતો હોય છે. ગર્ભાવાસના દુઃખો-દર્દોનો અહેવાલ ઘણા ખરા આચાર્યોએ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. તે વાંચતાં એવું ગર્ભાવાસનું કષ્ટ પુનઃ આત્માને ન સહન કરવું પડે એવી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. જન્મ અને મરણનાં દુઃખો ખરેખર ઘણાં ત્રાસ દાયક હોય છે. તેના વાંચન અને શ્રવણથી વૈરાગ્ય ભાવ સહેજે ઉત્પન્ન થાય છે; પણ તે વાત જવા દઈએ. ગર્ભાવાસમાં રહેલો જીવ માતાના જઠરાગ્નિથી જ પરિપકવ થાય છે. માતાના આરામ અને શ્રમની અસર તે ગર્ભ સંપૂર્ણપણે અનુભવે છે. માતા જાગતી હોય તે વખતે ગર્ભ પણ જાગતો હોય છે અને માતા સૂતી હોય તે વખતે ગર્ભ પણ અરામ કરતો હોય છે. માતાના સુખે સુખી અને માતાના દુઃખે દુઃખી થવાનું તે ગર્ભના ભાગ્યમાં નિર્માણ થઈ ચૂક્યું હોય છે.

શિષ્ય-ખાજકના જન્મ વખતે રહેલાં ગ્રહ-નક્ષત્રો ઉપરથી કંઈ સૂચના મળતી હશે ?

સૂરિ-ભાગ્યશાળી મનુષ્યના જન્મને સમયે ગંડાન્ત, મૂળ નક્ષત્ર, અલેષા નક્ષત્ર, અવગે સ્થાને પડેલાં ગ્રહ તથા ખરાખ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૯૩

દિવસ એટલાં વાનાં ન હોય તેમજ તેવા સફાગી બાળકના પ્રસવ વખતે માતાને બહુ કષ્ટ પણ અનુભવવું ન પડે.

શિષ્ય-પણ ધારો કે તે જ નક્ષત્રો હોય, તો પછી તેનું પરિણામ કેવું સંભવે ?

સૂરિ-પહેલા આટલી વાત લક્ષમાં રાખો કે ચંદ્રને એક નક્ષત્ર ભોગવતાં આશરે સ ૪ ઘડી લાગે છે. નક્ષત્રના ભોગ કાળના ચોથા ભાગને પાચો કહે છે. આ રીતે જોતાં આસરે પંદર ઘડીનો એક પાચો લેખાય. હવે, મૂળ નક્ષત્રનો પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો પાચો અનુક્રમે પિતાનો, માતાનો તથા ધનનો નાશ કરે છે. ચોથો પાચો શુભ ગણાય છે. આલેખા નક્ષત્રનો પહેલો પાચો શુભ ગણાય છે, જ્યારે બીજો, ત્રીજો તથા ચોથો પાચો અનુક્રમે પિતાનો, માતાનો તથા ધનનો નાશ કરે છે. મૂળ નક્ષત્રનાં ત્રીસ મુહૂર્ત્તમાં પહેલો, બીજો, છઠો, આઠમો, નવમો ત્રેવીસમો, તથા અઠાવીસમો મુહૂર્ત્ત જન્મને સમયે હોય તો તે દુઃખદાયી બાણુવો. (બે ઘડીનો એક મુહૂર્ત્ત ગણાય.)

શિષ્ય-કેટલાક જ્યોતિષીઓ, બલિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતીનું અનુમાન બાંધે છે તે કઈ રીતે બાંધતા હશે ?

સૂરિ-જો જન્મ સમયે રવિ, મંજળ, શનિ એમાંથી એક વાર, અપૂર્ણ નક્ષત્ર અને લદ્રા તિથિ-બીજ, સાતમ કે બારસ એ ત્રણેનો યોગ થાય તો ઉત્પન્ન થયેલી સંતતી ઘણુંખરું બલિચારથી થયેલી મનાય છે. તે ઉપરાંત જો લગ્ને રવિ તથા ચંદ્રમા હોય, લગ્નનો સ્વામી તથા ગુરૂ લગ્નને બુવે નહીં અને ચતુર્થ

૧૯૪

વિવેક વિલાસ.

સ્થાને પાપ અહુની સાથે ચંદ્રમા તથા રવી હોય તો સંતતી પર-
પુરૂષથી પેદા થયેલી હોવી જોઈએ એમ જ્યોતિર્વિદો માનેછે.

શિષ્ય-બાળકને દાંત ક્યારે આવે અને તેનું ક્ષણક્ષણ
કેવી રીતે જણાય ?

સૂરિ-જન્મ દિવસથી માંડી બે વર્ષ પુરાં થાય તેટલી
મુદતમાં બાળકને પુરાં દાંત આવે છે. સાતમા વર્ષથી માંડી દસ
વર્ષની અંદર સર્વે દાંત એકવાર પડી જઈ પુનઃ ઉગવા લાગે છે.
સાત મહીનાની અંદર બે બાળકને દાંત આવવા લાગે કિંવા
જન્મથી જ બે બાળક દાંત સહિત હોય તો તે નિશ્ચયથી કુળનો
નાશ કરનાર મનાય છે. તે અપલક્ષણની શાંતિ માટે ધર્મકૃત્ય
કરવાં.

બત્રીસ દાંત જેને સંપૂર્ણ હોય તો તે રાજા થાય, એક-
ત્રીસ હોય તે ભોગી થાય, ત્રીસ હોય તે થોડા પૈસાવાળો થાય,
ઓગણત્રીસ હોય તે દરિદ્રી થાય અને અઠ્ઠાવીસ હોય તે સુખી
થાય એવો નિયમ છે. અઠ્ઠાવીસ કરતાં ઓછા દાંતવાળો મનુષ્ય
હિત્તમ પાત્ર લેખાતો નથી. વળી કુંદન-ડોલરનાં કુલ જેવા જેનાં
દાંત સરખા, ઝીણા, સુંવાળા, સ્વચ્છ, લાલ પેઢાવાળા, તીક્ષ્ણ
દાઢવાળા અને નક્કર હોય તે મનુષ્ય આ લોકમાં ધન-ધાનની
સમૃદ્ધી પ્રાપ્ત કરી સુખ ભોગવે. ગધેડાના જેવા તથા વાઘના જેવા
દાંત હોય તો તે પણ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પરંતુ બે હારથી ઉગેલાં,
છૂટા છૂટા, કાળા, વિકરાળ, અને ખડખડા અથવા ન્હાના
મોટા દાંત હોય તે સારાં ગણાતાં નથી. તે પાપકારી અને દુઃખ-
દાયી ગણાય છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૬૫

શિષ્ય—હું ધારું છું કે એ સંખંધે બહુ કહેવાઈ ચૂકયું છે. હવે કંઈ ખાસ સૂચના કરવા જેવું હોય તો જણાવશો.

સૂરિ—કલ્યાણના ઇચ્છનાર પુરૂષે સ્ત્રી સંલોગ કર્યા પછી મળ-મૂત્રની શંકા હોય તો તે ટાળવી અને શંકા ન હોય તો મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવાનું સ્થાનક કયાં છે તે જોઈ રાખવું. સર્વ આહારનો પરિત્યાગ કરવો. પાસે જળ રાખવું. ખારણું બંધ કરવાં. પવિત્ર થઈ ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર કરી અપમૃત્યુની બીક ટાળવી; પછી પોતે પવિત્ર થઈ રક્ષામંત્રથી પવિત્ર કરેલી પહોળી શય્યા ઉપર સારી રીતે ઓઢી ડાબે પડખે સૂઈ રહેવું.

શિષ્ય—સ્ત્રી સંલોગ પછી ઘંટાનો નાદ ન થતો હોય તો પણ સાંભળવામાં આવે તો ?

સૂરિ—એ એક બહુજ ખરાબ અપશુકન ગણાય છે. ઘંટા ન વાગતા હોય છતાં તેના નાદનો આભાસ કર્ણગોચર થાય તો તેવો આભાસ પામનાર મનુષ્ય પાંચ માસમા મૃત્યુ આપે એવું શુકન શાસ્ત્રનું વચન છે.

શિષ્ય—ભલા, નિદ્રા રાત્રે જ ખાસ કરીને આવતી હશે તેનું શું કારણ ?

સૂરિ—નિદ્રા એ વસ્તુતઃ તમોગુણી છે. તમઃગુણને અંધ-કારની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જીવના અનાદિકાળના તમોગુણ રૂપી આવરણો જ્યાં સુધી દૂર ન થાય, ત્યાં સુધી તેને નિદ્રા વિના ચાલતું નથી. હવે રાત્રેજ નિદ્રા કેમ આવે છે તેનો ખુલાસો તમે સમજી શકશો. નિદ્રા પોતે તમોગુણવાળી હોવાથી અંધ-કારની બહુલતાવાળા રાત્રિના સમયે જ પ્રગટ થાય છે.

૧૯૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—નિદ્રા વખતે નાડીયો તથા ઇન્દ્રિયો શું કામ કરતી હશે ?

સૂરિ—તે વખતે સંજ્ઞાવાહક સ્રોત-નાડીઓ કંઈથી ભરાઈ જાય છે અને ઇન્દ્રિયો દિવસના શ્રમને લીધે એટલી બધી થાકી ગયેલી હોય છે કે તે પોતાનું કામ બંધ કરે છે; છતાં મન તો તે વખતે પણ પોતાનું કામ કર્યા જ કરતું હોય છે. આપણને જે સ્વપ્ન આવે છે તે કેટલીકવાર આ તરંગી મનના જ પ્રતાપે હોય છે. મન જે ઘોડા ગંઠતું હોય છે તેનો આભાસ આપણે સ્વપ્નાવસ્થામાં જોઈ શકીએ છીએ.

શિષ્ય—નિદ્રા કેવા પ્રકારની હોય તો તે શ્રેષ્ઠ ગણવી ?

સૂરિ—જે નિદ્રામાં કોઈ પણ જાતનો વ્યાધાત ન થાય, જે નિદ્રા ફેફસા જેવા ઉપયોગી અવયવોને આરામથી કામ કરવા દઈ શરીરના થાકને દૂર કરે તે નિદ્રા ઉત્તમ ગણવી. અમૃતના સીંચનથી જેમ લતા-વૃક્ષ હંમેશા લીલાં અને હરાભરાં રહે છે, તેવીજ રીતે ઉત્તમ પ્રકારની નિદ્રાથી મનુષ્યનાં તન-મન પણ પ્રકુલિત અને આરોગ્ય રહે છે. સારી નિદ્રા લેનારા મનુષ્યો લાંબુ આયુષ્ય અને આરોગ્ય ભોગવે છે. તેથી ઉલટું અતિ વ્યાકુળતા-વાળી તથા સમય વગરની નિદ્રા કાળ રાત્રિની ગરજ સારે છે. નિદ્રા નહીં આવવાથી મનુષ્ય ઝેંચેની અને ગમગીનીમાં રાત્રી પસાર કરે છે અને તેથી તેના આયુષ્યનો તથા આરોગ્યનો પણ ક્ષય થાય છે. કેટલાક લોકો રાત્રે ઉજાગરાઓ કરો તન-મનની પાયમાલીને આમંત્રણ કરે છે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. રાત્રીનો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૮૭

સમય નિદ્રા અને ધર્મધ્યાન માટે જ નિર્માણ થયેલો છે. તેનો જેઓ પુરતો લાલ નહીં લેતાં વ્યસનમાં કે વ્યભિચારમાં વ્યતીત કરે છે તેઓ આ લવમાં રોગ—શોકને બહારી લે છે, એટલું જ નહીં પણ પરલવમાં ચે તે પાપોનું અતિ ઉચ્ચ પ્રાયશ્ચિત્ત તેમને કરવું પડે છે. રાગીનો સમય જો શાંતિમાં અને ધર્માનંદમાં પસાર થાય તો બીજા દિવસનો પ્રકાશ મનને આહ્લાદ આપનારો થઈ પડે છે. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે રાગીનો ઉત્તરો તે રૂક્ષ-લુખ્ણો અને દિવસની નિદ્રા તે સ્નિગ્ધ-ચીકણી, ગણાય છે. દિવસે બેસી રહેવું અને રાગીએ ઉદયમ કરવો તે રૂક્ષ-સ્નિગ્ધ ગણાય છે.

શિષ્ય—શું ત્યારે દિવસે કદિ પણ નજ સૂઈ રહેવું એમ આપ કહેવા માગો છો ?

સૂરિ—ક્રોધ, લપ, શોક, મદ્યપાન, સ્ત્રી સંલોગ, ભાર વહન તેમજ વાહનમાં બેસી રહેવાથી અને અતિ થાક લાગવાથી દિવસે સૂઈ રહેવામાં હરકત નથી. અતિસાર, શ્વાસ, તથા હેડકી આદિ રોગોથી પીડાતા; ઘરડા, બાળક, દુર્બલ, માંદગી ભોગવવાથી ક્ષીણ થયેલાઓને તેમજ લુધા, તૃષ્ણા, શૂળ વિગેરે રોગોથી પીડાયેલા અને અગ્રજીર્ણ રોગોથી ઉપદ્રવ પામેલા મનુષ્યોને દિવસના કોઈ પણ ભાગમાં સૂઈ રહેવાને હરકત નથી. કારણ કે નિદ્રા લેવાથી ઉપર જે રોગીઓ કદા તેમના શરીરમાંના વિષમ બનેલા ધાતુ સમ બને છે અને તેથી શરીરને પુષ્ટિ મળે છે. નિદ્રાથી રસ, ધાતુ સ્નિગ્ધ બને છે અને

૧૨૮

વિવેક વિલાસ.

શુદ્ધ કંઈ ધન થાય છે એમ વૈદ્યો કહે છે તે માનવા યોગ્ય છે.
મેઢવાળા મનુષ્યોને માટે દિવસે સૂવું હિતકર નથી.

શિષ્ય—ભૂખ્યા પેટે સૂઈ રહેવાય તો ?

સૂરિ—મનુષ્ય જો કાંઈ પણ ખાધા વગર દિવસે સૂઈ રહે તો હોજરીને કામ કરવાનો પુષ્કળ સમય મળે છે અને તેથી તેની પાત્ર્યન શક્તિ ઉપર બહુ સારી અસર થાય છે. કેટલાકો તો એટલે સુધી કહે છે કે ભૂખ્યા પેટે સૂઈ રહેવામાં આવે તો પેટમાં કદાપિ પાષાણ હોય તો તે પણ પચી જાય છે. [રાત્રીએ ઉજાગરો કર્યો હોય અથવા કરવાનો હોય તો જમ્યા પછી થોડો વખત સૂઈ રહેવું એ યોગ્ય છે]

શિષ્ય—ગ્રિભ ઋતુમાં ઘણા મનુષ્યો દિવસે ખૂબ નિદ્રા લે છે તેનું કેમ ?

સૂરિ—ગ્રિભ ઋતુમાં દિવાનિદ્રા નુકશાન નથી કરતી. કારણ કે તે વખતે શરીરમાં વાયુનો સંચય થયેલો હોય છે, હવા રૂક્ષ બનેલી હોય છે અને રાત્રી ટુંકી થઈ હોય છે; તેથી ગ્રિભમાં દિવસે સૂઈ રહેવું નિષિદ્ધ નથી. ગ્રિભ ઋતુમાં પડેલી ટેવ બીજી ઋતુ ખેસતા તુરતજ દૂર કરી દેવી જોઈએ. નહીંતર એ ટેવ વખત જતાં મનુષ્યોને હેરાન કરે છે. [દિવસની નિદ્રા ગ્રિભ સિવાયની બીજી ઋતુમાં કંઈ પિત્તનો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે]

શિષ્ય—આપે રાત્રી સંખંધી, સંતાનોત્પત્તિ સંખંધી તથા દુકામાં ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ સંખંધી જે ઉપદેશ મને આપ્યો છે, તે મારા હૃદયમાં ખરોખર કોતરાઈ રહ્યો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૧૯૯

છે. હું બનતાં સુખી તે ઉપદેશનું મારા જીવનમાં અક્ષરશઃ પાલન કરીશ.

સૂરિ—તથાસ્તુ ! શુદ્ધ મનવાળા મનુષ્યો જે આ શાસ્ત્રીય આચાર-વિચારને દ્રઢપણે વળગી રહે તો ધર્મ, અર્થ અને કામની-ત્રણે પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ થાય, એટલું જ નહીં પણ તે ત્રણે પુરૂષાર્થ મિત્ર જેવા બની રહે એ નિસંશય છે. ધર્મ એ સઘળા પુરૂષાર્થોમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, તેના વિના બાકીના ત્રણ પુરૂષાર્થો વસ્તુતઃ પુરૂષાર્થના અભિધાનને જ યોગ્ય નથી રહેતા. જીવનને ધર્મમય બનાવવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરજો, હું તમારી સાથે જે દીક્ષા ખોલીને વાત કરું છું તેનો દુરુપયોગ કે ખોટો અર્થ ઉઠાવશો નહીં, આપણી વાતોમાં કેટલીક વાતો એવી પણ હોય છે કે જે અજ્ઞાન અને અનધિકારી મનુષ્યોને માટે શસ્ત્ર જેવી થઈ પડે, તેનો ઉપયોગ બહુજ વિવેકથી અને બુદ્ધિમત્તાથી કરવાનો છે એ લક્ષમાં રાખજો.

શિષ્ય—કઈ કઈ ઋતુમાં મનુષ્યે ખાસ કરીને કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ એ વિષે વિવેચન કરવાનું અગાઉ આપે કબૂલ્યું હતું.

સૂરિ—મને તે સ્મરણમાં જ છે. શરીર અને મનના સુખ-શ્રેય અર્થે કાળના બળોને સમજી લેવા એ અત્યાવશ્યક છે. સર્વ ઠેકાણે કાળનું માહાત્મ્ય પોતાનું જખડું બળ ધરાવે છે. એટલા માટે ઋતુને ઉચિત થાય તેવી રીતે આહાર વિહાર કરવાથી રોગાદિ કલેશો હેરાન કરતા નથી.

શિષ્ય—આપણે વસન્ત ઋતુથી જ પ્રારંભ કરીએ.

સૂરિ—વસન્તને ઋતુરાજ કહેવામાં આવે છે. આ ઋતુમાં

૨૦૦

વિવેક વિલાસ

દક્ષિણ દિશાનો પવન, આંખાની મંજરીઓ, મોગરાની પુષ્પ-
માળાઓ અને ભ્રમર તથા કોકીલાના રસમય ગુંજનો રસિક
હૃદયમાં આમોદની ઉર્મીઓ ઉછળવા શક્તિમાન થાય છે. આ
ઋતુની વિશેષતા ટુંકામાં કહું તો તે એટલી જ છે કે કફનો પ્ર-
કોપ અતિશય માત્રામાં દેખાવ દે છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે.
કફના પ્રકોપની શાંતિને માટે વ્યાયામ કરવામાં તથા ઔષધોદિન્ય
સેવનમાં આગ્રહ્ય કરવામાં આવે તો શરીરને તેનું પરિણામ
સહન કરવું પડે છે. દિવસે નિદ્રા કરવી આ ઋતુમાં ઈષ્ટ નથી.
કેટલાક વૈદ્યો કફની શાંતિને અર્થે વમન આદિના પ્રયોગો સૂચ-
વે છે તે અનુકૂળતા પ્રમાણે અમલમાં મુકવા.

શિષ્ય-ખાન-પાન સંબંધી સાવચેતી પણ સખવી
એછએ ને ?

સૂર-કફને ઉત્તેજન ન મળે એવાં જ ખાન-પાનો લેવાં એમ
હું કહી ચૂક્યો છું. ઘણું સ્નિગ્ધ નહીં, તથા જેની અંદર કડવો
તથા તીખો રસ પ્રધાન હોય એવાં દ્રવ્યો, શાલી-ચોળા વિગેરે
ઉંડાં લે જનો વાપરવા હિતકર છે. ઘણું ટાઢું, પચતાં વાર લાગે
એવું, ઘી જેવા સ્નિગ્ધ રસોથી પરિપૂર્ણ—ચીકણ, કાચું તથા
પાતળું અન્ન આ ઋતુમાં ન વાપરવું. સરખત વિગેરે પણ એવાં
હોવાં જોઈએ કે જેથી કફના પ્રકોપને ઉરેજન ન મળે. તેનો
ઉપયોગ પણ માફકસર કરવો. કેટલાક શ્રીમંતો શરીરે મલયા-
મરનો, કેસરનો તથા ચંદનનો લેપ કરે છે. તેમ કરવાથી તેમના
દેહને શાંતિ તથા આરામ મળે છે. જેમને સગવડ તથા અવકાશ
હોય તેમને એવાં વિલેપ આ ઋતુમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.

સૂરે શિષ્ય સંવાદ.

૨૦૬

શિષ્ય—ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કેવી રીતે વર્તવું ?

સૂરે—આ ઋતુમાં સૂર્ય, ભૂમિના સર્વ રસોને ખેંચી લેવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા કરે છે. શરીરમાંથી બળ ઓછું થતું હોય એવો ભાસ થયા કરે છે. ગ્રિષ્મમાં મધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ, પાતળું તથા જલદી પચી જાય એવું ભોજન ઉપાદેય ગણાય છે. ભેંસનું દૂધ, ઉત્તમ ચોખા તથા ઘી જેવાં દ્રવ્યો ખાવાથી શરીરનું બળ સચવાઈ રહે છે. દહીં અથવા છાસ ઉપર જે પાણી દેખાય છે તેમાં કેટલાકો સાકર મેળવી તેવું ખાન કરે છે. શીખંડ જેવા ભોજનોથી તથા ઠંડા શરબતોથી ગ્રીષ્મની ગરમી કેટલેક અંશે ઓછી કરી શકાય છે. વિલાસી સ્ત્રી-પુરુષે ગ્રીષ્મની ચાંદનીમાં ફરવાનું, ઉદ્યાનોમાં વિહારવાનું અને સુગંધીવાળા ખાન-પાન લેવાનું ખાસ કરીને પસંદ કરે છે. ધરતી જ્યારે સૂર્યના તાપથી તપી રહી હોય તે વખતે લતા-મંડળમાં પડ્યા રહેવાનું અથવા કુવારા પાસે જઈ પોતાની પ્રિય સ્ત્રીના અંગરૂપ વેલડીના સ્પર્શથી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનું કયો ગૃહસ્થ ન કરે ? જળથી ભીંજાવેલા વીંઝણાનો પવન ફિંવા ઉદ્યાનની ઠંડી લહરી આ ઋતુમાં મનને અતિશય આમોદ ઉપજાવનારી થઈ પડે છે. પવનથી આનંદ ઉપજાવતી તથા અંદ્રમાના કિરણથી શોભતી અગાશીમાં શરીરે સુગંધી પદાર્થો ચોળી ગૃહસ્થ અને ગૃહિણીઓ રાત્રી નિર્ગમન કરે છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્યોએ આ ઋતુમાં અતિ ખાટો, ઠંડવો, અને ખારો એ ગણે રસ તથા ગરમાગરમ ભોજન ન કરવાં. વ્યાયામ તથા ઉદ્યમમાં બહુ

૨૦૨

વિવેક વિલાસ.

આળસ્ય ન સેવવું. ગ્રીષ્મમાં દ્રાક્ષના મનોહર સરળતો, સફેદ તથા મુલાયમ વસ્ત્રો, સુગંધી વિલેપનો અને જળાશયો વિગેરે વસ્તુઓ મુનિઓના મનને પણ વિહ્વળ કરી દે છે.

શિષ્ય—વર્ષા ઋતુમાં રોગનો પ્રકોપ અકસ્માત્ વધી પડે છે તે શાથી ?

સૂરિ—કારણ કે એ ઋતુમાં વાદળાના પવનથી, ભૂમિની અંદરથી નિકળતી બાફથી અને જળખિંદુના યોગથી મનુષ્યના વાતાદિ દોષો પ્રકોપ પામે છે. એક તો ગ્રિષ્મના અસહ્ય તાપથી મનુષ્યનો દેહ દુર્બળ થઈ ગયેલો હોય અને તેમાં આવેા પ્રકોપ થાય એટલે ઘેર ઘેર માંદગીના બીજાના પડે એમાં કંઈ નવાઈ નથી; પરંતુ જો બરાબર આજ વખતે વાત, પીત્ત, કફ તથા રસ-રક્ત પ્રમુખ ધાતુઓને સામ્ય સ્થિતિમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પ્રકૃતીમાં ગંભીર ફેરફાર ન થાય. ઋતુચર્યાના નિયમો લોકો લક્ષમાં રાખે તો મને ખાતરી છે કે કેટલાક વહેમો અને ઉપદ્રવો તત્કાળમાં જ દૂર થઈ શકે.

શિષ્ય—ત્યારે વર્ષાઋતુમાં ખાસ કરીને કંઈ જાતની સાવચેતી રાખવી જોઈએ ?

સૂરિ—આ ઋતુમાં કુવાનું તથા પુનર્વસા નક્ષત્ર બેઠા પછી જ વરસાદનું પાણી પીવું. તળાવનું તથા નદીનું પાણી પીવું આ ઋતુમાં હિતકારક નથી. ગ્રિષ્મમાં જળક્રિડા કરવાની જે ટેવ પડી ગઈ હોય તે વર્ષાના પ્રારંભથીજ દૂર કરી દેવી. અતિ ઉષ્ણ તડકામાં હરવા ફરવાનું, વાદળીયા તડકામાં મુસાફરી કરવાનું માંડી વાળવું જોઈએ, અથવા તો એ તાપથી બચતા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૦૩

રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યારે સર્વત્ર શરદી પ્રસરી રહેલી હોય ત્યારે ગૃહસ્થોએ અંગે કેસરનું વિલેપન કરી, પવન અથવા જળનો ઉપદ્રવ ન હોય તેવે સ્થળે ધગધગતા અંગારાવાળી સગડી પાસે બેસી, આસાએશ મેળવવી. આથી શિતનો હૂમલો દૂર કરી શકાય છે. વર્ષાઋતુના સંબંધમાં કામ વિલાસી પુરુષોનું એવું કથન છે કે જે પુરુષ આ ઋતુમાં કેશાવલીને સુગંધી તેલ લગાડી સાફ કરી રાખે, રાતા તથા અંદન-લોખાનના ધૂપથી સગંધિત બનેલાં વસ્ત્રોનું પરિધાન કરે તેમજ પરિમિત લોજન કરે તેને સ્ત્રીઓ પોતાના અંતરના ઉમળકાથી આદ્યા વિના રહી શકતી નથી.

શિષ્ય—શરદ્ઋતુને વૈદ્યોની માતાની ઉપમા આપવ માં આવી છે તે યથાર્થ જ છે. કારણ કે એ ઋતુમાં વૈદ્યલોકોને બહુ મોટી કમાણી થાય છે.

સૂરિ—શરદ્ઋતુમાં આકરા સૂર્યના કિરણોના તાપથી તપેલા મનુષ્યોનું પિત્ત પ્રાયઃ કુપિત થાય છે અને તેથી સર્વત્ર પિત્તજન્ય વિકારો ફાટી નીકળે છે. આવા વખતની અંદર ડાહ્યા મનુષ્યોએ ક્ષુધા લાગે તોજ મધુર, હલકું, શિતળ, થોડું કડવું તથા તીખું પચ્ય લોજન લેવું. જેઓ મનને કાબુમાં રાખી શકે તેવા હોય છે તેઓ આ કાળમાં પૂર્વ દિશાનો પવન, દહીં, અતિ વ્યાયામ, તડકો, ખારી વસ્તુ તથા તેલાદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થનો યત્ન પૂર્વક પરિત્યાગ કરે છે. આમળાં, દુધ તથા શેલડીની સાકર કે ગોળ જેવી વસ્તુઓ પરિમિત પ્રમાણમાં પુષ્ટિ આપનારી થઈ પડે છે. કેટલાક ચિકિત્સકો આ ઋતુમાં ફસ

૨૦૪

વિવેક વિલાસ.

ખોલાવવાની, બુલાખ લેવાની, સફેદ કુલોની માળા પહેરવાની, સફેદ ચંદનનું વિલેપન કરવાની, સરોવરનું નિર્મળ જળ પીવાની તથા રાત્રીએ થોડીવાર ચાંદનીમાં હરવા-ફરવાની સલાહ આપે છે. એ સલાહ પ્રમાણે વિવેકપુરઃસર વર્તવામાં આવે તો શરદ્ ઋતુમાં પિત્તનો અસહ્ય પ્રકોપ વધી પડવાની જે ફરીયાદ કરવામાં આવે છે તે અદૃશ્ય થઇ જાય એ નિઃસંદેહ છે.

શિષ્ય—હવે હું ધાડું છું કે હેમન્ત અને શિશિર ઋતુ સંબંધી જ ચર્ચા કહેવાની બાકી રહી છે.

સૂરિ—હેમન્ત અને શિશિરની ઋતુ ચર્ચામાં બહુ મહત્વનો ભેદ નથી. હેમન્તમાં ટાઢ ઘણી પડતી હોવાથી તથા રાત્રી લાંબી થતી હોવાથી જઠરાગ્ની પ્રદિપ્ત થાય છે. માટે આ વખતે પ્રાતઃકાળના લોજનમાં બહુ વધારે પડતો વિલાંબ ન કરવો જોઈએ. હવે કેવા પદાર્થો લોજનમાં વાપરવા એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. આ ઋતુમાં ખાટું, મીઠું, ઉન્નું, તીકણું તથા ખાડું અન્નપાન સેવવું એ સલાહસ્પર્ધુ છે. સાવચેતી માત્ર એટલીજ રાખવાની કે કોઈ પણ પદાર્થ એવો તો ન જ હોવો જોઈએ કે જે હોજીને પચાવવો ભારે થઇ પડે ! વગી આ ઋતુમાં અતિ સુગંધી તેલથી શરીરને મર્દન કરવાની તથા કેશરનું ઉવટણું લગાડવાની અને નવા વસ્ત્રો પહેરવાની પણ લલામણુ કરવામાં આવી છે. ઘર પણ એવું સ્વચ્છ અને ઉપદ્રવ રહિત હોવું જોઈએ કે જેથી પવનના ઝપાટાથી અને શીતથી રક્ષણ મેળવી શકાય. કર્પુર તથા કૃષ્ણાગર ચંદનના ધુપની સુગંધી ફેલાયેલી હોય તો તે વધારે સાડું ગણાય ! ધગધગતા અંગારાની સગડી

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૨૦૫

પાસે હોય તો શીતાદિ પ્રકોપો દેહને પજવી શકતા નથી. કેટલાક શૃંગારપ્રિય વૈદ્યો અને કવીઓ કહે છે કે આ ઋતુમાં શરીરે સુગંધી અંગરાગ લગાડેલી, પુષ્ટ અને ઉંચા સ્તનથી ચિત્તને ખેંચનારી તદ્દણી, તેમજ કોમળ તથા ઉષ્ણ સ્પર્શવાળી શય્યા એ બંને વસ્તુઓ ટાળને દૂર કરવા શક્તિમાન થાય છે. શિશિર ઋતુમાં ઉત્તર દિશાના પવનથી લુપ્ત ટાઢ પડે છે એટલા માટે એ વખતે પણ હેમન્ત ઋતુનાજ વિધાનો ઉપયોગી થઈ શકે છે. આપણી ઋતુચર્યા સંબંધી વાતચીત અહીં પુરો થાય છે. પણ તેજ સાથે મારે બચાવી દેવું જોઈએ કે આ નિયમો મેં જે કહ્યા છે તે કેવળ શરીરને કિંવા ઇન્દ્રિયોને ઉન્મત્ત બનાવી દેવાના હેતુથી નથી કહ્યા; પરંતુ રોગોનો સમુદાય કે જે હંમેશા આપણા ઉપર હુમલો લઈ આવવાને તૈયાર હોય છે એમ માનવામાં આવે છે, એ રોગરૂપી શત્રુઓના પંજમાંથી કેવી રીતે બચી શકાય અને પોતાના તન-મન સાથે કુટુંબ પરિવારને નીરોગી કેમ રાખી શકાય એ સૂચવવા માટે જ આ વિવેચન કર્યું છે.

શિષ્ય—આપના કથનનો અથવા તો સૂચનનો હુરૂપયોગ નહીં થાય અથવા તો તેનો ખોટો અર્થ નહીં કરવામાં આવે એ વિષે હું આપને ખાત્રી આપું છું. આપ પુનઃ પુનઃ એ વિષય ઉપર ભાર મુકી જે સન્માર્ગ બતાવો છો તે માટે હું અંતઃકરણ પૂર્વક આપનો ઉપકાર માનું છું. હવે માત્ર એકજ વિષય સંબંધી પ્રશ્ન બાકી રહ્યો છે અને તે એજ છે કે આખા વર્ષ દરમિયાન કેવી રીતે વર્તવું કે જેથી જીવન કૃતાર્થ થાય ?

૨૦૬

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

સૂરિ—આ તમારો પ્રશ્ન ઘણો મહત્વનો છે અને તેનો ઉત્તર એક ધર્માચાર્ય તરીકે મારે બની શકે તેટલો અસરકારક આપવો જોઈએ. તમે જાણો છો કે આ મનુષ્યદેહ મળવો દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. મહા પુણ્યના બળથીજ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જો એ વાત ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવી ગયો હોય તો મનુષ્ય જન્મને સાર્થક બનાવવા હંમેશાં—હરઘડી ઉદ્યમશીલ રહેવું જોઈએ. આ દુર્લભ નરભવમાં એક ઘડી પણ નિર્થક ન જાય, એક પગ પણ આત્મોન્નતીમાં વિઘ્નકર ન થાય એની સાવચેતી રાખવી જોઈએ. સર્જન પુરૂષો આખો દિવસ એવા નિર્દોષ ઉદ્યમમાં ગાળે છે કે તેથી તેઓને રાત્રીએ નિશ્ચિંતતા પૂર્વક શાંત નિદ્રા આવ્યા વિના રહેતી નથી. દાખલા રૂપે પણ એમ કહેવામાં આવે છે કે જે મનુષ્યો સમસ્ત દિવસ નિરુદ્યમ-પણે પગ ઉપર પગ ચડાવી, લમણે હાથ દબાવેલી રહે છે તેમની ઉપર નિદ્રાદેવી કૃપા દાખવી શકતી નથી. જેઓ સતત પરિશ્રમ કર્યા કરે છે તેમને નિદ્રાની આરાધના માટે લેશ માત્ર પણ શ્રમ લેવો પડતો નથી. રાત્રે શાંત નિદ્રા આણવા માટે જેવી રીતે શ્રમની જરૂર છે, તેવીજ રીતે જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં ધર્મ-ધ્યાન કરવાનો અવકાશ અને અનુકુળતા મળી શકે એટલા માટે મનુષ્યોએ યૌવન દશામાં યથાશક્તિ પરિશ્રમ લઈ જીવનને કૃતકૃત્ય બનાવવું જોઈએ. યુવાન અવસ્થાને મોજમજાહ તથા એશઆરામમાં ગુમાવી નાંખનાર મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ-કૃત્ય તો કરી શકતા જ નથી, પરંતુ દેહ અને મનને યથાયોગ્ય

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૦૭

આરામ આપવામાં પણ નિષ્ફળ નીવડે છે. એટલા માટે જીંદગીની ઉચ્ચ અને ઉછળતી અવસ્થા કે જે યૌવનાવસ્થાના નામથી ઓળખાય છે તે અવસ્થાની અંદર પોતાની પ્રામાણિકતા, શુભ નિષ્ઠા અને સદાચારશીલતાને સુરક્ષિત રાખી એવો ઉદ્યમ કરવો કે જેથી જીંદગીના છેદા દિવસો સુખ અને પરોપકારમાં વ્યતીત થઈ શકે.

શિષ્ય—અમારા સરખા પ્રવૃત્તિવાળા ગૃહસ્થોથી ખારે માસ ધર્મકરણી કેમ બની શકે ?

સૂરિ—મારો કહેવાનો આશય એવો છે કે રાત્રીએ આરામને માટે જેવી રીતે દિવસના પરિશ્રમની જરૂર છે, તેવી જ રીતે પ્રવૃત્તિવાળા ગૃહસ્થોએ એવી પ્રવૃત્તિ સેવવી કે જેથી તેઓને ચોક્કસ સમય નિવૃત્તિ કિંવા ધર્મકરણીને માટે મળી શકે. ચામાસાના ચાર માસમાં ગૃહસ્થો અથવા ધંધાદારીઓની પ્રવૃત્તિ કંઈક શાંત હોય છે. જેઓ આઠ માસ સખત ચિંતા અને શ્રમમાં પસાર કરે છે તેઓ ચાતુર્માસના ચાર મહિના શાંતિ લેવાનું પસંદ કરે છે. આ ચાર મહિના ધર્મ ધ્યાનને માટે ખાસ અનુકુળ થઈ પડે એવી વ્યવસ્થા આપણા ઉપકારી આચાર્ય મહારાજોએ કરી છે. હવે જો આઠ મહિના આગસ કિંવા પ્રમાદમાં ગાળ્યા હોય તો ચાતુર્માસમાં પણ પુરતી શાંતિ કે ધર્મ કરણીને માટે અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય નહીં. ચાતુર્માસની ઋતુ ધર્મ ધ્યાનને માટે બહુ જ અનુકૂળ હોય છે. તે વખતે કોઈ એક સ્થળે મુનિ મહારાજોની જોગવાઈ પણ મળી શકે છે. પૃથ્વીમાં સર્વત્ર મનોહરતા અને નવપદ્મવતા વ્યાપી રહી હોય છે તેથી હૃદય

૨૦૮

વિવેક વિલાસ.

અને મન ઉપર તેની ઘણી સુંદર અસર થાય છે. આ બધી અનુકૂળતાઓ સાર્થક થાય એટલા માટે ઉદ્યમશીલ ગૃહસ્થોએ આઠ મહીનાનો ઉપયોગ નીતિમય-ન્યાયમય દ્રવ્યોપાર્જન અર્થે કરી લેવો.

શિષ્ય-આતુર્માસમાં પણ ધર્મ ધ્યાન ન બની શકે તો વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર મુલતવી રાખ્યું હોય તો કમ ?

સૂરિ-વૃદ્ધાવસ્થા એ જો કે ધર્મ ધ્યાન કરવાની અવસ્થા બચાય છે, પરંતુ એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે કે વયમાં જ કાળ આપણા શિરે ચડી બેસશે તેનો નિશ્ચય કોણ કરી શકે તેમ છે ? જેઓ વૃદ્ધાવસ્થા ઉપર પોતાના આત્મકડ્યાણને મુલતવી રાખે છે તેઓ સંપૂર્ણ આત્મહિત સાધી શકતા નથી. વસ્તુતઃ તેને માટે કોઈ અવસ્થાની રાહ જોઈ બેસી રહેવું એ નિર્બળતા છે. એવા ઘણા વૃદ્ધ પુરૂષોનો અનુભવ છે કે તેઓ પોતાની યૌવનાવસ્થાની ધારણા પ્રમાણે વૃદ્ધ વયમાં ધર્મ કાર્ય કરી શકતા નથી. અને છેલ્લી વયમાં તન-મનમાં જે શિથિલતા વ્યાપી જાય છે તેનો ખ્યાલ કરતાં એ અનુભવ અક્ષરશઃ સત્ય છે એમ કહી શકાય. વૃદ્ધ વય એ પરાધીનતામય અવસ્થા છે. નથી તે વખતે પોતાના મન ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ રહી શકતો કે નથી યાત્રા કે ગુરૂદર્શન માટે શારીરિક શ્રમ લઈ શકતો. નરભવ પામવા છતાં જો લવિષ્યનું જીવન ન સુધરે તો પછી અમૂલ્ય નરદેહ એજે ગયો એમ જ મનાય. મારો કહેવાનો તાત્પર્ય એટલો જ છે કે બની શકે તો જીવન જ ધર્મમય-ની-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૦૮

તિમય બનાવવું, તેમ નહીં તો બાર માસમાં ચાતુર્માસના ચાર માસ ધર્મોદ્યોગ અર્થે વીતાવવા અને એટલું પણ ન બને તો વૃદ્ધવય થતા અવશ્ય આત્મહિત સાધી લેવું. હું અમળ જ કહી ગયો છું કે આ છેલ્લી તક લાભ્યયોગે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનો સદુપયોગ કરી લેવાની તક તો કોઈ વિરલ નરને જ મળી શકે છે. આ બધી બાબત એવી છે કે તેનો નિષ્ક્રય સૌ મનુષ્યે પોતપોતાની ઇચ્છા-અનુકૂળતા અને સંયોગો પ્રમાણે કરી લેવો જોઈએ. એમાં અમારો ઉપદેશ લગભગ નિર્ણયક થઈ પડે એવો ભય રહે છે.

શિષ્ય—વંની આખરે ધર્મકૃત્ય કરવાની ખાસ સાવધેતી રાખીશ. પણ તેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થઈ જવો જોઈએ.

સૂરિ—એ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા આપણે અન્ય કોઈ પ્રસંગે કરીશું. હાલ તુરંત તો એટલું જ કહેવું બસ અશે કે કલાવાન મનુષ્યોએ આ ભવમાં એવી કંઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવી કે જેથી મરણ પામ્યા પછી પણ પતિ જન્મ નિશ્ચયથી મળી શકે. પોતાના સ્વધર્મી લાઈએની તથા મુનિમહારાજઓની એવી સેવા-સુધા અને ભક્તિ-પૂજા કરવી કે જેથી આપણે આત્મા પરમ પ્રસન્નતા પામી શકે. વિવેકી પુરૂષો પોતાના વૃદ્ધ માતૃપિતાની સેવા-ચાકરી કરવાનું ભૂલતાં નથી તેમ તેમને તીર્થયાત્રા વિગેરે કરાવી સપુત તરીકેની કીર્તિ મેળવવામાં પ્રમાદ

૨૧૦

વિવેક વિશ્વાસ.

પણ કરતા નથી. આપણા કુળમાં જે કોઈ વૃદ્ધ અથવા અશક્ત હોય તેમને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તીર્થયાત્રા વિગેરે કરાવવાં. પ્રતિવર્ષે શુદ્ધ પાસે જઈ પોતાના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત લેવું. કારણ કે તેમ ઈશ્વરી આત્મા શુદ્ધ નિર્મળ અને અરિસા જેવો ઉજ્જવળ બની શકે છે. વર્ષના અંતે એવું પ્રાયશ્ચિત દરેક સર્જને અવશ્યમેવ કરવું જોઈએ. એથી પાપપુંજનો નાશ થઈ જાય છે અને આત્મા પોતાના સદ્ગુણોવડે પ્રકાશી નીકળે છે. “જન્મેન્દ્રા મનુષ્યને અવશ્ય મરવું છે જ” એમ સૂચવના અર્થે મોટા મહાસોએ પોતાના પિતા-માતાના વિગેરેનો સંવત્સરિક દિવસ પણ પૂજા પ્રત્યવના તથા સ્વામીવાત્સલ્ય આદિ કાર્યો દ્વારા ઉજવવો જોઈએ. ટુંકામાં પ્રતિવર્ષે કરવાનાં કાર્યોનો આટલો ખ્યાલ આપી શકાય. બાકી તો પાપ-પુણ્ય અને તેના ફળાફળને માટે તો એક આખો દિવસ ચર્ચા કરીશું, ત્યારેજ કિંચિત્ સ્પષ્ટતા થશે.

શિષ્ય—દરેક શ્રાવકે દેશ-કાળ પ્રમાણે વર્તવું એવો ઉપદેશ ઠાન ઠામ કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ કેવા દેશમાં શ્રાવકે રહેવું જોઈએ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

સૂરે—અરે આજે આપણે એજ વિષય સંબંધી વાર્તા લાપની શરૂઆત કરીએ. જે દેશમાં નિરૂપદ્રવપણે પોતાનો ધર્મ પામી શકાતો હોય, જે દેશની આસપાસ સંરક્ષણાર્થ સારો દીલ્લો આવેલો હોય, જે દેશમાં વેપાર-ઉદ્યોગ સારી રીતે ચાલી શકતાં હોય, અને જે દેશમાં પાણી-અન્ન-મળતણ વિગેરેની

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૨૧૧

ચૂહસ્થાયિત જોગવાઈ મળી શકતી હોય તે દેશમાં મનુષ્યો વાસ કરે તો તેઓ એકંદરે ખડુ સુખ લોગવી શકે, એ નિઃસંદેહ છે.

શિષ્ય—દેશમાં વસતાં શું માત્ર એટલી વાતોનો જ વિચાર કરવો !

સૂરિ—નહીં. તે ઉપરાંત બીજી ઘણી બાબતો છે કે તેનો વિચાર ડાહ્યા મનુષ્યો પોતાની મેળેજ કરી લે છે. દાખલા તરીકે જ્યાં ગુણી લોકો વસતા હોય, સત્યનો અને ગુણનો આદર થતો હોય, જ્યાં પવિત્રતા અને પ્રતિષ્ઠાને આંચ આંવે એવો ભય ન હોય, જ્ઞાન કિંવા સાધુ-સમાગમનો લાભ મળવાની મુગલ હોય એવા સંયોગો બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ શોધી કહાડવા જોઈએ. કોઈ ચોક્કસ દેશમાં વસતા પહેલાં દેશની સીમા, દેશના રાજાની રીતભાત, પોતાની જ્ઞાતી અને સ્વધર્મીઓની સંખ્યા તેમજ મિત્ર અને શત્રુઓનું સ્વરૂપ બરાબર તપાસી લેવું. જ્યાં રાજા છેક બાળક અવસ્થામાં હોય, કિંવા મૂર્ખ હોય; જ્યાં એક કરતાં અધિક રાજાઓનું શાસન ચાલતું હોય અથવા તો સીયારાજ્ય જેવું હોય તે દેશમાં વસવું નહીં.

શિષ્ય—પોતાના આવાસના-વસવાના સ્થાનના અને સમગ્ર દેશના કલ્યાણને અર્થે નિમિત્ત જેવાં એમ મેં પૂર્વે સાંભળ્યું હતું. પ્રથમના સમયમાં એવા નિમિત્તીઆઓ મળી આવતાં અને તેઓ જે વાત પ્રકટ કરતા તે પ્રાયઃ સોળે સોળ આના ખરી ઠરતી, એ નિમિત્ત શાસ્ત્રનો શું છેક લોપ થઈ ગયો હશે ?

૨૧૨

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—નિમિત્તકમની કેટલીક ખાસ વાતો હજી પણ પ્રચલિત હોય એમ જોવામાં આવે છે. બુદ્ધિશાળી કિંવા જનુભવી પુરૂષો એકસ ચિન્હોની ખારીક પરીક્ષા કરી દેશ કે આમનું કલ્યાણ કિંવા અકલ્યાણ અગાઉથી જ જાણી દે છે. પરંતુ એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે એવો નિર્ણય બાંધવો એ ઊતાવળીયા કિંવા અસ્પદશી મનુષ્યોનું કામ નથી. તેમાં સૂક્ષ્મ તક અને વિવેચનાની તેમજ સંયત મનોભાવની બહુજ જરૂર પડે છે. પ્રત્યેક ચિન્હનું યથાર્થ સ્વરૂપ લક્ષમાં આવી જાય તો તે ચિન્હ ઉપરથી પરિણામ શું આવશે તે સહેલાઈથી કહી શકાય.

શિષ્ય—રાષ્ટ્રને શિરે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ આવી પડવાનો હોય અથવા તો શહેરમાં કંઈ ઉત્પાત થવાનો હોય તો તે કેવા ચિન્હો ઉપરથી પારખી શકાય ?

સૂરિ—પરંતુ તે પહેલાં ઉત્પાત કેને કહેવાય તે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. જે વસ્તુ હંમેશા પોતાના સ્વરૂપમાં રહેતી હોય તેમાં અકસ્માત ફેર થઈ જાય તેને ઉત્પાત કહેવામાં આવે છે. આવા ઉત્પાતો એક નહીં પણ અનેક પ્રકારના હોય છે. ઉત્પાતના પરિણામે દુર્લિક્ષ, રાજ્યનાશ, પ્રજાનાશ તથા દેશની ખરાબદી થાય.

શિષ્ય—હવે રાષ્ટ્રને વિષે ઉપદ્રવ થવાનો હોય, નગરનો નાશ થવાનો હોય, મહા સંગ્રામ થવાનો હોય અથવા દેશ ભંજ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૧૩

અવાનો હોય તો તે કેવા નિમિત્તો ઉપરથી જણાય તે અનુક્રમે જણાવવાની કૃપા કરશો.

સૂરિ—જ્યાં ચિત્રામણી અથવા મંદિરમાંની પ્રતિમાઓના સ્વરૂપમાં કંઈ ફેરફાર થઈ જાય, અથવા તો એ સ્વરૂપમાં કંઈ વિચિત્રતા દાખલ થઈ જાય તથા મંદીરની ધ્વજા ઉપર ચઢતી દેખાય તો ત્યાં રાષ્ટ્ર વિગેરેને કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનો ઉપદ્રવ સહન કરવો પડે. બીજું જ્યાં જળચર જીવો ભૂમિ ઉપર અને જળચર જીવો જળમાં ચાલતા જોવામાં આવે, નગરના જીવો જંગલમાં સ્વલ્પિક રીતે હરતા-ફરતા દૃષ્ટિગોચર થાય, શિયાળીયાં અને કાગડાઓના કોલાહલથી દિશાઓ શબ્દાચ્છાન થઈ રહે, એવી જાતનો વિચિત્ર ક્રમ થાય તે નગરનો નજીકના લવિષ્યમાં નાશ થાય એવું નિમિત્ત સાતત્ય કથન છે. વળી છત્ર, કોટ, સેના વિગેરેમાંથી કોઈને અગ્નિનો ઉપદ્રવ થાય તો રાજાને શિરે કોઈ આક્રમક આવે પડે. હથીયારો ભગતા દેખાય અથવા હથીયારો પડ્યા પડ્યા મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી જાય તો સમજવું કે થોડા જ વખતમાં યુધ્ધ સંગ્રામ થવો જોઈએ. દેશભંગનું લક્ષણ તો બહુજ સ્પષ્ટ છે. અર્થાત્ મનુષ્યોમાં જ્યારે અન્યાય, દુરાચાર, પરપીડન અને પાપકીપણ અતિશય માત્રામાં વૃદ્ધિ પામે ત્યારે એ દેશમાં મહા અનર્થ ફાટી ઉત્પાત થાય એમાં કંઈ શક નથી. ધર્મ—સદાચાર અને ન્યાય—અહિંસા ઉપરજ પ્રજાની સ્થિતિનો પાયો નાખા

૨૧૪

વિવેક વિલાસ.

થેલો છે. એ પાયામાં સડો દાખલ થતાં પ્રબળધીમે ધીમે વિનાશ વરફ પગલાં ભરે એવો સર્વ ડાહ્યા પુરુષોનો એક મત છે.

શિષ્ય—વર્ષાકાળમાં જે ઇન્દ્ર ધનુષ્ય દેખાય છે તે પરથી કંઈ અનુમાન નીકળી શકે ખરું ?

સૂરે—જે એ ઇન્દ્રધનુષ્ય દિવસે સૂર્યની સન્મુખ દેખાય તો તેમાં કંઈ દોષ નથી. કારણકે તેમ બનતું એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એજ પ્રકારની સ્થિતિ જે રાત્રીએ દેખાય તો તે અશુભ સમજતું. એમાં પણ બ્રહ્માજી, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય તથા શુદ્રને માટે ભિન્નભિન્ન રંગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ રાત્રીના જાગમાં એ ઇન્દ્રધનુષ્ય જે સફેદ દેખાય તો બ્રહ્માજીને, રાત્રું દેખાય તો ક્ષત્રીયને, પીળું દેખાય તો વૈશ્યને તથા કાળું દેખાય તો શુદ્રને નાશકાન્ક થઈ પડે.

શિષ્ય—જેમ ઇન્દ્રધનુષ્યના સંબંધમાં તેમ વનસ્પતીના વિષયમાં પણ કંઈ વિચિત્ર જોવામાં આવે તો ?

સૂરે—જે વૃક્ષોને અડાળે ફુલ તથા ફળ આવે તો રાજકંતિનો સમય નજીક આવી પડે એવો સમજવો. અહીં એક સામાન્ય નિયમ લક્ષમાં રાખવોનો છે (ઉક્ત દુષ્ટ નિમિત્તો જે અદ્ય પ્રમાણમાં હોય તો ઉપદ્રવ અદ્ય પ્રમાણમાંજ સંભવે, અને જે પ્રચુર પ્રમાણમાં હોય તો ઉપદ્રવ પણ પ્રચુર માત્રામાં દેખાવ દે) ધનુષ્યના રાતા પીળા રંગો ઉપરથી વિવિધ કોમોનાં ઉપદ્રવો કળી શકાય છે, તેવીજ રીતે વનસ્પતીના વિચિત્રતાવાળા ફળ, ફુલો ઉપરથી પણ વિવિધ વર્ણના કષ્ટો કળી શકાય છે. દાખલા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૨૫

તરીકે જો પીંપળો અકાળે ફુલ-ફળ પામે તો તે પ્રાણીને માટે ભયકારક ગણાય, ઉંમરાના વિષયમાં જો તેમ બને તો તે ક્ષત્રીયોને માટે અનિષ્ટ ગણાય, વડલાના સંબંધમાં જો એમ થાય તો તે વૈશ્યને માટે કષ્ટદાયક ગણાય અને જો પીંપર-પલ્લમાં એવી વિલક્ષણતા દેખાય તો શુદ્રને માટે ભયંકર ગણાય.

શિષ્ય—દેશમાં દુકાળ પડવાનો હોય તો તેનું અમ સૂચન કેવી રીતે થાય ?

સૂરિ—એવું સૂચન અનેક નિમિત્તો દ્વારા મળી શકે છે. નક્ષત્ર મંડળની પ્રતિ-વિધિ પણ તેમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. નક્ષત્ર સંબંધી સ્પષ્ટીકરણ કરતી વેળા હું એ વાત વિસ્તારથી જણાવીશ. પશુ-પક્ષી અને વ.સ્પતીના આશ્ચર્યજનક ફેરફાર ઉપરથી પણ એવી આગાહી મળી શકે છે. ઉદાહરણરૂપે જો વૃક્ષ ઉપર બીજું વૃક્ષ ઉગે, એક પત્ર ઉપર બીજું પત્ર પોષણ પામતું જોવામાં આવે, ફળ ઉપર ફળ અને ફુલ ઉપર ફુલ ઉગેલું દેખાય તો જગતમાં મોટો ભયંકર દુકાળ પડે એમ મનાય છે. તે જ પ્રમાણે જે સમયે ગધેડું ભુંકતું હોય તે સમયે ગધેડાની સાથે જ જો કોઈ બીજો નખવાળો જીવ ભુંકવા લાગી જાય તો તે દુકાળની ભવિષ્યવાણી ભાષે છે એમ સમજવું એક જાતિના જીવો અન્ય જાતિના જીવો સાથે ભાષણ કે મૈથુન કરતાં નથી; છતાં જો તેવો પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ દેખાય તો તેને અનિષ્ટ ભાવીની સાબીતી માની લેવી જોઈએ. અન્ય જાતિના જીવોથી ભિન્ન જાતિના જીવોને વિષે સંતતી થાય અને ગધેડી વીંઆડી દેખાય

૨૧૬

વિવેકવિલાસ.

તે પણ મહા લય કર ગણાય છે. વગી બીલાડાં, સર્પ અને માછલી એ ત્રણ જીવો સિવાયના શેષ જીવો પોતાની જાતીના જીવોનું માંસ લક્ષણ કરતા નથી. છતાં જો ઉક્ત ત્રણ સિવાયના બીજા જીવો પોતાની જાતીના જીવોનું માંસ લક્ષણ કરતા દેખાય કિંવા કાગડા જેવા જીવો પોતાનું લક્ષ્ય સંતાડતા દ્રષ્ટિગોચર થાય તો તેથી ધ્યાનનો નાશ થાય એમ સમજ લેવું.

શિષ્ય—દેશને શીરે કોઈ પ્રકારનો મહા લય આવી પડવાનો હોય ત્યારે પશુ-પક્ષીઓ અને અન્ય વસ્તુઓમાં કેવો ફેરફાર થાય ?

સૂરિ—જો રાત્રિયે સર્વ જગોએ ગાયનો શબ્દ સંભળાય, જ્યાં ત્યાં કલક થાય, દેડકાને શીખા ઉત્પન્ન થએલી દેખાય, સફેદ કાગડા, પ્વાન, અને ગીધાદિ પ્રાણીઓ આમ તેમ ભ્રમ્યા કરે તો દેશનો નાશ થાય. જો પૂજવા યોગ્ય પુરો પૂજા ન પામતાં હલકા પુરો પૂજા પામવા લાગે, હાથણીના ગંડસ્થાનમાંથી મદ જરવા લાગે, શિયાળીયું દિવસે શબ્દ કરતું લાગે અને રાત્રીને વિષે તીવ્ર પક્ષી બોલવા લાગે તો જગતમાં કોઈ પણ એક પ્રકારનો મહા લય આવવાનો છે એમ ધારી લેવું.

શિષ્ય—ઉત્પાતનું કૃણ ક્યારે અને મુખ્યત્વે કોને સહન કરવું પડે ?

સૂરિ—ઉત્પાતનું કૃણ સામાન્યતઃ રાજાના અંતઃપુરમાં, નગરની સેનામાં, ભંડાર ખાનામાં, અધ્યાપા કે હસ્તિશાળામાં, રાજાના ગુરુઓમાં, રાજામાં, રાજપુત્રમાં તેમજ પ્રધાન આદિ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૧૫

મુખ્ય સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થય છે. ઉત્પાતનું કૃણ ક્યારે મળે એ પ્રશ્નના સંબંધમાં જણાવવાનું કે કાંતો એક-એ માસમાં, એક વર્ષમાં, કેવા પ્રસંગે છ મહિનામાં કે પખવાડીઆમાં પણ કૃણનો આભાસ પ્રકટ થાય. જો તેમ ન બને તો એ ઉત્પાત વ્યર્થ બયો જાણવો અને અનિષ્ઠ ખડું પડે તો તેની શાંતિ માટે પૂજા પ્રભાવના જેવા ધર્મકૃત્યો કરી તેની શાંતિ કરાવવી એ જ ઉચિત છે.

શિષ્ય—શુકન શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર તથા અન્ય અન્ય શાસ્ત્રોના કથન વિદ્વદેશમાં ઉપદ્રવ થતો જેવામાં આવે છે તેનું શું કારણ ?

સૂરિ—એ દેશની માઠી અવસ્થા જ સૂચવે છે. ભાવી ઉપર કોઈનો અધિકાર ચાલતો નથી એ વાત તો તમે ઘણીવાર સાંભળી હશે. મનુષ્યનાં ભાગ્યજ જો ખુરાં હોય તો શુકનશાસ્ત્ર-નિમિત્તશાસ્ત્રની અનુકૂળતા પણ કંઈ કામ આવતી નથી. તેવીજ રીતે જો દેશના ભાગ્ય પરવાર્યાં હોય તો નિમિત્ત, શુકન, દેવી-દેવતા કે જ્યોતિષ, મંત્ર વિગેરે પણ કંઈ કૃણ આપતા નથી. આમ થય છે ત્યારેજ ભાવી કેટલું પ્રમગ્ન હોય છે, તેનો ખ્યાલ બાળજીવો કરી શકે છે; તે છતાં એટલું તો ચોક્કસ જેવું જ લાગે છે કે દેશનો નાશ થવાનો હોય તે પહેલાં ઘણા ઉપદ્રવો અને અશુભો વિવિધ રૂપે દેખાવ દે છે. હુણોનું જોર દેશમાં વધી પડે છે. અનીતિ અને અનાચારનું રાજ્ય ફેલાતું જાય છે. એક દેવતા અન્ય દેવતાનું સ્થાન પડાવી લે છે. આવા અણીના સ-

૨૧૮

વિવેક વિલાસ.

મયે મનુષ્યે પોતાના શીલ અને ધર્મને વળગી રહેવું જોઈએ.
એ સિવાય બીજું કંઈ કહેવું પ્રાયઃ નિરર્થક થઈ પડશે.

શિષ્ય—આપે અગાઉ નક્ષત્ર સંબંધી વિચાર ચલાવવાનું કહ્યું હતું તે સ્મરણમાં હશે !

સૂર—હવે આપણે એ જ વિષય ઉપર આવીએ છીએ. નક્ષત્ર મંડળના ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) વિશાખા, (૨) ભરણી, (૩) પુષ્ય, (૪) પૂર્વા દાહ્યુની, (૫) પૂર્વા ભાદ્રપદા (૬) મઘા અને (૭) કૃત્તિકા, આ સાત નક્ષત્રો અગ્નિ મંડળના નામથી ઓળખાય છે. (૧) ચિત્તરા, (૨) હસ્તા, (૩) અશ્વિની, (૪) સ્વતિ, (૫) મૃગશીર, (૬) પુનર્વસુ અને (૭) ઉત્તરા દાહ્યુની એ સાત નક્ષત્રો વાયુમંડળના નામથી ઓળખાય છે. (૧) પૂર્વાષાઢા (૨) ઉત્તરા ભાદ્રપદા (૩) અશ્લેષા (૪) આર્દ્રા, (૫) મૂળ, (૬) રેવતી (૭) અને શત તારકા એ સાત નક્ષત્ર વજ્ર મંડળના નામથી ઓળખાય છે. (૧) અનુરાધા, (૨) અભિજન (૩) જ્યેષ્ઠા, (૪) ઉત્તરાષાઢા, (૫) ધનિષ્ઠા, (૬) રોહિણી અને (૭) શ્રવણ એ સાત નક્ષત્ર મહેન્દ્રમંડળ એવા નામથી પરિચિત છે.

શિષ્ય—ઉત્પાતની સાથે એ મંડળોને શું સંબંધ ?

સૂર—ઉત્પાતની વ્યાખ્યા હું ધારૂં છું કે તમને એકવાર કહી ચુક્યો છું. ધરતીકંપ, ધૂળની વૃષ્ટિ, દિશાઓમાં દાહ, અકાળે વરસાદ એ બધા અણુચિતવ્યા બનાવોને ઉત્પાતના નામથી સંબોધવામાં આવે છે. હવે જો ઉત્પાત વિવિધ મંડળોમાં હોય તો તેનું કળ પછુ વિવિધ પ્રકારે અનુભવાય છે. જેમકે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩૯

ઉત્પાત અગ્નિમંડળમાં હોય તો અગ્નિનો ઉપદ્રવ થાય અને વાયુ મંડળમાં હોય તો વાયુનો ઉપદ્રવ થાય, વૃક્ષ અથવા મહેદ્રમંડળના ઉત્પાત શુભકારી લેખાય છે. માટે તેના ઉત્પાત થયા હોય તો તે સર્વનું ફળ શુભ જ આવે. વળી મંડળના આધારે કઈ દિશા ખાસ કરીને ઉત્પાતની પીડા પામશે, તેનો પણ નિર્ધાર થઈ શકે છે. અગ્નિમંડળમાં ઉત્પાત થાય તો દક્ષીણ દિશા પીડાય. વાયુ મંડળમાં થાય તો ઉત્તર દિશા પીડાય, વૃક્ષ મંડળમાં થાય તો પશ્ચિમ દિશા પીડાય, અને મહેદ્રમંડળમાં થાય તો પૂર્વ દિશા પીડાય, એવો ક્રમ છે. નક્ષત્ર મંડળની સાથેનો ઉત્પાતનો સંબંધ હવે કિંચિત્ અંશે સ્પષ્ટ થયો હશે.

શિષ્ય—ઉત્પાત તો ઘણા પ્રકારના હોય છે.

સૂરિ—અતિવૃષ્ટિ જેમ ઉત્પાતમાં ગણાય તેવીજ રીતે અનાવૃષ્ટિ એટલે વરસાદની છેક ગેરહાજરી એ પણ ઉપદ્રવમાં જ ગણાય. તીડ-ઉંઘરનો ઉપદ્રવ એ પણ ઉપદ્રવમાં જ ગણાય. દેશ ઉપર અન્ય રાજાનું સૈન્ય ચડી આવે અથવા તો રાજ્યના પોતાના સૈન્યમાં જ અંતરકલહ જાગે એ સર્વ ઉત્પાત જ ગણાય. આ સઘળા ઉત્પાતોની ગણતરી કરવા જઈએ તો વખત બહુ નીકળી જાય અને આ છીંચાં અપૂર્ણ રહી જાય એટલા માટે ટુંકમાં ઉત્પાતનો ખ્યાલ આપી દેવો મેં આવશ્યક માન્યો.

શિષ્ય—વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અર્થે જ મારો એ પ્રશ્ન હતો. આપે મંડળ સંબંધી જે ઉપદ્રવો જણાવ્યા તેનું ફળ ક્યારે મળે ?

૨૨૦

વિવેક વિલાસ.

મૂરિ—અગ્નિમંડળનું ફળ આઠ મહીને, વરણ મંડળના ઉત્પાતનું ફળ એક મહીને, મહેન્દ્ર મંડળના ઉત્પાતનું ફળ સાત રાત્રીએ અને વયુ મંડળનું ફળ બે માસે પ્રાયઃ પ્રકટ થાય.

શિષ્ય—દેશમાં મેંઘવારી-સોંઘવારી કે અતિવૃષ્ટિ-અનાવૃષ્ટિ કે સુકાળ-દુઃકાળ પડવાના હોય તે કેવી રીતે બાળી શકાય ?

મૂરિ—પુનેમના દિવસે જે ઠરાવેલું નક્ષત્ર આવે છે તે મહિનાનું નક્ષત્ર ગણાય છે એ વાત તો તમે બાલ્યતાજ હશે. દાખલા તરીકે ચૈત્રી પુનમને દિવસે ચિત્રા નક્ષત્ર આવે છે. હવે જો માસના નક્ષત્રથી પૂર્ણિમા ઓછી હોય તો વસ્તુએના લાવ ઘટે, સરખી હોય તો લાવ પણ સરખા રહે અને અધિક હોય તો લાવ પણ ઉછાળો મારે એવો સામાન્ય નિયમ છે. એક મહિનામાં પાંચ રવિવાર આવે તે પણ અશુભ ગણાય છે. અમાવાસ્યાના દિવસે જે રવિવાર હોય તો મેંઘવારી થાય એમ સમજવું. વગી કર્ક સંક્રાન્તિ—(દક્ષિણાયન) અને મકરસંક્રાન્તિ—(ઉત્તરાયણ) રવિવારે, શનિવારે અથવા મંગળવારે થાય તો મેંઘવારી, અતિવૃષ્ટિ, દુકાળ તથા યુદ્ધ પણ અનિવાર્ય જેવાજ થઇ પડે. તુલા, વૃશ્ચિક, ધન, મકર, કુલ, અને મીન એ છ સંક્રાન્તિઓ પોતપોતાની તિથિથી ચલિત થાય તો દુકાલ આદિથી સર્વ જગતને પીડા થાય એવું જ્યોતિર્વિદ્યા વિશારદોનું માનવું છે.

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૨૨૧

શિષ્ય—અતિવૃદ્ધિ અને અનાવૃદ્ધિના સંબંધમાં શું નિયમ છે ?

સૂરિ—કુંભ અને મીન સંક્રાન્તિની વચ્ચે રોહિણી નક્ષત્ર આવે છે. તે જો આઠમને દિવસે આવે તો અશ્વિ, નવમ દિવસે આવે તો મધ્યમ અને દશમને દિવસે આવે તો અધિક વૃદ્ધિ થાય એ યાદ રાખવું. કેટલાક લોકો શકને ગણગણા કરી તેમાં જો ઉમેરી જે સંખ્યા આવે તેને ચારથી ભાગી નાંખે છે. આમ ભાગ પાડતા જો છેલ્લે સમ સંખ્યા બાકી રહે તો અશ્વિ વૃદ્ધિ થાય અને વિષમ સંખ્યા બાકી રહે તો ઘણી વૃદ્ધિ થાય એમ કહે છે.

આઠવદિ દશમને દિવસે રોહિણીનક્ષત્ર હોય તો મુકાળ થાય, અગીયારસના દિવસે હોય તો મધ્યમ વૃદ્ધિ થાય અને બારસને દિવસે હોય તો દુકાળ પડે. સૂર્ય જે રાશીએ હોય તે રાશીથી આગળ મંગળ હોય તો તે વૃદ્ધિને હરકત કરનારો ગણાય છે. મંગળ વિગેરે ગ્રહ સૂર્યની રાશીના દક્ષિણ ભાગે અને ચંદ્ર તે ઉત્તર ભાગે હોય તો તેથી વૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. રેવતી, રોહિણી, પુષ્ય, મઘા, ઉત્તરા અને પુનર્વસુ એ નક્ષત્રોને વિષે મંગળ હોય તો જગતમાં અશ્વિ વૃદ્ધિ થાય. જે માસમાં ચિત્રા, સ્વતી અને વિશાખા એ નક્ષત્રો મ વૃદ્ધિ ન થાય તો ગર્ગ મુનિના કથનાનુસાર તે માસનાં વાદળોએને પાણી વિનાના જ સમજી લેવા. વાડવ મુનિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૂર્યની કઈ રાશીએ સંક્રાન્તિ

૨૨૨

વિવેક વિલાસ.

થાય, તે દિવસે અક્ષેષા નક્ષત્ર હોય તો પૂણ વૃષ્ટિ થાય. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે આષાઢ શુદ્ધિ પ્રતિપદાને દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્રનો જેટલો ભાગ હોય તેટલીજ ચોમાસામાં વૃષ્ટિ થાય.

શિષ્ય-દેશમાં કેઈપણ પ્રકારની મહામારી, દુઃખ, વ્યાધિ કે દુકાળ આદિ પડવાનાં હોય તો તે નક્ષત્રો ઉપરથી કેવી રીતે ભાણી શકાય ?

સૂરિ-મકર, કર્ક, મેષ, વૃષભ અને મીન એ પાંચે રાશીમાં સૂર્ય રાત્રીએ ડાબે પગે અને બાકીની સાત રાશીઓમાં જમણે પગે ચાલે છે હવે જો રાત્રીએ અને દિવસે કહેલો સંકાન્તિ કાળ પોતપોતાની રાશીમાં હોય તો તે સ્વાસ્થ્ય કરનારો ગણાય અને તેથી વિપરીત હોય તો તેનું કૃળ રોગ-શોકમાં જ આવે એમ કહી શકાય. આદ્રા નક્ષત્રના છેલ્લા પાયામાં અથવા સ્વાતિ નક્ષત્રમાં રાહુ છતાં જો ચંદ્રમા રોહિણી શકટનો ભેદ કરે (આકાશમાં ગાડા સરખા આકારના તારાઓ ફાગણ માસમાં સૂર્યાસ્ત સમે પશ્ચિમ દિશામાં દેખાય છે તેને રોહિણી શકટ કહે છે) તો તેથી દુર્ભિક્ષ-દુકાળ પડે. જો મંગળ નીચે ગુરુ અને ગુરુ નીચે શની હોય તો મુસલ નામે યોગ થાય છે. તે જગતમાં મહા અનર્થકર ગણાય છે. વળી જ્યાંસુધી શની મીન રાશીમાં હોય, ગુરુ કર્ક રાશીમાં હોય અને મંગલ તુલા રાશીમાં હોય ત્યાં સુધી જગતમાં ઉપરા ઉપરી કષ્ટ પડવા કરે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. જો શનિ, રાહુ, મંગળ અને સૂર્ય એ ચાર ગ્રહ પાંચમે અને બીજે સ્થાને પોતે આવે અથવા તેમની દ્રષ્ટિ એ સ્થાને પર આવે તો ઉપર કહેલા ચાર ગ્રહોમાં એકેક ગ્રહ પણ દેશમાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૨૩

રહોટો ખળભળાટ મચાવી દે. વળી શુક્ર, શની, મંગળ અને ગુરુ એમાં કોઈ પણ ગ્રહ જો ચંદ્રમાના મંડળને લેદે તો કરો । સુલટો - લડવૈયાઓ સંગ્રમમાં દેહ આપે અને તેથી સગામભૂમિ ક-રોડો ભુત-પ્રેતોને માનવખળિદાન સમર્પી સંતુષ્ટ કરે.

શિષ્ય—બીજા દંધ એવા સામાન્ય નિયમો છે ખરા ?

સૂરિ—દીવાળીના દિવસે જે વાર આવે તે ઉપર પણ કેટલોક મદાર ખાંધવ.માં આવે છે. દાખલા તરીકે તે દિવસે મંગળવાર હોય તો અગ્નિનો ઉપદ્રવ થાય એમ મનાય છે અને સંક્રાન્તિ સમીપમાં આવેલી હોય તો શુભ કાર્ય કરવાનું લોકો મુલતવી રાખે છે. જ્યેષ્ઠ વદિ અમાવસ્યાના દિવસે કેટલાકો સૂર્યના અથમવાનું સ્થાનક ચિન્હ વડે નિશ્ચિત કરી રાખે છે અને તે પછી શુદ્ધ બીજને દિવસે ચંદ્રમાની અસ્તક્રિયાની પરીક્ષા કરે છે. એમાં એવો નિયમ છે કે જો બીજનો ચંદ્રમા સૂર્યથી ઉત્તરમાં અથમે તો તેનું ક્ષણ શુભ આવે. અપાઠ શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્રનો જોડલો લાગ હોય તેટલી ચે.માસામાં વૃષ્ટિ થાય એવી માન્યતા છે.

શિષ્ય—ગૃહસ્થોને ગૃહ વિના ચાલતું નથી, એક ગૃહ-સ્થ પોતે ગમે તેવો નિયમપરાયણ અને સાત્વિક વૃત્તિવાળો હોય તો પણ જો તેનું ગૃહ અનિષ્ટસંયોગોવાળું અથવા દોષવાળું હોય તો તે સંપૂર્ણ સુખ-સ્વાસ્થ્ય કે શાંતિ મેળવી શકતો નથી. મતલબ કે ગૃહસ્થનાં સુખ-દુઃખ અને શોક-રોગનો આધાર જેવી રીતે તેના પોતાના આચાર-વિચાર ઉપર રહેલો છે તેવીજ

૨૨૪

વિવેક વિલાસ.

રીતે ઘરની બાંધણી અને પસંદગી ઉપર પણ રહેલો છે. વસ્તુ સ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાથી હું આપની પાસેથી આજે ગૃહવિદ્યા સંબંધી કેટલાક સૂત્રો જાણવા માગું છું.

સૂ. ૨—તમારી માગણીને માન આપી આજે ગૃહ સંબંધી જ વર્ત્તાલાપ કરીશું. આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય ભંડારમાં એ વિષયના પુષ્કળ ગ્રંથો મળી આવે છે. એક કાળે આપણા દેશમાં એ વિદ્યાને અથવા એ વિદ્યાના જાણનાર પુ પોને અસાધારણ માન મળતું હતું. મહાન રાજાઓ અને શ્રીમતો એ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપી અપ્રતિમ મંદિરો, દેવાલયો અને ધર્મશાળાઓ તૈયાર કરાવતા હતા, તેના કેટલાક નમુનાઓ આજે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. વર્તમાન કાળના પરમ પારંગત ગણતા કારોગરો પણ એવાં સ્થાનો નીહાળી આશ્ચર્ય મુગ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે ભૂતકાળના નાહાતમ્યની સ્તુતિ કરી હવે આપણે વિષય પ્રવેશ કરીએ.

શિષ્ય—પહેલો સવાલ તો અમને ગૃહસ્થાને એ ઉદ્દેશ્ય છે કે નવું ઘર બાંધવાનું હોય તો કયો મહિનો પસંદ કરવો?

સૂ. ૨—વૈશાક, શ્રાવણ, માગશર અને ફાગણ એ ચાર માસમાં નવું ઘર બાંધવાનું, બીજા મહિનાઓમાં તેમ કરવું હિતાવદ્ નથી, જો કે વરાહમિહિરના મત પ્રમાણે તો વૈશ માસમાં પણ નવું ઘર કરવી શકાય. પૂર્વાચાર્યોએ ચોક્કસ મહિનાના ફળાક્રમો પણ બતાવ્યા છે, જેમ કે વૈશ માસમાં નવું ઘર બાંધે તો શોક થાય, વૈશાકમાં બાંધે તો ધાન્યવૃદ્ધિ થાય, જેઠમાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૨૫

બાંધે તો મરણ થાય, અષાઢમાં બાંધે તો પશુઓનો નાશ થાય, આવણમાં બાંધે તો ધનની વૃદ્ધિ થાય, ભાદરવમાં બાંધે તો વિનાશ થાય, આસોમાં બાંધે તો કલેશ-કંકાસ થાય, કાર્તિકમાં બાંધે તો સેવકોનો નાશ થાય, માગશરમાં બાંધે તો ધનની વૃદ્ધિ થાય, પૌષમાં બાંધે તો સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થાય, માહમાં બાંધે તો અગ્નિનો ભય નહે, અને ફાગણમાં બાંધે તો લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય, એવી રીતે વાસ્તુ શાસ્ત્રના અનુભવી આચાર્યોએ માર્ગ ક્રમ દાખવ્યો છે, તે ગૃહસ્થોએ લક્ષમાં રાખવો જોઈએ.

શિષ્ય-ઘરનું મુખ કઈ દિશામાં હોવું જોઈએ ?

સૂરિ-કર્ક, સિંહ, મકર અને કુંભ એ ચારે રાશીમાંની ગમે તે એક રાશીને વિષે સૂર્ય હોય ત્યારે પૂર્વ અથવા પશ્ચિમ દિશા સંમુખ ઘર કરવું, મેષ, વૃષભ, તુલા અને વૃશ્ચિક એ ચારમાંની કોઈપણ રાશીને વિષે સૂર્ય હોય ત્યારે ઉત્તર અથવા દક્ષિણ દિશા સંમુખ ઘર કરવું, મિથુન, કન્યા, ધન અને મીન એ ચારમાંની કોઈપણ રાશીને વિષે સૂર્ય હોય ત્યારે નવું ઘર ન કરાવવું એવો કેટલાક અંતકારોનો અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય-ઘરની પહેલી આંકણી કયા નક્ષત્રમાં થઈ જવી જોઈએ ?

સૂરિ-પુષ્ય, હસ્ત, સ્વાતિ, વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, શતતારકા, રોહિણી, ઉત્તરા, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરા ભાદ્રપદા, મૃગ, ચિત્રા, અનુરાધા, રેવતી એટલા નક્ષત્રોમાંનું કોઈપણ નક્ષત્ર હોય ત્યારે

૨૨૬

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

ઘરનું પ્રથમ સૂત્ર અથવા પહેલી આંકણી કરાવી લેવી એવો વિદ્વાનોનો મત છે.

શિષ્ય—એકંદરે કયું ગૃહ શુભ ગણાય ?

સૂરિ—જ્યાં યોગ, નક્ષત્ર તથા તારા એ ત્રણે સારાં, લગ્નાંશ સ્થિર અને વ્યય કરતાં આય અધિક હોય તથા દ્વિર્દ્વાદશ-ખીઆખાડું, ત્રિ ત્રિકોણ ત્રણ-પાંચ અથવા ત્રણ નવ અને ષટ્ કાષ્ઠક (છ-આઠ) એ ત્રણ માઠા યોગ ન હોય તે ઘર શુભ ગણવું. વળી આય જેટલા અથવા આયથી અધિક વ્યયને અને પોતાના ઘણીને મળતા નામને ધારણ કરનાડું, યમના અંશમાં આવેલું, દુષ્ટ માસ, દુષ્ટ નક્ષત્ર તથા દુષ્ટ વાર ઉપર બંધાવેલું એવાં ઘરનો પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવો.

શિષ્ય—આય અને વ્યય કોને કહેવાય અને તે કેટલા પ્રકારના હોય તેમજ કયે કયે સ્થળે કેવો આય આપવો તે સમજવું હજી બાકી છે.

સૂરિ—લંબાઈ અને પહોળાઈનો ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે તેને આઠે ભાગતાં જે શેષ આવે તે આય કહેવાય. તે આયના આઠ પ્રકાર હોય છે. લંબાઈ અને પહોળાઈના ગુણાકારને આઠથી ભાગતા શેષ જો એક રહે તો તે ધ્વજ આય કહેવાય, બે રહે તો ધૂમ, ત્રણ રહે તો સિંહ, ચાર રહે તો શ્વાન, પાંચ રહે તો વૃષભ, છ રહે તો ગર્દભ, સાત રહે તો ગજ અને સમ આવે તો કાક, એ પ્રકારે આયના આઠ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. શિષ્ય શાસ્ત્રીઓએ તે ઘરાબર જાણી લેવા જોઈએ.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૨૭

આઠે આયની અનુક્રમે પૂર્વ દિશાથી માંડી આઠ દિશાઓને વિષે સ્થિતિ મનાય છે. હવે કયો આય કયે ઠેકાણે આપવો તે જાણવું જોઈએ. ધ્વજ, ગજ અને સિંહ એ ત્રણ આય પોત પોતાના સ્થાનકે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ધ્વજ સર્વ ઠેકાણે દેવો પણ વૃષભ અન્ય ઠેકાણે ન દેવો. વૃષભ, સિંહ, અને ગજ એ ત્રણ આય ખેટ-ગામડું, ખર્વટ-ડુંગરની તળાટીમાં આવેલું ગામડું, તથા કોટ એ ત્રણને વિષે આપવાં. ગજ નામક આય વાપી-વાવ, કુપ-કુવા અને તળાવને વિષે અપાય છે. આસન અને હથીયારશાળા એ બેને વિષે સિંહ આય, શયનને વિષે ગજ આય, લોજન પાત્રને વિષે વૃષભ આય અને છત આદિકને વિષે ધ્વજ આય દેવો. ધૂમ આય પાક સ્થાનમાં તથા અગ્નિ ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા લુહાર વિગેરેના ઘરમાં અપાય છે તેમજ મ્લેચ્છ આદિ જાતિને શ્વાન આય આપવામાં આવે છે. વેશ્યાને ઘરે ગર્દભ આય, બાકી રહેલી સર્વ કુટી-ઝુંપડાને વિષે કાક આય, તથા પ્રાસાદ-દેવમંદિર કિંવા રાજ મહેલ અને નગરસ્થ ગૃહને વિષે વૃષ, સિંહ તથા ગજ આય આપવો એ યોગ્ય છે.

શિષ્ય—ઘરની મૂળ રાશી કઈ કહેવાય, ઘરનું નક્ષત્ર કયું ગણાય તથા વ્યય શી રીતે જાણી શકાય એ બધું સમજાવવાની કૃપા કરશો.

સૂરિ—ધીમે ધીમે હું એજ વાત કહેવા ચાહતો હતો. લંબાઈ અને પહોળાઈનો ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે

૨૨૯

વિવેક વિલાસ.

તેને જ્યોતિષીઓ ધરની મૂળ રાશિ કહે છે અને મૂળ રાશીને આઠથી ગુણી સત્તાવીશે ભાગ દેતાં જે શેષ રહે તે ધરનું નક્ષત્ર ગણાય છે. હવે નક્ષત્રની સંખ્યાને આઠે ભાગતાં જે શેષ રહે તેને ધર વિષયક વ્યય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે આયના પ્રકારે આગળ વર્ણવ્યા તેજ રીતે વ્યયના પણ ત્રણ ભેદ પડે છે. વ્યય જે આયના જેટલો જ આવે તો તે પૈશાચ્ય, આય કરતાં વ્યય અધિક આવે તો તે રાક્ષસ અને ઓછો આવે તો તે યક્ષ વ્યય ગણાય છે. આ ત્રણ વ્યયમાં યક્ષ વ્યયને ઉત્તમ ગણવામાં આવ્યો છે. આયની માદ્રક વ્યયના પણ આઠ વિભાગ કરી શકાય છે. નક્ષત્રની સંખ્યાને આઠે ભાગતાં શેષ એક બાકી રહે તો શાંત, બે બાકી રહે તો પૌર, ત્રણ બાકી રહે તો ઉદ્યોત, ચાર શેષ રહે તો શ્રેયાનંદુ, પાંચ શેષ રહે તો મનોહર, છ રહે તો શ્રીવત્સ, સાત રહે તો વિભવ અને સમભાગ આવે તો ચિંત્ય વ્યય ગણાય છે.

મૂળ રાશીમાં વ્યયની અને ધરના નામાક્ષરની સંખ્યા ઉમેરવી તેને ત્રણે ભાગતાં જે શેષ રહે તે અંશ જાણવો. અંશના ત્રણ ભેદ છે. એક શેષ રહે તો ઇંદ્રનો, બે શેષ રહે તો યમનો અને સમ ભાગ ગુટે તો રાજનો અંશ સમજવો.

શિષ્ય—આય, વ્યય તથા નક્ષત્ર સંખ્યાની વાત થઈ ગઈ. હવે તારા કેને કહેવાય અને તેના કેટલા ભેદો છે તે ટુંકમાં જણાવશો.

સૂરિ—ધરના નક્ષત્રની અને ધર ઘણીના નક્ષત્રની સંખ્યા

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૨૮

એકત્ર કરી તેને નવે ભાગતાં જે શેષ રહે તે તારા કહેવાય છે. તારાના નવ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. નવનો ભાગ દેતાં જો એક શેષ રહે તો જન્મ તારા, બે રહે તો સંપત્ત, ત્રણ રહે તો વિપત્ત, ચાર રહે તો શ્વેમ, પાંચ રહે તો પ્રત્યશ્ચિ, છ રહે તો સાધની, સાત રહે તો નૈધની, આઠ રહે તો મૈત્રિકા અને નવ રહે તો પરમ મૈત્રિકા તારા ગણાય છે. આ નવ તારાઓમાં ચોથી, છઠી અને નવમી તારા શ્રેષ્ઠ, ત્રીજી, પાંચમી અને સાતમી તારા અધમ, બાકીની મધ્યમ બાણવી. આ ઉપરાંત રાક્ષસ, દેવતા, મનુષ્ય નામના ગણ તથા નક્ષત્રો વિષે જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં બહુ લંબાણ વર્ણન કર્યું છે. એ સર્વ વાત અહીં કરવા બેસું તો તમને કદાચ કંટાળો આવે. એટલા માટે સૂચના માત્ર આપીને આગળ વધવાનું યોગ્ય ધારું છું.

શિષ્ય—ધરના સામાન્યતઃ કેટલા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે ?

સૂરિ—સાધારણ રીતે ધરના સોળ ભેદ છે. તેના નામ તથા અર્થ આ પ્રમાણે:— (૧) ધ્રુવ—સ્થિરતા રાખનાર, (૨) ધન્ય—યશ આપનાર, (૩) જય—ફતેહ આપનાર, (૪) નન્દ—આનંદ અર્પનાર, (૫) ખર—સ્નેહમાં લાગ પડાવનાર, (૬) કાન્ત—સુંદરતા ઉપજાવનાર, (૭) મનોરમ—મનને પ્રીતિ ઉપજાવનાર, (૮) સુમુખ—સારા મુખવાળું, (૯) દુર્મુખ—ખરાબ મોંવાળું, (૧૦) કુર—ભય ઉપજાવનાર, (૧૧) સુપક્ષ—પરિવારને વધારનાર, (૧૨) ધનદ—ધન આપનાર, (૧૩) ક્ષય—નાશ કરનાર,

૨૩૦

વિવેક વિલાસ.

(૧૪) આકંઠ-શોક ઉપજવનારૂં, (૧૫) વિપુલ-વૃદ્ધિ કરનારૂં,
(૧૬) વિજય-અતિજય અર્પનારૂં એવી રીતે ધરના સોળ પ્રકાર
છે. ધરના તથા નામનાં કૃણમાં ભેદ ગણાતો નથી એ યાદ રાખવું.

શિષ્ય—આ સોળ ભેદો શા ઉપરથી પડ્યા હશે ?

સૂરિ—પિંગળ શાસ્ત્રમાં ચાર ગુરૂ વર્ણનો જે સોળ પ્રકારનો છંદ જોવામાં આવે છે, તેનેજ અનુસરીને આ ભેદો પડ્યા હોય એમ લાગે છે. દરવાજા આગળનો ચોક અથવા જેને અલિંદક કહેવામાં આવે છે, તે ઉપર ભેટોનો ઘણો ખરો આધાર રહે છે. પિંગળશાસ્ત્રનો પ્રસ્તાર તમને આનંદ આપશે એમ ધારી જરા વિષયાંતર કરવો યોગ્ય ધારૂં છું. છંદમાં જેમ હ્રસ્વ-દીર્ઘ હોય તેમ અહીં પણ સમજી લેવું. દાખલા તરીકે ચાર ગુરૂ તે ધ્રુવ, એક હ્રસ્વ અને ત્રણ ગુરૂને ધાન્ય, એક ગુરૂ એક હ્રસ્વ અને બે ગુરૂ તે જય, બે હ્રસ્વ અને બે ગુરૂ તે નન્દ, બે ગુરૂ એક હ્રસ્વ અને એક ગુરૂ તે ખર, એક હ્રસ્વ એક ગુરૂ—એક હ્રસ્વ અને એક ગુરૂ તે કાંત, એક ગુરૂ બે હ્રસ્વ અને એક ગુરૂ તે મનોરમ, ત્રણ હ્રસ્વ એક ગુરૂ તે સુવક્તૃ, ત્રણ ગુરૂ એક હ્રસ્વ તે દુર્મુખ, છેલ્લો પહેલો હ્રસ્વ અને વચલા બે ગુરૂ તે કૂર, એક ગુરૂ, એક હ્રસ્વ એક ગુરૂ એક હ્રસ્વ તે વિપક્ષ, બે હ્રસ્વ એક ગુરૂ અને એક હ્રસ્વ તે ધનદ, બે ગુરૂ બે હ્રસ્વ તે ક્ષય, એક હ્રસ્વ એક ગુરૂ અને બે હ્રસ્વ તે આકંઠ, એક ગુરૂ અને ત્રણ હ્રસ્વ તે વૈપુલ અને ચાર હ્રસ્વ તે વિજય ધરો કહેવાય.

શિષ્ય—આ બધા ભેદોપભેદોનો શું આજકાલ વિચાર કરવામાં આવતો હશે ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩૧

સૂરિ—એ શિષ્ય વિદ્યા ઘણા કાળથી લોપ પામી ગઈ છે. પરંતુ તેનો ઉદ્ધાર કરવો બહુ જ રૂઝનો છે. કાવ્ય અને સંગીતમાં જેમ છંદ અને તાલના બંધનો હોય છે અને એ બંધનોથી જ કાવ્ય અને સંગીતની ખૂબી ખીલી નીકળે છે તેજ પ્રકારે શીષ્ય વિદ્યાના નિયમો સંબંધે પણ સમજ લેવું. તે નિયમોના પાલનથી શિષ્યકળા પ્રકાશી નીકળે છે.

શિષ્ય—ઘરમાં પાણીયાડું વિગેરે કયે સ્થળે રાખવું જોઈએ ?

સૂરિ—ઘરના દક્ષિણ ભાગમાં પાકશાળા-રસોડું, પાણી-યાડું, છાણા તથા દીપકતું સ્થાન ગોઠવાવવું. ડાબી બાજુએ—પશ્ચિમ દિશાએ લોજનાલય, ધન-ધાન્યાગાર તથા દેવ સ્થાનક હોવું જોઈએ. અહીંયા સૂર્યોદય થાય તેજ પૂર્વ દિશા ગણાય એવો નિયમ નથી. જેમ છિંકમાં જે દિશાએ મુખ હોય તે પૂર્વ દિશા ગણાય છે તેમ ઘરની બાબતમાં પણ જે દિશાએ ઘરનું દ્વાર હોય તેજ પૂર્વ દિશા તથા તેની અપેક્ષાએ ખીજ દિશાઓ જાણી લેવી. ઘરના માપના સંબંધમાં પણ એવો નિયમ છે કે જ્યારે ઘર માપવું હોય ત્યારે હાથની સંખ્યા મધ્ય બુણ્ણથી જ કરાય છે. ઘરના થાંભલા તથા પાટીયાં સમસંખ્યામાં તેમજ ઘરના ખંડો વિષમ સંખ્યામાં હોવા જોઈએ.

શિષ્ય—આપે જે આય-વ્યય આદિનું શિક્ષણ આપ્યું તેમાં કંઈ ફેરફાર થઈ જાય તો ?

સૂરિ—તો તેનું ફળ સાડું આવતું નથી. શિષ્ય શાસ્ત્રમાં

૨૩૨

વિવેક વિલાસ.

એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જો ઘરને વિષે આય જોવો જોઈએ તેવો ન હોય તો સુખ ન થાય, છ-આઠ હોય તો મરણ નીપજે, બીઆબાઈ હોય તો ધનનો ક્ષય થાય અને ત્રણ-પાંચ તથા ત્રણ-નવ હોય તો પુત્રનાશ થાય. ઘરને વિષે યમનો અંશ હોય તો ઘરઘણીનું મરણ થાય, સાતમી-નૈધની તારા હોય તો પણ મરણ થાય, પાંચમી પ્રત્યરી તારા હોય તો ઘરઘણી નિસ્તેજ થઈ જાય, અને ત્રીજી વિપ્રતારા હોય તો આપદા આવી પડે. આ બધી વાતોનો વિચાર કરતાં તમને શું એમ નથી લાગતું કે પ્રાચીન શિષ્ય વિદ્યાના અનુભવીઓની સલાહ લીધા વિના મંદીર-પ્રાસાદ તથા મહેલાદિ બનાવવાં ઉચિત નથી ? સઘળું કામ જો વિધિ અને નિયમ પુર.સર થાય તોજ તે બળ-કીર્તિ-સુખ-આરોગ્ય અને સંપત્તિ અર્પે. બાકી સ્વચ્છંદતા અને તર-જોથી કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી અને થાય એવી આશા રાખવી એ પણ નિર્થક છે. મારે ફરીફરીથી કહેવાનું છે તે એજ છે કે આ-પણુ પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને વિધિ-વિધાનોનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ.

શિષ્ય—ઘરમાં વેધદોષ કહેવાય છે તે કઈ રીતે ?

સૂરિ—દ્વારમાં વૃક્ષનો, બીજાના ઘરના ખુણાનો, ઘાણી તથા પાણીના અરટનો અને શેલડી પીલવાના કોલુ વગેરે બ્રમ્હોનો વેધ આવવો ન જોઈએ તેવીજ રીતે બીજાના ઘરના થાંભલાનો, દ્વાર સામે કુવો હોય તેનો અને જાહેર રસ્તાનો દોષ હોય તે પણ વેધદોષમાં આવી જાય છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઘરના ઉપરના અથવા નીચેનાં પાટીયાં જો ઓછાં અથવા અધિક

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩૩

હોય તો તે તુલાવેધ કહેવાય છે. એક ખંડમાં જો પાટીયાં ઉંચા—નીચા હોય તો તે તાલુવેધ કહેવાય, ઘરની જમીન ઉંચી—નીચી હોય તો તે તલવેધ કહેવાય. એકજ ઘોડો જો સંમુખમાં હોય તો દ્વારવેધ કહેવાય; પણ જો જે હોય તો તેને દ્વારવેધ ન કહી શકાય.

શિષ્ય—થાંભલાથી પણ દ્વારવેધ થતો હશે ?

સૂરિ—વાસ્તુની છાતી, મસ્તક, નાભી અને જે સ્તન એ પાંચ ઘરનાં મર્મસ્થાન કહેવાય છે. એ પાંચ મર્મસ્થાનોમાં થાંભલા ન આવવા જોઈએ. દ્વારવેધની વાત હું હમણાજ કહી ગયો છું. દ્વારની વચ્ચે થાંભલો ચોગ્ય ન ગણાય. ઘરની ભૂમિથી અમણી ભૂમિ છોડીને ઉપર કહેલી વસ્તુઓ હોય તો તેને દ્વારવેધ ન કહી શકાય.

શિષ્ય—ઘર ઉપર વૃક્ષ તથા ધ્વજની છાયા પડતી હોય તો ?

સૂરિ—પહેલો તથા છેલ્લો પહોર છોડી બીજા તથા ત્રીજા પહોરની વૃક્ષની અથવા ધ્વજની છાયા ઘર ઉપર પડતી હોય તો તે સદાએ દુઃખ આપનારી જાણુવી. વળી ઘરના દ્વાર આગળ અરિહંતની પુંઠ, ચંડીની, મહાદેવની તથા સૂર્યની દ્રષ્ટિ, વાસુદેવનો ડાબો ભાગ અને બ્રહ્માનો જમણો ભાગ હોય તો તે વર્જવો, એ યાદ રાખવું.

શિષ્ય—ટુંકામાં હવે કયું ઘર ગૃહસ્થને ઉચિત, લક્ષ્મીના નિવાસ રૂપ અને રોગ-શોક રહિત ગણાય તે કહી દો.

૨૩૪

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—જે ઘરમાં વેધાદિના દોષો ખીલકુલ ન હોય, જ્યાં ઘરનું આખું દળ નવું હોય, જ્યાં પેસવાનાં અને નીકળવાનાં ઘણાં ખારી-ખારણાં ન હોય, જ્યાં ધાન્યનો સંગ્રહ રહ્યા કરતો હોય, જ્યાં દેવતાઓની પ્રસન્ન મને પૂજા થતી હોય, જે ગૃહમાં અતિથિ અને પરોણાઓનું અતિ ઘણું આદર-સન્માન થતું હોય, જ્યાં પડદાઓ રાતા રંગના હોય, સ્વચ્છતાનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર પ્રવર્તી રહ્યું હોય, જ્યાં ન્હાનો-મોટાની યથાયોગ્ય મર્યાદા સચવાતી હોય, જ્યાં સૂર્યના કીરણો છાપરામાંથી નીચે આવી શકતા ન હોય, જ્યાં દીપકનો પ્રકાશ સારી રીતે અગમગી રહેતો હોય, રોગી લોકોનાં રોગો ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતા હોય અને જે ઘરમાં ભૂખ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી, શ્રમિતને આરામ અને સર્વને આદરમાન મળતાં હોય તે ઘરમાં લક્ષ્મીદેવી હમેશાં નિવાસ કરીને રહે એમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નથી.

શિષ્ય—અતિથિ સેવાના સંબંધમાં આપે અગાઉ જે કહ્યું છે તે બરાબર મારા સ્મરણમાં છે. અતિથિઓની સેવાને હું ગૃહસ્થલોકોનું પરમ ભૂષણ માનું છું. હવે પાડોશીઓ કેવા જોઈએ તે વાત આપના શ્રીમુખથી જાણવા ઇતેજાર છું.

સૂરિ—જ્યાં મૂર્ખ, અધર્મી, પાખંડી, મહા પાતકથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓ, ચોર લોકો, ચેપી રોગવાળાઓ, ક્રોધી, ચંડાળ, અહંકારી, વ્યભિચારી વિશ્વાસઘાતી, લોભી, ખુની, લુંટારાઓ જેવા માણસો વસતા હોય ત્યાં આપણને ગમે તેટલો લાભ મળતો હોય તો પણ તેમની નજીકમાં વસવું અથવા તો તેમની સાથે ખીજે કોઈ પણ પ્રકારનો વહેવાર રાખવો એ એકંદરે

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩૫

આપણનેજ પોતાને ભારે થઈ પડે છે. પાડોશમાં એવા લોકો હોવા જોઈએ કે જેઓ પ્રસંગોપાત આપણા સુખ-દુઃખમાં ભાગ લઈ શકે, આપણને સારી સલાહ આપી એનીતિના રસ્તે જતાં રોકી શકે, આપણા આત્મીય માફક આપણા કલ્યાણમાં પોતાનું કલ્યાણ માની શકે, સગાઓ કરતાં પણ પાડોશીઓ અધિક ઉપયોગી થઈ શકે છે. સારા અને ખાનદાન કુટુંબના માણસો ખરાબ સહવાસમાં પડ્યા પછી ખુવાર થઈ જાય છે. એટલા માટે પાડોશ એવો હોવો જોઈએ કે જે આપણા સંતાન અને સ્ત્રી-પરિવાર ઉપર પણ ઉંચી-નૈતિક છાપ બેસારી શકે. અનુકરણ પ્રિયતા એ મનુષ્યનો એક સ્વભાવ છે અર્થાત્ જીવનને અમુક કામ કરતા જોઈ તે પ્રમાણે વર્તવાની આપણને કુદરતી રીતેજ ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે; તેમાં પણ બાળક અને સ્ત્રીઓમાં તો આવો સ્વભાવ અધિક માત્રામાં હોય છે. હવે પાડોશીઓ જો હલકી વૃત્તિ વાળા-અધર્મી અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યમાં અવિવેકી હોય તો આપણા કુટુંબીઓ ઉપર તેની કેવી અસર થાય તેનો ખ્યાલ તમે સહેલાઈથી કરી શકશો. પાડોશીઓ સારા હોવા જોઈએ એ કથન ઉપર આપણા જીવન-સુખનો કેટલો આધાર રહેલો છે તે સમજી શકશો. પાડોશીઓ સારા હોવાએ જીવનની એક મોટી વહાણ મનાય છે. તમારે પણ દરેક રીતે સારા પાડોશી બનવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય-ધરમાં શોભન-સામગ્રી કેવી હોવી જોઈએ ?

સૂરિ—આ વિષયમાં આર્ય ભાવના અને આર્ય સામગ્રી

૨૩૬

વિવેક વિલાસ.

પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત તમને સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવશે. હું મહે-
 ઠાં ખુરસી-ટેબલો, કીમતી ઝુમરો અને રંગ-બેરંગી પડદાઓને
 એટલા બધા ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક માનતો નથી. તેને બ-
 દલે અતિથિઓને સહેલાઈથી આપી શકાય એવા આસનો, ત્રાં-
 બા, પીતળના કે સુવર્ણ-રજતના વાસણો અને ચામર-પંખો
 વિગેરેને બહુ સાદા તેમજ ઉપયોગી માનું છું. ઘરની શોભન-
 સામગ્રી કે જેને લોકો આજકાલ ફરનીયર કહે છે, તેની પાછળ
 હબરો શ્રીમંતો પોતાની શ્રીમંતાઈ બતાવવાના અયોગ્ય આવે-
 શમાં લાખો રૂપિયા દર વર્ષે ખર્ચાદ કરે છે. આ બાહ્યાડંબર
 અથવા પાશ્ચાત્ય અનુકરણને હું પસંદ કરતો નથી. આર્યજીવન
 તદ્દન સાદામાં સાદું અને નિરાડંબર હોવું જોઈએ. સમાજના
 શ્રીમંતો કદાચ અપવ્યય કરે તો તેથી બીજાને શું ? એવો પ્રશ્ન
 ઘણીવાર આપણી સામે લાવવામાં આવે છે, પરંતુ એવો પ્રશ્ન
 કરનારાઓ આપણા આર્ય સંસારની કુટુંબજાત સમજતા નથી
 અને તેથી જ તેઓ એવા વિચિત્ર પ્રશ્નો કરે છે. આપણા સમા-
 જનો એક શ્રીમંત જ્યારે ઘરશૃંગાર માટે અનર્થક વ્યય કરે
 છે ત્યારે તેનું જોઈને તેના બીજા ગરીબ બન્ધુ-બાંધવોને પણ
 તેમ કર્યા વિના ચાલતું નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે
 એક પુરૂષની અવિચારિતા એક એપી રોગની માફક આખા સ-
 માજમાં ફેલાઈ જાય છે અને તે એકંદરે હાનીકારક થઈ પડે છે.
 આપણા પૂર્વના હવા-પાણી જ એવા છે કે તેને પશ્ચિમના દેશો-
 નું અનુકરણ કરવાની કશી જ જરૂર નથી. એક આર્ય બાળક

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩૭

જાજમ ઉપર ટટાર ખેસી જેવું અધ્યયન કરી શકશે તેવું ખુરસી-
ટેબલ ઉપર ખેસીને નહીં કરી શકે. છતાં શ્રીમતોને ત્યાં શોભન-
—સામગ્રી તરીકે ખુરસી-ટેબલ આદિની જે બહુલતા જેવામાં આ-
વે છે તેનો આશ્રય લીધા વિના બાળકોને ચાલતું નથી અને
તેથી બાળકોને બાળવયથી જ પાશ્ચાત્ય સામગ્રી અતિશય
આવશ્યક હોય એમ લાગે છે. વસ્તુતઃ એ છાપજ બાળકના
ભવિષ્ય ઉપર બહુ ખરાબ અસર નીપજાવે છે.

શિષ્ય—સમજ્યો. પાશ્ચાત્ય અનુકરણો ઇચ્છવા યોગ્ય
નથી એ તો ખુદલુંજ છે; પણ એક શુદ્ધ આર્ય ગૃહસ્થને ત્યાં
કેવી જાતની સામગ્રી જોઈએ તે મારે જાણવું જોઈએ.

સૂરિ—ચંદન, દર્પણ, બળદ, વ્યજન—પંખો, આસન,
અશ્વ, શંખ, દૂત, દહીં તથા તાંબાનાં વાસણો એટલી વસ્તુઓ
ઘરની શોભા વૃદ્ધિ માટે ગૃહસ્થોએ અવશ્ય રાખવી જોઈએ.
આજે ગૃહસ્થને ત્યાં નહીં જેવુંજ પશુ—પાલન થાય છે. ખડું
જોતાં પ્રત્યેક ગૃહસ્થને ત્યાં દહિં—દૂધ—ધી જેવાં શુદ્ધ—સાત્ત્વિક
પદાર્થો અનાયાસે મળી શકે એટલા માટે ગાય—ભેંસ જેવા
પશુઓ અવશ્ય હોવાં જોઈએ. ગામડાના લોકો હજી કેટલેક
અંશે આ પૃથા સાચવી રહ્યા છે, પરંતુ શહેરનો મોહ પ્રતિદીન
એટલો બધો વૃદ્ધી પામતો જાય છે કે ગામડાઓ ભાંગી શહેરો
વસ્તીથી ઉભરાવા લાગ્યા છે અને તેનું ક્ષણ એ આવ્યું છે કે
શુદ્ધ ગૃહસ્થધર્મ પણ ધીમે ધીમે લોપ પામતો જાય છે! પશુ—
પાલન કરવું એ જાણે સારવાડ અને રખારી લોકોનુંજ કામ

૨૩૮

વિવેક વિકાસ.

હોય એમ મનાઈ ગયું છે. આથી કરીને આપણને ધી-હુધ-છાસ જેવા સાત્વિક પદાર્થો સંપૂર્ણ શુદ્ધ મળી શકતા નથી અને જો તમને પોતાને જ તે ન મળે તો પછી તમારા અતિથિઓ કિંવા ધર્મશુદ્ધિઓને તો તમે આપીજ કેવી રીતે શકો ! આહારની શુદ્ધિ ઉપર વિચાર અને આચારની શુદ્ધિનો ઘણો ખરો આધાર રહેલો છે એ તો તમે જાણતાજ હશે. ગાય-ભેંસ આદિ પશુઓનું જો તમારા સરખા ગૃહસ્થોથી ખરાબર પાલન-પોષણ થતું હોય તો તમારા આચાર-વિચાર પણ શુદ્ધ અને સાત્વિક રહે. આ જમાનામાં એ સત્ય ભૂલાઈ ગયું છે એટલા માટે મારે એ બાબત વિષે વિસ્તારથી બોલવું પડ્યું છે.

શિષ્ય—આપનું કહેવું ખરાબર છે. ગૃહસ્થધર્મ પાળવામાં કઈ કઈ સામગ્રી અત્યાવશ્યક છે તે પણ સમજાયું; પરંતુ અતિથિસેવા સંબંધી એક વાત ખરાબર મારા સમજવામાં નથી આવતી. અતિથિ તરીકે આવનાર મનુષ્ય જો અમારો વૈરી હોય તો પણ શું અમારે તેનો આદર-સત્કાર કરવો ?

સૂરિ—વૈરના બદલામાં પ્રેમ આપવો એ આપણી સનાતન આર્યનીતિ છે. અગ્નિનું શમન જળથી જ થઈ શકે એ વાત બેટલી સાદી-સીધી અને સનાતન છે; તેટલીજ વૈરીને પણ પ્રેમથી વશ કરવો એ વાત સાદી-સીધી અને સનાતન છે. અગ્નિને બોલવવા માટે જો કોઈ માણસ તેમાં લાકડા કે ઘાસ નાખે તો તેને આપણે મુખ સિવાય બીજું શું કહીએ ? તેવીજ રીતે વૈરીને વશ કરવા જો વૈર કે ક્રોધનો આશ્રય શોધે તો તેને અજ્ઞાન

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૩૯

કે પામર સિવાય બીજું શું નામ ઘટે ? વૈરાગિ કોધથી કે બદલો લેવાથી નહીં પણ ક્ષમા શાંતિ કે પ્રીતિ રૂપી અમૃત સીંચવાથી જ શાંત થાય છે. વળી એક બીજી વાત પણ સમજી દેવો. તમારો વૈરી તમારો પ્રત્યે વૈર રાખી કર્મનો બોલો ભારે કરતો જાય, તેની સાથે તમે પણ તમારા અંતઃકરણમાં વૈરના બીજ વાવી પોષણ કરતા જાઓ તો તેથી તમને પોતાને કે જગત્ને શું વિશેષ લાલ થવાનો હતો ? વૈરનું પ્રમાણ જગતમાં વધે તે સિવાય બીજું શું થાય ? એટલા માટે જ મેં તમને કહ્યું છે કે આપણે ઘર આપણો વૈરી આવે તો પણ તેને શાંત દ્રષ્ટિથી જોવો, મીઠી વાણીથી બોલાવવો, તેનો સત્કાર કરવા તેની સ્હામે જવું, તેને આસન આપી બેસવાની વિનંતી કરવી અને યથાશક્તિ ભોજન-પાન તથા તાંબુલ વિગેરે આપી તેનો શ્રમ દૂર કરવો. આમ કરવાથી તમારો એક વખતનો કટ્ટો શત્રુ પણ તમારો મિત્ર બની જશે. જગત્માં મૈત્રી લાવનો પ્રચાર કરવાને તેમજ વૈર-કોધ ઓછા કરવાને એજ એક રાજમાર્ગ છે.

શિષ્ય-આપની કીમતી સલાહ માટે આપનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે. હું મારા વૈરીઓ પ્રત્યે પણ ક્ષમા-પ્રીતિનું જળ છાંટી મૈત્રી લાવનો પરિચય આપવાનો નિશ્ચય કરું છું. હવે ઘરની આસપાસ કેવાં વૃક્ષો હોવાં જોઈએ તે વિષે કંઈ કહેશો ?

સૂરિ-પણ તે પહેલાં ઘર કયા કયા સ્થાનોથી દૂર હોવું જોઈએ તે જાણવું ઉચિત છે. ઘર જો દેવ મંદિરની પાસે હોય

૨૪૦

વિવેક વિલાસ.

તો હુઝ થાય, ચૌટામાં હોય તો હાની થાય, ધુતારાની તથા મંત્રીની સમિપમાં હોય તો પુત્ર અને ધનનો નાશ થાય, હવે વૃક્ષોના વિષયમાં એવી માન્યતા ચાલે છે કે ખજૂરી, દાડમી, કેળ, ખોરડી અને ખીજોડું જેવાં વૃક્ષો જ્યાં ઉગી નીકળે તે ઘરનો સમૂળો નાશ થાય. પીપરનું વૃક્ષ હોય તે પણ સારું નહીં, વળી પીપળો હોવો તે પણ ભયંકર ગણાય છે. વડ હોય તો રાત્રીનો ઉપદ્રવ કોઈ વખતે આવી નડે અને ઉંખર હોય તો નેત્ર વ્યાધી અનિવાર્ય થઈ પડે એમ કહેવાય છે. જેમાંથી દૂધ નીકળે એવાં ઝાડ અથવા વેલા હોય તો તે લક્ષ્મીનો નાશ કરે, ડાંટાવાળા વૃક્ષો શત્રુનો ભય ઉપજાવે, ફલવાળું વૃક્ષ સંતતીનો નાશ કરે. ફલવાળા વૃક્ષનું લાકડું પણ વાપરવું નહીં જોઈએ. કોઈ કોઈનો એવો અભિપ્રાય પણ છે કે ઘરના આગળના દક્ષિણ ભાગમાં ઉંખર, પશ્ચિમ ભાગમાં પીપળો અને ઉત્તર ભાગમાં પીપર હોય તો તે સારાં ગણી શકાય.

શિષ્ય-ગૃહની ખાંધણી અને સામગ્રી વિષે જેવી રીતે સ્પષ્ટ સમજણ આપી, તેવી રીતે મંદિરની ભૂમિ રચના અને પ્રતિમા વિષે પણ કંઈ જાણવા યોગ્ય હકીકત કહેશે તો કૃપા થશે.

સૂરિ-હું એ વિષે અગાઉ સંક્ષિપ્તમાં કહી ચૂક્યો છું; પરંતુ એટલાથી તમારા મનનું સમાધાન થયું હોય એમ જણાતું નથી. એટલા માટે એ વિષે ફરીથી વિગતવાર હકીકત રજૂ કરવાની મારી ફરજ સમજી છું.—પ્રથમ પ્રતિમાધિકાર લઈએ. ભગવાનની ખેડી અથવા ઉભી ખંને પ્રકારની પ્રતિમાઓ ધૈવન

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૪૧

અવસ્થામાં જ હોવી જોઈએ. તેમાં પહેલી એટલે કે બેઠી પ્રતિ-
મા પર્યાંકાસન વાળી હોવી જોઈએ. પર્યાંકાસન કોને કહેવાય ?
એવો આ સ્થળે પ્રશ્ન થશે. પ્રથમ જમણી જાંઘ અને જમણા સા-
થળ ઉપર ડાબો પગ અને ડાબો હાથ સ્થાપન કરવો, પછી ડાબી
જાંઘ અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ અને જમણો હાથ
મૂકવો. એમ કરવાથી પર્યાંકાસન વાળી પ્રતિમા તૈયાર થાય છે.
હવે જો ભગવાનની પ્રતિમા ઉભી હોય તો તેના બે ભુજ ઢીંચણ
સુધી લાંબા જોઈએ. જો કે ચિન્હ તો બન્ને પ્રતિમાઓને એક
સરખા જ હોય—દાખલા તરીકે શ્રી વત્સ, ઉષ્ણીષ, ત્રણ છત્ર
ઈત્યાદિ પરિવારમાં કંઈ ફેરફાર સંભવતો નથી. છત્રની રચના-
માં જે એક ઝૂળી સમાવેલી છે તે તમારે જાણવી જોઈએ. જો
નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર ત્રણ છત્રના અગ્ર ભાગની સમ રે-
ખા આવે તો તે ત્રણે છત્ર સર્વોત્તમ ગણાય. તેજ પ્રમાણે ના-
સીકા અને કપાળ એના મધ્ય ભાગમાં આડી રેખાથી કપોલનો
વેધ થવો જોઈએ.

શિષ્ય—પ્રતિમામાં પાષાણની પસંદગીનું ધોરણ શા પ્ર-
માણે હશે ?

સૂરિ—પ્રતિમાના પરિવારમાં પત્થરનું વર્ણુ શંકરત્વ
અથવા વર્ણુ વૈચિત્ર્ય ન આવે તેનું લક્ષ રાખવું જોઈએ. તેની
સાથે પ્રતિમાનું પ્રમાણ પણ બે, ચાર, છ, આઠ ઇત્યાદિ સમ
સંખ્યામાં હોય તો તે પણ ઇષ્ટ ન જાણવું.

૨૪૨

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—સમચતુરસ પ્રતિમા કઇ રીતે બાણી શકાય ?

સૂરિ—એક ઠીંચણથી બીજા ઠીંચણ સુધી આડું એક સૂત્ર, જમણા ઠીંચણથી ડાબા બંધ સુધી બીજું સૂત્ર, ડાબા ઠીંચણથી જમણા બંધ સુધી ત્રણું સૂત્ર અને નીચેથી મસ્તક સુધી ચોથું સૂત્ર, એ ચારે સૂત્રનું પ્રમાણ સરખું આવે તો તે પ્રતિમા સમચતુરસ કહેવાય. બે ઠીંચણની વચ્ચે આડું સૂત્ર દેવું અને સૂત્રથી નાભિ સુધી એક કંબિકા રાખવી. એ રીતે કરતાં નાભિથી સૂત્ર સુધી અઢાર આંગળનું પ્રમાણ જોઇએ.

શિષ્ય—પ્રતિમાની ઉંચાઇનું પ્રમાણ કેવી રીતનું હોવું જોઇએ ?

સૂરિ—પ્રતિમાની ઉંચાઇનું પ્રમાણ નવ તાલ બાણવું. બાર આંગળનો એક તાલ થાય છે. અહીં આંગળાં કંબાના ન લેતાં પ્રતિમાનાં લેવાં. ઉભી પ્રતિમાનું પ્રમાણ એકસો આઠ અંશનું અને બેઠી પ્રતિમાનું છપ્પન અંશનું બાણવું. ઉભી પ્રતિમાના અગીયાર સ્થાનક પણ તમારે બાણવા જોઇએ. (૧) કપાળ, (૨) નાસિકા, (૩) હડપચ્છી, (૪) ગળું, (૫) હૃદય. (૬) નાભી, (૭) ગુહ્ય, (૮) સાથળ, (૯) ઠીંચણ, (૧૦) બાંધ અને (૧૧) પગ એ અંશના અગીયાર સ્થાનકો ગણાય છે. તેમાં કપાળે ચાર, નાસિકાએ પાંચ, હડપચ્છીએ ચાર, કોટેત્રણ, હૃદયે બાર, નાભીએ બાર, ગુહ્યને વિષે ચાર, સાથળે ચોવીશ, ઠીંચણે ચાર, બાંધને વિષે ચોવીશ, અને પગને વિષે ચાર અંશ સમજવા. આ પ્રમાણે હીસાબ કરતાં પ્રતિમાની ઉંચાઇના એકસો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૨૪૩

આઠ અંશ ખરાખર મળી રહેશે. હવે બેઠી મૂર્તિના આઠ સ્થાનક અને છાપન અંશ ધ્યાનમાં રાખીલો. કપાળે ચાર, નાસિકાએ પાંચ, હૃડપચીએ ચાર, કોટે ત્રણ, હૃદયે ખાર, નાભીએ ખાર, અને ઢીંચને ચાર એ હીસાએ મેળ મળી રહે છે.

શિષ્ય—કઈ પ્રતિમા પૂજ્ય ગણાય અને કઈ કઈ પ્રતિમાઓ સમરાવી શકાય ?

સૂરિ—જેની પ્રતિષ્ઠા સો વર્ષ પહેલાં થઈ હોય, અથવા જે કોઈ ઉત્તમ આચાર્યે સ્થાપિત કરેલી હોય તે જીન-પ્રતિમા વ્યંગ હોય તો પણ પૂજા કરવા યોગ્યજ જાણવી. શાસ્ત્રમાં “ જીન પ્રતિમાને જીન સમ ” ગણવાનો જે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તે તમારા ધ્યાનખહાર તો નહીંજ હોય. પ્રતિમા-પૂજનમાં જેઓ શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી તેઓ આ સંસારનો એક અલૌકિક લ્હાવો ગુમાવી બેસે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. પ્રતિમા દ્વારા પ્રભુની પૂજનો લ્હાવો ભાગ્યશાળી સ્ત્રી-પુરૂષોજ લઈ શકે છે. જીન-પ્રતિમાની સુસંગઠ્ઠ આકૃતિના દૂરથી દર્શન કરવા માત્રથીજ શાંતરસનો સાગર હૃદયમાં ઉદ્ભાસ પામવા લાગે છે. જગતની તમામ આધી-વ્યાધી-ઉપાધીઓ તે ક્ષણને માટે છેક વિસરી જવાય છે. જેઓને હૃદય છે, જેઓ સહૃદયતાની કીંમત આંકી શકે છે તેઓ નિત્ય પ્રતિમાનું અર્ચન-પૂજન કરવાનું ચુકતા નથી. એ વાત તો કેવળ હૃદયથીજ સમજી શકાય એવી છે. તેમાં દલીલો કે ચુક્તિઓ આપવી એ ખડુલતા છે. હૃદયનો આનંદ અને ભાવ સમજવામાં શબ્દો લગભગ નિર્જળ બની જાય છે;

૨૪૪

વિવેક વિલાસ.

પરંતુ એ વાતને અત્યારે જવા દઈશું. કંઈ પ્રતિમા સમરાવી શકાય એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ધાતુની, લેપની અથવા ખીજ એવી પ્રતિમા કદાચિત ખંડિત થાય તો તે પાછી સમરાવી શકાય; પરંતુ કાષ્ટની અથવા પાષાણની પ્રતિમા હોય તો તે સમરાવવા લાયક ગણાતી નથી.

શિષ્ય—પ્રતિમાના ખંડિતપણા ઉપરથી કંઈ યોગા-યોગ જાણી શકાય ખરા ?

મૂરિ—જો પ્રતિમાનાં નળ ખંડિત થાય તો શત્રુ તરફથી ભય આવી પડે, આંગળી ખંડિત થાય તો દેશભંગનો ઉપદ્રવ નજીકમાં સહવો પડે, બાહુ ખંડિત થાય તો કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નડે, નાસિકા ખંડિત થાય તો કૃળ ક્ષય અને પગ ખંડિત થાય તો ધન હાની સહવા પડે એવી માન્યતા છે. તે ઉપરાંત પ્રતિમાનું સિંહાસન ખંડિત થાય તો સ્થાનનો નાશ થાય, ખેસવાનું વાહન ખંડિત થાય, જેવી રીતે કે હાથી, ઘોડો વિગેરે, તો વાહનનો નાશ થાય અને પ્રતિમાનો પરિવાર ખંડિત થાય તો ચાકરનો નાશ થાય એવો ઉદ્દેશ છે.

શિષ્ય—કંઈ પ્રતિમા ઘરમાં રાખવી અને કંઈ પ્રતિમા દેરાસરજીમાં રાખવી એ વિષે કંઈ નિર્ણય થઈ શકે ખરા ?

મૂરિ—જો પ્રતિમા એક આંગળથી અગ્યાર આંગળ સુધી ઊંચી હોય તો તે ઘરમાં પૂજવા યોગ્ય માની શકાય. પણ તે કરતાં મોટી હોય તો તો મંદિરમાં રાખીનેજ પૂજવી જોઈએ.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૪૫

તે સિવાય કાષ્ટની, લેપની, પત્થરની, દાંતની, ચિત્રામણની લોહાની તેમજ પરિવાર રહિત પ્રતિમાજી પણ ઘરમાં પૂજ્ય નહીં.

શિષ્ય—જન પ્રતિમાના બાહ્ય સ્વરૂપ કિંવા વધ-ઘટ ઉપરથી લાલ-હાનીનો સંભવ ખરો ?

સૂરિ—જન પ્રતિમા જો ઉચ્ચ સ્વરૂપવાળા ભાસે તો તે પોતાના કરાવનારનો નાશ કરે છે, અધિક અંગવાળા હોય તો કારીગરનો નાશ કરે છે, કૃશ હોય તો દ્રવ્યનો નાશ થાય છે, સસલાના જેવું ઉદર હોય તો દુર્ભિક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે, નાક વાંકું હોય તો ઘણું દુઃખ ઉપજાવે છે, ટુંકા અવયવના હોય તો ક્ષય કરનાર થાય છે, ચક્ષુ વિનાના હોય તો ચક્ષુનો નાશ કરે છે, સાંકડા મુખના હોય તો ભોગ સામગ્રીથી દૂર રાખે છે, નાની કેડના કે કેડ વિનાના હોય તો આચાર્યનો નાશ કરે છે, નાના જંઘના અથવા જંઘારહિત હોય તો ભાઈ, પુત્ર અને મિત્ર એમનો નાશ કરે છે, ટુંકા હાથ-પગના અથવા હાથ-પગ વિનાના હોય તો ધનનો ક્ષય કરે છે. પૂજા વગર ઘણો કાળ એમની એમ પડેલી પ્રતિમા જ્યાં-ત્યાંથી ગ્રહણ કરવી નહીં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું. પ્રતિમા ચત્તા હોય તો દ્રવ્યનો નાશ કરનારી થાય છે, નીચા મુખની હોય તો ચિંતા ઉત્પન્ન કરાવનારી જાણવી, વાંકી હોય તો મનમાં દુઃખાદિ ઉપજાવનારી અને નીચી-ઉંચી હોય તો પરદેશ મોકલનારી સમજવી.

શિષ્ય—પ્રતિમાજી કોણ અને શેમાંથી બનાવી શકે ?

સૂરિ—પ્રતિમાજી બનાવરાવવાનો અધિકાર સર્વ કોઈને

૨૪૬

વિવેક વિલાસ.

એક સરખો મળી શકતો નથી. ન્યાયથી ઉપાર્જેલું દ્રવ્યજ તે પાછળ ખરચવું જોઈએ. એક માણસ અનીતિ અને અસત્યથી ધન ઉપાર્જે અને પછી પ્રતિમાજી બનાવરાવી ધર્મ કરવાની અભિલાષા રાખે એ દેખીતી રીતે જ બેહુંદુ લાગે છે. મતલબ એ છે કે અન્યાયથી ઉપાર્જેલા દ્રવ્યમાંથી પ્રતિમા બનાવનાર અને પ્રતિષ્ઠા કરનાર પોતાની ઈષ્ટ સિદ્ધિ કરવાને બદલે ઉલટી અધોગતિ કરે છે. પ્રતિમાજી ક્યા પાષાણમાંથી બનાવી શકાય એ પ્રશ્ન પણ મહત્વનો છે. એમાં ધ્યાન રાખવાનું છે તે એજ છે કે એવો પથ્થર મેં આગળ કહ્યું તેમ ખાસ પસંદગીવાળો અને શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધત્તિસરનો હોવો જોઈએ. કોઈએ ઘરકામ સારૂ અમુક પાષાણ આણ્યો હોય તેમાંથી જો પ્રતિમાજી બનાવવામાં આવે તો તે પણ પૂજાદિકથી થનારી ઉન્નતીમાં ફળપ્રદ ન થતાં ઉલટી વિઘ્નકર થઈ પડે.

શિષ્ય—પ્રતિમાની રચના અને પ્રાસાદના બંધારણ વચ્ચે કંઈ સંબંધ હશે ખરો ?

સૂરિ—પ્રાસાદના ચોથા ભાગ જેટલી પ્રતિમા પસંદ કરવા યોગ્ય છે. પણ ઉત્તમ લાલ પ્રાપ્તિને અર્થે તે ચોથા ભાગમાં એક આંગુળ ઓછી-વત્તી પણ કરી શકાય છે. ડાહ્યા કારીગરો પ્રાસાદના ચોથા ભાગનાં દશ ભાગ કરી, તે દશમો એક ભાગ પ્રાસાદના ચોથા ભાગમાં ઓછો કરી અથવા તેમાં એક દશમી ભાગ ઉમેરી તેટલા પ્રમાણની પ્રતિમા તૈયાર કરે છે. સર્વે ધાતુ ઓની, રત્નની, સ્ફટિકની અથવા પ્રવાલની પ્રતિમાને આ નિયમ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૪૭

લાગુ પડતો નથી. એવે પ્રસંગે પ્રતિમાના પ્રમાણ ઉપર પ્રાસાદ-
નું પ્રમાણ લેવાનું નથી, પણ ઇચ્છાનુસાર જ પ્રમાણ રખાય છે.

શિષ્ય—પ્રાસાદના કયા ભાગમાં કોની કોની પ્રતિષ્ઠા કરી
હોય તો ઠીક ?

સૂરિ—ગભારાના અર્ધભાગના પાંચ ભાગ ભિત્તિથી
કરવાં, તેમાં પ્રથમ ભાગમાં ચક્ષાદિકની સ્થાપના કરવી. બીજા
ભાગમાં સર્વે દેવીઓની સ્થાપના કરવી. ત્રીજા ભાગમાં જીન,
સૂર્ય, કાર્તિકેય તથા કૃષ્ણ એમની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી,
ચોથા ભાગમાં બ્રહ્માની પ્રતિમા અને પાંચમા ભાગમાં શિવ-
લિંગની પ્રતિમા રાખવી.

શિષ્ય—પ્રતિમાની દ્રષ્ટિ ઉંચી-નીચી હોય તો ?

સૂરિ—જો પ્રતિમાજીની દ્રષ્ટિ ઉંચી હોય તો તે દ્રવ્યનો
નાશ કરે, તિરછી હોય તો ભોગનો નાશ કરે, સ્તબ્ધ દ્રષ્ટિ હોય
તો દુઃખ આપે અને નીચી હોય તો કુળનો નાશ કરે. આ
બધી વાત હું એટલા માટે કહું છું કે શિષ્યકળાના અને પ્રતિમા
રચનાના મુખ્ય-મૂળ સૂત્રોનો બરાબર અમલ થવો જોઈએ.
એવી મહત્વની બાબતમાં સ્વચ્છંદપણે-ઇચ્છાનુસાર વર્તવું
એ કોઈ રીતે હિતકર નથી.

શિષ્ય—ત્યારે પ્રતિમાજીની દ્રષ્ટિનું ધોરણ કયે પ્રકારે
રાખવું જોઈએ ?

સૂરિ—સામા દ્વારની શાખાના નીચેથી આઠ ભાગ કરવા,
તેમાં જે આઠમો ભાગ બધાં કરતાં ઉપર આવેલો હોય તે મૂકી

૨૮૮

વિવેક વિલાસ.

દેવો અને તેની નીચેનો જે સાતમો ભાગ રહે તેના પાછા નીચેથી સાત ભાગ કરવા. આ સાતમાના છ ભાગ મુકી દેવા અને ઉપરનો જે સાતમો ભાગ રહ્યો તેમાં ગબ્બાંશ-અષ્ટમાંશ સંભવે છે, તે ગબ્બાંશને વિષે કારીગરોએ પ્રાસાદની અંદર રહેલી પ્રતિમાની દ્રષ્ટિ રાખવી.

શિષ્ય—પ્રાસાદની ભૂમિ પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી ?

સૂરિ—જે ઠેકાણે મંદિર બાંધવું હોય તે ભૂમિ ગોળા આકારની તથા દિશાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તેવી નહીં હોવી જોઈએ. તે ચતુષ્કોણ-ચોખંડી, સારા આકારવાળી, વાવેલા ધાન્યને ત્રણ દિવસમાં ઉગાડનારી અને પૂર્વ, ઉત્તર અથવા ઇશાન દિશા તરફ ઉતરતી હોય તે ભૂમિ શ્રેષ્ઠ જાણવી. રાફડાવાળી ભૂમિ પ્રાસાદને માટે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તેવી ભૂમિ વ્યાધી ઉત્પન્ન કરે છે, પોલાણવાળી હોય તો તે દારૂપણું ઉપજાવે છે, ફાટેલી હોય છે તો તે મરણ નીપજાવે છે અને શત્રુ વાળી હોય તો તે હુઝાર થઈ પડે છે.

શિષ્ય—પણ તે શત્રુ શી રીતે જાણી શકાય ?

સૂરિ—ભૂમિ ઉપર એક ચતુષ્કોણ-ચોખંડુ યંત્ર લખવું. તેમાં નવ કોઠા કરવા. ચતુષ્કોણની બાજુ ઉપર પૂર્વથી માંડી ઇશાન સુધી આઠે દિશાઓ લખવી, અને વચલા નવ કોઠામાં અનુક્રમે જ, ક, વ, ત, એ, હ, સ, પ, અને ય એમ નવ અક્ષરો લખવાં યથા:—

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૨૪૯

ધ.	પૂર્વ.			અ.
ઉ	પ	ખ	ક	દ.
	સ	ચ	વ	
	હ	ઝ	ટ	
વા.	પશ્ચિમ			નૈ

હવે પ્રશ્નમાં જો “ખ” આવે તો જાણવું કે પૂર્વ દિશામાં ભૂમિની અંદર દોઢ હાથ નીચે મનુષ્ય-શલ્ય અર્થાત્ માણસનાં હાડકાં વિગેરે હોવાં જોઈએ અને તેથી મનુષ્યનું મરણ નીપજે. જો “ક” આવે તો અગ્નિકોણમાં ભૂમિની અંદર એ હાથ નીચે ગર્દભ-શલ્ય અર્થાત્ ગધેડાનાં હાડકાં વિગેરે હોવાં જોઈએ અને તે શલ્યથી રાજદંડ થાય કિંવા હંમેશા ભયભીત સ્થિતિમાં રહેવું પડે. જો “વ” આવે તો દક્ષિણ દિશામાં ભૂમિની અંદર કેડ જેટલું ઉંડું મનુષ્ય-શલ્ય હોય એમ સમજવું અને તેથી ગૃહસ્વામીનું મરણ થાય. જો “ત” આવે તો નૈઋત્ય દિશામાં ભૂમિની અંદર દોઢ હાથ નીચે શ્વ-શલ્ય અર્થાત્ કુતરાનાં હાડકાં વિગેરે છે એમ જાણવું. તે શલ્ય ખાળકેાનું મરણ નીપજાવે. જો “ઝ” આવે તો પશ્ચિમ દિશામાં ભૂમિની અંદર દોઢ હાથ નીચે ખાળ-શલ્ય અર્થાત્ ખાળકનાં હાડકાં વિગેરે છે એમ સમજવું અને તેથી ગૃહસ્વામી-ઘરઘણીને પરદેશ વેઠવો પડે. જો “હ” આવે તો વાયવ્ય દિશામાં ભૂમિની અંદર ચાર હાથ નીચે માણસના અંગારા છે એમ જાણવું અને તેના

૨૫૦

વિવેક વિદ્યાસ.

પરિણામે સ્વપ્ન જોવામાં આવે તો મિત્રનો નાશ થાય. જો “સ” આવે તો ઉત્તર દિશામાં ભૂમિની અંદર કેડ જેટલું ઉંડું વિપ્ર-શલ્ય અર્થાત્ ગ્રાહણનાં હાડકાં છે એમ સમજવું અને તેથી ગૃહસ્વામી કદાચ ધનવાન હોય તો પણ નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પડે. જો “પ” આવે તો ઇશાન દિશામાં ભૂમિની અંદર દોઢ હાથ નીચે-ગો-શલ્ય અર્થાત્ ગાયનાં હાડકાં વિગેરે છે એમ જાણવું અને તેથી ગૃહસ્વામીના ગોધનનો-ગાય જેવા ઉપયોગી પશુઓનો નાશ થાય. વચલા કોઠામાં જે “ચ” છે તે જો પ્રશ્નમાં આવે તો ભૂમિના મધ્ય ભાગમાં છાતી જેટલા ઉંડાણમાં માણસના વાળ, ખોપરી, ભસ્મ તથા લોદું છે એમ જાણવું અને તેથી મરણ નીપજે. દીપક તથા માપક રજજી વડે પણ એવા શુકનો જોઈ શકાય છે. ખાણની કાચી માટીનું કોડીયું કરી તેમાં ચાર દીવા કરવા. જે દિશાનો દીવો ઘણીવાર સુધી પ્રકાશિત રહે તે ભૂમિ તે વર્ષને માટે સારી જાણવી. ભૂમિ માપતાં જો સૂત્ર ત્રુટી જાય તો ગૃહસ્વામી મરી જાય, ખીલો ઠોકતાં જો વાંકો વળી જાય તો રોગ થાય, ઘડો પડી જાય અથવા ભાંગી જાય તો સ્મૃતીનો નાશ થાય.

શિષ્ય—ત્યારે ભૂમિની અંદરથી કેવી વસ્તુઓ નીકળે તો જીન પ્રાપ્તિને માટે તે ભૂમિ ઉત્તમ ગણાય ?

સૂરિ—ઘરની ખાડ પુરતાં જ્યાં પાણી, પથ્થર અને કાંકરા નીકળે તે ભૂમિ ઉત્તમ ગણાય. ત્યાં આગળ સોનાની વાસ્તુ, દેવતાની મૂર્તિ વિધિથી સ્થાપન કરવી.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૫૨

શિષ્ય—પ્રાસાદની ઉંચાઈ-પહોળાઈ-લંબાઈ અને ધ્વજના સંબંધી કંઈ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકશે ?

સૂરિ—પ્રાસાદની ઉંચાઈ, પોતાની ઉંચાઈ કરતાં ગણ ગણી વધારે હોવી જોઈએ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રાસાદની જેટલી ઉંચાઈ હોય તેટલીજ વિસ્તારવાળી જગતી કહેતાં કોટ કરાવવો એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ચાખડો જે મૂળ કોઠો તેની બહાર જે સ્થિર કુંભી હોય છે તેના બે ખુણાથી પ્રાસાદના હસ્તની સંખ્યા જાણવી. મૂળ રેખાના ખૂણામાં જેટલી પહોળાઈ હોય તેને અનુસરી કળશને વિષે પહોળાઈ લેવી અને પહોળાઈથી લંબાઈ પોણા બે ગણી જાણવી. ધ્વજના સંબંધમાં જણાવવાનું કે પ્રાસાદ ઉપર ધ્વજ ચઢાવેલી ન હોય તો ત્યાં કરેલી પૂજા-હોમ-જપ વિગેરે સર્વ નિષ્ફળ થાય છે, માટે ધ્વજ તો અવશ્યમેવ ચઢાવવી. જન-પ્રાસાદ એક દિવસ પણ ધ્વજ રહિત ન રહેવો જોઈએ.

શિષ્ય—ધ્વજનું પ્રમાણ તથા ઘંટનું સ્થાનક કંઈ રીતે નિર્ધારવું ?

સૂરિ—પ્રકાશિત પ્રાસાદ ઉપર ધ્વજનો દંડ પ્રાસાદની હસ્ત સંખ્યાને અનુસારે કરવો, અને અંધકારવાળા પ્રાસાદ ઉપર મધ્ય પ્રાસાદના પ્રમાણથી ધ્વજનો દંડ નિર્માણ કરવો. ઘંટ ગભારામાં, રંગ-મંડપમાં તથા વલાનકમાં હોવો યોગ્ય છે અને તેનું પ્રમાણ શુકનાસા સમાન જાણવું.

શિષ્ય—જીર્ણોદ્ધાર પછી નવું વાસ્તુ કરાવવું જ જોઈએ એવો કંઈ નિયમ છે ?

૨૪૨

વિવંક વિલાસ.

સૂરિ—જીર્ણ થયેલા ઘરનો અથવા દેવ-મંદિરનો ઉદ્ધાર કરતાં જો તેનું દ્વાર તથા પ્રમાણ પહેલાની માફકજ રહેવા દીધું હોય તો નવું વાસ્તુ કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ જો ફેરફાર કર્યો હોય તો નૂતન વાસ્તુની જરૂર રહે જરી.

શિષ્ય—સ્તંભ તથા પાટીયા વિગેરેનું પ્રમાણ કેવી રીતે સમજવું ?

સૂરિ—સ્તંભ તથા પાટીયા વિગેરેનું જે પ્રમાણ વાસ્તુ-શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેજ મંદિરના કામમાં પણ સમજ લેવું. એ વિષે મારી લલામણ માત્ર એટલીજ છે કે હુશીયાર કારીગરોની સલાહ લીધા પછી જ એવાં કાર્યોનો પ્રારંભ કરવો અથવા તો કોઈ વિદ્વાન સાધુ-મુનિરાજ પાસેથી તે સંબંધી સંપૂર્ણ ખુલાસાઓ મેળવી લેવા.

શિષ્ય—પ્રતિમાજીમાં પ્રકટ ભામંડળ દીપી નીકળે, એ માટે શો ઉપાય કરવો ?

સૂરિ—નિર્મલ આંછણમાં ખીસેલી ખિટ્ટીની છાલનો લાકડા ઉપર અથવા પાષણ ઉપર લેપ કરવાથી પ્રકટ ભામંડળ ખીટ્ટી નીકળે છે. જેમાંથી પ્રતિમાજી બનાવવા હોય તે કાષ્ટ યા તો પાષણપર ઉક્ત વિધિ અનુસાર લેપ કરવો. તે લેપથી જો મધ જેવું મંડળ પડે તો અંદર બઘોત, રાખ સરખું પડે તો રેતી, ગોળ સરખું પડે તો રાતો દેડકો, આકાશ સરખા રંગનું પડે તો પાણી, કપોત સરખા રંગનું પડે તો ગિરોળી, મજાઠ સરખા રંગનું પડે તો દેડકો, રાતું પડે તો કાચંડો, ખીજું પડે તો ગોધાજી,

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૫૩.

કપિલ વર્ણુનું પડે તો ઉંદર, કૃષ્ણવર્ણુ પડે તો સર્પ અને ચિત્ર વર્ણુ પડે તો વીંછી આદિ જીવ-જંતુઓ તેની અંદર છે એમ જાણવું. આ રીતે પરીક્ષા કરવામાં ન આવે અને જીવ-જંતુઓ રહી જાય તો તેથી સંતતી, સંપદા, પ્રાણ અને રાજ્યનો પણ નાશ થાય.

શિષ્ય—પ્રતિમાજી બનાવવાના કાષ્ટમાં કેવા કેવા દોષો હોઈ શકે કે જેથી તે નિવારવાની સાવધતા રાખી શકાય ?

સૂરિ—પ્રતિમાના કાષ્ટમાં તેમજ પાષાણમાં પણ જો ખીલો, છિદ્ર, પોલાણ જીવનાં જાળાં, સાંધા, મંડલાકાર રેખાઓ તથા ગાર હોય તો તે મહા દોષમય ગણાય છે. પ્રતિમાજી નિમિત્તના પાષાણ તથા કાષ્ટમાં કવચિત્ લીસોટાઓ અથવા રેખાઓ પડેલી જોવામાં આવે છે, પણ જો તે મૂળ વસ્તુના રંગને મળતી હોય તો તેમાં કંઈ દોષ નથી, પણ જો મૂળ વસ્તુના વર્ણુથી ભિન્ન વર્ણુવાળી હોય તો તે દોષયુક્ત ગણાય છે. એવા દોષો નિવારવાની સાવચેતી રાખવી એ જીવ પ્રતિમાના ભક્તોનું પરમ કર્તવ્ય છે.

શિષ્ય—આજે શિલ્પકળા, પ્રતિમા રચના અને પ્રાસાદ નિર્માણ જેવા બહુ ઉપયોગી વિષયોની લાંબાણ ચર્ચા કરી આપને જો શ્રમ આપ્યો છે તે બદલ અંતઃકરણ પૂર્વક ક્ષમા ચાહું છું. આજે આટલેથીજ વિરમીએ એવી મારી પ્રાર્થના છે.

સૂરિ—તથાસ્તુ !

૨૫૪

વિવેક વિજ્ઞાસ.

(૭)

શિષ્ય—“ દીકરા તો દેવતાને પણ પ્રિય હોય છે ”
એવા ભાવાર્થવાળી કહેવત આપે સાંભળી હશે. મનુષ્યોમાં તો
શું પરંતુ પશુઓમાં પણ જે સંતાનપ્રેમ જોવામાં આવે છે તે
ઉપરથી જણાય છે કે એવો પ્રેમ પ્રાણી-જગતમાં સ્વાભાવિક જ
છે. એ પ્રેમ ગૃહસ્થો શી રીતે સાર્થક કરી શકે એ પ્રશ્ન ઘણો
મહત્વનો છે.

સૂરિ—પોતાના સંતાનો ઉપર પ્રેમ હોવો એ સ્વાભા-
વિક છે. પશુઓમાં પણ તેવો પ્રેમ જોવામાં આવે છે એ વાત
તમે હમણાજ કહી ગયા. હવે પશુઓ અને મનુષ્યોમાં જે એક
મોટો ભેદ રહેલો છે તે એ છે કે પશુઓ પોતાના સંતાનપ્રેમ
મારફત જેવું જોઈએ તેવું સંતાનોનું કલ્યાણ કરી શકતા નથી.
અલબત્ત, તેઓ અમુક અંશે સંતાનોને સુખી કરી શકે છે; પરંતુ
પિતૃધર્મ કે માતૃધર્મની પરિસમાપ્તિ તેટલેથી જ નથી થઈ
જતી. મનુષ્યોને શિરે તે વિષયમાં ગંભીર જવાબદારી રહેલી
છે. જે પ્રેમ પોતાના સંતાનોનું કલ્યાણ કરી શકે નહીં, જે પ્રેમ
પોતાના સંતાનોને ઉચ્ચ શીક્ષણ આપી પુરૂષાર્થ-સિદ્ધિને યોગ્ય
બનાવી શકે નહીં, તે પ્રેમની હું પ્રશંસા કરી શકતો નથી. સંસ્કૃ-
તમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે જે માતપિતાઓ પોતાના બાળકોને
યોગ્ય શિક્ષણ આપતા નથી તેઓ બાળકના પ્રેમીઓ-વાલીઓ
કે રક્ષકો નથી પણ ઉલટું તે તેમના કદા શત્રુઓ જ છે.

શિષ્ય—માતાપિતા તે વળી શત્રુ હોઈ શકે ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૫૫

સૂરિ—જરા વિચાર કરવાથી મારો કહેવાનો આશય તમે સમજી શકશો. વિરોધી શત્રુ જ્યારે આપણું અહિત કરવાને કમ્મર કસે છે, ત્યારે આપણે તેની સામે ઝરાઝર રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ શકીએ છીએ. કારણ કે તે વખતે આપણે એટલું તો સ્પષ્ટ રીતેજ સમજતા હોઈએ છીએ કે અમુક આપણો શત્રુ છે અને તેથી તેની દ્વારા આપણું શુભ કદિ પણ થઈ શકે નહીં; પરંતુ જેઓ પ્રીતિ કે સ્નેહના રૂપમાં શત્રુત્વને છુપાવી રાખે છે તેઓની શત્રુતા આપણે કળી શકતા નથી અને તેથી તેની સામે આપણે આપણું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ શકતા નથી. જે માતા-પિતા પોતાના સંતાનને આશુઘટતા લાડ લડાવી સ્વછંદી બનાવી મુકે છે, જે માતપિતા પોતાના બહાલા બચ્ચાઓને પુરતું જ્ઞાન કે શિક્ષણ આપ્યા વિના વિલાસ-મોજ-શોખ અને વૈભવમાં ડૂબાડી દે છે, તેઓ માતપિતા રૂપે પણ શત્રુનીજ ગરજ સારે છે. એમ કેમ ન કહી શકાય? હું પ્રથમજ કહી ચૂક્યો કે સ્નેહભાવ દર્શાવે, પ્રેમાંધતા પ્રકટ કરવી એ તો પશુઓથી પણ બની શકે છે. પરંતુ મનુષ્ય ઉત્તમોત્તમ કોટીનું પ્રાણી હોવાથી તેની ફરજ તેટલેથીજ અટકતી નથી. તેને પોતાના સંતાનના કલ્યાણની ખાતર અનેક વ્યવસ્થાઓ કરવાની હોય છે—અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ વેઠવાની હોય છે. પિતૃધર્મનું પાલન કરવું એ રમત વાત નથી. પિતા થવાથી જ એ ધર્મનું પાલન નથી થઈ શકતું, પિતાની જવાબદારી ઘણી મોટી છે.

શિષ્ય—ત્યારે આપણે આજે એજ વિષયની અવતારણા

૨૫૬

વિવેક વિલાસ.

કરીએ. પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે બાળકને કેટલા વર્ષની વયે નિશાળે મુકવો જોઈએ ?

સૂરિ—માતૃપિતાએ પોતાના બાળકને પાંચમું વર્ષ બેઠા પછી, ઉત્સવ કરી એવા કળાચાર્યના હાથમાં સુપ્રત કરવો કે જે આચાર્ય શાંતસ્વભાવનો હોય, શાસ્ત્રોના મર્મને ખૂબી પૂર્વક સમજી શકતો હોય, આગસ અને વ્યસનાદિ દોષોથી રહિત હોય, યશનામકર્મી હોય, યુક્તિ પૂર્વક મીઠી વાણી બોલી શકતો હોય તેમજ શિષ્યના મનોભાવો અને કુદરતી શક્તિઓ વિષે સંપૂર્ણ અનુભવ ધરાવતો હોય.

શિષ્ય—એવા કળાચાર્યો ક્યાં મળી શકે ?

સૂરિ—ખરૂં છે કે એવા કળાચાર્યો આજકાલ સહેજમાં મળી શકતા નથી, પરંતુ આર્યાવર્તમાં એક કાળે એવા આચાર્યોના આશ્રમો હતા અને ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ રાજા કે રાંકનો લેહભાવ રાખ્યા વિના પોતાની શક્તિઓને કેળવી શકતા હતા. આજે એવા આશ્રમોનો લગભગ લોપ થઈ ગયો છે, એ ખરેખર બહુ શોચનીય છે. પરંતુ હવે તેનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ, એમ મને લાગે છે.

શિષ્ય—પ્રથમના આશ્રમો અને અત્યારની શાળાઓમાં શું લેદ હશે ?

સૂરિ—જમીન-આસમાન જેટલો લેદ છે. આજની શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓને ચોક્કસ વિષયોની ઉપલક્ષ માહિતીઓ આપી શકે છે; પરંતુ જેને યથાર્થ ભાવમાં કેળવણી કહેવામાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૫૭

આવે છે અને જે વડે વિદ્યાર્થીની શારીરિક-માનસિક-હૃદયિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ સંપૂર્ણ કેળવવાની જોઈએ તેવી કેળવણીને નામે તો પ્રાયઃ મીંડુંજ મૂકાયું છે એમ કહીએ તો ચાલી શકે. પૂર્વના કળાચાર્યો પોતાના શિષ્યોને અમુક પુસ્તક સંબંધી છુટું-છવાયું જ્ઞાન આપવામાં જ પોતાના કર્તવ્યની ઇતિ માની લેતા નહીં. તેઓ વિદ્યાર્થીની શારીરિક, ધાર્મિક અને માનસિક શક્તિઓ કેળવવા તરફ હંમેશા લક્ષ રાખતા, આથી તેમના હાથ નીચે શીક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ શરીરબળમાં, મનોબળમાં, જ્ઞાનબળમાં અને ધર્મબળમાં દીપ્તિ નીકળતા. શિષ્યો પણ આશ્રમમાં રહે તેટલો વખત પોતાના માતૃપિતાના સ્નેહને ભૂલી જતા અને ગુરુમાંજ પોતાનું સર્વસ્વ માની લેતા.

[શિષ્ય—ખરેખર એ યુગ બહુ પવિત્ર હશે, પણ હવે જ્યારે એ બધો વિષય ભૂતકાળનો બની ગયો છે તો પછી આપણે વર્તમાન કાળનેજ સુધારી લેવા મથવું જોઈએ. એમજને?

સૂરિ—ભૂતકાળનો ઐતિહાસિક પ્રકાશ તમારા માર્ગમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવા હેતુથીજ મેં તે વિષે વિવેચન કર્યું છે. શાસ્ત્રમાં તો એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે પોતાનો વહાલો પુત્ર સુખ રહી જાય તો ભલે, પણ તેને નાસ્તિક અને દુષ્ટ ચરિત્ર વાળા ગુરુ પાસે વિદ્યા પ્રાપ્તિ અર્થે નહીં મોકલવો જોઈએ. વિચાર કરો કે જે વિદ્યામાં અથવા વિદ્યા ગુરુમાં નાસ્તિકપણું કુટીકુટીને ભરેલું હોય તે વડે શિષ્યનું કેવી રીતે કલ્યાણ થઈ શકે ? જે

૨૫૮

વિવેક વિલાસ.

સુવર્ણ, મુખમંડળને શોભાવવાને બદલે ઉલટું કાનને ચીરી નાખે તેવું સુવર્ણમય કુંડલ શા કામનું ?

શિષ્ય—ગુરુએ શિષ્ય પ્રતિ કેવું વલણ રાખવું જોઈએ ?

સૂરિ—તેનો ટુંકો ઉત્તર આપું તો તે માત્ર એટલો જ કે સંપૂર્ણ પ્રેમમય. પ્રેમ વિનાનું શિક્ષણ શિષ્યના હૃદય ઉપર કશી સારી અસર કરી શકતું નથી. પ્રેમના પરિણામે ગુરુના મુખમાંથી એવા મધુરતાવાળા શબ્દો નીકળે છે કે તેનું પુનઃ પુનઃ પાન કરવા છતાં શિષ્યો સંતુષ્ઠ થતા નથી, ગુરુના મુખની વાણી સાંભળવાની તેમની જાણાસા કમશઃ વધતી જ જાય છે. ગુરુનું સૌ પ્રથમ કર્તવ્ય એજ છે કે તેણે પોતાના શિષ્યનું માનસિક અંધારણુ સમજી લેવું. વિદ્યાર્થીઓને ભારભૂત ન થાય કે અપ્રિય ન થાય એવા પ્રકારનું ગુરુનું શિષ્ય પ્રતિ વલણ હોવું જોઈએ. કેટલાક શિક્ષકો શિષ્યોને નિરંતર ધમકીઓ આપી કે માર મારી એવા નિર્લજ્જ કે કઠોર બનાવી દે છે કે એ શિષ્યોમાં અને જાતવરમાં મહત્વનો કંઈ ભેદજ નથી રહેવા પામતો. નેતર કરતાં નેત્રની શક્તિ ઘણી અધિક હોય છે. વિદ્યાર્થીઓને સજ્ઞ કરવી એ જંગલી પાણું છે. જ્યાં ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે પ્રેમમય સંબંધ હોય ત્યાં એ રાક્ષસી રૂઢીને ઉત્તેજન મળી શકતું નથી.

શિષ્ય—ગુરુ કદાચ ઉત્તમ લક્ષણો અને વિચારવાળો હોય; પણ શિષ્ય એને અનુરૂપ ન હોય તો પછી શાસન-સબ્ધ કર્યા વિના કેમ ચાલે ?

સૂરિ—પ્રેમ એ એક અપૂર્વ પ્રકારનું સ્પર્શમણી છે,

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૫૯

તેના સ્પર્શથી ગમે તેવું લોખંડ પણ સુવર્ણ બની શકેછે. જેઓ “સન્ન કર્યા વિના ન જ ચાલે” એમ કહે છે તેઓ પ્રેમનું મહાત્મ્ય સમજતા નથી. ગુરૂની તિવ્ર દષ્ટિમાં જગતની તમામ સજ્જનો સમાઈ જાય છે. એટલું છતાં જે લોકો સન્ન કર્યા વિના ન રહી શકતા હોય તેમણે ભૂલેચૂકે પણ શિષ્યના મસ્તકમાં કે હૃદયમાં આઘાત ન કરવો. ન છુટકે સન્ન કરવી પડે તો ગુરૂ-ઓએ શિષ્યના શરીરના નીચલા ભાગમાં થોડી શિક્ષા કરવી.

શિષ્ય—કયા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગુરૂને આત્મપ્રિય થઈ પડે ?

સૂરિ—જેઓ પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારો બહુ શક્તા હોય, પવિત્ર ચિત્ત વડે સર્વની સાથે હુળીમળી શક્તા હોય, ખંત અને ઉત્સાહ રાખી પોતાના નિત્યના પાઠો તૈયાર કરી શક્તા હોય, તેમજ જેમનામાં ક્રૂડ-કપટ કે માયા-પ્રપંચનો છાંટો સરખો પણ ન હોય એવા બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ તેમના ગુરૂ-ઓને આત્મવત્ પ્રિય થઈ પડે છે. એવા વિદ્યાર્થીઓને કેળવવા ગુરૂઓ પોતાનો સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા છતાં ગુરૂને વિષે અ-વિનય રાખે છે, ધર્મ ઉપર દ્વેષ ભાવ ધરાવે છે, પોતાના ગુણ અને બુદ્ધિમત્તા વિષે ભારે અહંકાર રાખે છે, અને ગુણી જનો પ્રત્યે દ્વેષ કિંવા તિરસ્કારથી વર્તે છે તેઓનું જ્ઞાન તેમને પોતાને કે સંસારને ઉપયોગી થવાને બદલે, દૂધમાં કાળકૂટના છાંટા પડવાથી જેવી રીતે તે પ્રાણુનાશક થઈ જાય તેવી રીતે ઉલટું

૨૬૦

વિવેક વિલાસ.

આપ રૂપ થઈ પડે છે. વિદ્યા તો વિવેક અને વિનયથી જ શોભે છે. પોતાના કળાચાર્યનું જે વિદ્યાર્થીઓ નિરંતર હિત ચિંતવે છે, યથાશક્તિ સેવા-સુશ્રુષા કરી તેમને સંતોષ આપે છે અને જેઓ પોતાની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ પણ ગુરૂને ચરણે ધરવા સદા ઉત્સુક રહે છે તેવા વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂની અસાધારણ કૃપા સંપાદન કરી પોતાનું અલૌકિક કલ્યાણ સાધવા ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે. ગુરૂના ઉપકારના વિષયમાં એટલે સુધી કહેવામાં આવ્યું છે કે શિષ્ય કદાચ પોતાના ગુરૂને ગ્રામ-નગર સહિત પૃથ્વી આપી દે તો પણ તે ગુરૂના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકે નહીં. આવો અનવધિ ઉપકાર કરનાર ગુરૂવર્યનું શિષ્યોએ કેટલું બહુમાન કરવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ તમે પોતેજ કરી દ્યો. આજે એવી ગુરૂ ભક્તિનો છાંટો પણ શું કોઈ વિદ્યાર્થીમાં મળી શકશે ?

શિષ્ય—હશે, એવા વિદ્યાર્થી પણ કોઈ હશે. “બહુરત્ના વસુધરા” એમ જે કહેવાય છે તે કંઈ સાવ ખોટું નહીં હોય !

સૂરિ—એવા વિદ્યાર્થીને હું સંપૂર્ણ ભાગ્યશાળી જ કહું. જે વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂ અને શાસ્ત્ર ઉપર ભક્તિ-પ્રીતિ રાખી શકે છે, જેઓ પોતાના શરીર પ્રત્યે બેદરકારી નહીં રાખતાં નિત્ય નીરોગ રહી શકે છે. જેઓ વિનય પરિશ્રમ અને બુદ્ધિમતા દાખવવામાં સંપૂર્ણ ઉલટ ધરાવે છે તેમને ખરેખરા ભાગ્યશાળી વિદ્યાર્થીઓ જ લેખવા જોઈએ. તેઓ પોતે ધન્ય છે એટલુંજ નહીં પણ તેમના માતૃ પિતાને પણ ધન્ય છે. તેઓ આત્મહિત સાથે જગત્ કલ્યાણ કરવાને પણ સમર્થ થઈ શકે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૬૧

શિષ્ય—વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શિષ્યે કેવી રીતના નિયમો પાળવા જોઈએ ?

સૂરિ—ગુરૂ પાસે ભણનાર શિષ્યે હંમેશા સાદો અને સ્વાસ્થ્યકર આહાર લેવો. પ્રહાર્યનું કાચ-મનો વાક્યથી રક્ષણ કરવું, દયા-દાન આદિ અંતરના ભાવોને કેળવવા હંમેશા લક્ષ રાખવું, કૌતુક-કુતૂહલ કે નાચ-રંગ જોવાનું સર્વથા માંડી બાળવું, કોડી-પાના આદિથી જે વિવિધ રમતો રમાય છે તે તરફ નિત્ય ઉદ્દાગ્રીન રહેવું, કોઈની મશ્કરી કરવી નહીં, પોતાના ગુરૂનો હંમેશા વિનય રાખવો. વિદ્યાર્થીમાં એટલા વાનાં અવશ્યમેવ હોવાં જોઈએ.

શિષ્ય—શિષ્ય અવસ્થામાં કેવો પોષાક રાખવો જોઈએ ?

સૂરિ—સુયોગ્ય શિષ્યોએ પોતાની અવસ્થાને યોગ્ય યોગ્ય થાય તેવોજ પોષાક ધારણ કરવો જોઈએ. ગુરૂના આશ્રમમાં રંક કે ધનવાન પણાનો ભેદ રહેતો નથી. તેથી તે સર્વને એકજ પ્રકારનો પહેરવેશ રાખવો પડે છે. આ પહેરવેશ તદ્દન આડંબર રહિત, સ્વચ્છ અને સહજ પ્રાપ્ય હોવો જોઈએ.

શિષ્ય—વિદ્યાર્થીએ પોતાના ગુરૂજીને કેવી રીતે સંબોધવા ?

સૂરિ—પોતાના પૂજ્ય ગુરૂજીને “ પૂજ્ય ” એવું પદ સુકીને મૂળ નામથી જ બોલાવવા. અર્થાત્ પૂજ્ય પદ વિના મૂળ નામથી ગુરૂને સંબોધવા એ અવિનય બતાવે છે. એક નીતિકારે કહ્યું છે કે પુરૂષે પોતાનું, પોતાના ગુરૂનું, પોતાની સ્ત્રીનું તથા

૨૬૨

વિવેક વિલાસ.

કૃપણતું એકલું મૂળ નામ ન લેવું; કારણ કે તેમ કરવાથી ધનનો અને આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે.

શિષ્ય—વિદ્યાર્થીએ શાળામાં કેવી રીતે પઠન-પાઠન કરવું ?

સૂરિ—વિદ્યાર્થીએ બહુજ ઘાંટો પાડીને તેમજ બહુજ શ્રીમેથી બોલવું ન જોઈએ. મન બીજે સ્થળે ભટકતું રાખીને પઠનો સંબંધ તૂટી જાય તેમજ સામાને સમજણ જ ન પડે એવી રીતે પણ ન લાણવું જોઈએ. આ અવસ્થામાં જો ઉતાવળ કરવાની અથવા તો ધીમાંશથી બોલવાની ટેવ પડી જાય છે તો તે પછી કેમે કરતાં દૂર થઈ શકતી નથી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં હોય છે ત્યારથી પોતાની જીભને એવી વિકૃત કરી દે છે કે પછી તેમનાથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી અને લોકોને તેમની વાણીમાં જેવો જોઈએ તેવો રસ પડતો નથી. સારાંશ એ છે કે બહુજ સ્પષ્ટતા પૂર્વક, સામાન્ય ભાર સાથે વાણી વદવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

શિષ્ય—વિદ્યા પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય કારણો કયા હશે ?

સૂરિ—મુખ્ય કારણો દસ છે. તેમાંના પહેલાં પાંચ જેવાં કે વિદ્યાનુરાગ, નિરોગતા, વિનય, ઉદ્યમ, અને બુદ્ધિ એ વગેરે અંતરંગ કારણો ગણાય છે. કારણ કે તે કારણો ઉપર જ વિદ્યા-પ્રાપ્તિનો ઘણોખરો આધાર રહેલો છે. આ પાંચ અંતરંગ કારણોને ખીલવવાનો વિદ્યાર્થીઓએ પોતે તેમજ તેમના વાલીઓએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેવી રીતે આ અંતરંગ કારણો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૬૩

કહ્યાં તેવીજ રીતે બીજા પાંચ બાહ્ય કારણો પણ છે. જેમ કે સહાધ્યાયીઓનો સહવાસ, સોજન, વસ્ત્ર, ગુરૂ, તથા પુસ્તક આદિની જોગવાઈ વિગેરે. સહાધ્યાયીઓ કિંવા સાથે ભણનારાઓનો સહવાસ ન હોય તો હરિકાઈ કે સ્પર્દા જામતી નથી અને તેથી પઠન-પાઠન કાર્યમાં ઉત્સાહ રહેતો નથી. મનુષ્ય-પ્રાણી ઉપર દેખાદેખીની ઘણી અસર પડે છે. વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સાથે મળી અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેઓ એક બીજાથી આગળ વધી જવાનો હોંસલેર પ્રયત્ન કરે છે અને તેથી એકંદરે તેમને સર્વને સારો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. સહવાસથી નવું જાણવાનું મળે છે, આલસ્ય કે જે મનુષ્યજાતિનો મહાન્ શત્રુ ગણાય છે તે અદશ્ય થઈ જાય છે. કેટલાક માબાપો પોતાના બાળકોને શાળામાં નહીં મોકલતા છેક સ્વતંત્ર પણ શિક્ષણ આપવાની કોશીય કરતા જેવામાં આવે છે. અલબત્ત, આવો શ્રમ બીલકુલ નિષ્ફળ જાય છે એમ હું કહેવા નથી માંગતો; પરંતુ સહાધ્યાયીઓના સહવાસના પરિણામે જે ખંત-ઉત્સાહ અને પ્રસન્નતા આવવાં જોઈએ તે સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં આવી શકતાં નથી. પુસ્તક, ગુરૂ તથા વસ્ત્ર વિગેરેની ઉપયોગિતા તો તમે જાણો છો જ એટલે એ વિષે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. જે વિદ્યાર્થીઓ વસ્ત્ર તથા પુસ્તકની ચિંતાથી વેગળા રહી શકતા નથી, તેઓ પઠન-પાઠનમાં સંપૂર્ણ લક્ષ આપી શકતા નથી અને તેથી તેમનો ઘણો કોમતી સમય કેટલીકવાર ખરબાદ જાય છે. ગૃહસ્થોનું એ કર્તવ્ય છે કે જે વિદ્યાર્થીઓ પાસે પુસ્તકો

૨૬૪

વિવેક વિલાસ.

પુસ્તકાદિના સાધનો ન હોય તેમને તે પુરાં પાઠવા અને એ રીતે જ્ઞાન-પ્રચારના કાર્યમાં યથાશક્તિ સહાયક થવું.

શિષ્ય—વિદ્યાનો આરંભ કરતી વેળા વાર તહેવાર જોવાનો કંઈ વિધિ હશે કે ?

સૂરિ—વિદ્યાનો આરંભ કરવો હોય તો શુક્ર, સોમ અને બુધ એ ત્રણ વાર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શુક્ર અને રવિની ગણના મધ્યમમાં થાય છે અને મંગળ તથા શનિ અનિષ્ઠ ગણાય છે. નક્ષત્રોમાં પૂર્વા ફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વા ભાદ્રપદા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, મૂળ, અશ્વિની, હસ્ત, શત તારકા, સ્વાતિ, ચિત્રા, મૃગા, આર્દ્રા, પુનર્વસુ, પુષ્ય અને અલ્દેષા એ શ્રેષ્ઠ જાણુવા. પ્રસંગોપાત અધ્યયન ક્યારે મુલતવી રાખવું એ પણ તમારે જાણી લેવું જોઈએ. ચતુર્દશીએ, અમાવાસ્યાએ, પૂર્ણિમાએ, અષ્ટમીએ, મરણસુતકમાં તથા ચંદ્ર-સૂર્યના ગ્રહણયોગ વખતે વિદ્યા અધ્યયન બંધ રાખવું એવો વિધિ છે. તેવીજ રીતે જ્યારે ઉત્ક્રાપાત થાય અર્થાત અગ્નિના જેવા ચળકતા તારા આકાશમાંથી ખરવા લાગે ત્યારે, તોફાની પવન વાવા લાગે ત્યારે, ભૂમિકંપ થતો હોય ત્યારે, મેઘની ગર્જના વખતે, પોતાના સગા-જ્ઞાતા અથવા સંબંધીનાં પ્રેતકર્મ ચાલતા હોય તે વેલા, અકાળે વિજળી થતી હોય (આર્દ્રા નક્ષત્રની પહેલાં અને હસ્ત નક્ષત્ર ઉતર્યા પછી વિજળી થાય તે અકાળ વિજળી કહેવાય) તે સમયે, આચારબ્રહ્મ અને મલીન લોકોના સમાગમમાં, સ્મશાનમાં, દુર્ગંધી વાળા સ્થાનમાં, અપવિત્ર શરીર હોય તેવા સંજોગોમાં, વિદ્યા-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૬૫

અધ્યયન મુલતવી રાખવું જોઈએ. વિદ્યા-મંદિર એ દેવમંદિર જેટલુંજ પવિત્ર છે. વિદ્યાનું અધ્યયન પણ દેવપૂજા જેટલુંજ પવિત્ર છે. એટલા માટે તેમાં અપવિત્રતા કે અશુચિતાનો બાધ આવે તો તેટલીવાર અધ્યયન પણ બંધ રાખવું એવો આશય છે.

શિષ્ય—અભ્યાસમાં સૌ પહેલાં ભાષાઓનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. કારણ કે ભાષા ન આવડતી હોય તો બીજા વિષયોનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે.

સૂરિ—ભાષાઓ પણ વિવિધ પ્રકારની છે અને સૌ ભાષામાં યથાયોગ્ય સાહિત્ય પણ હોય છે. મુખ્યત્વે છ ભાષાઓનો અભ્યાસ જ્ઞાસુઓએ કરવો જોઈએ. આ છ ભાષાઓના નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સંસ્કૃત, (૨) પ્રાકૃત, (૩) શૌરસેની, (૪) માગધી, (૫) પૈશાચી, (૬) અપભ્રંશ.

શિષ્ય—ભાષાજ્ઞાન થયા પછી કયા કયા વિષયો જાણવા જરૂરના છે ?

સૂરિ—વિદ્યાર્થી સાહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કવિતાની રચના કરી શકે છે, તર્કશાસ્ત્રના અભ્યાસથી વક્તા થઈ શકે છે, નીતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી પરમ બુદ્ધિવાન બની શકે છે. એટલા માટે એ વિષયોનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓએ યથાયોગ્ય પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ. તે ઉપરાંત પાઠી ગણિત, ગોળગણિત, ચક્ર ગણિત, ગ્રહ ગણિત અને બીજા ગણિત ઇત્યાદિ ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ અત્યાવશ્યક છે. ગણિતના પુરતા અ-

૨૬૬

વિવેક વિલાસ.

અ્યાસ વિના શાસ્ત્રીય વિષયો ખરાબર સમજતા નથી. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ગણિત, સંહિતા અને હોરા એ ત્રણ ભાગો અગત્યનો ભાગ લખે છે. જેઓ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પારંગત થવા માંગતા હોય તેમણે ગણિતશાસ્ત્રના અંગોપાંગોનો ખાસ આદર પૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ. સર્વ વિષયોમાં ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય અગ્રસ્થાન લોગવે છે. ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના અન્ય વિષયો લગભગ નિર્રર્થક થઈ પડે છે એટલું જ નહીં પણ અયોગ્ય રસ્તે લઈ જાય છે. ધર્મશાસ્ત્રના જ્ઞાન વિના પરોપકાર અને નીતિના સારભૂત મર્મો સમજતાં નથી અને જે વિદ્યા કિંવા જ્ઞાન પરોપકાર અર્થે નથી વપરાતું તેની કીમત એક કુટી બદામથી અધિક થઈ શકતી નથી. પરમાર્થ જાણવાને માટે ધર્મનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે.

શિષ્ય—એ સિવાય બીજા વિષયો પણ હશે ખરા ?

સૂરિ—વૈદ્યકશાસ્ત્ર, ચિત્રવિદ્યા, લેખનકળા, પશુ પરીક્ષા વિગેરે એવા ઘણા વિષયો છે કે જે જીવનમાં ધન-માન અને ડ્રેયની પ્રાપ્તિ અર્થે અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે. વિદ્વાન લોકોની સલામાં જેઓ પ્રવેશ કરવા માંગતા હોય તેમણે ચિત્રકળા તેમજ લેખનકળા અવશ્ય જાણવી જોઈએ. નહીંતર ગમે તેવો જ્ઞાની હોય તો પણ તેની કદર થતાં વિલાંબ થાય છે. રાજાની પાસે રહેનારાઓએ હાથી-ઘોડાના લક્ષણો ખાસ કરીને જાણવા જોઈએ. કારણ કે રાજાને પોતાના રાજ્યરક્ષણને માટે જેમજ પ્રજાના સુખને માટે અશ્વ-હાથી વિગેરે રાખવા પડે છે,

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૨૬૭

એટલે તે વિષે સારી સલાહ આપનાર વિદ્વાનો રાજના અને રાજ્યના પણ માનવંતા થઈ પડે છે.

શિષ્ય—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?

સૂરિ—રોગીની પ્રકૃતી, ઓસડ, વ્યાધી, સાત્મ્ય-રોગીને સદ્વારૂપ વસ્તુની અંદર રહેલો એક ગુણ, શરીરબળ, વય, કાળ, દેશ, જઠરાગ્ની, વૈલવ, અને પ્રતિચારક એટલે રોગીની માવજત કરનાર કોણ છે એ સઘળી બાબતો વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા પુરૂષો પ્રથમ સમજી લે છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રથી ધન કમાઈ શકાય છે એટલું જ નહીં પણ યશ અને ધર્મની પણ સહેજે પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જે પરોપકારી વૈદ્યો દરદીઓની અંતઃકરણ પૂર્વક સેવા-સુશ્રુષા કરે છે તેઓ પરલોકમાં સાડું ફળ મેળવે છે એમાં કોઈ બીજાને શક નથી. દરેક ગૃહસ્થે બની શકે તો થોડું-ઘણું વૈદ્યકશાસ્ત્ર અવશ્ય બાણવું જોઈએ. વૈદ્યકના પણ આઠ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) કાયચિકિત્સા, (૨) બાળચિકિત્સા, (૩) ભૂત ચિકિત્સા, (૪) ઉર્ધ્વાંગ ચિકિત્સા, (૫) શત્રુ ચિકિત્સા, (૬) વિષ ચિકિત્સા, (૭) રસાયન અને (૮) વાજીકરણ.

શિષ્ય—એવા ભેદો શા ઉપરથી પડ્યા હશે ?

સૂરિ—કાય એટલે જઠરાગ્નિ-તેના વિકારથી જે રોગો નીપજે તે મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો તેને કાયચિકિત્સા કહેવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે બાળકોને થતા રોગો મટાડવા તે બાળ-

૨૬૮

વિવેક વિલાસ.

ચિકિત્સા, ભૂત-પિશાચ વિગેરેનો ઉપદ્રવ મટાડવો તે ભૂત-ચિકિત્સા, હડપણી ઉપર આવેલા મુખ, નાસિકા, કર્ણ, નેત્ર, મસ્તક આદિ અવયવોના રોગોના ઉપાયો કરવા તે ઉર્ધ્વાંગ-ચિકિત્સા, શ્લેષ્મ એટલે બાણુની અણી જેવા પદાર્થો શરીરમાં ઘોંચાયા હોય તેનો ઉદ્ધાર કરવો તે શ્લેષ્મચિકિત્સા, સર્પાદિકના વિષના ઉપચાર કરવા તે વિષચિકિત્સા, વૃદ્ધાવસ્થાને અટકાવવાનો તથા યુવાવસ્થાને વધારે વખત ટકાવી રાખવાનો ઉપાય કરવામાં આવે તે રસાયન અને જેથી સ્ત્રીસંલોગ યથેચ્છ કરી શકાય એવી શક્તિ ઉશ્કેરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે વાજીકરણ કહેવાય છે.

શિષ્ય—સામુદ્રિક શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે, એમ અગાઉ આપે અનેક વાર કહ્યું છે, એટલે ઇરાદા પૂર્વકજ તેનો ઉદ્દેશ આપે નહીં કર્યો હોય !

સૂરિ—પોતાના યશની વાંછા રાખનાર જાણ પુરૂષો જો સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, રત્નપરીક્ષા શાસ્ત્ર, સ્વપ્ન શાસ્ત્ર, શકુન શાસ્ત્ર, વૃષ્ટિશાસ્ત્ર, અંગસ્કુરણ શાસ્ત્ર અને શારીરિક શાસ્ત્ર જેવા વિષયો જાણે તો તેમને ઘણો લાભ થાય એ તો ખુલ્લું જ છે. નિત્યના ગૃહસ્થોચિત વ્યવહારમાં ઉપર કહ્યા તે શાસ્ત્રો ઉપયોગી થઈ પડે છે. એટલા માટે ગુરૂગમથી અથવા તો આત્મશક્તિથી એ જાણ-તોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અહીંઆ એક વાત મારે ખાસ કરીને કહેવાની જરૂર છે. કામશાસ્ત્ર પણ એક ઉપયોગી વિષય છે. તેનું જ્ઞાન મેળવવું, પણ તેનો જ્યાં ત્યાં ફેલાવો ન

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૨૬૯

કરવો. યોગ્ય પાત્ર પાસેજ એ વિષયની ચર્ચા થાય તો હાની નથી. નાટ્ય શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે; પરંતુ નાટકનો ધંધો કરવો એ ઇષ્ટ નથી. આ ઉપરથી તમે જોઈ શકશો કે ચોક્કસ વિષયો એવા છે કે જે જાણવા એટલા બધા હાનિકારક નથી; પરંતુ તેનો આંખો મીચીને દુરુપયોગ કરવો, એજ વસ્તુતઃ નુકશાન કારક છે.

શિષ્ય—મંત્ર શાસ્ત્રના સંબંધમાં પણ એમજ હશે?

સૂરિ—વિવેકી પુરૂષો મંત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જેની-તેની પાસે કરતા નથી. તેમાં સૌ પહેલાં મંત્ર આપનાર ગુરુનો અતિ-શય વિચારવો જોઈએ. જે ગુરુ પોતે પવિત્ર આચાર-વિચાર ધરાવનારા હોય, સંપૂર્ણ પ્રભાવિકતા વાળા હોય તોજ તેમની પાસે મંત્રનો અભ્યાસ કરવો. કુત્સિત ગુરુ પોતાના અકલ્યાણની સાથે શિષ્યનું પણ અકલ્યાણજ કરે છે. વળી મંત્રના ઇસાસુએ બ્રહ્મચર્ય અને તપ-નિયમથી પોતાના તન-મનની બરાબર વિશુદ્ધિ સાચવવી જોઈએ. મંત્રોમાં ઝરણુ-મારણુ જેવા કેટલાક એવા મંત્રો છે કે જે લોકોનું આહત કરવામાંજ ઉપયોગી થાય છે. એવા કૂર મંત્રોનું નામ લેવું એ પણ પાપ છે; તો પછી તેનો અંગીકાર તો કેમ થઈ શકે જ ? જે મંત્રો વડે પોતાનું અને વિશ્વનું શુભ ન થાય તે મંત્રોનો ઉચ્ચાર સરખો પણ હાહ્યા મનુષ્યોએ ન કરવો જોઈએ. જગત્માં જે કોઈ મહાન મંત્ર હોય તો તે એક નવકાર મંત્ર છે. તેના સ્મરણ અને જાપથી સેંકડો પ્રકારના ઉપદ્રવો દૂર થઈ શકે છે. એવા ગંગાજળ જેવા

૨૭૦

વિવેક વિલાસ.

પવિત્ર મંત્રને મુકી જે લોકો આળકુંડીના પાણી જેવા મલિન મંત્રોનો આશ્રય લે છે, તેઓ પોતાનું યથાર્થ કલ્યાણ સાધી શકતા નથી.

[શિષ્ય—મેં એ નવકાર મંત્રનો મહિમા આપના શ્રીમુખથીજ ઘણીવાર સાંભળ્યો છે. મને તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

સૂરિ—આજે એ મહા મંગલકારી પવિત્ર નવકારના સ્મરણ સાથેજ આપણો આજનો વાર્તાલાપ પુરો કરીશું તો એકપંથ ને દો કાજની કહેવત બરાબર સાર્થક થશે.

[શિષ્ય—જેવી આજ્ઞા.

(૮)

શિષ્ય—ગઈ કાલના વાર્તાલાપમાં વિષ ચિકિત્સાનો ઉલ્લેખ આપે કર્યો હતો. આજે હું એ વિષયમાં કંઈક અધિક જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું.

સૂરિ—પહેલી વાત તો એજ છે કે જીવવાની કશ્ચિ રાખનાર સ્ત્રી-પુરુષોએ બની શકે ત્યાંસુધી વછનાગ, ઝેરકોચલું, સોમલ વિગેરે સ્થાવર વિષનું ભક્ષણ ન કરવું તથા જંગમ વિષને ધારણ કરનારા સર્પાદિક જીવ-જંતુઓનો સ્પર્શ ન કરવો.

શિષ્ય—સર્પો મનુષ્યને શા માટે કરડતા હશે ? તેમજ તે વિષ કેવીરીતે નિવૃત્ત થાય ?

સૂરિ—સર્પો કાં તો કોઈ દેવ વિશેષની આજ્ઞાથી, કોપથી, મદોન્મત્તપણાથી, ભૂખથી અથવા તો પૂર્વ ભવના વૈરભાવથી પોતાની જાતના ન કરનાર બીજા પ્રાણીઓને કરડે છે. સર્પાદિક

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૭૧

પ્રાણીયોનું વિષ ઉતારનારા દેવ-દેવતાઓ, માંત્રિકો તથા વૈદ્યો જન સમાજનો મોટો આશિર્વાદ મેળવે છે. તે સિવાય ઝેરથી પીડાતા મનુષ્યનું જાંતુલી, કુરકુલ્લા, તોતલા તથા ગરૂડ એ ચાર જાણુ રક્ષણુ કરી શકે છે. હવે ઝેર ઉતરાવવું હોય તો સૌ પ્રથમ ઝેરથી પીડાયલા માણસનું કાલ-લક્ષણુ જોવું. અર્થાત્ જે વખતે ઝેર ચઢ્યું હોય તે વખત કેવો હતો તે તપાસવું. પંચી જીવવાનાં લક્ષણુ જોવાં અને તે પંચી માંત્રિક લોકોને જોલાવવા. વાર, તિથિ, રાશી, નક્ષત્ર, દિશા, ડાંખ, દૂત—વૈદ્ય અથવા માંત્રિકને તેડવા જનાર માણસ, મર્મસ્થાન, ઝેરથી પીડાતો માણસ અને હંસપ્રચાર પ્રમુખ કલાઓ એટલાં વાનાં કાલનાં લક્ષણુ કહેનારાં છે.

શિષ્ય—વાર-તિથિ-નક્ષત્ર તથા દિશા વિગેરે સંબંધી વધારે ખુલાસો થવો જોઈએ.

સૂરિ—હું એજ વાત કહેવા માંગતો હતો. વારના સંબંધમાં એવો નિયમ જાણવામાં આવ્યો છે કે મંગળવારે, સ્વીવારે અને શનિવારે, પ્રભાતકાળે તથા સાયંકાળે અથવા સૂર્યની સંક્રાન્તિ વખતે જેને સર્પદંશ થાય તે મરણ પામી દેવાંગનાઓ સાથે ક્રિડા કરે. તિથિના સંબંધમાં એવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. કે પાંચમ, છઠ્ઠ, આઠમ, નવમ અને ચૌદશ કે અમાસ એમાં કોઈ પણ તિથિએ સર્પદંશ થાય તો તે માણસ અવશ્ય મરણ પામે. રાશિના સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ચંદ્રમાના યોગથી દગ્ધ થયેલી તિથિને દિવસે જેને સર્પદંશ થાય તેનું જીવન સંશયાત્મક સમજવું અર્થાત્ તે જીવશે કે મરી જશે તે એક શંકારૂપદ વિષય જની રહે છે. હવે દગ્ધ તિથિની

૨૭૨

વિવેક વિલાસ.

બાબતમાં એવો નિયમ છે કે મીન અથવા ધન રાશીમાં ચંદ્ર હોય તો દ્વિતીયા (બીજ) કુંભ અથવા વૃષભ રાશીમાં હોય તો ચતુર્થી (ચોથ) કર્ક અથવા મેષ રાશીમાં હોય તો ષષ્ઠી (છઠ) કન્યા અથવા મિથુન રાશીમાં હોય તો અષ્ટમી (આઠમ) સિંહ અથવા વૃશ્ચિક રાશીમાં હોય તો દશમી (દશમ) અને મકર અથવા તુલા રાશી હોય તો દ્વાદશી (બારમ) દગ્ધ થાય છે. નક્ષત્રના સંબંધમાં એવો નિયમ છે કે મૂળ અશ્લેષા, મઘા, પૂર્વા ફાલ્ગુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદા,, ભરણી, અશ્વિની, કૃત્તિકા, આર્દ્રા, વિશાખા અને રોહીણી એમાં કોઈપણ નક્ષત્રને વિષે જેને સર્પદંશ થાય તેનું મરણ નીપજે. વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે નૈઋત્ય, આગ્નેય અને દક્ષિણ એ ત્રણ દિશા મુકીને બીજ કોઈપણ દિશાથી આવેલા સર્પાદિક જેને દંશ કરે તે માણસ જીવે એમાં સંશય નથી.

(શબ્દ—સર્પ દંશના આકાર—પ્રકાર ઉપરથી દરદીનું ભવિષ્ય સમજી શકાય ?

સૂત્ર—જેમાંથી પાણી અને લોહી જૂદું જૂદું ઝરતું હોય એવા ચારદંશ (૪૦૫) સાથે થયા હોય તો તે, એકજ દંશ જે સોબવાળો, જલના ભમરા સરખો અને ઝીણો, કાગડાનાં પગ સરખાં આકાર વાળો, લોહીથી ઝરતો અને ખાડા વાળો હોય તો તે, ત્રણ રેખાવાળો કાળો અને મુકાયેલો હોય તો તે અવશ્ય પ્રાણ નાશ કરે. તેથી ઉલટું જે દંશ કીડીના ચટકા જેવો વિંધ્યા જેવો અને બળતરા તથા ખરજ ઉપજાવનારો ન હોય તો તે ઝેર વિનાનો સમજવો.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૭૩

શિષ્ય—દંશ થયા પછી જે ફૂત માંત્રિકની પાસે બાય તે ફૂતના હાવભાવ અને અંગભંગી ઉપરથી કંઈ અનુમાન નીકળે ખરું.

સૂરિ—જે ફૂત માથે તેલ ચાળી, વાળ છુટા રાખી, ઉઘાડે માથે અને હાથમાં શસ્ત્ર લઈ આવેલો હોય, ભયડતાં વચનો બોલતો હોય, બે હાથ ઉંચા કરી ઉભો રહેલો હોય, રોગી હોય કેંવા આકૂલ-વ્યાકૂળતા ધરાવતો હોય, ગધેડું, પાડું, અથવા ઉંટ ઉપર બેસીને આવેલો હોય, ભયભીત જેવો જણાતો હોય, આંખોમાં ચંચળતા પ્રકટી આવતી હોય, પહેરેલા વસ્ત્ર વિના બીજું એકે વસ્ત્ર ન ધરાવતો હોય, મોઢું લંકીને કે છુર્ણ વસ્ત્ર પહેરીને આવ્યો હોય, નદી ઉતરવાથી થોથ-પોથ થઈ ગયો હોય, રીંસાયેલા જેવો લાગતો હોય તેવો ફૂત વૈદ અથવા માંત્રિકને બોલાવવા આવે તો ઝેરથી પીડાતો રોગી મરણ પામે. એથી ઉલટું જે ફૂત સ્થિર, મધુર વચન બોલનારો, હાથમાં કુલ તથા અક્ષત લઈ આવેલો હોય, ખૂણાની દિશાઓ મુકી દઈ પૂર્વ આદિક ચાર દિશાઓમાંની એક દિશામાં ઉભો રહેલો હોય, રોગીની જાતનો અથવા ધર્મનો હોય તેવો ફૂત વૈદ અથવા માંત્રિકને બોલાવવા આવે તો ઝેરથી પીડાતા મનુષ્યનું ઝેર ઉતરી જવું જોઈએ એવું અનુમાન થઈ શકે.

શિષ્ય—ફૂત એકી સાથે કેટલા મોકલવા જોઈએ ?

સૂરિ—ફૂત વિષમ સંખ્યામાં એટલે કે એક, ત્રણ, પાંચ, ઇત્યાદિ પરિમાણમાં મોકલવા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેમજ સ્ત્રીને જો

૨૯૪

વિવેક વિદ્યાસ.

દંશ થયો હોય તો તેના તરફથી સ્ત્રી-હૃત અને પુરુષને દંશ થયો હોય તો તેના તરફથી પુરુષ-હૃત જાય એ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

શિષ્ય—હૃત માંત્રિકની પાસે કે વૈદ્યની પાસે જઈને ઉભો રહ્યો હોય અને પોતાનો આવવાનો હેતુ કહી રહ્યો હોય તે વખતની હૃતની સ્થિતિ જોઈને કંઈ અટકળ થઈ શકે ખરી ?

સૂર—ઝેરથી પીડાતા માણસનું નામ પ્રથમ લઈ પાછળથી જો હૃત પેલા માંત્રિકનું નામ લે તો માંત્રિકે જાણવું કે આ હૃત “ઝેરથી પીડાતા માણસને યમનું” આમંત્રણ આપી રહ્યો છે માટે એને તમે મૂકી દો ” એમજ કહે છે. અર્થાત્ ઝેરથી પીડાતો માણસ જીવે નહીં એમ માંત્રિકે સમજી લેવું. માંત્રિકના ધરમાં પેસતાં જો હૃતનો જમણો પગ આગળ હોય તો ઝેરથી પીડાતો પુરુષ છે અને ડાબો પગ આગળ હોય તો ઝેરથી પીડાતી સ્ત્રી છે એમ નિશ્ચય પૂર્વક જાણી શકાય. પછી આગળ આવીને હૃત ઉભો રહે અને પોતાના શરીરના જે ભાગને સ્પર્શ કરે તે ભાગને વિષે સર્પાદિકનો દંશ થયો છે એવી માંત્રિક કદપના કરે તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. હવે આગળ ઉભા રહેલા હૃતની જો ડાબી નાસિકા જોડતી લાગે તો “ઝેરથી પીડાતા માણસની વ્યથા મટશે” એવી આશ્વાસનમયી વાણી રૂપી સુખડી હૃતને આપવામાં હરકત નથી. કારણ કે ડાબી નાસિકામાંનો સ્વર જે હૃતનો ચાલતો હોય તે હૃત આ બાબતમાં બહુ શ્રેષ્ઠ લેખાય છે. કેટલાક માંત્રિકો હૃતના મુખમાંથી નીકળેલા અક્ષરોને ખમણા કરી જે સંખ્યા આવે તેને ત્રણે ભાગી નાખે છે અને એમ કરતાં જો બાકી એક રહે તો તે દંશ સારો થવાની

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૭૫

આશા રાખે છે. એવા બીજા પણ ઘણા નિયમો છે, જેમ કે દૂત જો કોઈ વિદિશા-પૂણામાં ઉભો ન રહેતાં સ્પષ્ટ દિશામાં ઉભો રહે, તેમજ નાસિકા દ્વારા અંદર શ્વાસ લેતાં પ્રશ્ન ન કરે પણ શ્વાસને જહાર કાઢતાં ધીમેથી પ્રશ્ન રજુ કરે તો રોગી જીવી જાય. પ્રશ્ન કરી રહ્યા પછી દૂત જો પોતાનું મુખ બંધ રાખે તો ડંખેલા માણસનો તુરતમાં જ આદર કરવો; કારણ કે તે રોગી યશ અપાવે છે અને દૂત જો પ્રશ્ન પછી પોતાનું મુખ ઉઘાડું રાખે તો તે દરદી મરણ પામ્યો હોયો જોઈએ, એમ માની શકાય. ધારો કે દૂત રાત્રીના સમયે મંત્રિકના નિવાસસ્થાને પહોંચે અને અંધકારને લીધે દૂતનું મુખ બરાબર ન જોઈ શકાય તો મંત્રિક પુરૂષ પોતાના મુખના બંધ થવા પ્રમુખ ચિન્હો ઉપરથી નિર્ણય કરી લે.

શિષ્ય—શરીરની અંદર એવા કયા મર્મસ્થાનો છે કે જ્યાં વિષમય દંશ થાય તો તે પ્રાણઘાતક જ થઈ પડે ?

સૂરિ—આપણા શરીરમાં એવા ૧૯ મર્મસ્થાન છે. તેમાં (૧) કંઠ, (૨) છાતી, (૩) લીંગ, (૪) મસ્તક, (૫) દાઢી, (૬) ગુદા, (૭) નાક, (૮) જે ભમરનો મધ્યભાગ (૯) નાભી, (૧૦) હોઠ, (૧૧) જે સ્તન. (૧૨) હાથ તથા પગનાં તળીયાં, (૧૩) આંખનો કાન પાસેનો ભાગ, (૧૪) બલો, (૧૫) કાન, (૧૬) કપાળ, (૧૭) બન્ને આંખો, (૧૮) કપાળનો માથાના વાળ પાસેનો ભાગ અને (૧૯) કાખ. એટલા સ્થાનકે જે માણસને ડંખ થાય તે પ્રાયઃ મૃત્યુ પામે.

૨૭૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—જે માણસ પ્રાણુઘાતક ઝેરથી પીડા પામી રહ્યો હોય તે કેવા લક્ષણો પ્રકટ કરે ?

સૂરિ—ઝેરથી પીડાતા જે માણસના વાળ તૂટે, આંખમાં સફેદ બિંદુ દેખાય, ગળું રૂંધાય, શરીર ઠંડુ પડવા લાગે, હેડકી આવે, ગાલ કરમાવા લાગે, ફેર આવે, બેભાન બને, શરીર મુકાતું જાય, સૂર્ય અને ચંદ્ર પ્રત્યક્ષ છતાં નજરે ન જોઈ શકાય, શરીર ધ્રુવે-તૂટવા લાગે, આંખો રાતી થાય, ઘેન ચડે, મોંમાંથી લાળ ઝરે, નાસિકા સૂકાય, શરીર શીકું દેખાય, મોંમાંથી જે શબ્દો નીકળે તે અનુનાસિકવાળા લાગે, એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનો ભાસ થાય, બગાસાં આવે, ઉલટી થાય, સ્વર વિકૃત થઈ જાય, શરીરને છેદવા છતાં તેમાંથી લોહી ન નીકળે, લાકડીનો આઘાત કરવા છતાં તેનું ચિન્હ અંગ ઉપર ન થાય, જે સ્તનોની નીચે અને ગળામાં ધબકારો સંભળાતો અંધ પડે, કાનની પાછળ દાંતના આકાર પ્રગટ પામે દેખાય, નિઃશ્વાસ ઠંડો જણાય, ડોક ઠરે નહીં, રોગીનું લોહી પાણીમાં નાંખવાથી તેલની માફક પસરી જાય, બન્ને હોઠો બળથી ઉઘાડવા છતાં પોતાની મેળે બીડઈ જાય, રોગી પોતાની જીભને અથવા નાસિકાના અગ્ર ભાગને ન જોઈ શકે, પાંચે ઇંદ્રિયો પોત પોતાના વિષયો ન જાણી શકે, નાસિકામાંથી જે શ્વાસ નીકળવો જોઈએ તે મુખમાંથી નીકળવા લાગે, આંખો અને મુખ ખુલ્લાં રહે, ચંદ્રમાને બદલે સૂર્ય દેખાય અને સૂર્યને બદલે ચંદ્રમાં દેખાવા લાગે, કાખમાં, જીભમાં તથા બે કાનમાં કાગડાના પગ સરખું નીલવર્ણ ચિન્હ દેખાય, અરીસામાં તથા જળમાં પોતાના મુખનું પ્રતિબિંબ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૭૭

નીહાળી ન શકાય, આગળ બેઠેલાઓને રોગીના આંખની કી-કીઓ ન દેખાય, પેટ ઉપર સોળ ચડી આવ્યા હોય, નખો એકદમ કાળાં પડવા લાગ્યા હોય, પરસેવો તથા શૂળ આવતું હોય, ગળેથી કોઈ ખાવાની વસ્તુ નીચે ઉતરી ન શકતી હોય, પેટમાં આંકડી આવતી હોય, રોમાંચ ખડા થતાં હોય, દાંત અને હોઠ એક બીજા સાથે ઘસાતા હોય, મુખમાંથી ચીત્કાર શબ્દ નીકળ્યા કરતો હોય, વારંવાર મૂર્છા આવતી હોય, આંખો દિવસના ભાગમાં સફેદ, સંધ્યા સમયે રાતી અને રાત્રીના વખતે કાળી પડી જતી હોય તો તે ઝેરથી પીડાતો માણસ અવશ્ય મરણ પામે. આ જે લક્ષણો કહ્યાં તે બધા એક રોગીમાં હોવા ભેદએ એમ સમજવાનું નથી. કેટલાક લક્ષણો હોય અને બીજા ન પણ હોય એ બનવા ભેગ છે.

શિષ્ય—કેવા લક્ષણો વાળો દરદી બચી જાય ?

સૂરિ—ઝેરથી પીડાતા માણસને શરીરે ઠંડા પાણીની ધાર કરવાથી જો તે રોમાંચ ઉભા કરે અથવા હીલચાલ કરે તો મંત્ર તેમજ ઔષધોદિના ઉપચાર ફોતેહમંદ નીવડે—અર્થાત્ એવી સંજ્ઞાવાળો દરદી સાજો થાય. હાથના નખો વડે પાણીના ખિંદુઓ જ્યારે દરદીની આંખમાં છાંટવામાં આવે તે જ વખતે જો ઝેરથી પીડાતો દરદી પોતાની આંખો મીંચવા મંડી જાય તો સમજવું કે એવો દરદી વિષથી મરણ ન પામે. દરદીના હાથના નખના માંસને નખ વતી દાબવાથી જો દરદીને વેદના થાય તો સમજવું કે હજી વિષની અસર પુરા પ્રમાણમાં થઈ નથી અને તેથી દરદી જીવી જાય.

૨૭૮

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—સર્પદંશની સાથે સ્થાનનો કંઈ સંબંધ હશે ?
સૂરિ—ઈંટોમાં, ચિતામાં, રાફડામાં, પર્વતમાં, ઝાડના તળે, કુવા કાંઠે અથવા નદીનાકીનારે, વેલડીઓ તથા ઝાડથી ઢંકાયેલા પ્રદેશમાં, સ્મશાનમાં, છુર્ણધરમાં, પત્થરના ઢગલામાં, દેવ સ્થાન આદિકમાં જેને સર્પદંશ થાય તે અવશ્ય ભરણ પામે. એવો સ્થાનપ્રભાવ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

શિષ્ય—હવે સર્પનું વિષ કેવી રીતે ઉતારી શકાય ?

સૂરિ—પણ તે પહેલાં ઝેરના પ્રકાર જાણવા જોઈએ અને એ પ્રકાર જરાજર સમજી શકાય એટલા માટે નાગને વિષનો ઉદય કયે સમયે થાય છે તે જાણવું જોઈએ. ઝેરના પ્રકાર જાણ્યા વિના ઝેરના ઉપાય જોઈએ તેવા કાર્યસાધક થતા નથી.

શિષ્ય—ત્યારે સર્પના વિષનું અને સર્પનું સ્વરૂપજ વર્ણવો, સાથે તેના વિષનો ઉદયકાળ પણ ટુંકામાં આવી જાય તો ઠીક.

સૂરિ—વાયુમય વિષને ધારણ કરનારો અને જાતે પ્રાણાણ એવો અને ત નામનો નાગ રવિવારે પોણાચાર ઘડી સુધી ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે. તેને મસ્તકે કમલ હોય છે તથા શરીરે સફેદ વર્ણનો હોય છે. બીજો અગ્નિમય વિષને ધારણ કરનારો વાસુકી નામે ક્ષત્રીય જાતિનો નાગ સોમવારે પોણાચાર ઘડી સુધી ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે. તેનું શરીર સુંદર હોય છે, તેના માથા ઉપર નીલ કમળ હોય છે. જગતનું રક્ષણ કરનાર અને પૃથ્વીમય વિષને ધારણ કરનાર તક્ષક નામે વૈશ્ય જાતિનો નાગ મંગળવારે પોણાચાર ઘડી

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૭૯

સુધી ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે. તેનું શરીર રાતું હોય છે, તેને મસ્તકે સાથીઆનું ચિન્હ હોય છે. જળમય વિષને ધારણ કરનારો કર્ણાટક નામે શુદ્ર જાતિનો નાગ બુધવારે પોણાચાર ઘડી સુધી ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે. તેના શરીરનો રંગ અંજન સરખો હોય છે, તેના શરીર ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય છે. માહેંદ્ર વિષને ધારણ કરનારો પદ્મ નામે શુદ્ર જાતિનો નાગ ગુરુવારે પોણાચાર ઘડી સુધી ઝેરને. ઉદય ધારણ કરે છે. તેના શરીરનો રંગ યુવચું સરખો હોય છે, તેના શરીર ઉપર ચંદ્રમા સરખા પાંચ સફેદ ગિંદુઓ હોય છે. જળમય વિષ ધારણ કરનારો મહાપદ્મ નામે શુદ્ર જાતિનો નાગ શુક્રવારે પોણાચાર ઘડી સુધી ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે. તેના શરીરનો રંગ મેઘ સરખો હોય છે, તેના મસ્તક ત્રોશૂળ હોય છે. તેજોમય વિષ ધારણ કરતો શંખ નામે ક્ષત્રીય જાતિનો નાગ શની વારે પોણાચાર ઘડી સુધી ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે, તેના શરીરનો રંગ આણુ સરખો રાતો હોય છે, તેને ગળે સફેદ રેખાઓ હોય છે. વાયુમય વિષ ધારણ કરનારો રાહુ સરખો કુલિક નામે બ્રાહ્મણ જાતિનો નાગ સર્પવારે વિષ ચઘડીયાના સુધી કાગમાં ઝેરનો ઉદય ધારણ કરે છે, તેના શરીરનો રંગ સફેદ હોય છે.

શિષ્ય—આપે જે વિષની ગણના કરવી તેમાં સુસાધ્ય અને દુઃસાધ્ય કયા કયા હશે?

સૂરિ—સામાન્ય રીતે દિવસ તથા રાત્રીનો સર્વ સમય વિષમય ગણાય છે, પણ તેમાં ત્રણ ભાગ પડે છે. પ્રથમ અગ્નિ-

૨૮૦

વિવેક વિલાસ.

મય વિષ, મધ્યમાં માર્દેન્દ્ર વિષ અને પાછલે ભાગે જળમય વિષ હવે પહેલું અગ્નિમય વિષ મહા દુઃસાધ્ય અને દુઃખદાયક ગણાય છે, બીજું માર્દેન્દ્રવિષ કષ્ટસાધ્ય, એટલે કે મહેનતથી પણ ઉતારી શકે એવું મનાય છે અને ત્રીજું જળમય વિષ સુસાધ્ય સુખેથી ઉતારી શકાય એવું હોય છે.

શિષ્ય—સુસાધ્ય હોવા છતાં પણ જો તે વિષ દૂર ન થાય તો?

સૂરિ—તો ત્યાં અપરાન્તયોગ જાણવો.

શિષ્ય—અપરાન્ત યોગની સ્થિતિનું પ્રમાણ કેવી રીતે અંકાય છે?

સૂરિ—રવિવાર, રોહિણી નક્ષત્ર તથા અમાવાસ્યા હોય તો બે પહોર સુધી અને સોમવાર, અશ્લેષા નક્ષત્ર તથા અષ્ટમી તિથિ હોય તો ચાર પહોર સુધી વિષની મર્યાદા રહે છે. નવમીને દિવસે મંગળવાર તથા ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર હોય તો એક સરખી છ પહોર સુધી અને ચતુર્થીને દિવસે બુધવાર તથા અનુરાધા નક્ષત્ર હોય તો આઠ પહોર સુધી વિષની મર્યાદા રહે છે. પ્રતિપદાને દિવસે ગુરુવાર તથા જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર હોય તો સોળ પહોર સુધી અને તૃતીયાના દિવસે શુક્રવાર તથા મઘા નક્ષત્ર હોય તો બત્રીસ પહોર સુધી વિષની મર્યાદા હોય છે. ચતુર્દશીને દિવસે શનીવાર તથા આર્દ્રા નક્ષત્ર હોય તો છ દિવસ સુધી વિષની મર્યાદા હોય છે. એવી રીતે કેટલાક લોકોએ યોગ, તિથિ, વાર અને નક્ષત્રના યોગથી અપરાન્ત યોગ માન્યો છે.

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૨૮૧

શિષ્ય—એજ વાત જરા પ્રકારાન્તરે અને સ્પષ્ટતાથી સમજાવશો ?

સૂરિ—ભલે, પહોરનો પહેલો અને છેલ્લો અર્ધભાગ દિવસ સંબંધી વારના દિવસે તથા રાત્રીએ પણ જાણવો. દિવસે તે તેના છઠ્ઠાનો શેષ અને રાત્રીએ પાંચમાનો શેષ હોય છે. સૂર્યાદિકને વિષે છઠ્ઠે વિવર્તે દિવસમાં રવિ, શુક્ર, બુધ, ચંદ્ર, શનિ, ગુરુ, અને મંગળ જાણવા તથા રાત્રીએ પાંચમે વિવર્તે રવિ, ગુરુ, ચંદ્ર, શુક્ર, મંગળ, શનિ અને બુધ જાણવા. એ પ્રમાણે નાગના અર્ધ પ્રહર થયા. એમાં શનીને વિષે કાળ, અપરાન્ત અને જીવ એવી રીતે એ ત્રણ વસ્તુઓ સમજવી.

રવિવારને દિવસે કાળ સર્પનો દંડ થાય તો પણ માણસ અઠાવીસ ઘડી સુધી જીવે. તેટલો સમય બાકીત થઈ જવા છતાં મરણ ન થાય તો કાળનું મર્મ ત્રીટી ગયું એમ સમજવું. રવિવારે વીસ ઘડી સુધી અપરાન્ત હોય છે. તે તેટલી મુદત સુધી એરથી પીડાતા માણસને સ્વસ્થ રાખે છે. પછી અઠાર ઘડી સુધી નિશ્ચય પૂર્વક બેભાન બનાવી દે છે.

સોમવાર વિગેરે દિવસોને વિષે પણ એ રીતેજ કાળની અને અપરાન્તની ઘડીઓ સમજ લેવી. તેમાં પહેલાં કાળની અને ત્યારબાદ અપરાન્તની ઘડીઓ અનુક્રમે આવે છે. અર્થાત્ સોમવારને દિવસે કાળની ચોવીસ, રોગીને સ્વસ્થ રાખનારી અપરાન્તની સોળ, અને તે પછીની બેભાનપણાની અઠાર ઘડી સ્પષ્ટરીતે જણાઈ આવે છે. મંગળવારને દિવસે પહેલાં કાળ-

૨૮૨

વિવેક વિલાસ.

ની વીસ, રોગીને સ્વસ્થ રાખનારી અપરાન્તની ખાર, તે પછી બેલાન રાખનારી મોહની છત્રીસ ઘડી હોય છે બુધવારને દિવસે પહેલાં કાળની સોળ ઘડી, પછી સ્વસ્થ રાખનારી અપરાન્તની આઠ ઘડી અને તે પછી દોઢ દિવસ સુધી મોહ-મૂર્છા રાખનારી મર્યાદા હોય છે. ગુરૂવારે કાળની ખાર, અપરાન્તની ચાર, તથા મોહની બે દિવસ અને છ ઘડી સુધીની મર્યાદા હોય છે. શુક્રવારે કાળની આઠ ઘડી, અપરાન્તની અઠાવીસ ઘડી અને ત પછી મોહના ચાર દિવસની મર્યાદા હોય છે. શનિવારે દિવસે કાળની ચાર ઘડી, અપરાન્તની ચોવીસ ઘડી અને મોહના સાડા છ દિવસ સમજવા શનીવારે છેલ્લો અર્ધભાગ કાળનો ગુરૂવારે છેલ્લી ઘડી અપરાન્તની હોય છે તથા સર્વ પહોરને છેડે નિરંતર કાળ હોય એ અનિર્વિવાદ છે.

[શિષ્ય—રોગીના દેહ ઉપરથી અપરાન્તની કંઈ માહિતી મળે ?

સૂત્ર—એસ્થી પીડાતા રોગીના નાભિપ્રદેશના નીચલા ભાગમાં જો બગેલા જેવે ફાડકો પ્રગટ રીતે દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે તો તે લક્ષણ ઉપરથી જાણી શકાય કે અપરાન્ત યોગ વર્તમાન છે.

[શિષ્ય—આપે જે નાગના પ્રકાર વર્ણવ્યા તેમની ગતિ અને ક્રિયામાં કંઈ વિલિખતા હશે ?

સૂત્ર—અનંત નામનો નાગ જમણી બાજુથી જુવે છે, વાસુકી નામનો નાગ ડાબી બાજુથી જુએ છે, તક્ષક નાગ કાનને સ્પર્શ કરે છે અને કર્કેટક નાગ નાકને સ્પર્શ કરે છે. પદ્મ નાગ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૮૩

કંઠનો સ્પર્શ કરે છે, મહાપદ્મ ઘણો શ્વાસ મુકે છે, શંખ નામક નાગ ભૂમિ તરફ જોઈ હસે છે અને કુલીક નામનો નાગ ડાળી જાન્યુથી વીંટળાતો જાય છે.

શિષ્ય—ડંખનું ઝેર ડંખમાં કેટલો વખત રહે અને ત્યારપછી તે કેવી રીતે પ્રસરતું જાય ?

સૂરિ—ઢીંચણને હાથે પ્રદક્ષિણા દઈ એક ચપટી વગાડતાં જેટલો વખત લાગે તેને એક માત્રાનો કાળ કહેવામાં આવે છે. ડંખમાં ઝેર જાવન માત્રા સુધી રહે છે પછી કપાળ, આંખ, મુખ, નાડીઓ અને સાતે ધાતુઓમાં પ્રસરી જાય છે.

શિષ્ય—પણ ઝેર શરીરના કયા ભાગ સુધી પહોંચ્યું છે તે શી રીતે જાણી શકાય ?

સૂરિ—ઝેર બે રસ ધાતુ સુધી પહોંચ્યું હોય તો ખરજ ઉત્પન્ન કરે, લોહીમાં મળ્યું હોય તો શરીરના બહાર ભાગ ઉપર તાવ ઉપજાવે, માંસમાં મળ્યું હોય તો ઉલટી ઉત્પન્ન કરે અને મેદ ધાતુમાં પહોંચ્યું હોય તો જન્ને આંખને નુકશાન કરે, હાડમાં હોય તો મર્મસ્થાનકે પડા કરે, મૂત્રમાં હોય તો શરીરનો અંદર જગતરા ઉત્પન્ન કરે અને શુક્ર ધાતુમાં હોય તો સ્તન્ય પમાડે. એ રીતે ધાતુના અનુક્રમથી સર્પના વિરતી અસર જાણી શકાય છે.

શિષ્ય—ઝેર કયા ભાગ સુધી પહોંચ્યું હોય ત્યાં સુધી સુસાંધ્ય ગણાય ?

સૂરિ—રસ, લોહી, માંસ અને મેદના સ્થાનક સુધી વિષ પહોંચે તેટલામાં જો તેની ચિકિત્સા કરવામાં આવે તો તે દૂર

૨૮૪

વિવેક વિલાસ.

કરી શકાય છે. ખાકીના સ્થાનકોમાં તે કષ્ટસાધ્ય, અતિ-શય કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય થતું જાય છે.

શિષ્ય—જૂદી જૂદી જાતના વિષની અસર પણ જૂદી જૂદી થતી હશે?

સૂરિ—અગ્નિમય વિષ હોય તો તેથી ઘણો તાપ લાગે, વરૂણનું વિષ હોય તો તેથી જડતા-મૂર્છાવસ્થા ઘણો લાંબો વખત ચાલે અને જો વાયુનું વિષ હોય તો રોગીનો પ્રલાપ-બકબકાટ ચાલ્યા કરે. એ રીતે ઝેરના ત્રણ લક્ષણ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે.

શિષ્ય—દરદીનું વિષ દૂર થશે કે નહીં તે તત્કાળમાં કેવી રીતે જાણી શકાય?

સૂરિ—જેને સર્પદંશ થયો હોય તેની બન્ને આંખોમાં મ-રીનું ખારીક ચૂર્ણ આંજવું, જો એ અંજનથી દરદીની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગે તો સમજવું કે હજી દરદીને માટે જીવવાની આશા છે ખરી, જો એવું પાણી ન નીકળે તો જીવનની આશા મુકી દેવી.

શિષ્ય—વિષમય સર્પદંશ થવા છતાં કેટલાક મનુષ્યો આણીશુદ્ધ ખરી જાય છે તેનું શું કારણ?

સૂરિ—એ કારણ જાણવું હોય તો તમારે મનુષ્યની અમૃતકળા ક્યારે ક્યા સ્થાને હોય તે સમજવું જોઈએ. તમારા હિતાર્થે એ બાબત જરા વિસ્તારથી કહીશ. શુકલ પક્ષના પડ-વાથી માંડી પુનમસુધી અનુક્રમે (૧) પગને અંગુઠે, (૨) પગને

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૪૮૫

કાંડે, (૩) ઘુંટણે (૪) ઢીંચણે, (૫) લીંગ ઉપર, (૬) નાભિમાં, (૭) હૃદયમાં, (૮) સ્તનમાં, (૯) કંઠમાં, (૧૦) નાકમાં, (૧૧) આંખમાં, (૧૨) કાનમાં, (૧૩) બે બ્રમરમાં, (૧૪) લમણામાં કિવા મસ્તકમાં અમૃતની કળા રહે છે. કૃષ્ણ પક્ષમાં—અધારીયામાં પડવાથી માંડી અમાસ સુધી ઉપર કહ્યું તેથી બરાબર ઉલટા ક્રમમાં એટલે પડવાને દિવસે મસ્તકમાં, બીજને દિવસે લમણામાં એ રીતે અમૃતની કળા રહે છે. પુરૂષ અને સ્ત્રીના અમૃતકળા—સ્થાનકમાં ફેર હોય છે. પુરૂષની જમણી બાજુએ અને સ્ત્રીની ડાબી બાજુએ અમૃતની કળા હોય છે. કાલ અને જીવ પણ એ અમૃત કળાની સાથે સાથેજ હોય છે. હવે તમારે ખાસ કરીને જે જાણવાની જરૂર છે, તે એજ કે અમૃતના સ્થાનકથી વિષનું સ્થાનક સાતમું હોય છે. અમૃતના સ્થાનકને મસળવાથી અમૃતની વૃદ્ધિ થાય છે. અને વિષના સ્થાનકને મસળવાથી વિષની વૃદ્ધિ થાય છે. અમૃતની કળા જ્યાં વસતી હોય ત્યાં કાળસર્પનો દંશ થાય તોપણ તેવડે મૃત્યુ નીપજતું નથી, વિષના સ્થાનકમાં નજીવો દંશ પણ તત્કાળમાં પ્રાણનાશક થઈ પડે છે. કામશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ઉક્ત અમૃતકળા સંબંધી કેટલોક વિસ્તાર જોવામાં આવે છે, ત્યાં એવા આશયનું કથન કરવામાં આવ્યું છે કે અમૃતનું સ્થાનક મસળવાથી સ્ત્રીયો પણ અવશ્ય વશ થાય છે. વિશેષે કરીને ગુહ્ય સ્થાને અમૃત કળા આવી હોય ત્યારે તેને મસળવાથી સ્ત્રીઓ તત્કાળ વશીભૂત થઈ જાય છે. તે ગમે તેમ હો. જે માણસને સર્પદંશ થયો હોય તે જો અમૃતક-

૨૮૬

વિવેક વિલાસ.

જાને વિષે રહેલા પ્રાણુનું પોતપોતાના આત્માને વિષે ચિંતન કરે તો તેથી વિષનો નાશ થાય, એટલું જ નહીં, પણ સતત એવો પ્રયત્ન કરનારની તદ્દન અવસ્થા દીર્ઘકાળ પર્યંત ટકી રહે છે, તેનું શરીર કાંતિમય બને છે અને વૃદ્ધાવસ્થાના કઠોર પંખા-માથી બચી જાય છે.

શિષ્ય—વિષ ઉતારવાના વહેવાર પ્રયોગો વિષે આપે હજી કંઈ કહ્યું નથી.

સૂરિ—પહેલો ઉપાય કે જે બહુ સાદો અને સહેજે અજમાવી શકાય એવો છે તે જ કહ્યું, જીભ તાગવે લગાડવાથી જે અમૃત રસ ઝરે છે, તેનો ડાંખ ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો વિષનો ક્ષણ માત્રમાં નાશ થાય છે. ડાંખાયેલા માણસને ઘી પાવાથી, ચીમડાં વિગેરે લક્ષણ કરાવવાથી અને ડાંખ ઉપર કાનનો મેલ અથવા કળીચુનો લગાડવાથી પણ આરામ થઈ જાય છે. ઘોળી સાટોડીના મુળીયાં પાણીમાં વાટીને પાવાથી ઝેરની ખીડા દૂર થાય છે, સુદર્શનનો કંદ અથવા તુળસીના મુળીયાં પાણીમાં ઘસીને દરદીને પાયા હોય તો પણ સારો ફાયદો કરે છે. અગથીયાના પાન પાણીમાં વાટી નાકમાં તેનાં ટીપાં નાંખ્યા હોય તો રાક્ષસાદિક દોષ તથા વિષની ખીડા પણ દૂર થાય છે. એવા બીજા પણ કેટલાક પ્રયોગો છે.

શિષ્ય—આપે જે સરલ અને સહેજ પ્રાપ્ય પ્રયોગો કહ્યા તેજ બસ છે. આજે કેવળ વિષની ચર્ચામાંજ આપણો ઘણો અરો સમય નીકળી ગયો. એવી વાતો ગુરૂગમથી જાણી હોય તો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૮૭

વધુ ઉપયોગી થાય એમ ધારી મેં આજે આપનો આટલો કીંમતી સમય લીધો છે. આચાર્ય મહારાજને જે જ્ઞાન-ગરતું વિશેષણ લગાડવામાં આવે છે, તે ખરેખર સાર્થક છે. આપની પાસે એવો કોઈ વિષય નથી કે જેમાં આપ ઉંડા ન ઉતરી શકતા હો. આજે આટલેથોજ વાર્તાલાપ બંધ રાખીશું. હવે પછી હું દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી કિંચિત્ માહિતી મેળવવાની ઇચ્છાસ્થ રાખું છું.

(૬)

શિષ્ય—આજે જે દર્શનની મુખ્ય મુખ્ય વાતો આપની પાસેથી જાણવા ઇચ્છું છું. જૈન, મીમાંસક, બૌદ્ધ, સાંખ્ય, શૈવ અને નાસ્તિક એમ છ દર્શનો મારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. પણ તેમાં પરસ્પર શો ભેદ છે તેમજ તેમની તર્ક પરંપરા કેવા પ્રકારની છે તે વિષે પ્રાયઃ અજ્ઞાનજ છું એમ કહું તો ખોટું નથી. સદ્ધર્મ સદ્દેવ અને સદ્ગુણની પ્રાપ્તિ કરી શકે એટલા માટે મનુષ્યોએ દર્શન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમાં જે નિર્દોષ-અખાધ અને સર્વજ્ઞ ભાષિત લાગે તેનો સ્વીકાર કરી માનવજીવન સફળ કરવું જોઈએ. દર્શન શાસ્ત્રના અભ્યાસથી આત્માને શાંતિ મળે છે, બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે એવો ચત્ કિંચિત્ અનુભવ મને થયો છે, પરંતુ મારી પામર મતિ વિવિધ દર્શનોના યથાર્થ સ્વરૂપને પામી શકી નથી.

સૂરિ—આપણે જૈન દર્શનથી જ આજનો વાર્તાલાપ શરૂ કરીએ. સ્વધર્મની ખૂળીઓ જાણી લેવી અને તેનું માહુ-

૨૮૮

વિવેક વિલાસ.

ત્મ્ય વિચારવું એ પ્રત્યેક સ્વધર્મીની અનિવાર્ય ફરજ છે. તેમાં પણ જૈન દર્શન જેવું પવિત્ર-નિર્મળ અને સર્વજ્ઞ ભાષિત દર્શન પ્રાપ્ત થવા છતાં જે કોઈ પ્રમાદી બેદરકાર રહે તેને તો હું હીણભાગજ લેખું. જૈન દર્શનમાં સદ્દેવ, સદ્ગુરૂ તથા સદ્ધર્મની જે સ્ફુટ વર્ણના આપવામાં આવી છે તેવી અન્ય કોઈ પણ દર્શનમાં નથી, એમ હું શ્રદ્ધા પૂર્વક કહી શકું છું. શ્રી જીનદેવ એ જૈન દર્શનમાં સદ્દેવરૂપે સુપ્રસિદ્ધ છે. અષ્ટાદશ દોષો પૈકીનો એક પણ દોષ જેમનામાં ન હોય તે સદ્દેવ જૈન ધર્મને સન્માનનીય છે.

[શબ્દ—તે અઠાર દોષ કયા ?

સૂર—(૧) વીર્યાંતરાય, (૨) ભોગાંતરાય, (૩) ઉપ-ભોગાંતરાય, (૪) ઠાનાંતરાય, (૫) લાભાંતરાય, (૬) નિદ્રા, (૭) ભય, (૮) અજ્ઞાન, (૯) દુર્ગંધા, (૧૦) હાસ્ય, (૧૧) રતી, (૧૨) અરતી, (૧૩) રાગ, (૧૪) દ્વેષ, (૧૫) અવિરતી, (૧૬) કામવિકાર, (૧૭) શોક અને (૧૮) મિથ્યાત્વ. જૈન દર્શનમાં સદ્ગુરૂ કેને કહેવાય તેનો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. જે સમ્યક્ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે તે સદ્ગુરૂ ગણાય. અને જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. તેમજ જૈન-મતમાં “સ્યાદસ્તિ, સ્યાદ્ નાસ્તિ” ઇત્યાદિક ભાંગાવાળો સ્યાદાદ તથા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણો મનાય છે. સર્વ જગત્ દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૮૯

શિષ્ય—સ્યાહ અસ્તિ અને સ્યાહ નાસ્તિ તેમજ દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય એ કથનનો ભાવ દાખલાથી સમજાવશો ?

સૂરિ—સ્યાહ અસ્તિ એટલે અમુક અપેક્ષાએ છે અને સ્યાહ નાસ્તિ એટલે અમુક અપેક્ષાએ નથી. દાખલા તરીકે ઘડો એ ઘડાની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે, પણ વસ્ત્રની અપેક્ષાએ ઘડો એ વસ્ત્ર નથી. મતલબ કે એકજ વસ્તુમાં છે અને નથી એ બંને વાદ ઘટી શકે. વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહું તો તમારામાં તમારા પિતાની અપેક્ષાએ પુત્રત્વ છે, પણ તમારા પુત્રની અપેક્ષાએ તમારામાં પિતૃત્વ હોઈ પુત્રત્વ નથી. વધારે વિસ્તાર થવાથી તમને કંટાળો આવશે એમ જાણી એ ચર્ચા લાંબાવતો નથી. હું ધારું છું કે તમે મારો કથિતાશય સમજી શક્યા હશે. હવે દ્રવ્ય અને પર્યાયની વાત કરું. માટીનો ઘડો નાશ પામવા છતાં તેના ઉપાદાન રૂપ જે માટી તેનો નાશ કદી થતો નથી. એટલે ઘડો નાશ પામ્યો એમ કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાય રૂપ ઘડો નાશ પામ્યો એમ ગણાય; પણ માટી રૂપ દ્રવ્ય તો સદા વિદ્યમાનજ રહે છે. સુવર્ણના વિવિધ અલંકારો બને છે તે તમે જાણો છો. સુવર્ણ એ દ્રવ્ય છે જ્યારે અલંકાર એ પર્યાય રૂપ છે. એક અલંકારનો નાશ કરી બીજું અલંકાર ઘડાવી શકાય છે. અર્થાત્ એક પર્યાયનો નાશ થાય છે; પણ મૂળ દ્રવ્ય તો જેમનું તેમજ રહે છે. પર્યાય અને દ્રવ્યનું એ રહસ્ય જાણવાજોગ છે.

૨૯૦

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—આપણામાં જે નવ તત્ત્વો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે તે કયા કયા ?

સૂરિ—(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આશ્રવ, (૬) સંવર, (૭) બંધ, (૮) નિર્જરા અને (૯) મોક્ષ. કેટલાક આચાર્યો, પુણ્ય અને સંવર તથા પાપ અને આશ્રવને જૂદા જૂદા નહીં ગણતા એકમાં બીજાનો સમાવેશ કરી દે છે; તેથી તેમનાં દષ્ટિબિંદુથી સાત તત્ત્વો ગણાય છે. વસ્તુતઃ તેમાં કંઈ મહત્વનો ભેદ નથી.

શિષ્ય—જીવ-અજીવ વિગેરેની વ્યાખ્યા પણ હશે ને ?

સૂરિ—આગમાદિક ગ્રંથો અને સૂત્રોમાં તે વિષે જોઈએ તેટલો વિસ્તાર મળી આવે છે. તો પણ ટુંકામાં તેની વ્યાખ્યા એવી રીતે આપી શકાય કે જેમાં ચેતના હોય તે જીવ, જેમાં તેવી ચેતના ન હોય તે અજીવ, કર્મના શુભ પુણ્ય તે પુણ્ય, કર્મના અશુભ પુણ્ય તે પાપ, જીવનો કર્મની સાથે સંબંધ થવો તે આશ્રવ, જીવને બંધન કરનારાં કર્મોને રોકવા તે સંવર, કર્મોનો બંધ થવો તે બંધ, કર્મને ખપાવવા તે નિર્જરા અને આઠે કર્મોને ખપાવી સર્વ પ્રકારના કર્મોથી છૂટા થવું તે મોક્ષ. શ્રી જીન લગવાને મોક્ષનું જે સ્વરૂપ લાખ્યું છે તે પણ જાણવા જેવું છે. જેમની જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય અને સ્થિતિ એ ચારે વસ્તુ અનંત-કોઈ કાળે પણ નાશ ન પામે એવી છે, તથા આઠ કર્મના ક્ષયથી સિદ્ધશીલાએ રહેલા જીવનું પાછું આ સંસારમાં આવવાપણું રહેતું નથી તે મુક્તિ કહેવાય.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૯૨

શિષ્ય—જૈન ગુરુનું સ્વરૂપ કેવું હોય ?

સૂરિ—ઓઘો ધારણ કરનારા, ગોચરી ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરનારા, કેશનો લોચ કરનારા, કોઈ પણ ઠેકાણે મમતા કે આસક્તિ ન રાખનારા અને ક્ષમાશીલ એવા શ્વેતાંબર જૈનના સાધુઓ હોય છે. દિગંબર જૈનના સાધુઓ કિંચિત્ ભિન્ન સ્વરૂપના હોય છે. કેશનો લોચ કરનારા, મોરપીછનો ઓઘો હાથમાં ધારણ કરનારા, નશ્ત રહેનારા અને ભીક્ષા આપનારનાજ ઘરે હાથ ઉપર ભીક્ષા લઈ ત્યાંજ ઉભા રહી આહાર કરનારા એવા દિગંબરી જૈનના સાધુઓ હોય છે.

શિષ્ય—દિગંબર અને શ્વેતાંબર સાધુઓમાં મહત્વનો શો ભેદ છે તે તો હું સમજ્યો. પણ બન્ને આમ્નાયના સિદ્ધાંતમાં મહત્વનો શો ભેદ છે તે જરા કહેશો ?

સૂરિ—કેવળી ભોજન ન કરે અને સ્ત્રી મોક્ષે ન જાય એમ દિગંબરો કહે છે. દિગંબરો અને શ્વેતાંબરો વચ્ચે મહોટામાં મહોટો અને સદાકાળનો જો કોઈ ભેદ હોય તો તે એજ છે.

શિષ્ય—હવે મીમાંસક મતની માનીનતાઓ શું છે ?

સૂરિ—મીમાંસક મતમાં પણ બે સંપ્રદાયો જોવામાં આવે છે. એક કર્મમીમાંસક અને બીજો બ્રહ્મમીમાંસક. કુમારીલ ભટ્ટ અને પ્રભાકર કર્મમીમાંસક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. વેદાંતી લોકો બ્રહ્મમીમાંસક હોવાથી તેઓ બ્રહ્મ માને છે.

શિષ્ય—કુમારીલ ભટ્ટ, પ્રભાકર અને વેદાંતીઓ વચ્ચે મતભેદ ક્યાં છે ?

૨૬૨

વિવેક વિદ્યાસ.

સૂરિ—ભટ્ટના મત પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તી અને અનુપલબ્ધી એ છ પ્રમાણ ગણાય છે. પ્રભાકરના મતાનુસાર અનુપલબ્ધી, બાદ કરતાં બાકી રહેલા પાંચ પ્રમાણ ઉપર ભાર મુકવામાં આવે છે. અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓ પ્રભાકરના સ્વીકારેલા પ્રમાણને માને છે; છતાં મુક્તિની બાબતમાં તેઓ બુદ્ધા પડે છે. અર્થાત્ અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓ સર્વ જગતને બ્રહ્મરૂપ માને છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં લય પામવું એજ તેમને મતે મુક્તિ મનાય છે.

શિષ્ય—તેમનામાં ભટ્ટ તથા સંન્યાસીઓ હોય છે તેમની રહેણી-કરણી કેવી હોય છે ?

સૂરિ—પાપકર્મને વર્જનારો, ભણવું-ભણાવવું ઇત્યાદિક જ ક્રિયાઓને યથાવિધ કરનારો, શુદ્રનું અન્ન વિગેરે ન લેનારો, જનોઈ ધારણ કરનારો એવો બ્રાહ્મણ જાતીનો ગૃહસ્થ ભટ્ટ કહેવાય છે. વેદાન્તી મતના બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ “ભગવન્” એવા નામથી ઓળખાય છે. તે સંન્યાસીઓ જનોઈ ધારણ કરતા નથી, તેઓ બ્રાહ્મણને ઘેર જમે છે અને એક બ્રહ્મનેજ સદ્વસ્તુ માને છે. આ સંન્યાસીઓમાં પણ ચાર પ્રકાર હોય છે. એક કુટીચર, બીજા બહુદક, ત્રીજા હંસ અને ચોથા પરમહંસ. આ ચાર પ્રકારમાં એકથી બીજો અને બીજાથી ત્રીજો એમ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

શિષ્ય—જૌદ્વમતની માનીનતાઓ શી છે ?

સૂરિ—જૌદ્વો બુદ્ધને દેવ તરીકે માને છે. જગતને ક્ષણ-

સૂરિ શિષ્ય મંવાદ.

૨૯૩

સંજુર કહે છે અને આર્યસત્તા નામથી પ્રસિદ્ધ એવાં ચાર તત્ત્વ સ્વીકારે છે. આ ચારના નામ (૧) દુઃખ, (૨) આયતન, (૩) સમુદાય અને (૪) માર્ગ એ પ્રકારે છે.

શિષ્ય—તેમની પ્રત્યેકની વ્યાખ્યા પણ હોવી જોઈએ ?

સૂરિ—સંસારી જીવના સ્કંધ તે દુઃખ કહેવાય છે. જૌદ્ધ મત પ્રમાણે એવા પાંચ સ્કંધ છે. (૧) વિજ્ઞાન સ્કંધ, (૨) વેદના સ્કંધ, (૩) સંજ્ઞા સ્કંધ (૪) સંસ્કાર સ્કંધ અને (૫) રૂપ સ્કંધ. આયતનના પ્રકાર બાર છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો, પાંચ ઈન્દ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયો, અગીયારમું મન અને બારમું ધર્મ. આત્માત્મીય સ્વભાવ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ જે રાગ-દ્વેષાદિ વિકારો મનુષ્યના મનમાં લેગા થાય છે તે સમુદાય કહેવાય છે. સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે એવી જે દ્રઢ વાસના તેજ માર્ગ અને તેજ મોક્ષ એમ જૌદ્ધ મત કહે છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એવા બેજ પ્રમાણે માને છે.

શિષ્ય—જૌદ્ધોમાં પેટા સંપ્રદાયો હશે ?

સૂરિ—વૈભાવિક, સૌત્રાંતિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એવા જૌદ્ધના ચાર સંપ્રદાયો છે. તેમાં વૈભાવિક જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે એવી વસ્તુ માત્રને માને છે, જ્યારે સૌત્રાંતિક લોકો કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી લેવાય એવી બાહ્ય વસ્તુને માનતા નથી. યોગાચાર મતવાળાને આચાર સહિત બુદ્ધિ સંમત છે. માધ્યમિક લોકો કેવળ પોતાને વિષે જ રહેલી સંવિદ (જ્ઞાન) ને માને છે. એક વાત એ ચારે સંપ્રદાયોને સંમત છે અને તે એજ કે

૨૮૪

વિવેક વિદ્યાસ.

રાગાદિક જ્ઞાનના સંતાન રૂપ વાસનાઓનો સમૂળ ઉચ્છેદ તે મુક્તિ.

શિષ્ય—જૈન સાધુનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હોય ?

સૂરિ—ચર્મ, કમંડળ, શિર મુંડન, ચીર, બપોર પહેલા આહાર ગ્રહણ, સંઘ અને રાતાં વસ્ત્ર એટલી વસ્તુઓ જૈન મતના યતિઓએ માનેલી છે.

શિષ્ય—સાંખ્ય મતનો શો સિદ્ધાંત છે ?

સૂરિ—સાંખ્ય લોકોમાં કેટલાકો શિવને અને કેટલાકો વિષ્ણુને દેવ તરીકે માને છે; પરંતુ તત્ત્વોની ગણતરીમાં તેમની વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. તેઓ કહે છે કે મુખ્યત્વે સત્ત્વ, રજ અને તમ એ રીતે ત્રણ ગુણ છે. જ્યારે એ ત્રણે ગુણો સામ્ય અવસ્થામાં સરખા પ્રમાણમાં હોય ત્યારે તે પ્રકૃતીના નામથી ઓળખાય છે.

શિષ્ય—સાંખ્ય મતાનુયાયીઓ પ્રકૃતિમાંથી જગતની રચના કેવી રીતે માને ?

સૂરિ—પ્રકૃતિથી મહત્ત્વ, મહત્ત્વથી અહંકાર, અહંકારમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો—પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પાંચ તન્માત્ર તથા મન થાય છે. પાંચ તન્માત્રથી અનુક્રમે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો થાય છે. આ સર્વ ચોવીસ તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતીનો વિસ્તાર થયો. હવે પ્રકૃતિથી છેક વેગળો રહેલો પુરુષ છે. તેને સાથે લેતાં આ પચીસ તત્ત્વોથી થયેલું જગત સાંખ્યને મતે છે. તેઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમાન એ રીતના ત્રણ પ્રમાણ માને છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૯૫

શિષ્ય—સાંખ્ય વાદીઓએ મુક્તિની કલ્પના કંઈ કરી છે ?

સૂરિ—જ્યારે પ્રકૃતી અને પુરુષ જૂદા પડે ત્યારે મોક્ષ થાય, એવી સાંખ્ય વાદીઓની કલ્પના છે. મોક્ષને તેઓ ખ્યાતિ એવા નામથી ઓળખે છે. તેમનામાં સંન્યાસીઓ હોય છે. તેમાં કોઈ શિખાધારી હોય છે તો કોઈ જટાધારી હોય છે. અને કોઈક મુંડાવાળા હોય છે. તેઓ ભગવા વસ્ત્ર પહેરે છે. વેષની બાબતમાં તે લોકો બહુ તકરાર લેતા નથી. માત્ર ઉપર કહેલા તત્ત્વોની બાબતમાં તેઓ બહુ દ્રઢ આગ્રહ ધરાવતા હોય છે.

શિષ્ય—શૈવ મતના સ્વરૂપનો કંઈ ખ્યાલ આપશો ?

સૂરિ—શૈવ દર્શનમાં ન્યાય અને વૈશેષિક એ બે નામના તર્કમત છે. ન્યાય મતમાં સોળ તત્ત્વો છે અને વૈશેષિક મતમાં છ તત્ત્વો છે. છતાં બૂબી એ છે કે સોળ તત્ત્વ માનનારાઓમાં અને છ તત્ત્વ માનનારાઓમાં તિવ્ર મતભેદ નથી. કારણ કે સોળ તત્ત્વોનો સમાવેશ પણ છ તત્ત્વોમાં થઈ જાય છે. બન્નેના મતમાં શિવ દેવ સ્વરૂપ મનાય છે. તે નિત્ય, સૃષ્ટિ-સ્થિતિ (રક્ષા) અને સંહારનો કર્તા લેખાય છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચાર પ્રમાણ ન્યાય મતને સંમાન્ય છે, જ્યારે વૈશેષિકમત પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એવા માત્ર ત્રણ પ્રમાણો જ માને છે.

શિષ્ય—આપે ન્યાયમતે જે સોળ પદાર્થો, અને વૈશેષિક મતે છ પદાર્થો, કહ્યા તે કયા કયા ?

સૂરિ— (૧) પ્રમાણ, (૨) પ્રમેય (૩) સંશય

૨૯૬

વિવેક વિલાસ.

(૪) પ્રયોજન (૫) દ્રષ્ટાંત (૬) સિદ્ધાંત, (૭) અવયવ
(૮) તર્ક (૯) નિર્ણય (૧૦) વાદ (૧૧) જટપ (૧૨)
વિતંડા (૧૩) હેત્વાભાસ (૧૪) છળ (૧૫) જ્ઞાતિ અને
(૧૬) નિગ્રહ સ્થાન એ સોળ પદાર્થ ન્યાય મતમાં છે. ન્યાયે
(૧) દ્રવ્ય (૨) ગુણ (૩) કર્મ (૪) સામાન્ય (૫)
વિશેષ અને (૬) અમવાય એ છ પદાર્થ વૈશેષિકને મતે છે.

શિષ્ય—વૈશેષિક મતમાં જે છ પદાર્થ માન્ય હોવાનું
આપે જણાવ્યું તેનો કંઈ વિસ્તાર હશે ?

સૂરિ—વૈશેષિકો દ્રવ્યના નવ ભેદ પાડે છે—જેમકે (૧)
પૃથ્વી (૨) જળ (૩) તેજ (૪) વાયુ (૫) આકાશ
(૬) કાળ (૭) દિશા (૮) આત્મા અને (૯) મન. આ નવ
પદાર્થોમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ એ ચાર દ્રવ્ય કારણરૂપથી
નિત્ય અને કાર્ય રૂપે અનિત્ય ગણાય છે. આકાશ, દિશા, કાળ,
આત્મા તથા મનને કેવળ નિત્ય માનવામાં આવે છે. વૈશેષિક
મનમાં ગુણની સંખ્યા ૨૪ની છે અને તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે
લેખાય:— (૧) સ્પર્શ, (૨) રૂપ (૩) રસ (૪) ગંધ
(૫) સંખ્યા (૬) પરિમાણ (૭) પૃથક્ત્વ (૮) સંયોગ
(૯) વિભાગ (૧૦) પરત્વ (૧૧) અપરત્વ (૧૨) ભુદ્ધિ
(૧૩) સૌખ્ય (૧૪) દુઃખ (૧૫) ઇચ્છા (૧૬) દ્વેષ
(૧૭) પ્રયત્ન (૧૮) ધર્મ (૧૯) અધર્મ (૨૦) સંસ્કાર
(૨૧) ગુરૂત્વ (૨૨) દ્રવત્વ (૨૩) સ્નેહ અને (૨૪)
શબ્દકર્મના પણ તેઓ પાંચ ભાગ પાડે છે. (૧) ઉત્ક્રેષણ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૬૭

એટલે ઉપર ફેંકવું તે (૨) અપક્ષેપણ એટલે નીચે ફેંકવું તે (૩) આકુચન એટલે ખેંચી લેવું તે (૪) પ્રસારણ એટલે પહોળું કરવું તે અને (૫) ગમન એટલે જવું તે એ પ્રમાણે કર્મ પણ પાંચ પ્રકારના હોય છે એમ તેઓ કહે છે. સામાન્યના બે પ્રકાર છે (૧) પર તથા (૨) અપર. વિશેષત્વ નિત્ય દ્રવ્ય ઉપર રહેનારા વિશેષ પરમાણુઓમાં હોય છે. અવયવ અને અવયવી, ગુણ અને ગુણી ઇત્યાદિ અચુત સિદ્ધ વસ્તુમાં માંડોમાંડે રહેલો જે આધારા ધેય ભાવ રૂપ સંબંધ તે વૈશેષિક મને સમવાય કહેવાય છે. સમવાયથી સમવેત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

શિષ્ય—નૈયાયિકો અને વૈશેષિકોની મુક્તિ સંબંધી માન્યતા કેવી છે?

સૂરિ—શબ્દ, સ્પર્શ વિગેરે વિષયો, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ, શરિર, સુખ અને દુઃખ એટલી વસ્તુનો અત્યંત અભાવ થયા પછી જે એક આત્માનું રહેવું તેને ન્યાય મતાનુયાયી—નૈયાયિક લોકો મુક્તિ કહે છે. વૈશેષિક લોકો એમ કહે છે કે ચોવીસ ગુણો જે ઉપર ગણાવ્યા તેમાંના (૧) બુદ્ધિ (૨) સુખ (૩) દુઃખ (૪) ઇચ્છા (૫) દ્વેષ (૬) પ્રયત્ન (૭) ધર્મ (૮) અધર્મ અને (૯) સંસ્કાર એ નવ ગુણોનો સમૂહો નાશ થવાથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ ગણાય.

શિષ્ય—તેમના મતના સાધુઓનું સ્વરૂપ કેવું હોય ?

સૂરિ—આધાર-પાત્ર, ભસ્મ, કોપીન-લંગોટી, જટા

૨૯૮

વિવેક વિલાસ.

અને યજ્ઞોપવિત-જનોઘ એટલાં વાનાં ધારણ કરનારાં તાપસો મંત્ર તથા આચારના લેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે. (૧) શૈવ (૨) પાશુપત (૩) મહાવ્રતધાર અને (૪) કાલમુખ.

શિષ્ય—નાસ્તિકોના મંતવ્યમાં બહુ માલ નહીં હોય ?

સૂર—જેઓ આત્મા, પુણ્ય, પાપ, કે પરલોક જેવી વસ્તુને બીલકુલ માનતા ન હોય તેઓ નાસ્તિક ગણાય છે. તેઓ પદાર્થ તથા દ્રવ્ય-ગુણની યુક્તિ-પ્રયુક્તિમાં ઝાઝું માથું મારતા નથી. તેઓ સર્વ વસ્તુને પંચ મહાભૂતમાંથી-જડમાંથી બનેલી માની લે છે. આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુને સ્વીકારવાની માથા-ફૂટમાં પડતા નથી! પ્રમાણમાં પણ તેઓ કેવળ એક જ પ્રમાણ સ્વીકારે છે અને તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ. મતલબ કે જે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એમ હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો. બાકી બીજા પ્રમાણોની પરવા ન કરવી એવો નાસ્તિક મતનો આશય છે.

શિષ્ય—૫૬ દર્શનની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આપતાં આપેજે પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો તેનો સવિસ્તર ખુલાસો હજી નથી થયો.

સૂર—પાંચે ધન્દ્રિયોને જે પોત પોતાના વિષયોનું જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ગણાય. આ પ્રમાણ ઘણું બહુ પોટું પડતું નથી. કારણ કે તે સાવ સ્પષ્ટ હોય છે. કોઈ એક હેતુ ઉપરથી અમુકની કલ્પના કરી લેવી તે અનુમાનજન્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. દાખલા તરીકે ધુમાડો દેખી ત્યાં અગ્નિ હોવાનું કહેવું તે અનુમાન. પૂર્વ અનુમાન, શેષ અનુમાન અને સામાન્ય અનુમાન એમ અનુમાનના પણ ત્રણ પ્રકાર છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૨૬૯

વરસાદ અનુકૂળપણે વરસશે તો “ભવિષ્યમાં સારો પાક ઉતરશે” એવી કલ્પના કરવી તે ‘પૂર્વ અનુમાન, નહીતું’ પૂર જોઈ તે ઉપરથી ક્યાંઈ વરસાદ થયો હશે એમ માનવું તે શેષ અનુમાન. અને રવિને અસ્ત પામતો જોઈ તે ઉપરથી સૂર્યની ગતિની કલ્પના કરવી એ સામાન્ય અનુમાન કહેવાય. સાદૃશ્યથી એટલે સરખાપણાથી કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ સિદ્ધ કરવી તે ઉપમિતિ પ્રમાણ ગણાય. જેમ કે બળદ અને રોઝ બંનેના સાસ્નાદિ અવયવો સરખા હોવાથી બળદ સરખો રોઝ કહેવો તે ઉપમિતિ જાણવી. આત્મ પુરૂષ કહેતાં જેમનામાં રાગ-દ્વેષ આદિ દોષો નથી એવા પુરૂષનું કથન તે આત્મ વાક્ય અથવા આગમ કહેવાય. આગળ પણ એક પ્રમાણ સ્વરૂપ ગણાય છે. ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓના આત્મ પુરૂષો પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. શબ્દાર્થનું જ્ઞાન બરાબર ન થતું હોય તો તે બરાબર થવાને અર્થે જે પ્રમાણ લેવાય તે અર્થાપત્તિ કહેવાય. દ્રષ્ટાંત તરીકે “ભણનારો બાળક દિવસે ભોજન કરતો નથી” તથાપિ તે દેહે રૂપ-પુષ્ટ રહે છે. આ વાક્યનો અર્થ બરાબર બંધ બેસતો નથી. કારણકે ભોજન વિના દેહ સબળ અને પુષ્ટ કેમ રહે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો થવો બાકી રહે છે. ભણનારો બાળક દિવસે ભોજન કરતો નથી અને છતાં જો રૂપ-પુષ્ટ રહે છે તો તે રાત્રી કાળે ભોજન કરતો હોવો જોઈએ એમ અર્થાત્ જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આનું નામ અર્થાપત્તિ. આ પાંચે પ્રમાણોથી જે વસ્તુ સિદ્ધ ન થાય તે અભાવ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરાય છે. જેમકે ઓરડામાં ઘડો નથી કારણ કે

૩૦૦

વિવેક વિલાસ.

તે જણાતો નથી. આ અભાવ પ્રમાણ થયું. વાદીઓએ તરવના પ્રમાણથી પોતપોતાના મતનું આ રીતે સ્થાપન કર્યું છે. બાકી પરમાર્થથી જે સત્ય અને તત્વ હોય તે જે વડે સધાય તે પ્રમાણ કહેવાય.

શિષ્ય—એ બધા શાસ્ત્રો અને રહસ્યો અમારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ?

સૂરિ—મનુષ્ય માત્રે બધા શાસ્ત્રો અને રહસ્યો સમજવા જ જોઈએ અને એ સમજાય તો જ તેનું કલ્યાણ થાય એવો કંઈ નિયમ નથી. એક અક્ષર પણ જો સમ્યક્પણે શીખાયો હોય અને આચારમાં ઉતાર્યો હોય તો તે બહુ કીર્મતી થઈ પડે છે. મ્હોટાં થોથાઓ કંઠસ્થ કરવા કરતાં આચારમાં બની શકે તેટલું નીતિમાન અને ચારિત્રવાન બનવું એ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. લાખ મણ જ્ઞાન કરતાં આચારની એક રતિ જેટલી માત્રા મહા મૂલ્યવાન ગણાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે જે શીખો તે બરાબર શીખો; એટલું જ નહીં પણ તેને તમારા વર્તનમાં—વ્યવહારમાં આવવા દો. હાથ—પગ અફળાવવાથી તરી શકાય એમ મ્હોટેથી ખૂંચો પાડ્યા કરવી અને વખત આવે ડૂબી મરવું તેના કરતાં એ જ્ઞાનને ક્રિયામાં મુકી જીવન બચાવી લેવું એ શું ખોટું છે ? પાળેલો પોપટ “બીલ્લી આવે તો ઉડી જવું—બીલ્લી આવે તો ઉડી જવું” એમ ગોખ્યા કરે પણ બીલ્લી આવી પોપટનું ગળું દબાવે અને છતાં ઉડવાનું ન સૂઝે તો તે ગોખેલા જ્ઞાનની કીર્મત કેટલી આંકવી ? મારે પુનઃ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૩૦૧

પુનઃ કહેવાનું છે તે એટલું જ કે શાસ્ત્રના રહસ્યો લલે થોડા સમજો, પણ તેને શ્રદ્ધા પૂર્વક અમલમાં મુકતા બાઓ. આત્મ-હિતનો એજ રાજ માર્ગ છે.

[શિષ્ય—અમ જેવા ગૃહસ્થોને સામાન્ય નીતિની ખારાખડી પણ ન આવડતી હોય તો પછી ઉચ્ચ નીતિ અને ધર્મમય જીવનની સૂઝ તો ક્યાંથી જ પડે ? કેમ બોલવું, કેમ જોવું, કેમ ચાલવું અને વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું એજ હજી અમારે સમજવાનું બાકી છે.

સૂરિ—પ્રસંગોપાત આજે આપણે એજ નૈતિક વાર્તાલાપ ઉપર આવીશું તો ઠીક થશે. પ્રથમ વાણીનો વિષય લઈએ. વાણી એક શસ્ત્ર છે. તેનો ઉપયોગ મરજીમાં આવે તેમ સ્વચ્છંદપણે કે ઉદ્વેગપણે કરી નાંખવાનો નથી. એક સ્થળે કહ્યું છે કે વાણીમાંજ મનુષ્યનું મૂલ્ય વસે છે, એક વ્યક્તિની વાણી એવી હોય છે કે તે આપણને સાંભળવી પણ ગમતી નથી જ્યારે બીજા કોઈની વાણી એવી હોય છે કે આપણે પુનઃ પુનઃ સાંભળવા છતાં તૃપ્ત થતા નથી. તપના પ્રકારોમાં વાણીના તપને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. વાણીને અંકુશમાં રાખવી જરૂર પડે ત્યારે સત્ય-મનોહારી વાણી વઢવી એ વાણીનો તપ ગણાય છે.

[શિષ્ય—સલામાં તથા સામાન્ય ક્ષેત્રમાં મનુષ્યે કેવી રીતે બોલવું કે જેથી તે સર્વને પ્રિય થઈ પડે ?

સૂરિ—ઝાઝા માણસે પોતાના હેતુને સ્પષ્ટતા પૂર્વક રજુ

૩૦૨

વિવેક વિલાસ.

કરનારૂં, સ્વાર્થને સાધનારૂં, થોડું, મીઠું, અહંકાર વિનાનું અને કાર્યને સાધે તેવું સચુક્તિક અને વિચાર પૂર્વકનું વચન ઉચ્ચારવું. સભામાં કોઈ કંઈ પૂછે અથવા બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય તો નિર્મળ સત્ય, મિષ્ટ, ઉદ્ગમલતા વિનાનું તથા દીનતા રહિત વચન એવી રીતે બોલવું કે જેથી શ્રોતાઓનાં મન પ્રસન્ન થાય અને વક્તા તરફ માન બુદ્ધિ ઉદ્ભવે. હંમેશા વ્યવહારમાં પણ ઉદાર, વિકથા વિનાની, ગંભીર, ઉચિત, સ્થિર અને અપશબ્દ વગરની વાણી બોલવી. આપણા વચનથી કોઈના મર્મને ભેદ ન થવો જોઈએ અર્થાત્ કોઈનું દીલ ધરાદા પૂર્વક ન દુલવવું જોઈએ.

શિષ્ય—હાહા માણસોની વાણીમાં મન મોહકપણ હોય છે તેનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—તેઓ હંમેશા સંબંધને અનુસરતું જ બોલે છે. તેમની ભાષામાં વ્યાકરણનો દોષ કે પરસ્પર વિરુદ્ધતા જેવું કંઈ હોતું નથી. સામાન્ય માણસોની માફક તેઓ વાત કરતાં કરતાં ખડખડ હસતા નથી કે ગમે તેવું કઠોર કે અસ્પષ્ટ વચન પણ નાંખી દેતા નથી. વાત કરતાં હસવું આવે તો પણ કુલીન પુરૂષો માત્ર હોઈ પહોળા થાય તેટલું જ સ્મિત હાસ્ય કરે છે. મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી જોરથી હસી પડવું એ અભદ્રતા ગણાય છે. હસવું પણ એવું હોવું જોઈએ કે જે અવસરને કે પ્રસંગને અનુકૂળ હોય. વાત વાતમાં હસી પડવું એ યોગ્ય નથી.

શિષ્ય—આપણી કોઈ પ્રશંસા કરે અથવા નિંદા કરે તો તે વખતે શું કરવું ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૦૩

સૂરિ—ચાચક વિગેરે લોકોના મુખથી પ્રશંસા સાંભળી ગર્વથી કુલાઈ જવું એ મુર્ખ માણસનું એક પ્રકટ લક્ષણ છે. શાંત અને સુસ્ત પુરૂષો એવી વાણી સાંભળી ગર્વમાં આવી જતા નથી. કદાચ પંડિત લોકો પ્રશંસા કરે તો તેથી અભિમાન ઉપજે અને એ વાસ્તવિક છે. પણ તેવે પ્રસંગે અભિમાન તો ન જ આવવું જોઈએ. એવે પ્રસંગે પોતાની પ્રશંસા સાંભળી પોતાના ગુણનો નિશ્ચય કરવો અને એ ગુણને વધારે ખીલવવો એજ કર્તવ્ય છે. આપણે પોતે પણ પારકાનો ગુણ સ્વદેય પ્રમાણમાં હોય તો તેને મોટો કરી જોવો અને યથા પ્રસંગે તેની પ્રશંસા પણ કરવી. એમાં એકંદરે આપણને પોતાનેજ લાલ થાય છે. ગુણ પ્રત્યે આદર ખુદ્ધિ ન હોય તો માણસ પશુવત્ ગણાય છે. ગુણાનુરાગથી જ આપણામાં મોટા સદ્ગુણો દાખલ થઈ શકે છે. ગુણાનુરાગી મનુષ્ય અન્યની ગુણાવલી જોઈ પ્રકુલ્લિત થાય પણ પોતાના ગુણની જાહેર ખબર જ્યાં ત્યાં ફેલાવવાનું મથન તો કદાપિ કાળે પણ ન જ કરે. જેઓ પોતાના મહાન્ ગુણને અદેખ રૂપે જોઈ શકે તેજ અન્યના અદેખ ગુણને મહાન્ રૂપે નીરખી શકે. તમે પૂછ્યું કે કોઈ આપણી નિંદા કરે તો શું કરવું? એવા સમયે નિંદા સાંભળી ઉશ્કેરાઈ ન જતાં નિંદકના શબ્દોનો ગઢ અભિપ્રાય સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો અને આપણામાં નિંદા કરવા જેવાં જે કંઈ અંશો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવા સદા ઉજમાળ રહેવું. શઠં પ્રતિ શાઠ્યં કરવું એ નીતિ ઉત્તમ કોટીની નથી અને એટલા માટે ભૂંડા વચન કહેનારને સામા તેવાજ વચને: સાંભળાવવા એ સર્જનોને માટે પ્રશંસનીય નથી.

૩૦૪

વિવેક વિદ્યાસ.

શિષ્ય—ન બોલ્યામાં નવગુણ એમ માની કેટલાકો તદ્દન મૌનપણે બેસી રહે છે એ શું ઇષ્ટ ગણાય ?

સૂરિ—બોલવાનો યોગ્ય અવસર પ્રાપ્ત થવા છતાં મૌન સેવવું એ હિતકારક નથી. હા, યોગીઓ અને મુનિઓને માટે એક જૂદી બાબત છે. જે સ્થળે વાતની મધુરતા સાચવી શકાતી હોય, લોકોનું હિત થઈ શકતું હોય, આપણું પોતાનું ભલું થાય એવા સંયોગો વિદ્યમાન હોય, રાજા તથા પ્રજા ઉભયને કડ્યાણુકર થઈ શકાય એવી પરિસ્થિતિ હોય ત્યાં આગળ ધર્મ-ને બાધ ન આવે તથા દેશ-કાળને ણંધ બેસતું થાય એવું વચ-ન બોલવામાં કંઈ હરકત નથી. મૌન રહેવું સાડું છે, પણ તે કયે પ્રસંગે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. જે સ્થળે પોતાની તથા પાર-કાની ગુણ વાત પ્રકટ થઈ જવાનો ભય રહેતો હોય, જ્યાં કેવળ અન્યના મર્મો જ ભેદાતા હોય અને જ્યાં આપણને ઉશકેરાઈ જવાનું નિમિત્ત મળતું હોય તેવે સ્થળે મૌન રહેવું એ અલભ-ત વિધેય છે. ડાહ્યા માણસો સાંભળવા છતાં બહેરા રહી શકે છે એનો પરમાર્થ એવો સમજવાનો છે કે પોતાને ગુસ્સો ઉપજે એવી વાણી સાંભળવા છતાં તેઓ તે પ્રત્યે બધિર જેવા જ બની રહે છે અને તેથી તે આશ્લેષ રૂપી વચન બાણ પોતાની મેળે જ નિષ્ફળ થઈ જાય છે. વિવેકી પુરુષને તેવું વચનબાણ વીધી શકતું નથી.

શિષ્ય—કોઈ વખતે આપણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાની આવશ્યકતા આવી પડે તો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૦૫

સૂરિ—અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં મૂળ વાતનો અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવનારી યુક્તિઓનો શાંત ચિત્તે વિચાર કરવો જોઈએ. મગજને સમતોલ રાખી બધી બાબતોનો વિચાર કરી જે અભિપ્રાય આપવામાં આવે તે જ આદરણીય થઈ શકે છે. આપણા અભિપ્રાયની કિંમત આપણે પોતે પ્રથમ આંકતાં શીખવું જોઈએ. જેમને પોતાના અભિપ્રાયની કિંમત નથી અને વાત-વાતમાં અભિપ્રાય ફેંકી દે છે, તેઓ હાસ્યાસ્પદ થયા વગર રહેતા નથી. ધારો કે કોઈ વિષય એવો હોય કે જે વિષે આપણે પોતે જ ચોક્કસ અભિપ્રાય બાધવાનું અશક્ત હોઈએ તેવે વખતે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય સુલતવી રાખવામાં જ ખરું ગૌરવ સમાયેલું છે. આંખો મીંચીને કોઈની હામાં હા મેળવી દેવી અને ચાલતી વેલમાં ચડી બેસવું એ બુદ્ધિમત્તાનું પરિચાયક નથી. “હા, હા એ તો જોમ જ છે.” એવો સ્પષ્ટ અને ભારદર્શક અભિપ્રાય આપતાં પહેલાં મૂળ વિચાર કરવો. કેટલાક માણસો વિના માગ્યે સલાહ આપવાને અથવા શિખામણ આપવાને તૈયાર થઈ જાય છે તે પણ અનુચિત છે. જે સ્થળે આપણી સલાહ અથવા શિખામણ ઉપયોગી થાય એવી ખાત્રી રખાતી હોય ત્યાં જ સલાહ દિવા શિખામણના શબ્દો ઉચ્ચારવા. વણમાગી સલાહ આપવાથી કંઈ સારું પરિણામ આવતું નથી, બદકે કેટલીકવાર કલેશ-કંકાસ પણ થઈ જાય છે. વિના પૂછે કોઈને કંઈ કહેવું તે એક મહોટું સાહસ ગણાય છે, એ વાત યાદ રાખશો.

૩૦૬

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—કહાચ કોઈને કઠોર શબ્દો સંભળાવવાનો પ્રસંગ આવી પડેતો ?

સૂરિ—તો તેવે પ્રસંગે અન્યોક્તિ—અન્યોક્તિ કે કંઈ મિષ્ટ પૂર્વક વચનોચ્ચાર કરવો એ સહિસલાભત છે. બનતાં સુધી કોઈનું વાંકું ન બોલવું, કઠોર વાણીમાં પણ ઈર્ષા કે દ્વેષ ન હોવાં જોઈએ. પોતાના માળાપ, માંદો માણસ, આચાર્ય, અતિથિ, ધણી, તપસ્વી, વૃદ્ધ, બાળક, દુર્બળ, વૈધ, પોતાના લાડકવાયા સંતાન, ચાકર, સસરો, આશ્રિત, સંબંધી તથા મિત્ર એટલાની સાથે લાપણુ કે વાર્તાલાપ કરતાં કઠોર કે અપ્રિય શબ્દોચ્ચાર ન થાય તે બાબતનું ખાસ લક્ષ રાખવું. જો એવું લક્ષ રાખવામાં ન આવે તો કલેશ થતાં વાર લાગતી નથી. બાળકો, વૃદ્ધો, તપસ્વીઓ તથા આશ્રિતો કઠોર વાક્ય સહન કરી શકતાં નથી. તેમનાં ચિત્ત એટલાં બધાં દુર્બળ હોય છે અથવા દુર્બળ બની ગયાં હોય છે કે તેઓ નજીવી બાબતમાં એકદમ ઉશ્કેરાઈ જાય છે અને કાગનો વાઘ બનાવી દે છે. એટલા માટે ઉપર જે જાતના મનુષ્યો ગણાવ્યા તેમની સાથે સરળતા અને મધુરતાવાળો જ વાણીવ્યવહાર ચાલુ રાખવો. ખાસ કરીને જ્યાં કંઈ કાર્ય કરાવી લેવું હોય ત્યાં તો બહુજ નમ્રતા રાખવી. અન્યોક્તિ અને દ્રષ્ટાંતવાળી મીઠી-મધુરી વાણીથી કાર્ય સધાતું હોય તો પછી કઠોર વાણી વહી બાજી બગાડી નાંખવાનું કયો બુદ્ધિમાન નર ઇચ્છે ?

શિષ્ય—વાર્તાલાપ દરમિયાન વચમાં બોલી નાંખવું હોય તો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૦૭

સૂરિ—કોઈ પણ માણસ વાત કરતું હોય ત્યારે તેની વચમાં બોલી ઉઠવું એ અશિષ્ટતા છે. પ્રથમ તો તે શું કહેવા માગે છે તે બરાબર સાંભળવું અને ત્યારપછી નિરાંતે તેનો ઉત્તર વાળવો. ખાસ કરીને આપણા માલેક અથવા ગુરૂના વચન ઉપર તકરાર કરવાનું તો હંમેશા મુલતવી રાખવું જ જોઈએ. તેઓ વાત કરતા હોય તેવે વખત એકદમ ઉતાવળા થઈ વચમાં કોઈ કાળે પણ ન બોલવું એવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. વચમાં બોલવાથી કાંતો રસક્ષતી થાય છે અથવા તો કોઈને કોથે ભરાવાનું નિમિત્ત મળે છે. આપણે જ બોલવાનું હોય તેજ જો આપણી પહેલાં કોઈએ કહી નાંખ્યું હોય તો પછી વધારે વખત બરબાદ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એવી વેળાએ તો પોતાના અભિપ્રાયને મળતું અન્ય કોઈનું વચન હોય તો તેને જ પ્રમાણ કરી દેવું. આથી સમયની સાર્થિકતા થાય છે.

શિષ્ય—પુનરૂક્તિ દોષ ન કરવો એજ આપનો કહેવાનો આશય છે ને ?

સૂરિ—કેટલાકોને એકની એક વાત ફરી ફરીને કરવાની ટેવ હોય છે તેથી તે લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે. એકજ વાત પકડી રાખી તેની ઉપર ચુંથણા ચુંથ્યા કરવા એ ક્ષુદ્રતા સૂચવે છે. વાતમાં લોકોને રસ પડવો જોઈએ. જો એવો રસ ન પડે તો બોલનારનો શ્રમ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જ જાય છે. અહીંયા એક વાત યાદ રાખવાની છે. અનુવાદ, આદર, અદેખાઈ, અન્યોક્તિ, સંબ્રમ, હેતુ, આશ્ચર્ય, સ્તુતી, વીરસા, અને સ્મરણ એટલામાં કાંઈ કારણ હોય તો પુનરૂક્તિ દોષ ગણાતો નથી.

૩૦૮

વિવેક વિલાસ.

શિષ્ય—કોઈને કંઈ વચન આપવું હોય તો તે પહેલાં કેટલી બાબતોનો વિચાર કરવો ?

સૂરિ—પહેલી મહત્વની બાબત તો એજ કે હું જે વચન આપું છું તે મારાથી બરાબર પળી શકશે કે નહીં ? તેનો પુખ્તપણે વિચાર કરવો. વિચારના અંતે જો આપણા મનમાં એવો દ્રઢ નિશ્ચય બંધાય કે વચન-પાલનમાં કોઈ જાતની હરકત નહીં આવે તોજ વચન આપવું. વચન આપ્યા પછી પ્રાણુતે તે પાળવું જ જોઈએ એવો દ્રઢ નિશ્ચયી પુરૂષોનો આગ્રહ હોય છે. આપણા ઇતિહાસમાં કેટલા મહા પુરૂષોએ પોતાના વચન અને ટેકને ખાતર રાજ્યરિદ્ધિ અને પ્રાણુનો પણ ભોગ આપ્યો છે. આપણે એજ નેક-ટેક વાળા પિતાના સંતાનો છીએ. એટલા માટે આપણે પણ યથાશક્તિ નેક ટેક અને વચનનું પરિપાલન કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. આજકાલ કેટલાક ગૃહસ્થો ઉદારતા પૂર્વક ચોક્કસ પ્રકારનું વચન તો આપી દે છે પણ તેનું પાલન કરવાની બીલકુલ દરકાર કરતા નથી. ઘણા માણસો અમુક ગૃહસ્થને ત્યાં આંટા-ફેરા બાઈ છેવટે નિરાશ બની નિઃશ્વાસ નાંખે છે. પોતાથી ન બની શકે એમ હોય તો ચોખ્ખી ના પાડી દેવી. પરંતુ કોઈને આશામાં ને આશા રજાતો મુકી દેવો એ કૂરતા છે. વચન કેટલી મુદતમાં પાળી શકાશે તેનો પણ વચન આપતાં પહેલાં વિચાર કરી લેવો જોઈએ. આપણો સમય નિષ્ફળ ન જાય એટલા માટે જેટલી કાળજી આપણે રાખીએ છીએ તેટલીજ કાળજી અન્યને માટે પણ રાખવી જોઈએ. આપણા આગસ્ય કિંવા પ્રમાદને લીધે અન્યનો સમય બરબાદ જાય એ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૭૯

આપણને પોતાને અસહ્ય લાગવું જોઈએ. વળત કોઈને મારે રાહ જોતો નથી. તેમાં પણ ગરીબ-દીન-આશ્રિત જનોને ટુંક સમયમાં ઘણાં કામો કરવાના હોય છે. તેથી કરીને આપવામાં આવેલું વચન કેટલી મુદતમાં ફળીભૂત થશે તેની મર્યાદા ખાંધીનેજ કોઈને વચન આપવું.

શિષ્ય—આપે આજે વાગ્સંયમ અને વચન આપવા વિષે જે વિવેચન કર્યું તે મારા મનમાં ખરાબર ઠસી ગયું છે. હું યથાસાધ્ય કોઈ કાળે અસત્ય, અપ્રિય અને અનાવશ્યક વાણી નહીં બોલવાનો નિશ્ચય કરું છું, એટલુંજ નહીં પણ કોઈને વચન આપી વચનથી બેદરકાર નહીં રહેવાની દૃઢતા મારામાં આવે એમ અંતઃકરણ પૂર્વક ઇચ્છું છું. હવે વાણીની માફક દષ્ટિના વિષયોનું નૈતિક જ્ઞાન આપની તરફથી પ્રાપ્ત થાય એવી પ્રાર્થના કરવાની તક લઉં છું.

સૂરિ—શું જોવું અને શું ન જોવું એ વિષે બહુ વિસ્તાર કરવાની મને જરૂર નથી. અપૂર્વ તીર્થસ્થાનો, જૂઠા જૂઠા દેશો, વિવિધ પ્રકારની મનોરંજક વસ્તુઓ, અલૌકિક પુરૂષો, છાયા પુરૂષો તથા શકુનો જોવાનો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતેજ શોખ હોય છે. તીર્થસ્થાનોમાં જવાથી આત્મા નિર્મળ થાય છે, ત્યાંના પવિત્ર વાતાવરણમાં થોડો કાળ નિવાસ કરવાથી આપણા દેહ તથા આત્મા પણ પવિત્ર બને છે. સહ્યુરનો સમાગમ પણ એવા સ્થળોમાં બની શકે છે. વિવિધ દેશોમાં પ્રવાસ કરવાથી ગૃહસ્થોને ઘણું ઘણું નવીન જાણવાનું અને શીખવાનું

૩૧૦

વિવેક વિલાસ.

મળી આવે છે. એથી જ્ઞાનમાં અને અનુભવમાં વૃદ્ધી થાય છે. વિવિધ વસ્તુઓ નિહાળવાથી તેની ઉપયોગિતા સમજાય છે અને એ રીતે હુન્નર તથા કળાને ઉત્તેજન મળે છે. અલૌકિક પુરૂષોના દર્શનનો લાભ તો પૂર્વના કોઈ મહાપુરુષના યોગેજ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તે વિષે વધુ વિવેચન કરવાની કંઈ આવશ્યકતા હોય એમ મને લાગતું નથી. છાયા પુરૂષના દર્શન પણ એક આશ્ચર્યજનક વ્યતિકર આ સંસારમાં લેખાય છે. શુકન વિષે હું આગળ વિસ્તારથી બોલી ચૂક્યો છું એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

શિષ્ય—કઈ કઈ વસ્તુઓ ન જોવી ?

સૂરિ—સર્વકાળ સૂર્ય તરફ જોયા કરવું એ સાફ નથી. કારણ કે એમ કરવાથી દષ્ટિ બગડી જાય છે. સૂર્ય—ચંદ્રનું અહણ જોવાનો પણ કેટલાક ગ્રંથોમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. મોટા કુવાની અંદર પાણી જોવા જતાં ઘણાને ચક્કર આવી જાય છે અને સહેજ ગફલત થતાં પ્રાણની હાની પણ થઈ બેસે છે. એટલા માટે ઉંચા-ભમરીયા કુવામાં ઉંડે દષ્ટિ નાંખવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. સંધ્યાકાળને સમયે આકાશ તરફ જોવું એ પણ અનિષ્ટ ગણાય છે. તે ઉપરાંત ડાહ્યા મનુષ્યો સ્ત્રી પુરૂષનો સંલોગ, નમ્ર અવસ્થામાં રહેલી તરૂણ સ્ત્રી, બાળકન્યાની યોનિ અને પશુની રતિકિડા ભૂલે પૂકે પણ નીહાળતા નથી. કેટલાકોને પોતાના મુખનું પ્રતિબિંબ તેલમાં, જળમાં, ચળકતા હથી-ચારમાં, મૂત્રમાં તથા લોહીમાં જોવાની આદત હોય છે. એવી

સુરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૧૧

આદત નિંદવા યોગ્ય મનાય છે. કારણ કે તેમ કરવાથી આયુષ્ય ટૂટે એવો ઉદ્દેશ શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે.

શિષ્ય—વિવિધ વિકારોને લીધે મનુષ્યની દષ્ટિ પણ વિકૃત બની જાય એ શું સત્ય છે ?

સૂરિ—ક્રોધ, ક્ષોભ, કામ અને વ્યગ્રતાને લીધે દષ્ટિમાં પણ તેવો ફેરફાર થઈ જાય છે. મનુષ્યની દષ્ટિએ તેના હૃદયનું પ્રતિબિંબ સૂચવી આપે છે. એક ભાવ અથવા વિચાર ગુપ્ત રાખવાને મનુષ્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેની દષ્ટિ એટલી બધી સત્યવક્તા હોય છે કે તેના હૃદયના ભાવ, દષ્ટિમાં પ્રકટ થયા વિના રહી શકતાં નથી. અનુભવી અને વિચારશિલ મહાત્માઓ સામા મનુષ્યની દષ્ટિ જોતાંની સાથેજ તેના હૃદયને વાંચી લે છે અને ત્યાં કયો વિકાર પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે તેનો નિર્ણય કરી લે છે.

શિષ્ય—મનુષ્યની દષ્ટિમાં તેનું હૃદય કેવી રીતે વાંચી શકાય ?

સૂરિ—પ્રસન્ન મનુષ્યની દષ્ટિ સરલ તથા ઉજ્જવળતાવાળી હોય છે. જ્યારે તમે કોઈ મનુષ્યની દષ્ટિમાં સરલતા તથા ઉજ્જવળતા ભાળો ત્યારે સમજવું કે સામો માણસ પરમ પ્રસન્નતામાં છે. ક્રોધમાં હોય ત્યારે તેવા માણસની દષ્ટિ જોઈ આપણને ભય લાગે છે, જે દષ્ટિ વાંકી અને ભયપ્રદ લાગતી હોય તે દષ્ટિવાળા મનુષ્યના હૃદયમાં ક્રોધાગ્નિ ધમધમી રહ્યો હોય એમ સમજવું. પ્રકુલિત દષ્ટિ ઉદાર અને પુણ્યમય હૃદયની સાક્ષી

૩૧૨

વિવેક વિજ્ઞાન.

આપે છે. પાપી પુરૂષની દૃષ્ટિ નીચી, વ્યથ્ર ચિત્તવાળાની શૂન્ય-તાવાળી, રાગી પુરૂષની પાછી વળનારી, મધ્યસ્થ પુરૂષની મધ્ય પ્રદેશમાં રહેનારી, સજ્જન પુરૂષની સરળ, નિરૂદ્દેશ માણસની આડી-અવળી, કામી પુરૂષની વિકારવાળી, અદેખાઈ કરનાર માણસની ભમરાના વારંવાર મરડને લીધે વક્રતાવાળી, મદોન્મત્ત પુરૂષની આમતેમ ભમનારી, દીન પુરૂષની આંસુથી મલીન થયેલી, ચોરની ચંચળ, નિદ્રાળુ મનુષ્યની ભાન વિનાની અને ડરી ગયેલા માણસની દૃષ્ટિ ચક્રિતતા ત્રસનાવાળી હોય છે. આ સિવાય બીજા પણુ દૃષ્ટિના ઘણા ભેદો છે, પરંતુ તે બધાનું વર્ણન કરવાનો અત્યારે પ્રસંગ નથી.

શિષ્ય—નેત્ર પરીક્ષાદ્વારા મનુષ્યનું ભાવી ભેદ શકાય એ કયા નિયમ પ્રમાણે ?

સૂરિ—આંખોના છેડા રાતા તથા સ્વાભાવિક રીતે નિર્મળ હોવા ભેદ એ. કીકીના બે પડખા સફેદ તેમજ નિર્મળ હોય તો ઉત્તમ ગણાય છે, તેવીજ રીતે કીકી કાળી તથા નિર્મળ હોય તો તે ઉત્કૃષ્ટ ગણાય. મનુષ્યના સ્વભાવ તથા આંતરભાવમાં જેમ જેમ ફેરફાર થાય તેમ તેમ નેત્રના સ્વરૂપમાં પણ ફેરફાર થાય એવો નિયમ છે. મનુષ્યમાં જ્યારે અધ્યમતા પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેની દૃષ્ટિ પણ ખરાબ વર્ણુવાળી, ભૂરા રંગની, ભમતી અને ચંચળતાવાળી બનતી જાય છે. કુદરતી રીતે જેની દૃષ્ટિમાં ચોક્કસ લક્ષણો હોય તે ઉપરથી જો તેના ભાવીનું અનુમાન બાંધવામાં આવે તો તે અક્ષરશઃ સત્ય નિવડે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૧૩

શિષ્ય—હું પણ એજ જાણુવા માગું છું.

સૂરિ—હરતાળ જેવી જેની આંખો હોય તે ચક્રવર્તી થાય, નીલવર્ણવાળી જેની આંખો હોય તે અહંકારી થાય, રાતી હોય તો રાજા થાય, ઘોળી હોય તો જ્ઞાની થાય અને મધ સરખા ભૂરા રંગની હોય તો મોટો દ્રવ્યવાન થાય. હાથીના જેવી જેની આંખો હોય તે કોઈ મહાદેવ સેનાધિપતિ થાય, લાંબી આંખોવાળો મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી થાય, પહોળા નેત્રવાળો મનુષ્ય સારા સારા સુખોનો ભોક્તા થાય અને જેની આંખ પારેવાને મળતી હોય તે પારેવા જેવો કામવિબુધ થાય.

શિષ્ય—ઉત્તમ નેત્રનું સ્વરૂપ તો આપે કહ્યું, પણ મધ્યમ, નિર્ધન અને પાપી પુરુષોની આંખમાં કેવી જાતની વિશેષતા હોય તે બરાબર નથી સમજાયું.

સૂરિ—મધ્યમ કોટીના પુરુષોની આંખ નોળીઆ જેવી અથવા મયુરના જેવી હોય છે. કાગડા-હેલકા જેવી તથા ધુમાડાના રંગ જેવી આંખવાળા માણસ બહુ હલકી કોટીના ગણાય છે. કૂર આંખવાળો પુરુષ દુષ્ટ, કુકડા સરખી આંખવાળો કળ-આખોર, સર્પના જેવી આંખવાળો નેત્રરોગી અને ખીલાડાના જેવી આંખવાળો મનુષ્ય પાપી હોય છે. શ્યામ આંખવાળો મનુષ્ય દૈવશાળી, સ્નિગ્ધ આંખોવાળો ભોગી, જાડી આંખવાળો બુદ્ધિમાન અને દીન આંખોવાળો નિર્ધન હોય છે. ઉંડી આંખ દીર્ઘ આયુષ્ય સૂચવે છે. ઉચડી આંખ અપાયુષ્ય સૂચવે છે અને તદ્દન ગોળ આંખ અતિ અપાયુષ્ય

૩૧૪

વિવેક વિલાસ.

પ્રકટ કરે છે. પાતળી-લૂખી અને જેમાંથી પાણી ઝર્યા કરતું હોય એવી આંખો નિર્ધનતા જાહેર કરે છે. આંધળો માણસ કૂર હોય, કાણો તે થકી પણ વધારે, કેકર નેત્રવાળો કાણાથી પણ અધિક કૂરતાવાળો અને કાકર નેત્રવાળો તો સૌથી અધિક કૂર હોય છે.

શિષ્ય—ભૂત-પ્રેતવાળી આંખની પરીક્ષા શી રીતે થાય? વૈદ્યો નેત્ર જોઈ વાત-પિત્ત કફનું નિદાન કરે છે તે શી રીતે?

સૂરિ—ભૂત વળગેલા માણસની દ્રષ્ટિ પ્રાયઃ ઉંચે ને ઉંચે જ રહે છે. પુદ્ગળ જેને વળગે તે માણસની દ્રષ્ટિ મીંચાયેલી રહે છે અને દેવતા વળગેલા માણસની દ્રષ્ટિ દુઃસહ-આકરી હોય છે. શાકિની વળગેલા માણસની દ્રષ્ટિ નીચું જોનારી તથા ભયાનક હોય છે. રેપલાથી પીડાતા મનુષ્યની દ્રષ્ટિ શૂન્યતામય, ચંચળ તથા ભયત્રસ્ત હોય છે. વાત રોગથી પીડાતા મનુષ્યની દ્રષ્ટિ રાતી તથા સ્યામ વર્ણની હોય છે. પિત્ત રોગવાળાની પીળી તથા પોપટના પીછ જેવી લીલા રંગની હોય છે. કફ રોગવાળાની દ્રષ્ટિ મિશ્ર હોય છે. વૈદ્યો નેત્રમાંના વર્ણની ખારીક પરીક્ષા કરી વાત-પિત્ત તેમજ કફની ચિકિત્સા કરે છે.

શિષ્ય—આપે વાણી તથા દ્રષ્ટિ સંબંધી જે નીતિ-નિયમો સૂચવ્યા તેવી રીતે ગતિ સંબંધે કંઈ ખાસ કહેવા જેવું આપને લાગે છે?

સૂરિ—ક્યારે ક્યાં જવું, કેવી રીતે ચાલવું, ચાલતી વખતે દ્રષ્ટિ ક્યાં આગળ રાખવી, માર્ગમાં કંઈ વસ્તુઓ ન આવળ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૧૫

ગવી, બહાર ગામ જવા નીકળતા પહેલાં શું શું ન કરવું, કોઈને વળાવવા જવું હોય તો ક્યાં સુધી જઈને પાછું ફરવું, હાથી, ગાડા અને શીંગડાવાળા પશુઓથી કેટલું દૂર રહેવું, માર્ગમાં વિસામો લેવાની જરૂર પડે તો કયે કયે સ્થળે ન ઉતરવું એ બધી બાબતો ગૃહસ્થોએ જાણવી જોઈએ. આપણા નૈતિક ગ્રંથોમાં ઉપલી બાબતોનો ચંક્રમણ વિધિના મથાળા નીચે ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

શિષ્ય—આપે જે ચંક્રમણ સંબંધી પ્રશ્નો ઉભા કર્યા તેનો ખુલાસો મળે તો પણ અમારે માટે તે બસ ગણાય.

સૂરિ—પહેલી જે વાત ગૃહસ્થોએ જવા-આવવા સંબંધી લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે તે એ છે કે વિના કામે વિના પ્રયોજને કોઈને ત્યાં જવું નહીં; કદાચ જવું પડે તો પણ જેટલો સમય ખેસવાની જરૂર હોય તેથી વધુ વખત ગળ્યા હાંકતા ખેસી રહેવું નહીં. કારણ કે એમ કરવાથી બનેલો સમય નિષ્ફળ જાય છે. સામો માણસ ગાંભીર હોય તો સ્પષ્ટ રીતે નિષેધ ન કરે તો પણ નિર્રથક વાતોમાં વખત ચાલ્યો જતો જોઈને મનમાં ખિન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. માર્ગે ચાલતાં તાંબુલ સિવાય બીજું કંઈ પણ આવવું એ અલક્ષતા બતાવી આપે છે.

શિષ્ય—માર્ગે ચાલતાં દ્રષ્ટિ ક્યાં આગળ રાખવી ?

સૂરિ—માણસે માર્ગે ચાલતાં પોતાના શરીરની તેમજ પારકા જીવોની રક્ષાને અર્થે હું મેશા ગાડાના ધોસરા જેટલી આગળ દ્રષ્ટિ રાખી સાવચેતી પૂર્વક પગલું માંડવું. દેડકાની

૩૧૬

વિવેક વિલાસ.

માફક, ગધેડાની માફક કે ઉંટની માફક ચાલ ચાલવી એ મનુ-
 પ્યને માટે શોભાવહુ નથી. ગજની, હંસની તથા બળદની ધીમી
 —ધીર—ગંભીર ચાલ સર્વથા અનુકરણીય મનાય છે. માર્ગે
 ચાલતાં જો સામે રોગી, વૃદ્ધ, બ્રાહ્મણ કે આંધળો મળે
 તો પ્રથમ તેને માર્ગ કરી આપવો જોઈએ. તેવીજ રીતે ગાય,
 પૂજ્ય પુરુષ, ગર્ભિણી સ્ત્રી કે માથે ભાર ઉંચકી આપનાર મનુર
 ને પણ આગળ માર્ગ કરી આપવો સર્જનોએ એક બાબુ ખત્રી
 જવું જોઈએ. એમ કરવામાં ભક્તિભાવ દર્શાવાય છે એટલુંજ
 નહીં પણ દયા અને કર્તવ્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ વ્યક્ત થઈ જાય
 છે. માર્ગમાં કોઈ સ્થળે કાચું—પાકું ધાન્ય પડેલું હોય, પૂજવા
 યોગ્ય મંત્ર મંડળ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હોય, ન્હાવાનું પાણી નાંખી
 દીધેલું હોય અથવા લોહી તથા મૃત શબ પડ્યું હોય તો તેટલાં
 વાનાં કદિ ઉદ્ભવવા નહીં. તે સિવાય થુંક, કંક, વિષ્ટા, મુત્ર,
 સળગતો અગ્ની, સર્પ અને શસ્ત્રધારી મનુષ્યને તો કદિ પણ
 ઓળંગવાનો પ્રયત્ન ન કરવો. કારણ કે તેમ કરવાથી આરોગ્યને,
 કિંવા જીવનને હાની થવાનો પુરેપુરો ભય રહે છે. કોઈ એક-
 લાના ઘરમાં ગૃહસ્થે એકાકી જવું એ પણ સહિસલામત નથી.
 તેજ પ્રમાણે કોઈ ગૃહસ્થના ઘરમાં ઉપર ચઢીને અકસ્માત પ્રવે-
 શ કરવો એ પણ સહ્યતા ભરેલું નથી ગણાતું. ઉપર સૂચના
 મોકલાવ્યા પછી કે બહારથી સાદ કર્યા પછી ગૃહસ્થોના ઘરમાં
 દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શિષ્ય—મનુષ્યે એક સ્થાનકથી અન્ય સ્થાનકે પ્રયાણ
 કરવું હોય તો ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૧૭

સૂરિ—કોઈ કામને અર્થે પ્રયાણ કરવું હોય ત્યારે જે બાબતની નાહી વહેતી હોય તે બાબતનો પણ પ્રથમ આગળ મુકાય તો વાંછિત ફળની સિદ્ધિ થાય એવો સ્વરશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. વિવેકી પુરૂષો દૂધ વાપરીને, સ્ત્રી-સંલોગ કરીને, નહાઈને, પોતાની સ્ત્રી સાથે કલેશ-કંકાશ કરીને, થુંકીને કે કોઈને રોતાં સાંભળીને પ્રયાણ કરતા નથી. હનમત કરાવીને, આંસુ ગાળીને તથા અશુભ શુકન જોઈને પરગામ જવું એ પણ અનિષ્ટ ગણાય છે. કોઈપણ પ્રકારનો ઉત્સવ ચાલતો હોય તેવે પ્રસંગે તેમજ સૂતકના દિવસોમાં દૂર ગમન કરવું એ નિષિધ્ય છે.

શિષ્ય—સગા-સ્નેહીઓએ કયાં સુધી પોતાના આત્મીય જનને વળાવવા માટે જવું ?

સૂરિ—પોતાના કોઈ સ્નેહી જન પરદેશ જતા હોય તો તેમને નહીના પાર સુધી, ગાયોના સ્થાનક સુધી, રાયણ કે વડ જેવા દૂધાળા વૃક્ષ સુધી અથવા જળાશય સુધી વળાવી પાછું વળવું જોઈએ.

શિષ્ય—માર્ગે મુસાફરી કરતાં કેટલી જાતની સાવચેતી રાખવી ?

સૂરિ—કોઈ ડાહ્યા માણસને કે વિશ્વાસુ માર્ગદર્શકને સાથે લીધા વિના અબાણ્યા ભયવાળા માર્ગમાં જવું એ હાથે કરીને જોખમ ખેડવા જેવું છે. અબાણ્યા માણસોની સાથે તેમજ નોકરોની સાથે તદ્દન બપોરે અથવા રાત્રીને સમયે મુસાફરી ન કરવી, કોઈ કોઈ રથજો પોતાના સગા ભાઈની સાથે પણ માર્ગે

૩૧૮

વિવેક વિલાસ.

ન ચાલવું એવો સ્પષ્ટ નિષેધ નળી આવે છે. મુસાફરી લાંબી હોય તો સાથે ભાતું લેવાનું ભૂલવું નહીં, જ્યાં મુકામ કર્યો હોય ત્યાં તદ્દન બેઠરકારપણે ઉંઘવું એ પણ જોખમકારક છે. મુસાફરીમાં નોકર વર્ગ ઉપર હદ ઉપરાંતનો વિશ્વાસ રાખવાથી તેનું પરિણામ સારું આવતું નથી, રાત્રીને વખતે વૃક્ષ નીચે પડ્યા રહેવું એ પણ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

શિષ્ય—માર્ગમાં થાક લાગે તો ?

સૂરિ—તો હાથી-ઘોડા જેવા સુંદર પ્રાણી ઉપર બેસી મુસાફરી કરવામાં હરકત નથી, પરંતુ લક્ષ્મીની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે થાક લાગે તો પણ પાડા, ગધેડા, ઉંટ તથા ગાયની પીઠ ઉપર તો નજ બેસવું જોઈએ.

શિષ્ય—માર્ગમાં હાથી, ઘોડા કે ગાડા સામા મળે તો તેમનાથી કેટલું દૂર રહેવું ?

સૂરિ—માર્ગે જતાં હાથી સામો દેખાય તો તેનાથી એક હબ્બર હાથ દૂર ખસી જવું, ગાડાથી માત્ર પાંચ હાથ, ઘોડાથી અને શીંગડાવાળા પ્રાણી માત્રથી દશ હાથ દૂર રહી ચાલવું એ સલામતી ભરેલું છે.

શિષ્ય—રસ્તે ચાલતાં નદી કે સરોવર આવે તો ?

સૂરિ—તો વહાણમાં બેસવાને કંઈ વાંધો નથી, પણ વહાણ તદ્દન જીર્ણ થઈ ગયેલું હોય તો તેનો આશ્રય ન લેવો. ખુદ્ધિમાન મનુષ્યો જળમાં અથવા સ્થળમાં રહેલા વિષમ કિલ્લાઓ, વિષમ અટવીઓ તથા ઊંડું પાણી એટલી વસ્તુઓનું કંઈ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૩૧૯

સાધન વિના ઉદ્ધવન કરતા નથી, એટલા માટે એવા પ્રસંગે કોઈએક સાધનનો આશ્રય લેવામાં હરકત નથી. નદીમાં કે જળાશયમાં પાણી બહુ ઊંડું નહીં હોય એમ વગર વિચારે માની લઈ કૂદી પડવું એ જીવને જોખમમાં નાંખવા ખરાબર ગણાય.

શિષ્ય—મુસાફરીમાં કોઈ સ્થાને આશ્રય લેવો હોય તો કેવું સ્થળ શોધવું ?

સૂરિ—મુસાફરીમાં ઠગારા લોકો, દૂર માણસો, નર-પિશચો તથા ચુગલીખોરોના ઘણા ઉપદ્રવો નડે છે. એ ઉપદ્રવોથી દૂર રહેવું હોય તો એવા લુચ્ચા અને ઠગારાઓના આશ્રમોમાં કદાપિ કાળે પણ આશાએસ લેવા ન ઉતરવું એટલું જ નહીં પણ ઉપર કદા તેવા લોકો સાથે વાતચીત કરવાનો કે ક વખતે હરવા ફરવાનો—પણ પ્રસંગ ન પાડવો. ખરાબ મિત્ર જેમ આપણી અંદર રહી ધીમે ધીમે ફેલી ખાય છે તેવી રીતે લુચ્ચા અને ઠગાખોર માણસો પ્રથમ ઉપર ઉપરથી મોઢું ખેંચી, મોહપાશમાં ફસાવી ધન અને લોહી ચુસી લે છે. મારો કહેવાનો હેતુ એવો છે કે ઠગારાના ઘરમાં, ભર જંગલમાં, ગાંધુકાના ઘરમાં, ધર્મના સ્થાનકમાં તથા પાણીની પરબ ન ઉતારો ન રાખવો તેમજ ત્યાં લાંબા વખત સુધી વાતોના ગપાટા મારતા બેસી પણ ન રાવું. બંદીખાનું, ફાંસી દેવાનું સ્થાનક, જુગારીનો અખાડો, જ્યાં પોતાનો એકવાર પરાભવ થયો હોય તેવું સ્થાનક, ભાંડાગાર તથા અન્યના અંતઃપુરમાં આશ્રય ન લેવો, જે સ્થાન મનને પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જ અણુગમે ઉપજાવે

૩૨૦

વિવેક વિલાસ.

એ સ્થાનનો પરિત્યાગ કરી દેવો. સ્મશાનમાં, શૂન્ય સ્થાનકમાં, બજારમાં, કોતરા તથા સુકું ઘાસ જ્યાં છવાયેલું પડ્યું હોય તેવા સ્થાનમાં, આવતા-જતાં કષ્ટ ઉપજાવે એવા સ્થાનકમાં, કચરા, કીચડવાળા મકાનમાં, ખારી ભૂમિમાં, વૃક્ષની ઉપર, પર્વતની ટુંક ઉપર, નદી અથવા કુવાને કાંઠે, રાખ, વાળ, ખોપરી તથા અંગારા જે જગ્યાએ પડ્યા હોય તેવા સ્થાને પણ આરામ લેવા ન ઉતરવું એવો ડાહ્યા પુરૂષોનો નિર્વિવાદ અભિપ્રાય છે.

શિષ્ય—આજે ઘણીખરી વહેવારિક બાબતોના સમાધાન થઈ ગયા. હવે મને સામાન્ય ગૃહસ્થ-નીતિના સંબંધમાં કંઈ પૂછવાપણું રહ્યું નથી.

સૂરિ—પરન્તુ માત્ર એટલા ખુલાસાઓમાં જ ગૃહસ્થની સર્વ પ્રકારની વહેવાર નીતિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ માની લેશો તો પાછળથી પસ્તાવું પડશે. હજી ગૃહસ્થોને માટે વિશેષ કરીને જે નિયમો અત્યાવશ્યક છે. અને જેની ઉપર સાંસારિક સુખ-સમૃદ્ધી અને કીર્તિનો આધાર રહેલો છે તેવો વિશેષ-ઉપદેશ તો બાકીજ રહી ગયો છે. જ્યારે તમે એ વિશેષ ઉપદેશ સાંભળશો ત્યારે તમને એવી પક્ષી ખાત્રી થશે કે વિશેષ-ઉપદેશ ન સાંભળ્યો હોત તો અત્યારસુધીનો વાર્તાલાપ પ્રાયઃ અપૂર્ણ જ રહી જાત. એક ગૃહસ્થ પુરુષ સંસારમાં સુખ-શાન્તિ પૂર્વક જીવન ગુજારતાં કેવી રીતે યશ-માન-મોહો બળવી શકે તે એકી સાથે વિશેષ-ઉપદેશમાં જ કહી દેવા માટે મેં બાકી રાખ્યું છે. આજના જેટલી બળવતી જગતમાં રાખી કાલે આ-લેશો તો તમને ઘણું નવું જાણવાનું મળશે એમ હું માનું છું.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૨૧

(૧૦)

શિષ્ય—આજે આપે નીતિ સંબંધી વિશેષ ઉપદેશ સંભળાવવાનું કહ્યું હતું.

સૂરિ—વિશેષ ઉપદેશમાં મારે ઘણી અગત્યની વાતો રજૂ કરવાની છે. અત્યાર સુધી આપણે જે એક વિષયને લક્ષમાં રાખી વાર્તાલાપ લાંબાવતા તેમ આજના વિષયમાં નહીં બનીશકે. કારણ કે હું કંઈ એકજ બાબત ઉપર વિશેષ કથન નથી રજૂ કરવા ઇચ્છતો. મતલબ એ છે કે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવવાની હોવાથી એક વાતનો ખીજી વાત સાથે સંબંધ ન જણાય તો તેથી અકળાશે નહીં. એ વાત તો પ્રકટજ છે અને તે એ કે વિષયને એક ખીજા સાથે ભલે દેખીતો સંબંધ ન હોય; તો પણ જીવનને તો એ બધી વાતો સાથે એક સરખો સંબંધ રહેલોજ છે.

શિષ્ય—મને તેમાં હરકત નથી. ખાસ પુછવા જેવું હશે તો જ આપને પ્રશ્ન કરીશ. ખાડી આપના અસંબંધ જણાતા ઉપદેશને માટે મારું હૃદય તો ખુલ્લું જ રહેશે એવી ખાત્રી આપું છું.

સૂરિ—અસ્તુ. આપણે આજ સુધી જે સ્થળે જ્ઞાનચર્ચા કરતા આવ્યા છીએ તે સ્થળ એક ધર્મસ્થાનક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં આ આપણી જ્ઞાનગોષ્ઠી ચાલતી હોય તેવે વખતે ગમે તે આવીને યેસી જાય અને પોતાની ખુદ્ધિ કે યોગ્યતા અનુસાર બોધામૃતના બે-ચાર ઘિંદુ લઈ જાય એમાં આપણને કશી હાની

૩૨૨

વિવેક વિલાસ.

ન જ હોય, બદલે એવો પ્રસંગ આનંદ ઉપજાવે એમ કહું તો પણ અતિશયોક્તિ ન ગણાય. પરંતુ ગૃહસ્થ પુરૂષોની તમામ વાતો પ્રકટમાં જ કરવા જેવી હોય એમ નથી બનતું. તેમને મસલત ચલાવવાને માટે ખાસ સ્થાનોની પસંદગી કરવી પડે છે.

શિષ્ય—ખરેખર, ગૃહસ્થોએ મસલત ચલાવવાને માટે કેવું સ્થાન પસંદ કરવું તે તો પ્રત્યેકે જાણવું જ જોઈએ.

સૂરિ—જ્યાં ઉપરનો ભાગ ઉઘાડો ન હોય, પેસવા—ની કળવાનું દ્વાર એકજ હોય, ચોકીવાળાની બેઠક પણ દૂર હોય, શંકા પ્રમુખ કરવા જેવું કાંઈ ન હોય, સંકડાશ નહોય ત્યાં મસલત કરવાનું સ્થાનક ગૃહસ્થોએ નક્કી કરવું જોઈએ. આવા સ્થાનકમાં બહુ થાંભલાઓ ન હોય તે પણ તપાસવું. કારણ કે થાંભલાની વચમાં કોઈ ભરાઈ બેસે અને ખાનગી વાતનો ભેદ પામી જાય તો મનોરથના બધા કીલાઓ તૂટી પડે. મસલતના સ્થાનની દીવાલો તેમજ ગોખ પણ એવા ન હોવા જોઈએ કે જેમાંથી જોલનારના શબ્દો સ્પષ્ટપણે બહાર નીકળી જાય. રાજાઓ બનતાં સુધી લોંચરામાં અથવા દૂરના જંગલમાં જઈ મસલત ચલાવે છે તે એજ હેતુથી. રાજા મસલત ચલાવવા માટે પોતે એકલો ખાનગી સ્થાનમાં જતો નથી, પણ પોતાની સાથે ત્રણ અથવા પાંચ વિશ્વાસુ મંત્રીઓ ને પણ લઈ જાય છે. એકાંતમાં વિશ્વાસઘાત થવાનો કુદરતી રીતેજ ડર લાગ્યા કરે છે. એટલા માટે બહુ દૂરના નિર્જન સ્થાનમાં મસલત ચલાવવા જવું હોય તો કોઈ વિશ્વાસુ મિત્ર કે અનુચરને સાથે લેવો એ ઠીક

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૩૨૩

ગણાય. બની શકે ત્યાંસુધી આગસુ, વેષધારી, દીર્ઘસૂત્રી અને ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના મનુષ્યોની સાથે મસલત ન કરવી. કારણકે તેઓની સાથે મસલત ચલાવવાથી કંઈ મહત્વનો લાભ મળતો નથી. જેઓ પોતેજ આગસુ, દીર્ઘસૂત્રી અને ટોંગી હોય તે આપણું દારિદ્ર્ય દૂર કરવામાં કેવી રીતે ઉપયોગી થાય ? મસલતના સંબંધમાં બીજી પક્ષ એક વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. મસલત પુરી થઈ ગયા પછી ત્યાંને ત્યાં લાંબો વખત બેસી રહેવાથી કોઈ આવતા-જતા પથિકને શંકા કરવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે અને મસલત કરનારના સંબંધમાં વિવિધ-વિચિત્ર અફવાઓ ઝાઝાર આવે છે. જગતમાં ચિત્ર-વિચિત્ર પ્રકૃતીવાળા અસંખ્ય મનુષ્યો હોય છે. તેઓ પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ અનુસાર કલ્પનાઓ કરે છે અને આપણા ઉંચા ઉદ્દેશોને પણ વ્યર્થ બનાવી દે છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે જે સમાજમાં કોપી, સુખના લોલુપી અને કૃપણ લોકો મહોટા પ્રમાણમાં વસતા હોય છે તે સમાજ પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકતો નથી. વિચાર કરો કે જ્યાં સૌ કોઈ પોત પોતાની સુખસગવડ અને સમૃદ્ધિ વધારવામાં ગાંડાતૂર જેવા બની ગયા હોય ત્યાં પોતાના અન્ય ધર્મબંધુઓનો ઉદ્ધાર કરવા જેટલો ખ્યાલ પણ કેમ ઉદ્ભવે ? જે સમાજમાં આત્મભોગ, પરહિત અને ત્યાગના તત્વો અદ્રશ્ય થઈ ગયા હોય તે સમાજ છિન્ન લિન્ન થઈ જાય, એના થોડાંબંધ દાખલા પ્રતિહાસના પ્રકરણોમાં મળી આવે છે.

“હું નિર્બળ છું, મારાથી શું થઈ શકે ?” એવા નિર્બળતાના વિચારોને હૃદયમાં સ્થાન આપવાથી થોડી-ઘણી શક્તિ

૩૨૪

વિવેક વિકાસ.

હોય છે તે પણ લુપ્ત થઈ જાય છે. એક વિદ્વાન નીતિકારે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે વિવેકી પુરૂષે હંમેશાં મ્હોટા મનોરથો કરવા. કારણ કે દૈવ પણ જેના જેવા મનોરથો હોય છે તેવાંજ કૃણો આપવાને નિરંતર પ્રયત્ન કરે છે. નિરાશા અને દુઃખથી દબાઈ ન જતાં સંસારચુદ્ધમાં પ્રસન્ન મને સદા તત્પર રહેનાર ગૃહસ્થ સર્વ વિજયી નીવડે છે. કલેશ કે દુઃખને તાંબે થઈ જવાથી કલેશાદિ આપત્તિઓ ચાલી જતી નથી, ઉલટું તે પોતાનો ભયંકર પ્રભાવ દાખવી મનુષ્યોનું સત્ત્વ ચુસી લે છે. ગમે તેવી વિપત્તિ આવી પડે તો પણ પુરૂષાર્થી જનોએ પોતાનું કર્તવ્ય ન ચૂકવું. કર્તવ્યશીલ પુરૂષ બેહોલા યા મ્હોડો આખરે વિજયલક્ષ્મીની વરમાળ પહેરવા ભાગ્યશાળી થાય છે. કાયર કિંવા બીકણ મનુષ્યો કે જેઓ નજીવી આકૃત દૂરથી જોઈને ગભરાઈ જાય છે, તેઓ પોતાના પૂર્વના ઉદમના કૃળને પણ ગુમાવી એસે છે. કેટલાક કળાવાન અને વિચારવાન મનુષ્યો પણ ખહારથી જોતાં એવા નિર્બળ અને કાયર જેવા જણાય છે કે તેમને જોઈ આપણને દયા આવ્યા વિના ન રહે. સંસારીઓની મધ્યમાં આવા ભોળા-ભદ્રિક પ્રાણીઓ અણુધાર્યા છું હાઈ જાય છે.

શિષ્ય—આપનું કહેવું યથાર્થ છે. પણ તેથી બચવાનો કંઈ ઉપાય બતાવશો ?

સૂરિ—જયની વાંછા કરનાર પુરૂષે સર્વ કાર્યોમાં પોતાનું સામર્થ્ય બતાવી આપવું જોઈએ. “અમે લોકોના પાદપ્રહાર નીચે ચગદી જવાને માટે ઉત્પન્ન નથી થયા, પણ કંઈક કરી બતાવવાને આ જગતમાં અમારું અવતરણ થયું છે” એમ છાતી ઠેકીને

શ્રી શિષ્ય સંવાદ.

૩૦૫

દષ્ટાંતો દ્વારા સંસારને સિધ્ધ કરી આપવું જોઈએ. સારા કળા-
વન્ મનુષ્યો પણ તેમની અંધારી કોટડીમાં ભૂખે પડ્યા
સહેતા અને ગમે તે રીતે જીવન નીલાવતા જોવામાં આવે છે.
શું તેઓ ધારે તો સ્વાર્થની સાથે જગત ઉપર ઉપકાર ન કરી
શકે? પણ નહીં, તેઓ પોતાનું આત્મવીર્ય સ્કુરાવી ખૂદાર
મેદાનમાં આવી શકતા નથી અને તેથી તેમના કાર્યની કદર પણ
થઈ શકતી નથી. એટલા માટે જ એક સ્થળે વાજળી રીતે
કહેવામાં આવ્યું છે કે ડાહ્યા પુરૂષોએ ઉત્તમ એવી કંઈક પણ
પોતાની પ્રસિદ્ધિ રાખવી. કોઈ પણ કળાવાન-કસળી મનુષ્યે
અંધારા ખૂણામાં પડી રહી જીવનને વ્યર્થ જેવું નહીં બનાવી
દેવું જોઈએ. જગતમાં કેટલીકવાર બાહ્ય આડંબર કરવાની પણ
જરૂર પડે છે. એકલી સરળતાથી કામ નથી ચાલતું, એટલા
વાસ્તે પોતાના મનની સરળતા-ભદ્રિકતા સર્વ સ્થળે પ્રકટ થઈ
જાય એવો દેખાવ ન કરવો. વ્યવહારના ક્ષેત્રોમાં જ્યાં જ્યાં
ઘટતા અને આંડંબરની જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં તેનો આશ્રય
લેવો જોઈએ. આડંબર ન રાખનાર માણસની પ્રાયઃ માનખંડના
થાય છે. માટે બુદ્ધિશાળી પુરૂષે પોતાનો આડંબર કોઈપણ સ્થ-
ળે ન મૂકવો.

કેટલાક ગૃહસ્થો થોડા ઘણા મીઠા શબ્દો સાંભળી ગમે
તેની ઉપર વિશ્વાસ મુકી મુગ્ધ થઈ જાય છે. સંસારના લીધણ
સંગ્રામમાં એવી વિશ્વાસ નિર્ભરતા લયંકર થઈ પડે છે. વિવેકી
પુરૂષો બારીક કસોટી કર્યા વિના કોઈની ઉપર વિશ્વાસ રાખતા

૩૨૬

વિવેક વિલાસ.

નથી. તેમાં પણ કેવલી ભાષિત ધર્મની ઉત્થાપના કરનારા, પોતાનો મત સ્થાપવાના કઠાગ્રહથી આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાન કરનારા, પાખંડી, નિર્દય, યવન દેશના રહીશ, ઠગ, એકવાર આપણી સાથે લડેલા-ઝઘડેલા, બાળક, સ્ત્રીઓ, સોની, જળ, અગ્ની, સ્વામી, અસત્ય બોલનારા, નીચ લોકો, આળસુ, પરાક્રમી લડવૈયા, કૃતમ્મ, ચોર અને નાસ્તિક એટલા લોકોનો કોઈ કાળે પણ વિશ્વાસ ન જ કરવો, એમ આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેક પ્રસંગોએ પુરવાર કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સત્પુરૂષોનો પણ ખીલકુલ વિશ્વાસ ન કરવો એમ માની લેવાનું નથી. આપણે જેની પાસે હંમેશા રહેતા હોઈએ, પ્રસંગોપાત જેમની પાસે નિરંતર આવ-જા થયા કરતી હોય અને જેમનામાં ઠરેલપણ વિગેરે ગુણોની આપણને ખાત્રી થઈ ચુકી હોય તેમની સાથે વિશ્વાસયુક્ત પ્રસંગો પાડવામાં વાંધો ન લઈ શકાય. સમાગમ વિના પુરૂષની કે સ્ત્રીની પરીક્ષા થતી નથી. એટલા માટે પ્રથમ સામાન્ય પ્રસંગો પાડી અમુક માણસ વિશ્વાસપાત્ર છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવો અને ત્યારપછી તદ્દનુસાર વર્તન રાખવું. પરિચય અથવા સંત-સમાગમના પરિણામે જો કોઈ શાંત-ક્ષમાશીલ અને ત્યાગી પુરૂષના સત્સંગનો લાભ મળે તો તેને જીવનનું એક મહાભાગ્ય માનવું. એવા પુરૂષો ઉપર વિશ્વાસ કિંવા શ્રદ્ધા મુકવામાં કોઈ જાતનો બાધ નથી. ક્ષમાશીલ પુરૂષો જગતમાં બહુ દુર્લભ છે. તેઓ જગતના આક્ષેપો અને સંકષ્ટો મુંગે મોઢાડે સહન કરવાને ટેવાયેલા હોવાથી આપણા અસભ્ય

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૨૭

વહેવારને માટે વાંધો ઉઠાવતા નથી. પરંતુ એનો અર્થ એવો તો ન જ થવો જોઈએ કે ક્ષમાશીલ પુરૂષ પ્રત્યે નિર્દય-કૂર બનવું એ સહિસલામત છે. સુગંધી ચંદનનું મંથન કરવા છતાં ચંદન તો આખર સુધી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે જાય છે અને જગતને સુગંધી પુરી પાડે છે. સત્પુરૂષો પણ તેવી જ રીતે પોતાનો ધર્મ બજાવે છે. પરંતુ આપણે તેમના પ્રત્યે જેમ અને તેમ લક્તિવાન અને શ્રદ્ધાવાન બનવાની કેશોષ કરવી જોઈએ. મલય પર્વત ઉપરના સાગનાં તથા ખીજા એવા વૃક્ષો ચંદનના સંગમાં રહેવાથી ચંદન સરખાજ બની જાય છે એવી કિંવદન્તી છે. જે જડ પદાર્થ આવી રીતે સમાગમનો ઉત્તમ લાલ લઈ એ લાલ ચિરસ્થાયી રાખી શકતા હોય તો મનુષ્ય પ્રાણીએ મહાપુરૂષોની સારી સોબતનો લાલ લઈ આત્મકલ્યાણ કરવા શા માટે ઉજમાળ ન થવું ? મોટા પંડિતો, ધર્મશાસ્ત્રના પારંગત પુરૂષો, સારા ઉપદેશકો અને પ્રૌઢ વયના પુરૂષોની સેવા કરવાનો પ્રસંગ ક્વચિતજ પ્રાપ્ત થાય છે. એવો પ્રસંગ ભાગ્ય યોગે પ્રાપ્ત થાય તો તે સાર્થક કરવા ચુકવું નહીં, ખડારથી સારા લાગતા માણસના વચનમાં અથવા વ્યવહારમાં શિથિલતા-દંભ કે વ્યવહારથી વિરુદ્ધ વર્તન જેવામાં આવે તો ડાહ્યા પુરૂષોએ તેથી ભરમાઈ નહીં જતાં એવા મનુષ્યોનો સમાગમ વર્જવો. કારણ કે જે માણસ પોતાનું હિત કે કલ્યાણ ન કરી શકે તે આપણું કલ્યાણ શી રીતે કરે ? સજ્જનની પરીક્ષા કરવામાં તેના

૩૨૮

વિવેક વિલાસ.

હીનકુળનો ખડુ લાંબો ખ્યાલ દોઠાવવાની આવશ્યકતા નથી, હીનકુળમાં ભાગ્ય દોષને લીધે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય તેથી કરીને તે હીનજ હોય અને સદા હીન જ રહે એમ કંઈજ નથી. ગમે તેવા કુલનો માણસ પોતાના પરાક્રમથી, તપસ્યાથી, જ્ઞાનથી અને ધનથી ક્ષણ માત્રમાં સારા કુટુંબી લોકોમાં ગણાય છે, જ્યારે એથા ઉલટું અપકર્મો-પાપકાર્યો અને ભયંકર આચારોથી ક્ષણ માત્રમાં પોતાની કુટુંબીનતા ગુમાવી દે છે. ઉત્તમ દરજ્જે ચડતી વખતે મનુષ્ય માત્રે એક સાવચેતી રાખવી જોઈએ. જે પદાર્થ જેટલો ઉંચો ચડે છે, તેટલોજ પાછો કાળ પ્રભાવે કે અન્ય કોઈ અદૃષ્ટ કારણે પાછો પડે છે. મનુષ્યના સંબંધમાં પણ પ્રાયઃ તેમજ બનતું જોવામાં આવ્યું છે અને આવે છે. વિધિની અનુકુળતાને લઈને ઉંચે દરજ્જે ચડેલા પુરૂષો જ્યારે અધઃપાત પામે છે ત્યારે તે તેમને અસહ્ય થઈ પડે છે. ધન દોલત અને વૈભવના ગિરિ-શિખરે ચડી પાછું નીચે પડવાનું પ્રાપ્ત થાય તો તેવે વખતે ચિત્તને ખૂબ દ્રઢ બનાવી સંસારની અનિત્યતા અથવા અસ્થિરતા ચિંતવી પ્રસન્નતા પૂર્વક સધળું વેદી લેવું જોઈએ. જે તેટલું સામર્થ્ય અંતરાત્મામાં ન હોય તો ખડેતર છે કે ઉત્તતીના શીખરે પહોંચવા કરતા મધ્યમ સ્થિતિમાંજ સંતુષ્ટ બની સરળતા અને સાદાઈમાં જ ખડું સુખ માની લેવું.

મારું કુળ કેવું ? મેં શાસ્ત્રનો કેટલો અભ્યાસ કર્યો છે ? મારે આજે ખાસ કરીને કયા કયા કર્તવ્યો કરવાનાં છે ? મારી આવક અને જીવક કેટલી છે ? મારા વચનમાં કેટલી શક્તિ રહેલી

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૧૯

છે? મારે કેટલો શ્રમ લેવાનો છે? મારો ખુદ્ધિવૈભવ કેટલો છે? મારી શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં છે? મારા દુશ્મનો કયા કયા છે? હું કોણ છું? હુમણા કેવો કાળ વર્તે છે? મારા હાથમાં કેવા કેવા સાધનો છે? મારા સહાયકો કોણ કોણ છે? મારા કાર્યનું પરિણામ શું આવશે? દેશ તથા કાળની આખા સમાજ ઉપર કેવી અસર થઈ રહી છે? મારી સામગ્રી કેટલી છે? મારા વિરોધીઓ મને અમૂક વિષયમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે તો મારે તેમની સામે કેવા ઉત્તરો તૈયાર રાખવા? આવી અને બીજી અનેક બાબતો ગૃહસ્થોએ વિચારવી જોઈએ. અવિચારી-પણે જ્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરવાથી આખરે માનહાની થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ જે કંઈ સાધન-સામગ્રી પાસે હોય તે પણ ગુમાવી દેવી પડે છે. વિચાર એજ મનુષ્યોનું મનુષ્યત્વ છે. અવિષ્ય માટે તૈયારીઓ કરવી અને એ તૈયારીઓ બંધાવવા થાય એટલા માટે પોતાનો વર્તમાન અને ભૂતકાળ બરાબર વિચારવો એ ડાહ્યા પુરૂષોનું પ્રધાન લક્ષણ હોય છે. જેઓ ઉપર કહ્યા તેવા પ્રશ્નો વિચારી અગાઉથી તેના નિર્ણયો કરી રાખે છે તેઓ વ્યવહારમાં કદાપિ નાસીપાસ થતા નથી. જીવન એક પ્રકારનો સંગ્રામ છે. સંગ્રામમાં-યુદ્ધમાં જતાં પહેલાં સૈનિક જેવી રીતે પોતાના સામર્થ્ય અને સાધનની બધી તૈયારીઓ કરી લે તેવીજ રીતે મનુષ્ય માત્રે વ્યવહાર-સંગ્રામમાં પડતાં પહેલાં આસપાસની તમામ પરિસ્થિતિનો એકાગ્ર ચિત્તે વિચાર કરી લેવો જોઈએ. પોતાની શક્તિ ઉપર હૃદ ઉપરાંતનો વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય જેવી રીતે

૩૩૦

વિવેક વિલાસ.

ખુવાર થાય છે, તેવીજ રીતે પોતાની શક્તિ ઉપર લેશ માત્ર વિશ્વાસ નહીં રાખનાર મનુષ્ય પણ ખુવાર થાય છે. પોતાની યથાર્થ શક્તિ અને સાધનના સંબંધમાં યોગ્ય અભિમાન હોવું એ વિજ્યની અર્ધી ખાત્રી છે. વિજ્યની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નડે તો તેથી નિરાશ ન થવું. આશાની સાથે નિરાશા તો વળગેલી જ છે. એ દ્રંદ્રોનો નાશ થઈ શકે તેમ નથી. જેમ સુખની સાથે દુઃખ, આનંદની સાથે શોક, એક બીજાની પાછળ લાગેલા જ છે તેવી રીતે લાલ અને હાની, જય અને પરાજયના સંબંધમાં પણ સમજ લેવું. મનુષ્યે પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરવો. પરિણામ તો હંમેશા પૂર્વના સંચિતાનુસાર જ આવી મળે છે. જો આપણને એમ લાગે કે કોઈ એક પ્રકારનો દૈવી ઉપદ્રવ અથવા માનુષી વિરોધ સદંતર નડ્યા કરે છે તો દૈવી ઉપદ્રવ દૂર કરવાને પુણ્ય કાર્ય-શાંતિ કર્મ કરવાં અને માનુષી ઉપદ્રવ હોય તો તે પોતાનાં બળ અને બુદ્ધિ-પરાક્રમથી દૂર કરવો. પરંતુ હતાશ થઈને લમણે હાથ મુકીને બેસી તો ન જ રહેવું. ઉત્તમ પુરુષો વિઘ્નથી પુનઃ પુનઃ પરાભૂત થવા છતાં પોતાના પ્રારબ્ધ કાર્યને કદિ પણ ત્યજતા નથી. આખર સુધી પ્રમાણિકતા અને સત્ય-નિષ્ઠા પૂર્વક તે હેતુને વળગી રહે છે. તમારે પણ એવીજ રીતે ઉત્તમ પુરુષની કોટીમાં પ્રવેશ કરવાનો ઉત્સાહ દર્શાવવો જોઈએ.

મનુષ્ય એક સામાજિક પ્રાણી છે. તે એકલો રહી શકતો નથી. તેને પોતાના કુટુંબીઓ, સગા-સંબંધીઓ અને આડો-શીઓ-પાડોશીઓ સાથે વ્યવહારિક સંબંધોમાં આવ્યા વિના

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૩૧

ચાલતું નથી, સમાજમાં રહેનારે પોતાના સુખ-સગવડની સાથે પોતાની આસપાસના સગા-રેનેહીઓના સુખ-સગવડનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જો તે તેમ ન કરે તો તે મહા સ્વાર્થી ગણાય અને સ્વાર્થાધ મનુષ્ય આ જગતમાં તો સર્વનો ધીક્કાર પાત્ર થઈ પડે છે, તે ઉપરાંત તે પોતાના આત્માને પણ ભયંકર અધોગતિએ લઈ જાય છે. સમાજમાંના એક પ્રાણી તરીકે મનુષ્યે ઘણા ઘણા સંયમો પાળવા અત્યાવશ્યક છે. “આપણે કોઈને વચન આપ્યું હોય તો તે ગમે તે ભોગે પણ પાળવું” એ વાત જ્યાં સુધી સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા પૂર્વક રહેવું હોય ત્યાં સુધી ખાસ સ્મરણમાં રાખવી. તેની સાથે એક નીતિકાર એમ પણ કહે છે કે— “કળુલ કરેલા વચનનો ભંગ, ગઈ વસ્તુનો શોક અને કોઈનો નિદ્રાભંગ એ ત્રણ વાનાં કોઈ કાળે પણ ન કરવાં.” આ સ્પષ્ટ કથન વિષે હું ધારું છું કે વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી.

શિષ્ય—સમાજમાં હંમેશાં જ્ઞાતીના અને કુટુંબના ઝઘડા તો ચાલતા જ હોય, અમારે સમાજના એક અંગ તરીકે કેવું વલણ લેવું ?

સૂરિ—જે વ્યક્તિ પોતાની છતી શક્તિએ જ્ઞાતિ, કોમ કે કુટુંબના દુઃખ-કષ્ટ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે જાતિદ્રોહી ગણાય. સમાજના એક અંગ તરીકે જો આપણે ગણાવા ઇચ્છતા હોઈએ તો જાતિ કે કોમનાં સુખ-દુઃખને આપણે પોતાના જ સુખ-દુઃખ માની લેવાં જોઈએ. પેટને કંઈ પીડા થતી હોય તો હાથ-પગ વિગેરે અવયવો શું બેદરકારપણે બેસી રહે ખરા ? શું તે વખતે આંખ-કાન-નાક-જીભ વિગેરે મળી પેટને કહેવા

૩૩૨

વિવેક વિશ્વાસ.

લાગી જાય કે—“સાડું સાડું ખાવાનું તો તું ભરી રાખે છે, અમે તારા દુઃખમાં શા માટે મદદ કરીએ ?” અંગાંગી ભાવમાં એવા વિવાદને સ્થાન નથી. સમાજના એક અંગ તરીકે આપણે સમાજના દુઃખ-કષ્ટની અવગણના ન કરવી જોઈએ. કોમ કે જ્ઞાતીમાં જો કલેશ અને કુસંપ ચાલતા હોય તો કોમના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ તરીકે તમારે તે કલેશ-કુસંપ દૂર કરવા એ તમારું અન્યત્રીય કર્તવ્ય છે. કોમની નિંદા અથવા અવનતિ એ તમારી પોતાની જ નિંદા અથવા અવનતિ છે. કોઈ પણ કોમમાં જ્યારે કુસંપ વધે છે ત્યારે ખુદારના લોકો કોમની નિંદા તો કરે છે જ પરંતુ તેની સાથે કોમના પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો અને માનનીય ગૃહસ્થોની પણ અપકીર્તિ કર્યા વિના રહેતા નથી. અને એમ અને એ તદ્દન સંભવિત છે. સારાંશ એ છે કે જ્ઞાતિની, સંઘની કે સમાજની કુસંપ-કલેશવાળી સ્થિતિ સુધારવાનું નિરંતર લક્ષ રાખવું જોઈએ. “જ્ઞાતીમાં કુસંપ ચાલે છે એમાં અમને શું ?” એમ વિચારી ઉપેક્ષા ન કરવી. એક સ્થળે કહ્યું છે કે—“જ્ઞાતિઓ એક-બીજાની સાથે કલેશ-કુસંપ કરવાથી પ્રાયઃ પાયમાલ થઈ જાય છે. તેજ જ્ઞાતી જો એક-બીજાની સાથે સંપ અને સહભાવ પૂર્વક વર્તન-અવહાર રાખે તો જળમાં જેમ કમલિની વધે તેમ વૃદ્ધિ પામે. આપણી જ્ઞાતિઓ, જળમાં કમલિની વધે અને પૂર ભલકાથી ખીલે તેવી રીતે ઉન્નતીમાં આગળ વધે અને પ્રકુલ્લે એવો દરેક પ્રયત્ન જ્ઞાતિના હિત ચિંતકોએ અને જ્ઞાતિના સેવકોએ કરવો જોઈએ.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૩૩

શિષ્ય—જ્ઞાતીમાં વૈર-વિરોધ કેમ વધતા હશે અને તે વૈર-વિરોધોનું નિકંદન શી રીતે થાય ?

સૂરિ—મતલેદને લીધે પ્રાયશઃ જ્ઞાતિમાં ભાગ કે તડા પડી જાય છે. મતલેદનું ઔષધ થઈ શકતું નથી. કારણ કે મતલેદ અનિવાર્ય છે. પણ જો મતલેદને પરિણામે ઉપજનારાં વૈર-વિરોધ અટકાવવાં હોય તો ડાહ્યા મનુષ્યોએ બહુમતીને માન આપી જ્ઞાતીની એકતા જાળવી રાખવી જોઈએ. “હું જ ખરો, માફ ધાર્યું જ થવું જોઈએ” એવો દુરાગ્રહ રાખવાથી કલેશના મૂળ રોપાય છે. આપણા પ્રમાણિક મત-લેદો અલખત રજી કરવા અને જ્ઞાતિ બંધુઓને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ ગમે તે ભોગે તે મતલેદને માન મળવું જ જોઈએ અને તેનો સ્વીકાર થવો જ જોઈએ એવો આગ્રહ જ્ઞાતિના હિતૈષીઓને માટે યોગ્ય ન ગણાય. હું આગળ જ કહી ગયો છું કે સમાજમાં રહેનાર પ્રાણીને ઘણી વાર પોતાની ઇચ્છાઓ-મનોરથો અને યોજનાઓના સંબંધમાં સંયમિત થવું પડે છે. આવા મત-લેદના પ્રસંગમાં પણ સંયમ-શાંતિ અને ધીરતાથી કામ લેવું એ શ્રેયસ્કર છે. વૈર-વિરોધની આગાહી થતાં જ કેટલાક ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષો જ્ઞાતીની આગેવાનીમાંથી ખસી જાય છે, એ પણ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. સુદા મનુષ્યે સર્વ શુભ કાર્યોમાં આગેવાની ભર્યો ભાગ લેવા અમુક જોખમે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. જો આવો ભાગ નિરપૃહતા પૂર્વક અને સેવાની ભાવનાથી લેવાય તો તો ઘણું જ ઉત્તમ ગણાય. કપટતા વાળી નિરપૃહતા ખતાવનાર મનુષ્યો પણ જો પોતાના ઉદ્દેશો લક્ષી રીતે પાર પાડે છે, તો

૩૩૪

વિવંક વિલાસ.

પછી અંતઃકરણ પૂર્વક જે માણસ નિસ્પૃહતા ધરાવતો હોય તે સમાજનું સઘળું દારિદ્ર્ય જોત જોતામાં દૂર કરી દે એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે ? આગેવાનોમાં એક ગુણ મુખ્યત્વે હોવો જોઈએ અને તે એ જ કે અનિર્ધા. અર્થાત્ આગેવાનમાં ઈર્ષા કે મત્સર ન હોવાં જોઈએ. ઈર્ષા અને મત્સરવાળો આગેવાન જ્ઞાતી રૂપી જહાજને ભર દરીયે લઈ જઈ ઉંધું વાળી દે છે. તેમ કરતાં તેને લેશ પણ આંચકો નથી લાગતો. કારણ કે તે પોતે ઈર્ષા અને મત્સરતાની ડાકણોના પંજમાં એવો આખાદ રીતે ફસા-એલો હોય છે કે તેને સારા સારનો વિચાર કરવા જેટલો અવકાશ પણ નથી મળી શકતો એટલાજ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે સારા પુરૂષોએ ઈર્ષા-મત્સરતાથી કોઈ પણ કાર્ય કરવા ઉત્સુક ન થવું. તેમજ કોઈ સુયોગ્ય પાત્ર પ્રત્યે પણ ઈર્ષા-મત્સર ભાવ ધારણ ન કરવો. જ્ઞાતીના એક આગેવાન બનવા માગતા હો તો આ સૂત્ર ખાસ સ્મરણમાં રાખશો.

સમાજના શુભેચ્છકોને શિરે એક બીજી પણ જવાબદારી રહેલી છે. પોતાનો કોઈ મિત્ર કે સ્વધર્મી બંધુ અણધારી આફતમાં આવી પડ્યો હોય તો તેને તન-મન-ધનનો ભોગ આપી બચાવવો અને તેને સારી સ્થિતિમાં લાવી મુકવો, જ્ઞાતીના સભ્ય તરીકેનું એ એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે. વિચાર કરો કે આપણી પાસે પુરતી સત્તા અને સંપત્તિ હોય અને એટલું છતાં આપણે આપણા સ્વધર્મ બંધુઓ, મિત્રો અને ભાઈ-બહેનોને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી ન થઈ શકીએ તો તે સત્તા તથા સંપત્તિ શું કામની ? દીન બંધુઓ અને બહેનોના ઉદ્ધાર-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૩૫

માં જ સત્તા કિંવા સંપત્તિની ખરી સાર્થક્તા રહેલી છે. બાકી બાવું-પીવું-એશ-આરામ કરવો એ તો કાયર અને દ્રોહી મનુષ્યોથી પણ બની શકે છે. પણ તેમાં કંઈ પુરૂષાર્થ નથી. હાથા મનુષ્યે દરિદ્રી અવસ્થામાં આવી પડેલા પોતાના મિત્રની, સ્વધર્મી બંધુની, પોતાની અપેક્ષાએ કૂળ મર્યાદામાં અને ગુણમાં શ્રેષ્ઠ દરજ્જાના હોય તેવા માણસની તેમજ વિધવા કે વાંઝણી બહેનની યથાશક્તિ આસના-વાસના અવશ્ય કરવી જોઈએ. ગૃહસ્થ ધર્મ યથાયોગ્ય રીતે પાળવા ઇચ્છતા સંન્યાસીઓ ઉક્ત કથન હું મેંશા સ્મરણમાં રાખવું એટલું જ બસ નથી, તેવું પાલન પણ થવું જોઈએ.

[શિષ્ય—આ જગત્માં સૌ કોઈ લોકપ્રિય થવા બનતું કરે છે; છતાં કેટલાકો લોક પ્રિય થવાને બદલે ઉલટા હાસ્યાસ્પદ થઈ પડે છે તેનું શું કારણ ?

સૂર—જેઓ આદર માન પૂર્વક દાન આપી શકે છે, અવસર યોગ્ય રૂડા શબ્દો બોલી લોકોનું દિલરંજન કરી શકે છે અને પ્રસંગ પડ્યે ન્યાય યુક્ત શૌર્ય—બળ દર્શાવવામાં જેઓ પાછી પાની નથી કરતા, તેઓ ત્રણે જગતને વશ કરે એવા લોક પ્રિય થઈ પડે છે. માત્ર મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરવાથી અથવા સારાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણો સજવાથી કોઈ લોકપ્રિય થઈ શકતું નથી. મીઠી વાણી, સરળ હૃદય, ત્યાગ અને સંયમ વગેરે વસ્તુઓ લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવામાં અનિવાર્ય અગત્ય ધરાવે છે. સારાં વસ્ત્રાભૂષણોની ખીલકુલ જરૂર જ નથી, એમ હું નથી કહેવા માગતો, પોતાની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોય અને

૩૩૬

વિવેક વિલાસ.

તેના પ્રમાણમાં સાજસજ્જા રાખવી એમાં કંઈ હરકત નથી. પણ કેવળ પોતાની મોટાઇ દેખાડવાને જે ઉજ્જવળ વેશ પહેરે તે લોકોનાં દ્રષ્ટિમાં રૂચીકર થઇ શકતો નથી. તેની સાથે કૃપણ કે કંબુસની માફક છેક હલકા અને ચીંથરે હાલ જેવા મેલા-ગંદા વસ્ત્રો પહેરવાથી પણ લોક પ્રિયતા પોતાની વરમાળ પહેરાવી દેતી નથી. વસ્તુતઃ અસમર્થ હોવા છતાં જેઓ સમર્થ પુરૂષોની સામે બાથ ભીડી પાછા પડે છે અને વૈરના ક્રીડાઓને હૃદયમાં નિરંતર પોષણ આપે છે તેઓ પણ લોકપ્રિય થવાને બદલે ઉલટા હાસ્યાસ્પદ જ થઈ પડે છે. જે પોતે અદેખાઈથી પુરેપુરે ભરેલો હોય અને છતાં સતી સ્ત્રીની વાંછા રાખે, નિર્ધન હોવા છતાં ગણિકાનો અતિશય પ્રેમપાત્ર બનવાની અભિલાષા રાખે અને વયોવૃદ્ધ થવા છતાં બાળ વયની કન્યકા સાથે પાણીગૃહ-ણ કરવા ઇચ્છે તેવી જાતના મનુષ્યો સર્વત્ર ઘિઝ્કારને પાત્ર બની જાય છે. લોક પ્રિય બનવા માગતા મનુષ્યોએ આ દોષોનો સર્વ-થા ત્યાગ કરવો.

શિષ્ય—ખરેખર એવા એવા દોષોને લીધે ઘણા ખરા આગેવાનો અને પ્રતિષ્ઠિતો પણ પોતાનું માન-પદ-મર્યાદા અને મોલો વિગેરે ગુમાવી બેસે છે.

સૂરિ—બીજાં પણ અનેક કારણોથી માણસો લોકમાં અપ્રિય થઈ પડે છે. જે માણસ નમ્ર માણસોની સાથે વાત અને વ્યવહારમાં એક ચકવર્તી રાજાની જેમ મૈન અને ગાંભીર્ય ધારણ કરે, જે દુર્બળ લોકોને ઉપદ્રવ કરવાના કામમાં ઘણો ઉત્સાહ ધરાવે અને જે પોતાને બહુમાન મળવાને લીધે અહંકારથી

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૩૭

કુલાઈ જાય તે પોતાની લોકપ્રિયતા ઉપર જ કુહાડાનો ઘા કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. જે માણસ દુઃખ-આવે દીન-ગરીબડું મેહાં કરીને બેસી રહે, જે સુખી અવસ્થામાં પણ ભાવી દુઃખના ભયથી ધ્રુજ્યા કરે અને વળી કુકર્મો કરવામાં પાછું વાળીને ન જીવે એવા દુર્જન ચિત્તવાળા માણસોની તો બાળકો પણ મશકરી કરે છે. જે ડગ લોકોના મુખથી પોતાના વખાણ સાંભળી ભૂલ ખાઈ બેસે, કીર્તિ મેળવવા માટે કુપાત્રોને ઉત્તેજન આપે અને પોતાનું ખર્ચું હિત શેમાં રહેલું છે તેનો વીચાર ન કરે એવા માણસો પણ સમાજમાં માનહીન બની જાય છે. જે “હું પ્રખર વિદ્વાન છું” એમ સમજી બકબકાટ કર્યા કરે, “હું મહાન કર્મયોગી છું” એમ સમજી પોતાની બડાઈ હાંક્યા કરે અને “હું શૂરવીર પુરૂષોમાં અગ્રણી છું” એમ સમજી સૌને પોતાની બેદરકારી દેખાડે તે પુરૂષ અંતે મિથ્યાભિમાનમાં ને મિથ્યાભિમાનમાં જ ધન-કીર્તિ વિગેરે હારી જાય છે. જે માણસ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થવાથી વિકાર પામે, વાચાળતામાં જ પાંડિત્ય સમાયેલું છે એમ માની પોતાને પંડિતમાં ગણાવે અને બેશીના કહેવા માત્રથી પોતે ભવિષ્યમાં રાજા થશે એમ માની રાજપદની વાંછા રાખ્યા કરે તેઓ પ્રકટ થી મૂર્ખતા બતાવી લોકોમાં દયાપાત્ર થઈ પડે છે. જે માણસ કોઈ ન સમજે એવાં ક્લિષ્ટ વચનો બોલી પોતાને કવિ માને, પંડિત પુરૂષોની સલામાં પોતાના વખાણ પોતેજ કર્યા કરે અને જે શાસ્ત્રનું નામ સ્વપ્ન-

૩૩૮

વિવેક વિલાસ.

માં પણ ન સાંભળ્યું હોય એવા શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવા તૈયાર થઈ જાય તે માણસને લોકો છોટેથી નવ ગજના નમસ્કાર કરી સંતોષ માને છે. જે ઘણાં ખુશામતીવાળા મીઠાં વચ્ચનો ધોલી ત્રાસ ઉપજાવે, હસતાં હસતાં પારકાના મર્મ લેદવાનો પ્રયત્ન કરે અને પોતે નિર્ગુણી છતાં ગુણી પુરુષોની નિંદા કરવામાં અથ્ર લાગ લે તે માણસ જનસમુદાયમાં કરવતના જેવો ગણાઈ જાય છે અર્થાત્ તેની જીભમાં કરવતની માફક માત્ર ગમે તેમ કાપી નાંખવાની જ શક્તિ છે, એમ બધે મનાઈ જાય છે. જે પોતે અવિદ્વાન છતાં મ્હોટી ખૂમો પાડી પોતાની વિદ્વત્તા જાહેર કરવા મથે, જે કૃપણ પુરુષ પાસેથી પણ મ્હોટા ધનના બદલાની ઇચ્છા રાખે અને અવસર જાણ્યા વિના જ્યાં ત્યાં માથું મારે તેવા માણસો પણ અકારા થઈ પડે છે. ઉપર કહ્યા તે દોષોમાં તો એક દોષ પણ હોય તો તે ભારે અનર્થકારક થાય છે. ખરેખરા લોકપ્રિય થવું હોય અને એ રીતે લોકહિત કરવું હોય તો ઉક્ત વિવેચનમાં મનુષ્યની જે ખામીઓ બતાવવામાં આવી છે તે ઉપર વિચાર કરશો અને દોષો હોય તો તેનું પ્રક્ષાલન કરી દોષોના સ્થાને ગુણોનો અભિષેક કરશો તો આપણો શ્રમ સાર્થક થશે.

શિષ્ય—પરંતુ લાંબા કાળના દોષો દૂર કરવા એ કંઈ સહજ નથી. આપના જેવા કૃપાળુ મહાત્માઓના કૃપા-પ્રસાદે કદાચ તેમ બની શકે; પરંતુ અમે પોતે અમારી જાતને સુધારી એ એ તો અશક્ય જેવું જ લાગે છે.

સૂર—શુદ્ધો તો માત્ર અંગુલી નિર્દેશ કરે. બાકી

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૩૯

પોતાના આત્માને કુમાર્જી જતો અટકાવવામાં તો સૌ સૌનો આત્મા જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. તમને ખીજે કોઈ આવીને સુધારી દે એમ જો માનશો તો તમે કોઈ કાળે પણ તમારો ઉદ્ધાર નહીં કરી શકો. આત્માનો ઉદ્ધાર આત્મા જ કરી શકે છે. તે સ્થળે બહારની મદદો કંઈ વિશેષ કામ નથી કરી શકતી. સમુદ્રમાં જ્યારે ભરતી આવે છે, ત્યારે આપણને ક્ષણવાર એવો ભાસ થાય છે કે આ મોજાઓ આખા વિશ્વનો ઓસ કરી જશે કે શું? પરંતુ પોતાની મર્યાદાએ પહોંચ્યા પછી ભરતીના મોજાઓ પોતાની મેળે જ પાછા ફરે છે અને વિશાળ સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે. વિચાર કરો કે આ ભરતીને કોણ અટકાવે છે? સમુદ્ર પોતે જ કે ખીજું કોઈ? જો સમુદ્રની પ્રચંડ ભરતીને સમુદ્ર પોતે જ અટકાવી શકે છે, તો પછી મનુષ્ય માત્ર પોતાની કુત્સિત પ્રવૃત્તિઓને કેમ પાછી વાળી ન શકે?

શિષ્ય—આપની યુક્તિ એવી સફળ હોય છે કે તેની સામે કંઈ બોલવા જેવું જ નથી રહેતું.

સૂરિ—હવે સારા અને સંમાન્ય ગણાતા ગૃહસ્થો પણ કેવી રીતે ખુવાર થઈ જાય છે તે વિષે જો શબ્દો કહી આજનો આ વિશેષોપદેશ સમાપ્ત કરીશું.

શિષ્ય—ઘણા માનનીય અને અખૂટ લક્ષ્મીસંપન્ન ગૃહસ્થોને મેં દરિદ્રાવસ્થામાં ટળવળતા અને પોતાના વિવિધ પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરતા પ્રત્યક્ષ નીહાળ્યા છે. પરંતુ એવી શોચનીય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવામાં શું કારણો હશે તેની પુરેપુરી

૩૪૦

વિવેક વિલાસ.

કલ્પના થઈ શકી નથી. આને આપે એક એવા વિષયની અવ-
તરણા કરી છે કે જે ગૃહસ્થને એ વિષય સાંભળવાનો પ્રસંગ મળે
તે ખરેખર જ પોતાને લાગ્યશાળી સમજે.

સૂરિ—પ્રમાણિકતા અને નીતિની રક્ષા કરી શકાય એવા
વ્યાપાર-ધંધા છોડી દઈ ચોરી-જુગારી જેવા હીણા ધંધામાં
બહોળું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થશે એવી જે કોઈ આશા રાખે, છતિ શ-
ક્તિએ ઉદ્ધમ કરવામાં આગસ રાખે, ફળ મેળવવાનો વખત
આવે તે જ અવસરે લોગ વિલાસમાં પડી રહી કાળને વ્યર્થ
વીતાવી દે, યોગ્ય સમય ન હોય ત્યારે ફેગટનો શ્રમ લે, શત્રુ-
ઓની મધ્યમાં રહેવા છતાં તેમના તરફ જોઈએ તેટલો સાવચેત
ન રહેતાં ઉલટો તેમનો વિશ્વાસ રાખે; તેવો માણસ લક્ષ્મી કે
ઉન્નતી મેળવી શકતો નથી. કદાચ મેળવે તો પણ તે ચિરસ્થાયી
રહી શકતી નથી. પાપમય ધંધાઓથી કોઈને સુકીર્તિ અને
સંપત્તિ મળે એ શું સ્વપ્નમાંયે બનવાયોગ્ય છે ? શાસ્ત્રમાં
એમ સ્પષ્ટપણે કહેવ માં આવ્યું છે કે જે માણસ ધર્મનો દ્રોહ
કરીને સુખની ઇચ્છા રાખે, અન્યાય કરવા છતાં ઉન્નતિની આ-
શા રાખે તથા પોતાનો એક વખત અંત આવવાનો છે એમ
નિશ્ચય પૂર્વક માની પુણ્ય અને ધર્મ રૂપ ભાતું ન બાંધે, તે
આ લોકમાં અને પર લોકમાં દુઃખી થાય, એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

પોતાની મોટાટાઈ અને ધન-મીલકત લાંબા વખત સુધી
ટકી રહે, એ માટે ગૃહસ્થને ઘણી ઘણી જાતની સાવચેતીઓ
રાખવાની હોય છે. દંભી લોકોના સપાટામાં ભૂચે નૂકે પણ ન

સુરિશિષ્ય સંવાદ.

૩૪૨

આવી જવાય, ઠગ તથા કુલટા સ્ત્રીઓના વચન સાંભળી આપ-
ણા હાથથી નહીં કરવાનાં કાર્યો ન થઈ જાય તથા સારા પુરૂષો-
ની અવગણના ન થાય એ બધી બાબતોનો પગલે પગલે વિચાર
કરવો પડે છે. જેઓ લંપટ લોકોની સાથે હરીફાઈમાં ઉતરી ધન
ઉડાવી દે છે, પોતાની સ્ત્રી ઉપર ક્રોધ કરી બીજી બાયડી પરણુ-
વા તૈયાર થઈ જાય છે તેમજ સ્ત્રી ઉપર અત્યંત આસક્તિ રા-
ખી બુદ્ધિ અને વિવેકને વેચી દે છે તે મનુષ્ય પાછળથી પશ્ચાત્તા-
પના સાગરમાં ડૂબી જાય છે. વેશ્યાના બારની સાથે વૈર કરનાર,
સ્ત્રીના ભયથી ભીખારીઓને દાન આપવામાં સંકોચ રાખનાર
તેમજ દુર્લભ વસ્તુ દઈને પણ સ્ત્રીની સાથે વિષયભોગ કરનાર
પુરૂષ પોતાની તથા પોતાના પૂર્વજોની કમાએલી પ્રતિષ્ઠા તથા
ધન દોલત ઉપર પાણી ફેરવે છે એમાં શક નથી. જેઓ બુદ્ધિ
બલનો પુરેપુરો સદુપયોગ કર્યા વિના કાર્યની સિદ્ધિ વાંછે છે,
દુઃખના દરીયામાં ડૂબકી ખાવા છતાં પોતાને પરમ સુખી
ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને દેવું કરીને પણ ધરખાર ખરીદી
પોતાની મ્હોટાઈનો ઢંઢેરો પીટાવે છે, તે પુરૂષ મૂર્ખના સરદા-
રોમાં પોતાનું નામ અગ્ર ભાગે નોંધાવે છે. ઉડાઉ અને દુરા-
ચારી પુત્રના હાથમાં સર્વસ્વ ધન-સંપત્તિ અર્પણ કરી પોતે
દૈન્ય ભોગવનાર, સ્ત્રીના તાળામાં બધું સમર્પી દઈ ભીખ માગ-
નાર, અને દાન દઈ પાછળથી પસ્તાવો કરનાર માણસોની સ્થિ-
તિ ખરેખર દયાજનક થઈ હોય છે. જે કોઈ દુષ્ટ મંત્રિથી બેદ-

૩૪૨

વિવેક વિલાસ.

રકાર રહે, કૃતર્ક માણસ તરફથી ઉપકારની આશા રાખે અને દુષ્ટ રાજા પાસેથી ન્યાય મેળવવાની ઇચ્છા રાખે તે પોતાની ચઢતી આ ભવમાં તો કદિ પણ કરી શકે નહીં. જે વેપારી દાણુનો ખચાવ કરવા ચોર માર્ગે ધંધો ખેડવા જાય, જે માણસ ભોજનના અવસરે કોધે ભરાઈ રીસ કરે અને પોતાના કુળના મદથી ચાકરી કરવામાં શરમ જેવું સમજે, એવા મંદમતી મનુષ્યો પણ સંસારમાં સુખી થઈ શકતા નથી. જે કીમીયામાં ધન ખોવે, જે રસાયણ ઉપર અનહદ પ્રીતિ રાખે, તથા પરીક્ષાને માટે ઝેર ખાતાં પણ વિચાર ન કરે તે મનુષ્ય હાથે કરીને અનર્થને આમંત્રણ આપે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જે પોતાની છાની વાત કહીને પરવશ થાય, જે કુર્મ કરીને પોતાના ચાકરનો ડર રાખે તથા જે ક્રોધના આવેશમાં આવી અકાર્ય કરી નાંખે તે ત્રણે જાતના પુરૂષો કાયમને માટે અપયશના સ્થાનક જેવા બની જાય છે. જે માણસ ગુણુનો અભ્યાસ કરવામાં ક્ષણ માત્ર પણ રૂચી ન કરે, એથી ઉલટું જે દોષ કાઢવામાં ઘણી ઉત્કંઠા રાખે તથા જે ઘણું ખોઈને થોડાની રક્ષા કરે તેવા માણસો લક્ષ્મીદેવીની કૃપા મેળવી શકતા નથી. એટલે લક્ષ્મી હોય તે પણ કંમે કંમે ચાલી જાય છે. જે રોગી હોવા છતાં પરહેજ ન રાખે, શીખામણ દેવા આવે તેની ઉપર ક્રોધ કરે, રોગી નહીં હોવા છતાં બેભથી દવાઓ ખાધા કરે તે આરોગ્ય અને ધનથી ખુવાર થઈ, મૃત્યુ પામે એ નિઃશંક છે. જે પોતાની સ્ત્રી સુંદર છતાં પરસ્ત્રીની વાસના રાખે, રસોઈ તૈયાર થયા પછી બહાર

મુરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૪૩

ફરવા નીકળી જાય અથવા ખીજ કામમાં રોકાઈ જાય, તેમજ પોતે દરિદ્ર હોવા છતાં વાતો અને પારકી પંચાતોમાંથી નવરો ન થાય તે પુરૂષ મૂર્ખ અને બાળસુઓના સરદાર તરીકે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે; એટલું જ નહીં, તન-મન-ધનની પણ પાયમાલી કરે છે.

જેઓ પારકાની સારી-નરસી વસ્તુઓને પોતાની માની લઈ તે ઉપર વેપાર ખેડવા લાગી જાય તથા પોતાના કુળને અમુક કાર્ય શોભાસ્પદ થશે કે નહીં તેનો વિચાર કર્યા વિના હીન ધંધામાં દ્રવ્યની લાલચથી અંપલાય, તેઓ જનસમાજની વચમાં મ્હોટાઈ મેળવી શક્તા નથી. જેઓ હંમેશા પોતાના મિત્રને પણ ઉદ્દેગ ઉપજાવે, ઠગ લોકોને ભરોંસે ઠગાઈ જાય અને પોતે ગુણી છતાં બીજા ગુણી પુરૂષોની અદેખાઈ કરે તે ત્રણે પુરૂષોની કળા કોઈને કશા ઉપયોગમાં આવતી નથી. જે હૃત થઈ સંદેશો ભૂલી જાય, જે ગવૈયો થઈ કઠોર સ્વરે ગાય, તથા જે યોગી થઈ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે તે ત્રણે પુરૂષો જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં ઉદ્દેગ-ખેદ ઉપજાવનારા થઈ પડે છે. જેઓ મોભાદાર મંડળમાં જઈ કુટેવને લીધે કાળ વગાડે, શીસોટીઓ મારે, કારણ વિના તરખલાના કટકા કરે, શરીરને વાજીંત્રની પેઠે વગાડવા લાગે, દાંત વતી નખ ઉતારવા કે નખથી ભૂમિ ખોતરવા લાગી જાય તેઓ પોતાની જંગલીપણાની ટેવને લીધે માનપાત્ર થઈ શક્તા નથી. માણસોના દેખતાં રાજ વિગેરેના અવર્ણવાદ ખોલવા, ગુણી પુરૂષોની નિંદા કરવી તથા દુરાચારી માણસોના વખાણ કરવા

૩૪૪

સરિ શિષ્ય સંવાદ.

એ સંકટ શિર પર ઊંડારી લેવા જેવું છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ
(૧) ઘરનાં છિદ્ર, (૨) મંત્ર (૩) ધન (૪) આયુષ્ય,
(૫) મર્મ વચન (૬) ઠગાઈ (૭) અપમાન તથા (૮)
પોતાનો ધર્મ એ આઠ વાનાં કોઈની પાસે કદિપણ પ્રગટ ન
કરવા.

મનુષ્યોને આખા જન્મમાં પગલે પગલે જે કૃત્યો કરવાં
પડે છે અને જે જે વિદ્યોની સામે થવું પડે છે તેમજ જે જે
સાવધતાઓ રાખવી પડે છે તે સર્વનું વર્ણન, પુનરુક્તિનો દોષ
કવચિત ઊંડારી લઈને પણ તમારી સમક્ષ રજુ કર્યું છે. કવચિત
વિવેક પૂર્વક જો એ ઉપાયો અને સાવચેતીઓનું શરણ લેશો
તો તમારો ગૃહસ્થાશ્રમ પરમ સુખ અને આનંદના નિકેતન
સરખો બની રહેશે એમ કહેવાની જરૂર નથી. મેં તમને આ
વાર્તાલાપની શરૂઆતમાં જ કહી દીધું હતું કે ગૃહસ્થોચિત
કર્તવ્યોના સંબંધમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર મારે પ્રકીર્ણ
સ્વરૂપે એટલું બધું કહેવાનું હતું કે તે સર્વનો એક બીજા
સાથે સંબંધ સાંધવો લગભગ અશક્ય જ હતો; તથાપિ ગૃહસ્થ
ધર્મને જ્યાં સુધી લાગે વળગે છે, ત્યાં સુધી મને ખાતરી છે કે
મારા આજના વક્તવ્યમાંથી પ્રચુર ઉપાદેય સામગ્રી તમને મળી
રહેશે. મારા ઉપદેશને તમારે અક્ષરશઃ વળગી જ રહેવું જોઈએ
એમ પણ હું કહેવાનું સાહસ નથી કરતો. જે સ્થળે જે ઉપદેશને
અમલમાં મુકવાની આવશ્યકતા આવે તે સ્થળે તેનો પરમ વિવે-
કથી ઉપયોગ કરવો; તેમાં પણ દેશ-કાળની પરિસ્થિતિ વિચાર-

સરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૪૫

વી એ સૌથી વિશેષ અગત્યનું છે. માત્ર શબ્દોને વળગી રહેનાર ઉપદેશનું યથાર્થ રહસ્ય સમજી શકતો નથી. મને ખાતરી છે કે તમારામાં જે યોગ્યતા હું જોતો આવ્યો છું તે યોગ્યતા તમને તમારા નિર્ણયોમાં અવશ્યમેવ માર્ગદર્શક થઈ પડશે.

શિષ્ય—આપનો આજનો ગૃહસ્થધર્મ સંબંધીનો ઉપદેશ હું કાયમને માટે મારા હૃદયમંદિરના સિંહાસન ઉપર પરમ માન બુદ્ધિ પૂર્વક સાચવી રાખીશ અને આપે સૂચવ્યું તેમ યથાશક્તિ-યથામતિ વિવેક વાપરી તેનો ઉપયોગ કરીશ. આપ એક ત્યાગી પુરૂષ હોવા છતાં મારા જેવા ગૃહસ્થોને જે સહબોધામૃતનું પાન કરાવો છો તે બદલ આપનો કેવા કીમતી શબ્દોમાં આભાર માનવો તે હું વિચારી શકતો નથી અને એટલા માટે આપના પવિત્ર પાદ પંકજમાં એક વાર પુનઃ નમન કરી કૃતાર્થ થવાની ભાવના રાખું છું.

(૧૧)

શિષ્ય—આપે આગળ એક વખત સ્વરશાસ્ત્ર વિષે મુખ્ય મુખ્ય વાતો કહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું તે આપના સ્મરણમાં હશે.

સૂરિ—સ્વરશાસ્ત્ર એક ઘણું જ પવિત્ર શાસ્ત્ર છે. તે વડે વ્યવહાર અને આત્મકલ્યાણની સાધના પણ થઈ શકે છે. શ્રીભુ-નેંદ્ર દેવ તથા ગણધર મહારાજનો પણ આ શાસ્ત્રના પ્રાણાયામ આદિ અંગ-ઉપાંગો બહુ સારી રીતે જાણતા હોવા જોઈએ એમ

૩૪૬

વિવેક વિલાસ.

શાસ્ત્ર વચનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જીનાગમમાં પણ લખ્યું છે કે—‘શ્રી મહાવીર ભગવાનની પછી ચૌદમી પાટે શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામી થયા. તેમણે સૂક્ષ્મ પ્રાણાયામના ધ્યાનનું પરાવર્તન કર્યું હતું, તે વખતે સમસ્ત સંઘે મળી તેમને વિજ્ઞપ્તિ પણ કરી હતી.’ જૈન ઇતિહાસમાં પણ એવા અનેકાનેક દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે. પૂર્વના જે મહાન અધ્યાત્મયોગી પુરૂષોના વર્ણનો આપણે સાંભળીએ છીએ તેઓ સઘળા પ્રાયઃ યોગાભ્યાસની વિધિ સંપૂર્ણ રીતે બાણતા હતા અને એને પ્રતાપે તેઓ મહાન સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકતા હતા. આજ કાલ એક તો શરીરની શક્તિ જ ક્ષીણ પ્રાયઃ થઈ છે તેમજ લોકોને શ્રદ્ધા પણ જેવી જોઈએ તેવી રહી નથી ! આવી સ્થિતિમાં સ્વર શાસ્ત્ર સમજવાની તકલીફ કોણ અને શા માટે લે ? યોગાભ્યાસ—પ્રાણાયામ વિગેરે આત્મકલ્યાણમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પ્રાણાયામની જે દશ ભૂમિકાઓ કહી છે, તેમાં સ્વરશાસ્ત્ર આવી બંધ છે. સ્વરશાસ્ત્રના અભ્યાસથી મહાન ગુપ્ત લેહો બાણી શકાય છે એટલું જ નહીં પણ અનેક રોગોની પણ નિવૃત્તિ થઈ શકે છે.

શિષ્ય—સ્વરોદયનો અભ્યાસ વર્તમાન જમાનામાં કેમ લોપ પામી ગયો હશે ?

સૂરિ—સ્વરોદય પદનો શબ્દાર્થ શ્વાસ નીકળવો તે છે. તેમાં શ્વાસને ઓળખી લેવાની ખૂબી આવડવી જોઈએ. સ્વરોદયના પારંગત પુરૂષો નાક ઉપર હાથ રાખતાં જ કેટલીક ગુપ્ત વાતોનાં રહસ્યો ચિત્રવત્ પોતાની દ્રષ્ટિ આગળ જોઈ શકે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૪૭

કેટલાક કારણોને લીધે ગૃહસ્થો આ વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી શકતા નથી. પહેલી વાત તો એજ છે કે આ વિષય ઘણો કઠિન છે અને તેમાં અનેક સાધનોની આવશ્યકતા પડે છે. બીજું આ વિષયના જે પ્રાચીન ગ્રંથો મળી આવે છે તેમાં ઘણી વાતો અતિ કઠિન તથા સંક્ષિપ્ત હોય છે. તેથી તે સહેલાઈ પૂર્વક સમજી શકાતી નથી. ત્રીજું આજકાલ એ વિષયનું ગુરૂગમ પૂર્વક જ્ઞાન આપી શકે એવા યોગી-મહાત્માઓ દુર્લભ છે. આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં તેની પાસે લાગ્યા રહે છે તેઓમાં ભાગ્યે જ કોઈ ક્તેહમંદ થાય છે.

શિષ્ય—સ્વર શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ તથા તેના આવશ્યક નિયમો કયા કયા છે ?

સૂરિ—નાસિકાની અંદરથી જે શ્વાસ નીકળે છે તેને સ્વર કહેવામાં આવે છે. સ્થિર ચિત્તે તે વિષે વિચાર કરવાથી શુભાશુભ કાર્યોનો નિર્ણય થઈ શકે છે. આ સ્વરનો સંબંધ નાડીઓ સાથે હોય છે. શરીરમાં નાડીઓ તો જો કે ઘણી છે, પણ તેમાં ૨૪ નાડીયો મુખ્ય ગણાય છે. ૨૪ માં પણ ૬ નાડીઓ અતિ પ્રધાન અને ૬ માં જે ત્રણ નાડીયો અતિશય પ્રધાન મનાય છે. એ ત્રણના નામ અનુક્રમે ઇંગલા, પિંગલા અને સુષુમ્ના છે. નાકની જમણી તરફથી જે શ્વાસ નીકળે છે તેને ઇંગલા નાડી અથવા સૂર્ય સ્વર કહેવામાં આવે છે, ડાબી તરફથી નીકળે તેને પિંગલા નાડી અથવા ચંદ્રસ્વર કહેવામાં આવે છે તથા બન્ને બાજુએથી સમાન શ્વાસ નીકળે અથવા થોડી

૩૪૮

વિવેક વિલાસ.

વાર જમણી બાબુએથી અને થોડી વાર ડાબી બાબુએથી નીકળે તેને સુષુમ્ના અથવા સુખમતા સ્વર કહેવામાં આવે છે. આવો સ્વર પ્રયઃ સ્વર બદલવાનો હોય છે તે જ વખતે આવે છે. સારા નિરોગી માણસને દીવસ રાત્રી દરમીયાન કલાકે કલાકે ચંદ્ર અને સૂર્ય સ્વરની અદલબદલ થયા કરે છે. ડાબી બાબુનો સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે ચંદ્રનો ઉદય તથા જમણી બાબુનો ચાલતો હોય ત્યારે સૂર્ય ઉદય જણાયો.

શિષ્ય—ચંદ્ર સ્વર ચાલતો હોય ત્યારે કેવી જાતનાં કાર્યો કર્યાં હોય તો ઠીક ગણાય ?

સૂરિ—શીતલ અને સ્થિર કાર્યો ચંદ્ર સ્વર ચાલતો હોય તેવે સમયે કરવા યોગ્ય ગણાય. દાખલા તરીકે કોઈ નવા મંદિરની શરૂઆત કરવી હોય, પાચો નાંખાવવો હોય, મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય, મંદિર ઉપર દંડ તથા કલશ ચઢાવવાં હોય, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય, વિદ્યાશાળા, પુસ્તકાલય, ઘર, દુકાન, ગઢ, મહેલ વિગેરે બનાવવાં હોય, ને દાન દેવું હોય, નગરમાં પ્રવેશ કરવો હોય, નવા ઘરમાં રહેવા જવું હોય, નવા કપડાં તથા ઘરેણું ખરીદવાં હોય, પહેરવાં હોય, અધિકાર લેવો હોય, ઔષધ બનાવવું હોય, બાગ-બગીચો લગાવવો હોય, રાજા જેવા મોટા માણસો સાથે ભાઈ બંધી બાંધવા જવું હોય, તથા યોગનો અભ્યાસ કરવો હોય; ઇત્યાદિ કાર્યો ચંદ્ર સ્વર ચાલતો હોય તે વખતે કર્યાં હોય તો મહાકલ્યાણકારી અને સફળ થાય.

શિષ્ય—ત્યારે સૂર્ય નાડી ચાલતી હોય તે વખતે કેવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૪૯

સૂરિ—કૂર અને ચર કાર્યો, આ સૂર્ય સ્વર વખતે ઉચિત ગણાય છે. દાખલા તરીકે વિદ્યારંભ કરવો હોય, ધ્યાન-સાધના તથા મંત્ર કે દેવની આરાધના કરવી હોય, અરણ્ય કરવી હોય, વૈરી સાથે લડત ચલાવવી હોય, સર્પનું ઝેર ઉતરાવવું હોય, વિઘ્નની શાંતિ કરવી હોય, હાથી-ઘોડા જેવાં વાહનો-પયોગી પશુ ખરીદવા હોય, ભોજન-સ્નાન-વ્યાપાર વિગેરે કરવાં હોય, સ્ત્રીને ઋતુદાન દેવું હોય, વૈરીના મકાનમાં દાખલ થવું હોય, કોઈની પાસેથી રૂપીયા ઉઠીના લેવા હોય, અથવા દેવા હોય તો સૂર્ય સ્વરમાં લાભદાયક થાય. સ્વરની બદલ-બદલ થવાની હોય તે વખતે પાંચ-સાત મીનીટ સુધી બન્ને સ્વર ચાલે છે, તેને સુખમ્ના કહે છે. આ સ્વર ચાલતો હોય તે વખતે કંઈ પણ કાર્ય ન કરવું. કારણ કે તેવે સમયે કાર્ય કરવાથી લાભને બદલે ઉલટી હાની થાય છે.

શિષ્ય—ક્યારે કંઈ નાહી ચાલતી હોય તો શ્રેષ્ઠ ગણાય ?

સૂરિ—મહીનામાં કૃષ્ણપક્ષ તથા શુકલપક્ષ એમ બે પખવાડીયા આવે છે, તેમાં અંધારીઆનો સ્વામી સૂર્ય અને અજવાળીયાનો સ્વામી ચંદ્ર ગણાય છે. હવે જો કૃષ્ણપક્ષની પ્રતિપદાના દિવસે પ્રાતઃકાળે સૂર્યસ્વર ચાલે તો આખું પખવાડીયું આનંદમાં પસાર થાય. શુકલપક્ષની પ્રતિપદાના દિવસે પ્રાતઃકાળે સ્વર ચાલે તો તે પખવાડીયું બહુ સુખ અને આનંદ આપનારું થઈ પડે. તેથી ઉલટું જો બને અર્થાત્ ચંદ્રની તિથિમાં (શુકલપક્ષની પ્રતિપદાના પ્રાતઃ કાળે) સૂર્ય સ્વર

૩૫૦

વિવેક વિલાસ.

ચાલે તો કલેશ અને પીડા સહન કરવી પડે તેમજ દ્રવ્યની પણ ક્ષતિ થાય; તેજ પ્રકારે સૂર્યની તિથિમાં (કૃષ્ણ પક્ષની પ્રતિપદાના પ્રાતઃકાળે) જે ચંદ્રસ્વર ચાલે તો પીડા, કલેશ તથા ચંચળતા અને રાજનો ભય આવી નહે. કદાચ કૃષ્ણ અને શુકલપક્ષના પડવાને દિને પ્રાતઃકાળમાં સુષુપ્તના સ્વર ચાલતો જણાય તો આખા માસમાં લાલ-હાની સરખે સરવાળે થઈ રહે.

શિષ્ય—પખવાડીયાના પંદરે દિવસો વિષે એજ નિયમ લાગુ પડે ?

સૂરિ—અંધારીયાની પંદર તિથિઓમાં અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ તિથિઓ સૂર્ય અને ચંદ્રની હોય છે. જેમકે પડવો, બીજ અને ત્રીજ એ ત્રણ તિથિઓ સૂર્યની અને ચોથ, પાંચમ તથા છઠ્ઠે એ ત્રણ ચંદ્રની ગણાય. આ રીતે અમાવાસ્યા સુધી સમજી લેવું. તેમાં ચંદ્રની તિથિમાં ચંદ્રસ્વર અને સૂર્યની તિથિમાં સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તે કલ્યાણકારી ગણાય. અજવાળીયામાં પણ સગલગ એવો જ નિયમ છે. તેમાં અનુક્રમે ત્રણ ત્રણ તિથિઓ ચંદ્ર તથા સૂર્યની હોય છે. જેમકે પડવો, બીજ અને ત્રીજ એ ત્રણ ચંદ્રની તથા ચોથ, પાંચમ અને છઠ્ઠે એ ત્રણ સૂર્યની ગણાય. આ રીતે પૂર્ણિમા પર્યંત સમજી લેવું. ચંદ્ર તિથિમાં ચંદ્રસ્વર અને સૂર્ય તિથિમાં સૂર્યસ્વર પ્રાતઃકાળે ચાલે તે કલ્યાણકારી લેખાય.

શિષ્ય—રાશીઓમાં કઈ કઈ રાશીઓ ચંદ્ર તથા સૂર્યની ગણાય ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૫૧

સૂરિ—વૃશ્ચિક, સિંહ, વૃષ તથા કુંભ એ ચાર રાશીઓ ચન્દ્ર સ્વરની ગણાય છે. તે વખતે સ્થિર કાર્યો કર્યાં હોય તો ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય. કર્ક, મકર, તુલ, તથા મેષ એ ચાર રાશી સૂર્ય સ્વરની ગણાય છે. તે વખતે ચર કાર્યો કર્યાં હોય તો લાભદાયક થાય. મીન, મિથુન, ધન અને કન્યા એ ચાર સુષુમ્નાની દ્વિસ્વભાવ લગ્ન રાશી ગણાય છે, તે વખતે કાર્ય કરવાથી ઉલટી હાનિ થાય. બાર રાશીઓ ઉપરથી બાર મહિના પણ સમજી લેવા. અર્થાત્ સંક્રાન્તિ પ્રમાણે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા સુષુમ્નાનો નિર્ણય થઈ શકે.

શિષ્ય—પ્રશ્ન વિચારની સાથે સ્વરશાસ્ત્રને શો સંબંધ છે ?

સૂરિ—જો કોઈ માણસ પોતાના કોઈ કાર્યને અંગે પ્રશ્ન કરવા આવે અને તે સમયે તે આપણી સામે, ડાબી બાજુએ અથવા ઉંચે રહે તેમજ આપણો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો કહી દેવું જોઈએ કે—જા, તારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. જો આપણી નીચે, પાછળ અથવા જમણી બાજુ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે આપણો સૂર્ય સ્વર ચાલતો હોય તો પણ કહી દેવું કે—તારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. જો કોઈ જમણી તરફ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે આપણો સૂર્ય સ્વર ચાલતો હોય તથા લગ્ન, વાર અને તિથિ એ બધાનો યોગ મળી રહે તો કહેવું કે—તારું કાર્ય અવશ્યમેવ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે. ” આ સ્થળે એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે. મંગળ, શનિ અને રવિ

૩૫૨

વિવેક વિલાસ.

એ વારેને વિષે સૂર્ય સ્વર તથા સોમ, બુધ, ગુરુ અને શુક્રને વિષે ચંદ્રસ્વર સ્વામી તુલ્ય ગણાય છે. જે પ્રશ્નકર્તા આપણી જન્મણી બાબુ ઉભો રહી અથવા બેસી સવાલ કરે અને તે વખતે આપણો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો સૂર્યની તિથિ અને વાર વિના તે ખાલી દિશાનો પ્રશ્ન સિદ્ધ ન થાય. જે કોઈ આપણી પાછળ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે આપણો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો કહી દેવું કે—“તાઝં કાર્ય સિદ્ધ નહીં થાય.” જે કોઈ ડાબી બાબુ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે આપણો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો ચંદ્રયોગ સ્વરના વિના તે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. એજ પ્રકારે જે કોઈ આપણી સામે આવી અથવા ઉંચે રહી પ્રશ્ન કરે તથા તે વખતે સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો ચંદ્રસ્વરના સઘળા યોગો મળ્યા વિના તે કાર્ય કોઈ કાળે સિદ્ધ ન થાય.

શિષ્ય—સ્વરમાં પાંચ તત્ત્વનો પણ સમાવેશ થાય છે તે શી રીતે ?

સૂરિ—સ્વર જ્ઞાનની સાથે પાંચ તત્ત્વ અને તેમના રંગ, આકાર તથા કાળનું જ્ઞાન ખાસ આવશ્યક ગણાય છે. પૃથિવી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વ ગણાય છે. તેમાં પહેલા બે—પૃથિવી અને જળનો સ્વામી ચંદ્ર અને છેલ્લા ત્રણનો સ્વામી સૂર્ય છે. પૃથ્વી તત્ત્વનો વર્ણુ પીગો, જળ તત્ત્વનો સફેદ, અગ્નિ તત્ત્વનો લાલ, વાયુ તત્ત્વનો ભૂરો તથા આકાશનો કાળો હોય છે. પૃથિવી તત્ત્વ સામે ચાલે છે તથા નાસિકાની બહાર ૧૨

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૫૩

આંગળ સુધી દૂર જાય છે અને તેના સ્વરની સાથે સમ ચોરસ આકાર ધારણ કરે છે. જળ તત્ત્વ નીચે તરફ ચાલે છે, તે નાસિકાથી સોળ આંગળ દૂર જાય છે અને ચંદ્રમાની માફક ગોળ આકાર ધારણ કરે છે. અગ્નિ તત્ત્વ ઉપરની દિશાએ ચાલે છે, તે નાસિકાથી આઠ આંગળ દૂર જાય છે અને ધ્વજની સમાન આકાર લે છે. આકાશ તત્ત્વ નાસિકાની અંદર જ ચાલે છે અર્થાત્ બન્ને સ્વરોમાં રહે છે. આકાશ શૂન્ય પદાર્થ હોવાથી તેનો આકાર નથી હોતો, નાક ઉપર આંગળી રાખ્યા પછી જો શ્વાસ બાર આંગળ દૂર જતો જણાય તો પૃથ્વી તત્ત્વ, સોળ આંગળ દૂર જાય તો જળ તત્ત્વ એમ અનુક્રમે સમજી લેવું. પ્રત્યેક સ્વર એક એક કલાક વહે છે. તેમાં પૃથ્વી તત્ત્વ પચાસ પળ, જળ તત્ત્વ ચાળીસ પળ, અગ્નિ તત્ત્વ લીસ પળ, વાયુ તત્ત્વ વીસ પળ, અને આકાશ તત્ત્વ દશ પળ એવી રીતે ત્રણે નાડીઓ, ત્રણે સ્વરો ઉક્ત પાંચે તત્ત્વોની સાથે દિવસ અને રાત પ્રકાશિત થયા કરે છે.

શિષ્ય—પણ એ પાંચે તત્ત્વોનું જ્ઞાન સહેજે શી રીતે થાય ?

સૂરિ—જે રંગો મેં આગળ વર્ણવ્યા તે પાંચે રંગોની પાંચ ગોળીઓ તથા એક વિચિત્ર રંગની ગોળી બનાવવી. આ છ ગોળીઓ પાસે રાખી લેવી. જ્યારે મનમાં કોઈ એક તત્ત્વનો વિચાર આવે ત્યારે પેટી છ ગોળીઓમાંથી એક ગોળી આંખ મીંચીને ઉપાડી લેવી. જે ગોળીનો અને આપણા મનનો રંગ

૩૫૪

વિવેક વિલાસ.

એક સરખો આવે તો તત્ત્વ મળ્યાં લેખાય. અથવા તો કોઈ એક તટસ્થને કહેવું કે—તમે કોઈ એક વર્ણની ધારણા કરો. પછી જ્યારે તે એક રંગની કદપના કરે ત્યારે આપણે આપણા નાકમાંના ચાલતા સ્વર ઉપરથી તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો અને તે ઉપરથી તટસ્થ પુરૂષના મનનો રંગ કહી દેવો. જો આપણે કહેલો અને પેલા તટસ્થનો ધારેલો રંગ એક સરખો મળી જાય તો તત્ત્વનું મીલન યથાયોગ્ય થયું માનવું. અથવા તો કાચના દર્પણને બરાબર હોઠ પાસે લઈ જઈ તેની ઉપર જોરથી શ્વાસ છોડવો. એમ કર્યાથી દર્પણ ઉપર જેવા આકારનું ચિન્હ થાય તે આકારની, હું આગળ કહી ગયો તે આકારોની સાથે સરખામણી કરવી. આમ કરવાથી પણ તત્ત્વનો પરિચય થઈ શકશે. તમે જો તમારા પોતના બે કાન બે અંગુઠા વડે બંધ કરો, નાકનાં નસકોરાં વચલી આંગળીઓ વતી બંધ કરો, છેલ્લી અને અનામિકા વડે મોં બંધ કરો અને અંગુઠાની જોડેની તર્જની વડે આંખ બંધ કરો તો આ સ્થિતિમાં પણ ઘણું ભાગે ધીમે ધીમે ખીણા, ધોળા, રાતા, ભૂરા અને બીજી કોઈપણ જાતની ઉપાધિ વગરના તત્ત્વો જોઈ શકશો. ગુરૂગમ પૂર્વક જો આ તત્ત્વોનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો હોય તો ભાવીનાં પરિણામો ઘણાં ખરા હસ્તામલકવત્ થઈ રહે.

શિષ્ય—સ્વરમાં ઉદિત થતા તત્ત્વો દ્વારા વર્ષિક્ષણ શી રીતે જાણી શકાય ?

સૂરિ—જ્યારે મેષ રાશીની સંક્રાન્તિ થાય ત્યારે શ્વાસ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૫૫

ને રોડી સ્વરમાંના તત્ત્વને નિહાળવો. જે તે વખતે ચંદ્ર સ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું જણાય તો સમજવું કે વરસાદ બહુ સાડું આવશે, રાત્રી-પ્રજા સુખમાં રહેશે, પશુઓને માટે ઘાસ પુષ્કળ ઉગી નીકળશે, રોગ-શોક-ભય આદિ ઉપદ્રવો નહીં નડે. તેમજ ચંદ્ર સ્વરમાં જળ તત્ત્વ જણાય તો પણ તે ઉત્તમ ગણાય. કારણ કે વરસાદ બહુ થાય, અપરિમિત ધાન પેદા થાય, પ્રજા સુખી થાય, રાત્રી અને પ્રજા ધર્મમાર્ગે ચાલે અને પુણ્ય, દાન તથા ધર્મની ઉત્તતી થાય. હવે જે તેજ વખતે સૂર્ય સ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અને જળ તત્ત્વ ચાલતું જણાય તો સમજવું કે ફળ જેવું જોઈએ તેવું સાડું નહીં આવે. ઉપર કહ્યા તે સમયે જે બે સ્વરોમાંના કોઈ પણ સ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું લાગે તો સમજવું કે વરસાદ બરાબર નહીં થાય, રોગ-પીડાનો ઉપદ્રવ વધશે, દુર્લેક્ષ પડશે અને દેશમાં દુઃખ ફેલાશે; તેમજ ગમે તે સ્વરમાં, ઉક્ત સમયે વાયુ તત્ત્વ ચાલતું જણાય તો સમજવું કે રાત્રીમાં વિગ્રહ-લડાઈ થશે, વરસાદ પુરતો નહીં થાય, પશુઓને માટે યથાયોગ્ય ઘાસ ચારો નહીં થાય; આકાશ તત્ત્વ ચાલતું જણાય તો મોટો ભયંકર દુષ્કાળ પડશે તથા પશુઓ ઘાસ ચારા વિના ટળવળશે એમ સમજવું.

શિષ્ય—તે સિવાય સ્વરશાસ્ત્ર ઉપરથી વર્ષફળ જાણવાની બીજી પણ રીતિઓ હશે શું ?

સૂરિ—જે ચૈત્ર શુદ્ધ પડવાને દિવસે પ્રાતઃ કાળે ચંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો વરસાદ પુષ્કળ પડે, વર્ષ

૩૫૬

વિવેક વિલાસ.

ખડુ સાડું નિવડે, રાજા-પ્રજા ઉભયને હિતકારી થાય. જો તે દિવસે ચંદ્રસ્વરમાં જળ તત્ત્વ જણાય તો વર્ષ ઘણુંજ સાડું થાય તથા અન્ન તેમજ ધર્મની અતિશય વૃદ્ધિ થાય, સઘળે પ્રકારે આનંદ-મંગળ વર્તે. જો તે દિવસે પ્રાતઃકાળે સૂર્યસ્વરમાં પૃથિવી અથવા જળતત્ત્વ ચાલતું હોય તો વર્ષ મધ્યમ પ્રકારનું સમજવું, અર્થાત સાધારણ કૃળ મળે. જો તે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ચંદ્રસ્વરમાં અથવા સૂર્યસ્વરમાં અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ ત્રણે તત્ત્વો ચાલતાં હોય તો મેષ-સંકાન્તિની માફક જ કૃળ સમજ લેવું. અર્થાત્ સૂર્યસ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો પ્રજામાં રોગ-શોક ઉદ્ભવે, દુર્લેક્ષ પડે, રાજાના ચિત્તમાં ચેન ન રહે. સૂર્યસ્વરમાં વાયુ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો રાજ્યમાં લડાઈ-ખખેડો થાય, વૃષ્ટિ ઓછી પડે તથા જો સૂર્યસ્વરમાં સુષુમ્ના ચાલતી હોય તો પોતાનું મૃત્યુ થાય, છત્ર લંગનો પ્રસંગ આવે અને કોઈ સ્થળે ઘાસ ચારો થાય ને કોઈ સ્થળે દુષ્કાળ પડે. તે ઉપરાંત એક ત્રીજી રીત પણ વર્ષકૃળ જાણવાની છે. જો માઘ શુદ્ધિ સપ્તમીએ અથવા અક્ષય તૃતીયાના દિવસે પ્રાતઃ કાળમાં ચંદ્ર સ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અથવા જળ તત્ત્વ ચાલતું લાગે તો પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે તેનું કૃળ શ્રેષ્ઠ સમજવું; જો તેજ દિવસે તેજ સમયે અગ્નિ આદિ ત્રણે તત્ત્વો ચાલતાં હોય તો તેનું કૃળ નિકૃષ્ઠ પ્રકારનું સમજવું. જો તેજ દિવસે તેજ સમયે સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અને જળ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો સાધારણ કૃળ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૫૭

સમજવું. જો તેજ દિવસે તેજ સમયે છેલ્લા ત્રણે તરવો ચાલતાં હોય તો તેનું કૃણ આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે વિચારી લેવું.

શિષ્ય—પોતાનાં શરીર, કુટુંબ તથા ધન—સંપત્તિ સાથે સ્વરશાસ્ત્રને શો સંબંધ હશે ?

સૂરિ—જો ચૈત્ર શુદ્ધિ પ્રતિપદાને દિવસે પ્રાતઃકાળે ચંદ્ર સ્વર ચાલતો ન હોય તો ત્રણ મહીનાની અંદર હૃદયમાં બહુજ કલેશ અને ચિંતા ઉત્પન્ન થાય. ચૈત્ર શુદ્ધ બીજને દીવસે પ્રાતઃકાળે ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો પરદેશ વેઠવો પડે અને ત્યાં અધિક દુઃખ ભોગવવું પડે એમ સમજવું. તેજ પ્રમાણે ચૈત્ર શુદ્ધિ ત્રીજને દિને ચંદ્રસ્વર ન ચાલતો હોય તો શરીરમાં ગરમી, પિત્તજ્વર, રક્તવિકાર વિગેરે રોગો થાય. ચોથ, પાંચમ, છઠ્ઠ, સાતમ, અને આઠમને દિને તેમ થાય તો અનુક્રમે નવ માસમાં મૃત્યુ થાય, રાજ્ય તરફથી કાંઈ ભય આવી પડે, ચાલુ વર્ષની અંદર જ ભાઈનું મરણ થાય, ચાલુ વર્ષમાં જ સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય તથા આ વર્ષમાં જ કષ્ટ તેમજ પીડા પ્રાપ્ત થાય, સુખ મળે તો તેટલો ભાગ્યયોગ સમજવો. તે ઉપરાંત જો ઉપલા દિવસોમાં ચંદ્ર સ્વરમાં પૃથ્વી તથા જળ-તત્ત્વ આદિ શુભ તત્ત્વ ચાલતાં જણાય તો તે શ્રેષ્ઠ સમજવાં.

શિષ્ય—પાંચ તરવો ઉપરથી વિવિધ પ્રશ્નોના ખુલાસા શી રીતે થઈ શકે ?

સૂરિ—ચંદ્રસ્વરમાં જ્યારે પૃથ્વી તત્ત્વ વા જળ તત્ત્વ ચાલતું હોય ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો કહી દેવું કે—“ તારૂં કાર્ય

૩૫૮

વિવેક વિલાસ.

અવશ્ય સિદ્ધ થશે. ” અંદ્રસ્વરમાં અગ્નિ તથા વાયુ તત્ત્વ ચાલતાં હોય ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો ઉત્તરમાં જણાવી દેવું કે—“ તારું કાર્ય કોઈ પણ પ્રકારે સિદ્ધ થવા યોગ્ય નથી. ” અહીં આ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ચન્દ્ર સ્વરમાં જળ તત્ત્વ તથા પૃથ્વી તત્ત્વ સ્થિર કાર્યોને માટે જ સારાં છે, ચર કાર્યને માટે ઠીક નથી. વાયુ તત્ત્વ, અગ્નિ તત્ત્વ તથા આકાશ તત્ત્વ એ ત્રણ ચર કાર્યને માટે સારાં ગણાય છે. પરંતુ તે પણ સૂર્ય સ્વરમાં હોય તો જ, અંદ્રસ્વરમાં નહીં. જો કોઈ પુરૂષ રોગ વિષયક પ્રશ્ન કરવા આવે અને તે વખતે અંદ્રસ્વરમાં પૃથ્વી અથવા જળતત્ત્વ ચાલતું હોય તેમજ પ્રશ્ન કરનાર પણ અંદ્રસ્વરની તરફ ડાબી બાજુએ બેઠેલો હોય તો કહેવું કે “ રોગી નહીં મરે. ” જો અંદ્ર સ્વર બંધ થઈ સૂર્યસ્વર ચાલવા લાગ્યો હોય અને પ્રશ્નકર્તા ડાબી બાજુએ બેઠો હોય તો કહી દેવું કે “ રોગી જીવે એવી આશા મુકી દો. ” જો કોઈ પુરૂષ ખાલી દિશામાં આવી (જે તરફનો સ્વર ચાલતો હોય તે દિશાને છોડી બાકી સર્વ દિશાઓ ખાલી ગણાય છે.) પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે—“ રોગી નહીં બચી શકે. ” પરંતુ જો ખાલી દિશામાંથી આવી ભરી દિશામાં બેસી અર્થાત્ જે તરફનો સ્વર ચાલતો હોય તે તરફ બેસી પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે “ રોગી સારો થશે. ” જો પ્રશ્ન કરતી વખતે અંદ્રસ્વરમાં જળ તત્ત્વ અથવા પૃથ્વી તત્ત્વ ચાલતું હોય તો જણવું કે—“ રોગીના શરીરમાં એક જ રોગ છે ” પણ જો પ્રશ્ન કરતી વખતે અંદ્રસ્વરમાં અગ્નિ તત્ત્વ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૫૨

આદિ તત્ત્વો આલતાં હોય તો સમજવું કે—“ રોગીના શરીરમાં મિશ્રિત રોગો છે. ” જે પ્રશ્ન કરતી વેળા સૂર્ય સ્વરમાં અગ્નિ, વાયુ અથવા આકાશ તત્ત્વ આલતું હોય તો સમજવું કે—“ રોગીના શરીરમાં એકજ રોગ છે. ” પરંતુ જે પ્રશ્ન સમયે સૂર્ય સ્વરમાં પૃથ્વી તત્ત્વ અથવા જળ તત્ત્વ વર્તતું હોય તો સમજવું કે “ રોગીના શરીરમાં એકથી અધિક રોગો રહેલા છે. ” ધ્યાનમાં રાખવું કે વાયુ અને પિત્તનો સ્વામી સૂર્ય છે. કફનો સ્વામી ચંદ્ર તથા સન્નિ-પાતનો સ્વામી સુષુમ્ના છે. જે કોઈ પુરૂષ, આલતા સ્વર તરફથી આવી આલતા સ્વરની તરફ ઉભો રહી અથવા બેસી પ્રશ્ન કરે તો કહી દેવું કે—“ જા તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. ” જે કોઈ પુરૂષ ખાલી સ્વર તરફથી આવી, ખાલી સ્વરની તરફ જ ઉભો રહી અથવા બેસી પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે—“ તમારું કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ નહીં થાય. ” જે કોઈ પુરૂષ ખાલી સ્વર તરફથી આવી આલતા સ્વરની બાજુમાં ઉભો રહી અથવા બેસી પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે—“ તમારું કાર્ય બેશક સિદ્ધ થશે. ” જે કોઈ પુરૂષ આલતા સ્વર તરફથી આવી, ખાલી સ્વર તરફ ઉભો રહી અથવા બેસી પ્રશ્ન કરે તો કહી દેવું કે—“ તમારું કાર્ય સિદ્ધ નહીં થાય ” જે શુક્રવારે વાયુ તત્ત્વ, શનિવારે આકાશ તત્ત્વ, બુધવારે પૃથ્વી તત્ત્વ, સોમવારે જળ તત્ત્વ અને શુક્રવારે અગ્નિ તત્ત્વ પ્રાતઃકાળમાં આલતું જણાય તો સમજવું કે—“ શરીરમાંનો પૂર્વનો કોઈ રોગ મટી જવો જોઈએ. ”

૩૬૦

વિવેક વિકાસ.

શિષ્ય—પરદેશ જવું હોય ત્યારે સ્વરશાસ્ત્ર ઉપરથી કંઈ સૂચન થાય ખરું ?

સૂરિ—જે પુરૂષ ચંદ્રસ્વર ગંહેતો થકો દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં પરદેશ જાય તે પરદેશમાં સુખથી ફરી આવી પોતાના ઘરમાં સુખોપભોગ કરે. સૂર્યસ્વરમાં પૂર્વ અને ઉત્તરની તરફ પરદેશ ખેડવો અશુભકારી ગણાય. ચંદ્રસ્વરમાં પૂર્વ અને ઉત્તરની તરફ પરદેશગમન કરવું સાડું નથી. સૂર્યસ્વરમાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમની તરફ પરદેશ જવું ઠીક ન ગણાય. ઉંચી દિશા ચંદ્રસ્વરની લેખાય છે. એટલા માટે ચંદ્રસ્વરમાં પર્વત આદિ ઉર્ધ્વ દિશામાં જવું સાડું છે. પૃથિવીના તળ ભાગનો સ્વામી સૂર્ય છે. એટલા માટે સૂર્યસ્વરમાં પૃથ્વીના તળભાગમાં જવું સાડું છે. પરંતુ સુષુમ્ના સ્વરમાં પૃથ્વીના તળ તરફ પ્રયાણ કરવું એ ઠીક નથી.

શિષ્ય—પરદેશમાં રહેલા સ્નેહી જનની સ્થિતિ કેવી રીતે સમજી શકાય ?

સૂરિ—પ્રશ્ન કરતી વખતે ગમે તે સ્વર ચાલતો હોય પણ જો તેમાં જળ તત્ત્વ વર્તતું હોય તો ઉત્તરમાં એટલુંજ કહેવું કે—“સર્વ કામો સિદ્ધ કરીને તે પરદેશી તુરતમાં જ આવી જશે.” જો પૃથ્વી તત્ત્વ ગમે તે સ્વરમાં વર્તતું હોય તો કહેવું કે “તે પુરૂષ પોતાના સ્થાને ખેઠો છે, તેને કોઈ પણ જાતની તકલીફ નથી.” જો વાયુ તત્ત્વ પ્રવર્તતું હોય તો કહેવું કે “તે પુરૂષ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ગયો છે તથા તેના હૃદયમાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૬૧

ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ રહી છે. ” જો અગ્નિ તત્વ ચાલતું હોય તો પ્રશ્ન કર્તાને કહેવું કે “ તેના શરીરમાં રોગ છે. ” જો આકાશ તત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે “ તે પુરૂષ આ સંસારમાં જીવિત નથી. ”

શિષ્ય—સ્વરશાસ્ત્ર સંબંધી બીજી કંઈ પ્રકીર્ણ બાબતો બાજુવા ભોગ છે ખરી ?

સૂરિ—ક્યાંઈ જતાં પહેલાં અથવા ઉંઘમાંથી ઉઠવા પછી બીછાનાથી નીચે પગ માંડતી વેળા જો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય અને વાર પણ ચંદ્રમાનો હોય તો પહેલા ચાર પગલા હાથા પગથી મુકવા. જો સૂર્યનો વાર હોય અને સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો પહેલા ત્રણ પગલા જમણા પગથી માંડવા. આવી રીતે જે માણસ તત્વ વિગેરેનું જ્ઞાન મેળવી તદ્દનુસાર વર્તે તેના પ્રાયઃ સઘળાં કાર્યો સિદ્ધ થાય એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. પશ્ચિમ દિશા જલ તત્વ રૂપ છે. દક્ષિણ દિશા પૃથિવી તત્વ રૂપ છે, ઉત્તર દિશા અગ્નિ તત્વ રૂપ છે, પૂર્વ દિશા વાયુ તત્વ રૂપ છે તથા આકાશની દિશા સ્થિર છે. જય, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ રતિ, ખોલકૂદ, અને હાસ્ય એ છ અવસ્થાઓ ચંદ્ર સ્વરની ગણાય છે. જવર, નિદ્રા, પરિશ્રમ, અને કંપન એ ચાર અવસ્થાઓ જ્યારે ચંદ્રસ્વરમાં વાયુ તત્વ તથા અગ્નિતત્વ ચાલતાં હોય ત્યારે શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ચંદ્રસ્વરમાં આકાશ તત્વ ચાલે ત્યારે આયુષ્યનો ક્ષય અથવા મૃત્યુ થાય. મનુષ્ય જો સૂર્યસ્વર વખતે લોભન કરે, ચંદ્રસ્વર વખતે પાણી

૩૬૨

વિવેક વિલાસ.

પીવે અને ડાળે પડખે સૂવે તો તેના શરીરમાં કદિ પણ રોગ ન આવે. તેથી ઉલટું ચંદ્રસ્વરમાં લોળન અને સૂર્યસ્વરમાં જળપાન કરે તો રોગ થયા વિના રહે નહીં. શૌચને માટે જવું હોય તો ચંદ્રસ્વર અને પેશાબને અર્થે કે શયનને માટે જવું હોય તો સૂર્યસ્વર ઉત્તમ ગણાય છે. જે કોઈ માણસ એવો અભ્યાસ રાખે કે દિવસનો ઉદય થતાં જ ચંદ્રસ્વર ચાલુ કરે અને રાત્રી પડતાં સૂર્યસ્વર ચાલુ કરે તો તે સંપૂર્ણ આયુષ્ય ગાળવા ભાગ્યશાળી થાય. જે આઠ પહોરોમાં સૂર્યસ્વર જ ચાલે અને તેમાં વાયુતત્ત્વ હોય તો તેનું આયુષ્ય ત્રણ વર્ષનું સમજી લેવું. જે સોળ પહોર સુધી સૂર્યસ્વર જ ચાલ્યા કરે, ચંદ્રસ્વર મુદ્દલ આવે જ નહીં તો તેનું બે વર્ષની અંદરનું આયુષ્ય સમજી લેવું. જે ત્રણ દિવસ સુધી એક સરખો સૂર્યસ્વર ચાલ્યા કરે તો એક વર્ષમાં મૃત્યુ થાય. જે સોળ દિવસ સુધી બરાબર સૂર્યસ્વર જ ચાલ્યા કરે તો એક મહિનામાં મૃત્યુ આવવું જોઈએ. જે એક મહિના સુધી સૂર્યસ્વર નિરંતર ચાલ્યા કરે તો બે દિવસનું આયુષ્ય સમજી લેવું. જે સૂર્ય, ચંદ્ર અને સુષુન્નામાંથી એકે સ્વર ન ચાલે પણ મુખથી જ શ્વાસ લેવો પડે તો ચાર ઘડીમાં મૃત્યુ આવી પહોંચે. જે આખો દિવસ ચંદ્રસ્વર ચાલે તથા આખી રાત સૂર્યસ્વર ચાલે તો આયુષ્ય ઘણું લાંબું હોવું જોઈએ. જે આખો દિવસ સૂર્યસ્વર ચાલે અને આખી રાત બરાબર ચંદ્રસ્વર ચાલે તો તેનું આયુષ્ય છ મહિનામાં પૂરું થઈ જવું જોઈએ. જે ચાર, આઠ, બાર, સોળ અથવા વીસ દિવસ અને રાત બરાબર ચંદ્રસ્વર

સૂરિ શિષ્ય મંવાદ

૩૬૩

ચાલે તો તેનું આયુષ્ય બહુ લાંબું હોય એમ સમજવું. જે ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસ સુધી સુષુપ્ત ચાલે તો એક વર્ષનું આયુષ્ય અને જો ચાર દિવસ સુધી બરાબર સુષુપ્ત ચાલે તો છ મહિનાનું આયુષ્ય સમજી લેવું જોઈએ.

શિષ્ય—સ્વરશાસ્ત્રના આધારે પુત્ર કે પુત્રી પેદા થશે, એમ શી રીતે કહી શકાય ?

સૂરિ—જ્યારે ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે સામેથી આવી કોઈ પ્રશ્ન કરે કે—ગર્ભવતીને પુત્ર થશે કે પુત્રી ? તો ઉત્તર માં કહેવું કે “પુત્રી થશે.” સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય અને સામે આવી પ્રશ્ન કરે તો “પુત્ર” અને સુષુપ્ત ચાલતી હોય ત્યારે પ્રશ્ન કરે તો “નપુંસક” થશે એમ કહેવું. જ્યારે સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય ત્યારે સામેથી આવી કોઈ સવાલ કરે અને સવાલ કરનારનો પોતાનો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે “પુત્ર થશે તો ખરો, પણ તે લાંબો વખત જીવશે નહીં.” જે પ્રશ્ન વખતે બન્નેનો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે “પુત્ર થશે અને ચિરંજીવી થશે.” જે આપણો ચંદ્રસ્વર ચાલતો હોય અને પ્રશ્નકર્તાનો સૂર્યસ્વર ચાલતો હોય તો કહેવું કે “પુત્રી થશે અને તે દીર્ઘાયુષી થશે.” જે સૂર્યસ્વરના પૃથિવી તત્ત્વમાં તેજ દિવસે પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે “પુત્ર થશે અને તે રૂપવાન રાજ્યવાન તથા સુખી થશે.” જે સૂર્યસ્વરમાં જળતત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે “પુત્ર થશે અને તે સુખી, ધનવાન અને છ રસોનો ભોગી થશે.” જે ચંદ્રસ્વરમાં ઉક્ત બન્ને તત્ત્વ—પૃથિવી

૩૬૪

વિવેક વિલાસ.

અને જળ વર્તમાન હોય તો કહેવું કે “પુત્રી થશે અને તે પણ ઉપર કહ્યાં તેવાં લક્ષણોવાળી થશે.” જે ઉક્ત સ્વરમાં અભિતત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે “ગર્ભ ગળી જશે અને કદાચ સંતતી થશે તોપણ તે જીવશે નહીં.” જે વાયુતત્ત્વ ચાલતું હોય તો કહેવું કે “કાં તો પિંડાકૃતી બંધાઈ જશે અને નહીં તો ગર્ભ પડી જશે.” જે સૂર્યસ્વરમાં આકાશતત્ત્વ ચાલતું હોય તો નપુંસકની અને ચંદ્રસ્વરમાં આકાશ તત્ત્વ ચાલતું હોય તો વંધ્યા પુત્રીની ઉત્પત્તિ થાય એમ પ્રશ્નકર્તાને કહી દેવું. સુષુપ્ત સ્વર ચાલતો હોય તે વખતે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો કહેવું કે “જે પુત્રીઓ થશે.” બંને સ્વરો ચાલતા હોય તે વખતે ગર્ભ સંબંધી જે કોઈ પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે ચંદ્રસ્વર તેજીથી ચાલી રહ્યો હોય તો કહેવું કે “જે કન્યાઓ થશે.” સૂર્યસ્વર તેજીથી ચાલતો હોય તો કહેવું કે “જે પુત્રો થશે.” એવી રીતે ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્નોના ખુલાસા સ્વરશાસ્ત્રને અવલંબી સમજી લેવાના છે.

શિષ્ય—પ્રસંગોપાત એક વિશેષ પ્રશ્ન પૂછી આજનો વિષય સમાપ્ત કરીશું. પરગામ જતાં જે શુકન થાય તેમાં કયા કયા શુકન શ્રેષ્ઠ અને કયા કયા નિકૃષ્ટ જાણવા ?

સૂરિ—પરગામ જતી વખતે જે કુમારી કન્યા, સંધવા સ્ત્રી, ગાય, ભરેલો ઘડો, ઢહીં, ભેરી, શંખ, ઉત્તમ ફળ, પુષ્પ માળા, ધુમાડા વિનાનો દેવતા, ઘોડા, હાથી, રથ, બળદ, રાજા, માટી, ચમ્બર, સોપારી, છત્રી, તૈયાર લોજનનો થાળ, વેશ્યા,

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૬૫

ચારેનું ટોળું, અરીસો, માંસ, મધ, મુકુટ, મધુવાળુ ધૂત, ગોરોચન, ભાત, રતન, વીણા, કમળ, સિંહાસન તમામ પ્રકારના હુથીઆરો, મૃદંગ આદિ ંખધા વાજીત્રો, ગીત ધ્વની, સપુત્ર સ્ત્રી, વાછડા સાથે ગાય, ધોએલાં વસ્ત્રો લઈ આવતો ધોળી, ઓધા અને મુહુપત્તિવાળા સાધુ, તિલકવાળો ગ્રાહ્ય, વગાડવાનું નગારું તથા ધ્વજ-પતાકા આદિ શુભ પદાર્થો સામે મળે અથવા વિદાય થતી વખતે “ પધારો ! ફત્તેહ કરીને આવો ! બહેલા બહેલા વાંછિત ફળ પ્રાપ્ત કરો ” એવા ઉદ્ગારો સાંભળવામાં આવે તો સમજવું કે આપણું ‘ધારેલું’ અવશ્યમેવ સિદ્ધ થાય એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શક નથી.

જો પરગામ જતાં સામે અથવા જમણી બાજુ છીંક થાય, કાંટામાં વસ્ત્ર ભરાઈ જાય-ફાટી જાય, કાંટો લાગે, કોઈ અકળાતું હોય એવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે અથવા સાપ કે બીલાડી નજરે પડે તો ગમન મુલતવી રાખવું જોઈએ. ચાલતી વખતે નીલચાસ, મોર, ભારદ્વાજ તથા નોળીઓ નજરે પડે તે સારા ગણાય છે. મુરઘાનું ડાબી તરફ બોલવું, રાજનાં ડાબી બાજુએ દર્શન થવાં, ડાબી બાજુએ ગધેડાનું મળવું ઉત્તરોત્તર વધારે સારાં ગણાય છે. જમણી તરફ નાહર મળે તો ઉત્તમ ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. તમામ પ્રકારના નખના શસ્ત્રો ડાબી બાજુએ નીકળતી વખતે મળે અને દાખલ થતી વખતે જમણી બાજુએ મળે તો મંગળકારી થાય. ઘેરથી નીકળતી વેળા ગધેડું ડાબી બાજુએ અને ગામમાં દાખલ થતાં જમણી બાજુ મળે

૩૬૬

વિવેક વિલાસ.

તો તે સારું જણાય. આગળ-પાછળ ગધેડું ભૂંકતું હોય તે પશુ સારા શુકનમાં લેખાય છે. આલતી વખતે ગર્દભ મૈથુન કરતો જણાય તો ધનનો લાભ તથા કાર્યની સિદ્ધિ થાય. પોપટ ડાળી બાબુએ બોલે તો ભય, જમણી બાબુએ બોલે તો મહા-લાભ, સુકેલી લાકડી ઉપર બેસી બોલે તો ભય અને સામે આવીને બોલે તો બન્ધનનું દુઃખ નડે. મેના બે સામે આવીને બોલે તો કલહ, જમણી બાબુ બોલે તો લાભ-સુખ, ડાળી બાબુએ બોલે તો અશુભ તથા પીઠ પાછળ બોલે તો મિત્ર સમાગમ થાય. ગામની ખૂર નીકળતાં બે બગલો પોતાના ડાબા પગને ઉપાડી જમણા પગના આધારે ઉભો રહેલો દેખાય તો લક્ષ્મીનો લાભ થાય. પ્રસન્ન થયેલો બગલો બોલતો સંભળાય અથવા આકાશની તરફ ઉડતો જણાય તો કન્યા અને દ્રવ્યનો લાભ તથા સંતોષ થાય, બે તે ભયભીત બની ઉડતો લાગે તો ભય ઉત્પન્ન કરે. બે ગામથી નીકળતાં એકથી અધિક ચકવા એક સ્થાને બેઠેલા દેખાય તો મહા લાભ અને સંતોષ ઉપજે. તેમજ ભયભીત બની ઉડતા દેખાય તો ભય ઉત્પન્ન કરે. બે સારસ પક્ષી ડાળી બાબુ દેખાય તો મહા સુખ, લાભ અને સંતોષ થાય. બે તે બેઠેલું દેખાય તો મિત્ર સમાગમ, બે સામે બોલતું જણાય તો રાજાની કૃપા પ્રાપ્ત થાય તથા બે બેડું એક સાથે બોલતું હોય તો સ્ત્રીનો લાભ થાય, પરંતુ જમણી બાબુ સારસનું મળવું નિષિદ્ધ છે. જતી વખતે ટીટોડી સામે બોલે તો કાર્યની સિદ્ધિ થાય તથા ડાળી બાબુ બોલે તો તેનું ક્ષણ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૬૭

નિકૃષ્ટ મળે. જતી વખતે જળકુકડી પાણીમાં બોલતી હોય તો કાર્યની સિદ્ધિ થાય પણ જે પાણીની ખડાર નીકળી બોલતી હોય તો નિકૃષ્ટ ફળ મળે. ગામમાંથી નીકળતી વખતે મોર એક શબ્દ એકવાર બોલે તો લાલ, બે વાર બોલે તો સ્ત્રી લાલ, ત્રણ વાર બોલે તો દ્રવ્ય લાલ, ચાર વાર બોલે તો રાજાની કૃપા તથા પાંચવાર બોલે તો કલ્યાણ થાય છે. જે નાચતો થકો મોર દેખાય તો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય, મંગળકારી તથા લાલદાયક પણ ગણાય. સમળી પોતાના આહારની સાથે વૃક્ષની ઉપર બેઠેલી જણાય તો મોટો લાલ થાય, જે આહાર વગરની બેઠેલી હોય તો પરગામ જવું નિષ્ફળ થાય. જે ડાબી તરફ બોલતી હોય તો ઉત્તમ ફળ થાય તથા જમણી બાજુ બોલતી હોય તો ઉત્તમ ફળ ન ફળે. જે ધ્રુવડ ડાબી બાજુ બોલતું હોય તો ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય, જે જમણી તરફ બોલતું હોય તો લય ઉત્પન્ન થાય, જે પીઠની પછવાડે બોલતું હોય તો વૈરી વશમાં આવે, જે સામે બોલતું જણાય તો લય ઉત્પન્ન થાય, જે અધિક શબ્દ કરતું હોય તો અધિક વૈરીઓ ઉત્પન્ન કરે, જે ઘરની ઉપર બોલે તો સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય અથવા કોઈ એક ગૃહજન મરણ પામે. જે બરાબર ત્રણ દિવસ સુધી બોલે તો ચોરી થશે એવું સૂચન સમજવું. ચાલતી વખતે કબુતર જમણી બાજુ મળે તો લાલકારી ગણાય, ડાબી તરફ મળે તો સાઈ અને પરિજનને કષ્ટ ઉત્પન્ન કરે, પાછળ ચાલતું હોય તો

૩૬૮

વિવેક વિલાસ.

ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય, જે મુરઘો સ્થિરતા પૂર્વક ડાળી બાબુએ
 શબ્દ કરતો જણાય તો લાલ અને સુખ થાય; પણ જે લયલીત
 બની બોલતો હોય તો લય અને કલેશ ઉપજાવે.
 જે નીલકંઠ પક્ષી સામે અથવા જમણી બાબુએ ક્ષીર
 વૃક્ષ ઉપર બેસીને બોલે તો સુખ અને લાલ થાય. જે
 જમણી બાબુએ તોરણ ઉપર બેસે તો અત્યંત લાલ અને કાર્ય-
 સિદ્ધ થાય. જે તે ડાળી તરફ સ્થિર ચિત્તે બોલતો લાગે તો
 ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય. પણ જે તે ચુપચાપ બેઠો રહે તો ઉત્તમ
 ફળ ન મળે. નીલકંઠ અને નીલિયા પક્ષીનું દર્શન શુભકારી
 ગણાય છે, પરગામ જતાં તેનું દર્શન થાય તો સર્વ સંપત્તિઓ
 આવી મળે પરદેશ જતાં અથવા કોઈપણ શુભ કાર્યનો આ-
 રંભ કરતાં જે ભમરો ડાળી બાબુએ કુલ ઉપર બેઠેલો દેખાય
 તો હુર્ષ અને કલ્યાણ ઉપજાવનારો ગણાય, જે સામે કુલ ઉપર
 બેઠેલો જણાય તો તે પણ શુભકારક ગણાય; પરંતુ જે બેભમરા
 લડતા લડતાં શરીર ઉપર આવી ને પડે તો અશુભ સૂચક ગણાય.
 એમ બને તો વસ્ત્રસહિત સ્નાન અને કાંળા પદાર્થનું દાન કરી
 નાખવું એટલે સર્વ દોષ નિવૃત્ત થઈ જશે. કરોળીયો જે ડાળી
 બાબુએથી જમણી તરફ ઉતરે તો તે દિવસ પરગામ જવાનું
 મુલતવી રાખવું. જે ડાળી બાબુએ જાળ બાંધતો દેખાય તો
 કાર્યસિદ્ધ થાય. જે જમણી તરફથી ડાળી બાબુએ ઉતરે તો
 પણ શુભ ગણાય છે. જે પગ ઉપર થઈ જાંઘ ઉપર ચડે તો
 અશ્વની પ્રાપ્તિ થાય; જે ગળા સુધી ચડે તો વસ્ત્ર અને આભૂ-

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૩૬૪

પણની પ્રાપ્તિ થાય, જે મસ્તક પર્યંત ચઢે તો રાજમાન પ્રાપ્ત થાય તથા શરીર ઉપર ચઢે તો વજ્રની પ્રાપ્તિ થાય. એકંદરે તેનું ઉપર ચઢવું શુભકારી અને નીચે ઉતરવું તે અશુભકારી ગણાય છે. કાન ખનુરો ડાબી તરફ ઉતરે તો તે શુભ ગણાય, પણ જે જમણી બાબુએ ઉતરે તેમજ માથા ઉપર કે શરીર ઉપર ચઢે તો તે ખરા ન ગણાય. જે હાથી પોતાના જમણા દાંત ઉપર સૂંઢ રાખીને અથવા સૂંઢને ઉછાળતો સામે આવતો જણાય તો સુખ, લાભ અને સંતોષ થાય તથા ડાબી બાબુ કિંવા બીજી કોઈપણ દિશાએ સૂંઢ રાખીને આવતો જણાય તો સામાન્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય. હાથીનું સામે મળવું શુકનમાં સાડું ગણાય છે. જે ઘોડો પોતાના આગલા જમણા પગથી પૃથિવી ખોદતો જણાય અથવા દાંત વડે પોતાના જમણા અંગને ખંજવાળતો હોય તો સર્વ કાર્યોની સિદ્ધિ થાય; પણ જે ડાબો પગ દેલા વીને ઉભો હોય તો કલેશ થાય. ઘોડો સામે મળે તે શુભકારી ગણાય છે. ઉંટ ડાબી બાબુએ ખોલે તે સાડું, જમણી બાબુએ ખોલે તો કલેશકારી અને ઉંટડી સામે મળે તો શુભ શુકન ગણાય. ગામમંથી નીકળતાં જે બળદ પોતાના ડાબા સીંગરા અને પગથી ધરતી ખોદતો જણાય તો સાડું ગણાય, કારણ કે તેથી સુખ અને લાભની પ્રાપ્તિ થાય. પણ જે જમણા અંગથી પૃથિવી ખોદતો લાગે તો અશુભ જણવું. બળદ અને પાડો એકઠા ઉભેલા નજરે પડે તો પણ અશુભ ગણાય. એવી રીત-

૩૭૭

વિવેક વિહાર.

તિમાં પરગામ જવાનું બંધ રાખવું. છતાં જો કોઈ જાન્ય તો તેના પ્રાણનો સંદેહ સમજી લેવો. ગર્જના કરતો સાંઠ સામે મળે તો તે સારો ગણાય. જો ગાય ડાબી તરફ શબ્દ કરતી જણાય અથવા વાછડાને દૂધ પાતી દેખાય તો લાભ, સુખ અને સંતોષની પ્રાપ્તિ થાય, પણ જો પાછલી રાતે ગાય બોલે તો કલેશ ઉપજાવે. જો ગર્દભ ડાબી તરફ જાય તો સુખ અને સંતોષ થાય, પાછળની બાજુ અથવા જમણી તરફ જાય તો કલેશ થાય. જો બે ગર્દભો પરસ્પરમાં એક બીજાની કાંધને ખંજોળતા ઉભા હોય, દાંત દેખાડતા હોય, અથવા ડાબી તરફ જતા હોય તો બહુજ લાભ અને સુખ થાય. રાખમાં આળોટતા અથવા લડતા લાગે તો અશુભ અને કલેશકારી ગણાય. જો નીકળતી વખતે ગર્દભ ડાબી બાજુએ અવાજ કરે અને દાખલ થતી વખતે જમણી તરફ બોલે તો શુભકારી ગણાય. પરગામ જતાં વાંદરો જમણી તરફ મળે તો તે સારો ગણાય, મધ્યાનહ કાળ પછી ડાબી બાજુ મળે તો પણ શુભકારી જ ગણાય. જો કુતરો સુખમાં કંઈ ભક્ષ્ય પદાર્થ લઈ સામે મળે તો સુખ, કાર્ય-સિદ્ધિ, અને લાભ થાય. ખીલેલા વૃક્ષનો નીચે, વાડીમાં, લીલી કચારીઓમાં, દ્વારની ઇંટ ઉપર, ધાન્યના ઢગલા ઉપર જો કુતરો પેશાબ કરતો જણાય તો પણ મહા લાભ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય. જો તે ડાબી બાજુએ ઉતરે અથવા જાંઘ, પેટ હૃદય તથા પાછલા જમણા પગને ચાટતો અથવા ખંજવાળતો નજરે પડે તો લાભ થાય. જો સૂપડા ઉપર, સ્મશાનમાં અથવા પથર

સૂરિશિષ્ય સંવાદ.

૩૭૨

ઉપર પેશાય કરતો દેખાય તો બહુ કષ્ટ ઉત્પન્ન થાય એમ સમજવું. એવું શુકન બોધ પરદેશ ન જવું. વિદાય થતાં જો કુતરું ઉંચે સ્થાને બેસી કાન, મસ્તક અને હૃદયને બજવાળતું કિંચા ચાટતું દેખાય અથવા બે કુતરાઓ ગેલ કરતાં જણાય તો કાર્યસિદ્ધિ થાય. જો તે જમીન ઉપર આલોટતું અથવા પોતાના ધણી સાથે લાડ કરતું ખાટલા કે પાટ ઉપર બેઠેલું દેખાય તો તે મ્હોટો કલેશ ઉપજાવે. નીકળતી વખતે પોતાના મુખમાં કોઇપણ ભતનો ભક્ષ્ય પદાર્થ લઈ બીલાડી સામે આવતી જણાય તો લાભ અને કુશળ થાય. પણ જો બે બીલાડીઓ અંદર અંદર લડતી અને ધુર ધુર શબ્દ કરતી હોય તો ઠીક ન ગણાય. જો બીલાડી આડી ઉતરે તો આમાંતર જવાનું માંડી વાળવું. જહુંદરનું ડાબી બાજુએ ઉતરવું ઉત્તમ તથા જમણી બાજુએ ઉતરવું ખરાબ ગણાય છે. પરગામ જતાં જો પ્રાતઃપાળમાં હરણાઓ જમણી તરફ ઉતરે તો સાફ; પરંતુ જો તે પોતાના સીંગડા ને ઠોકતા, માથાને હલાવતા, મળ-મૂત્ર કરતા તથા છીંકતા હોય તેમજ જમણી તરફ ઉતરતા હોય તે ઠીક ન ગણાય. ખડારગામ જતાં શૂગાલનું ડાબી બાજુ બોલવું તથા દાખલ થતા જમણી બાજુ બોલવું ઉત્તમ ગણાય છે.

શિષ્ય—સ્વરશાસ્ત્ર તથા શુકન શાસ્ત્રના વિવેચનમાં આજે ઘણો સમય નીકળી ગયો છે. પુણ્ય-પાપ સંબંધી વિચાર ક્ષેત્રે આવતી કાલને માટે રહેવા દઇએ એજ ઉચિત ગણાશે.

સૂરિ—તથાસ્તુ !

૩૭૨

વિવેક વિલાસ.

(૧૨)

શિષ્ય—આત્મકલ્યાણના નાધકોએ પાપ-પુણ્યનો બંધ કેવી રીતે થાય અને તેની નિર્જરા શી રીતે કરી શકાય એ વિષય બરાબર સમજી લેવો જોઈએ એમ આપે ઘણી વાર કહ્યું છે. આજે હું અનુક્રમે પાપ-પુણ્ય સંબંધી જ કીમતી ઉપદેશ આપના શ્રીમુખર્થ સાંભળવા ઇચ્છું છું.

સૂર—પાપ-પુણ્યની આત્મા ઉપર શી અસર થાય છે એ વિષય તત્ત્વજ્ઞાન કિંવા અધ્યાત્મ વિદ્યાને લગતો છે. એટલે પ.મર અથવા મૂઢ મનુષ્યો આત્માના સ્વાભાવિક નિર્મળ સ્વરૂપને અને પાપના અ.વરણને યથાયોગ્ય સ્વરૂપે ન સમજી શકે એ બનવા લેગ છે. પાપકર્મથી આત્માની અખૂટ શક્તિઓ કેમ દબાઈ રહે અને તેથી આત્મિક પ્રગતિમાં કેટલો વિલંબ થાય એ વાત પણ સૌ કોઈ ન સમજી શકે; પરંતુ પાપનાં ફળો તો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પાપના પરિણામે મનુષ્ય માત્રને જ કઠોર દાંડ સહન કરવો પડે છે તે તો ગમે તે સ્થળે પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એમ છે; છતાં આશ્ચર્ય છે કે કદાચહુને લીધે મનુષ્યો પાપનું કડવું ફળ ગ્રાહવા છતાં તેથી નિવૃત્ત થઈ શકતા નથી. નીશામાં ચક્ર ર બનેલા દારૂડીયા લોકો જેવી રીતે પોતાના તન મન-ધનની પ્રત્યક્ષ હાની નીહાળવા છતાં સમજી શકતા નથી તેવી રીતે સંસાર-બ્રમણમાં જ આનંદ માનનારા જીવો પાપ અને તેનાં પરિણામોને પ્રત્યક્ષ અનુભવવા છતાં તે ધકી વિરમતા નથી. જેઓ છતી આંખે આંધળા બનવા માગતા હોય તેમને વિશેષ શું કહી શકાય ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૭૩

શિષ્ય—પાપકર્મ શી શી રીતે બંધાય ?

સૂરિ—જીવહિંસા, મદ્યપાન, અસત્ય ભાષણ, ચોરી અને ચાંડી એ પાંચ મનુષ્યને નરકમાં લઈ જનારાં ભયંકર દ્રવ્ય ગણાય છે. પારકાને ઠગવાથી, મ્હોટો આરંભ કરવાથી, પરિબ્રહ્મ રાખવાથી, કદાચરુથી, પરસ્ત્રીના સંગથી, અભક્ષ્ય વસ્તુનું ભક્ષણ કરવાથી, વિકથા અને ખોટી પ્રરૂપણા કરવાથી, પોતાના આત્માને વશમાં નહીં રાખવાથી, કૃષ્ણ, કાપોત, નીલ અને એ ત્રણ લેશ્યાથી, માઠા અધ્યવસાયથી તથા આર્ત્ત-રૌદ્ર ધ્યાન કરવાથી દુઃખને ઉપજાવનારૂં, સંતાપને વધારનારૂં, જન્મ-મરણના ત્રાસદાયક દુઃખને આપનારૂં અને નારકીના દુઃખોમાં નાખનારૂં પાપકર્મ બંધાય છે.

શિષ્ય—આપે કહ્યું કે પાપનું ફળ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે તો તે કયું ફળ ?

સૂરિ—તમે આ સંસારમાં કોઈ વાર કોઈ માણસને પાંગળો, હુંડો, હુલાંગી, વિષયી અને નપુંસક જેવો નીહાળ્યો છે ? તેમ થવામાં શા શા હેતુઓ રહેલા હોવા જોઈએ તે વિષે કદી વિચાર કર્યો છે ? એક માણસને મજબૂત હાથ-પગાદિ અવયવો છતાં ખમા-ખમાના અવાજો સાથે પાલખીમાં બેસી જતો જોઈએ છીએ અને એક માણસને દેહમાં પુરતી શક્તિ ન હોવા છતાં મજબૂરી કરતો અને મરણતોલ અવસ્થામાં દીવસો ગુબારતો જોઈએ છીએ તેનું શું કારણ ? આ સ્થિતિના લેદમાં કંઈ પણ મહત્ત્વનું કારણ તો હોવું જ જોઈએ. આનું કારણ

૩૭૪

વિવેક વિલાસ.

ખીભું કંઈજ નહીં પણ પૂર્વનાં પાપ-પુણ્ય જ સમજી લેવાં. મનુષ્ય પોતાની સાથે પૂર્વકર્મનું જે ભાતું લઈને આવે છે તેનો જ પ્રાયઃ સંસારમાં ઉપલોગ કરે છે. જો એ ભાતું પુણ્ય-કર્મનું હોય તો તે સર્વત્ર માન-આદર અને સુખ-શાંતિ લોગવે અને જો પાપકર્મનું હોય તો તે બધે દુઃખ-નિરાશા અને આપત્તિઓથી ઘેરાએલો જ રહે. મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપરથી જ પાપ-પુણ્યનાં ફળોનો નિર્ધાર થઈ શકે છે. આ ખુદ્દી અને સ્પષ્ટ વાત પણ જેઓ જોઈ અને સમજી શકતા નથી, તેઓ સંસારના યથાર્થ સ્વરૂપને કદિ પણ સમજી શકતા નથી. એક આત્મા રાજાને ત્યાં દેહ ધારણ કરે છે અને એક આત્મા એવી ગરીબ કુંપડીમાં જન્મ લે છે કે જ્યાં ગર્ભ-વતીને પણ પુરૂં પોષણ ન મળી શકતું હોય, તો પછી આ નવા આળકનો તો બાવ જ કેણુ પૂછે? પાપ-પુણ્યની પ્રેરણા જો ન માનવામાં આવે તો ઉક્ત સમસ્યાનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. દુકામાં પાપથી જ માણસ પારકાનો દાસ, મલિન, કોઢીઓ, બોખડો, મુંગો અને દરિદ્રી થાય છે. પૂર્વના પાપને લીધે જ મનુષ્ય નારકી અને પશુઓનીમાં જન્મ ધારણ કરી અસહ્ય દુઃખો અને યાતનાઓ વેઠે છે. પાપને પ્રતાપે જ મનુષ્ય હીનકૂળ, મતિમંદ તથા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થોથી બ્રહ્મ અને સદા રોગી રહે છે. આ સંસારમાં જીવને જે કાંઈ માફું ફળ પ્રાપ્ત થાય, મનને જે કાંઈ પણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ પાપનું જ ફળ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૭૧

સમજવું. પાપ-પુણ્યના પાયા ઉપરજ આ વિશ્વની સ્થિતિ રહેલી છે. આ રીતે જેઓ પાપનાં કારણોનો વિચાર કરી શકતા હોય, પાપથી કેવાં કેવાં :દુઃખો-કષ્ટો-વેદનાઓ વેઠવી પડે છે તેનો મનમાં સાક્ષાત્કાર કરી શકતા હોય તેઓ હંમેશા પાપના હેતુઓ ધ્યાનમાં રાખી પુણ્યનો સંચય કરવાને જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. જો તમે પણ સુખમાં રહેવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો તમારે પણ પાપના હેતુઓથી બચવાને સતત ઉદ્યમ-શીલ રહેવું જોઈએ.

શિષ્ય—પાપથી બચવાનાં માર્ગો દર્શાવો તો આ પાપર પ્રાણી ઉપર મહા ઉપકાર થાય.

સૂરિ—જીવો આ લોકમાં કષાય, વિષય, પ્રમાદ, અર્સ્-રૌદ્રધ્યાન, પિરતિનો અભાવ અને અજ્ઞાનથી જ નવાં કષ્ટો આંધે છે, એમ શાસ્ત્ર તથા ગુરુમુખ દ્વારા હબ્બરો વાર સાંભળવામાં આવ્યું હશે. સંસારને એક બંદિખાનાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. બંદિખાનાના જીવતા-બગતા પહેરગીર તરીકે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આદિ કષાયો કામ કરી રહ્યા છે. જીવડૂપી બંદિખાનને એજ યોળીઆઓ સંસારમાં મબજૂત રીતે પકડી રાખે છે.

શિષ્ય—ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વિગેરે શી રીતે જીવને પકડી રાખે છે ?

સૂરિ—ક્રોધ એક દાવાનળ સરખો પણ ગણાય છે.

૨૭૬

વિવેક વિદ્યાસ.

ક્રોધથી માણસ પોતાને તો હાનિ કરે છે જ પરંતુ તેની સાથે ખીજાને પણ હાનિ ઉપજાવતો જાય છે. જેવી રીતે એક ઘરમાં લાગેલી આગ વખતસર કાબુમાં ન આવે તો ખીજા ઘરને-ત્રીજા ઘરને અને એ રીતે ધીમે ધીમે અનેક ઘરોને સળગાવતી આપી જાય તેવી રીતે ક્રોધ કષાય પણ પોતાના આત્માની શુભ સંપત્તિને બળતો થકો આસપાસના મનુષ્યોને પણ નુકશાન કરતો જાય છે. ક્રોધાવેશમાં મનુષ્ય પોતાનું હિત વિચારી શકતો નથી, તેથી તેનો સંસાર વૃદ્ધિ પામે છે અર્થાત બંદિખાનાની મુદત લંબાતી જાય છે. વિવેકી પુરૂષોએ ક્રોધનું દુર્ગતીનું એક મહા કારણ માનીને તે થકી બચવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચંડકૌશિક નાગની પૂર્વ લવની કહાણી ક્રોધનું લયંકર પરિણામ રજુ કરે છે તે વિચારવું.

અભિમાનના પણ અનેક પ્રકાર જોવામાં આવે છે. ક્રોધને કૂળનું, ક્રોધને જાતિનું, ક્રોધને પોતાની તપસ્યાનું તો ક્રોધને રૂપનું, બળનું, લાભનું, શાસ્ત્રજ્ઞાનનું કે લક્ષ્મીનું પણ અભિમાન છે. આવા અભિમાનથી મનુષ્ય કુલાઈ જાય છે અને જગતને-જગતના પ્રાણીઓને તૃણવત્ ગણી કહાડે છે. અભિમાનને લીધે જ રાવણની લંકાનો નાશ થયો એમ કેટલાક માનસશાસ્ત્ર વેત્તાઓ કહે છે. આ ક્ષણભંગુર સંસાર કે જ્યાં મનુષ્યનાં કૂળ-જાતિ-બળ-દ્રવ્ય વિગેરે ચિરકાલ રહેવાનાં નથી, જેનો વિયોગ એક કાળે અનિવાર્ય છે, તેનું અભિમાન, મૂર્ખાઓ સિવાય લાગ્યેજ ક્રોધને શોભા આપે ! જે વસ્તુ આપણી પોતાની

સારે શિષ્ય સંવાદ.

૩૭૭

નથી તેનું અભિમાન આપણે શી રીતે રાખી શકીએ ? આ-
ત્માની સમૃદ્ધિનું-સત્તાનું અભિમાન રાખી એ સમૃદ્ધિના
ભંડારો ખુદ્ધાં રાખ્યાં હોય તો આપણને પોતાને તેમજ જગ-
તને પણ લાલ થાય ! પરંતુ એથી ઉલટું ઉપર કહી તેવી
શૃણિક વસ્તુઓનું અભિમાન કરવાથી તેજ વસ્તુઓ પરલવમાં
હલકા રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ કૂળના અભિમાનીઓ પરલ-
વમાં હલકું કૂળ અને રૂપના અભિમાનીઓ પરલવમાં ઘૂણાપાત્ર
થવાય એવું રૂપ પામે છે; એ રીતે અભિમાની જીવોની સંસાર
જામણા વધતી જાય છે.

માયા-કપટ એ દૌર્ભાગ્યને ઉત્પન્ન કરનાર, દુર્ગતિએ
પહોંચાડનાર તથા પુરૂષને સ્ત્રીનો જન્મ આપનાર હોઇ વિવેકી
પુરૂષોએ માયા-કપટનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ. શ્રી મહી-
નાથ ભગવાને પોતાના પૂર્વ ભવમાં તપસ્યાના સંબંધમાં માયા-
કપટનું સેવન કર્યું તેથી તેમને સ્ત્રી વેદ પ્રાપ્ત થયું ! માયાથી
કે કપટી સ્ત્રી-પુરૂષ આ વિશ્વમાં કોઇના પ્રીતિપાત્ર થઇ શકતા
નથી, એટલુંજ નહીં પણ પરલવમાંયે તેના ત્રિષમય રૂપો
તેમને આપવાં પડે છે.

સકેદ વસ્ત્ર કાજળમાં ઝાળવાથી જેમ મલીન થાય છે
તથા આછણથી દુધ જેમ ઝગડી જાય છે તેમ સ્ત્રી-પુરૂષનાં
સંખ્યાબંધ ગુણો એક માત્ર લોભના દુર્ગુણથી મલીન થઇ જાય
છે. કૃપણ પુરૂષ કે સ્ત્રીનું મ્હોં જોવું એ પણ સંસારમાં એક
અપશુકન ગણાય છે. પુદ્ગલ ઉપર લોભ રાખવા કરતાં જે

૩૭૮

વિવેક વિલાસ.

આત્મિક ક્ષિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા તરફ તેવો લોભ રાખવામાં આવે તો મનુષ્ય ભતિનું કેટલું બધું કલ્યાણ થાય ?

જે માણસ ઉપરના ચાર કષાયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી પોતાની ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ રાખતા શીખે તેને શૂરવીરતા, મંભીરતા, ઉદારતા, શુભ ધ્યાન, અધ્યયન અને તપસ્યાની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહે નહીં.

શિષ્ય—પાપનાં પરિણામો તથા કારણો સમજાયાં. તેવી જ રીતે પુણ્યનાં પરિણામો અને કારણો જાણ્યાં હોય તો પુણ્ય-ચરણ સરલ થાય એમ હું માનું છું. તો કૃપા કરીને પુણ્યનાં વિષયમાં જરા વિશેષ સમજણ આપશો ?

સૂરિ—પુણ્યનાં શુભ પરિણામો એટલા બધા વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે કે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપવો અશક્ય છે. પુણ્ય કિંવા ધર્મથીજ જગતમાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય કૃણ, ઉત્તમ ભતિ, મનોહર રૂપ તથા આશ્ચર્ય જનક સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પુણ્યથીજ મનુષ્યોને નીરોગી પશું, લાંબુ આયુષ્ય, લોભ-વવા યોગ્ય ધન તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે શું કહું ? ધર્મથી જ આ વિશ્વમાં મેઘની વૃદ્ધિ થાય છે, પુણ્યથીજ સર્વત્ર વિશુદ્ધિ જળવાઈ રહે છે, ધર્મથી જ સમુદ્ર પોતાની મયાદાને કોઈ કાળે ધણુ છોડતો નથી, આ જગતમાં જેટલું સુંદર-મનોહર-સુખકર તથા કલ્યાણકર છે એ બધો પુણ્યનો જ પ્રતાપ સમજવો. ધર્મના પ્રભાવથીજ પૃથ્વી રસાતળે જતી બચી જાય છે, ધર્મથી જ મનુષ્યો ચાર પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ કરી શકે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૭૮

સ્વર્ગ, મોક્ષ વિગેરે બીજી જે કોઈ મનગમતી ચીજ જીવને મળે છે તે સર્વ ધર્મના પ્રભાવથી જ હોય છે. પુણ્યનો પ્રભાવ આથી વધુ અસરકારક શબ્દોમાં વર્ણવવાને હું અશક્ત છું.

શિષ્ય—આપ જે ધર્મનો આવો અનહદ પ્રભાવ વર્ણવો છો તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આ જગતમાં કેમ દૃશ્યમાન નહીં થતો હોય ?

સૂરિ—જગતમાં જયવંતો ધર્મ, પરલોક, દેવ અને તત્ત્વ એ ચારે છે જ, એમાં બીજકુલ શંકા કરવા જેવું નથી. પણ મનુષ્યમાં પોતાનામાં જે સત્ત્વ બેઠાંએ તે ક્યાં છે ? શસ્ત્ર-અસ્ત્ર બધા વર્તમાન હોય પણ લડનારમાં-પોતાનામાં જ બે સત્ત્વ-માલ ન હોય તોપણ સાધનો બિચારાં એકલાં શું કરી શકે ? ધર્મનો પ્રભાવ દ્રષ્ટિગોચર ન થાય તો તે દોષ ધર્મનો નહિ; પરંતુ મનુષ્યનો જ લેખાવો બેઠાંએ.

શિષ્ય—મનુષ્યનો દોષ શી રીતે ?

સૂરિ—જે મનુષ્ય પોતાના માઠા અધ્યવસાયોને લઈને પોતાની ઈદ્રિયોને સંયમમાં ન રાખે, ચિત્તવૃત્તિને બ્યાં ત્યાં ભટકવા દે, સંસારના પૌદ્ગલિક ભોગોપલોગમાંથી ક્ષણમાત્રને પણ અવકાશ ન મેળવી શકે અને એટલું છતાં એમ કહે કે “ધર્મનું કંઈ પરિણામ ન આવ્યું—ધર્મનો પ્રભાવ કંઈ પ્રત્યક્ષ ન થયો” તો તે એક પ્રકારનો મિથ્યાલાપ નહીં તો બીજું શું કહેવાય ? બે એક માણસ પોતાના મનને જ કાળુમાં ન રાખી શકે અને છતાં દેવ-દેવતાઓને વશ કરવાની સાધનાઓ કરે

૩૮૦

વિવેક વિલાસ.

તો તે શી રીતે ફળીભૂત થાય ? જ્યાંસુધી આપણે આપણી પોતાની મનોવૃત્તિઓને આંતરુંખી ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી ધર્મનો કે કેવળીના વચનનો વાંક કાઢવો એ પોતાની હલકાઈ બતાવવા જેવું છે. કહ્યું પણ છે કે “કુચુર, કુકિયા, પૂર્વભવના અંતરાય તથા કાળદોષને લીધે કેવળીનાં વચન પ્રમાણે ફળ ન આપે તો તેમાં કેવળીના વચનનો શો દોષ ?” મનુષ્ય માત્રે પોતાનું આત્મવીર્ય પ્રકટાવવું જોઈએ. સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક સદ્ગુરુનું શરણ લઈ, સુવિક્ષિત ક્રિયાઓ દ્વારા ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. જો એટલું થાય તો ધર્મનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ થયા વિના રહે નહીં. માઠા અધ્યવસાયોને લીધે સમિપ આવેલી સિદ્ધિઓ પણ ચાલી જાય છે, તોપછી જે સિદ્ધિઓનો પત્તો પણ નથી અને કોણ જાણે તે કેટલીયે દૂર હશે તેવી સિદ્ધિઓ કેવળ વાતો અને દંભથી પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા રાખવી એ નિરર્થક છે. ધર્મ પ્રત્યે આદરબુદ્ધિ ઉદ્ભવવી જોઈએ. જેમ આદર ન કરનાર માણસ પાસે કોઈ જતું નથી તેમ ધર્મ પ્રત્યે અનાદર રાખનાર માણસ પાસે ધર્મપ્રભાવ કે ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ પણ જઈ શકતી નથી.

જે લોકો પોતાના મનમાં એમ માની બેઠા છે કે—“અમને આ ભવમાં સુંદર શરીર, મનોરમ ભાર્યા, તથા રાજકૃપા વિગેરે અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યાં છે, તોપછી અમને હવે ધર્મ કરવાની શી જરૂર છે ?” તેઓ સંસારના યથાર્થ સ્વરૂપને નહીં સંમળ શકવાને લીધે જ એમ બકે છે. આ નશ્વર સંસારમાં

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૮૨

કોઈનું શરીર કે રૂપ, ધન-ધાન્ય કે કુટુંબ-પરિવાર અજર-અમર રહી શક્યાં છે ? જે વસ્તુમાં ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન થયા કરે છે તેની ઉપર આસક્તિ રાખી બેસી રહેવું એ માનવ-જીવન રૂપી રત્નને કાચની માફક ફેંકી દેવા બરાબર છે. રાજાની કૃપા, ધન, પ્રીતિ, દેહ, દુર્જન અને આયુષ્ય એટલી વસ્તુઓને વિઘટતાં વાર લાગતી નથી. છતાં જેઓ સંસારના પૌદ્ગલિક વ્યામોહમાં ફસાઈ, પાપ-પુણ્યમાં રહેલો પ્રત્યક્ષ ભેદ જોઈ કે વિચારી શકતા નથી, સદ્ગુણો ઉપદેશ સાંભળી તે પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી તેમની સ્થિતિ ખરેખર શોચનીય-દયાજનક છે. સુતેલા માણસો જેવી રીતે ફોગટમાં જ રાત્રી વીતાવી દે છે તેવી રીતે ધર્માચરણ વિનાની-પ્રમાદી જાંઘળી જીભરનાર પોતાના મનુષ્યત્વને ફોગટ જ ગુમાવી દે છે. મારો કથિતાશય માત્ર એટલો જ છે કે હરકોઈ પ્રકારે ધર્માચરણ કરવું, ધર્મનું તત્ત્વ સમજવું અને જીવનને ધર્મમય બનાવવું. એટલું કરશે તો પછી ધર્મનો પ્રભાવ અનુભવવાને તમારે દૂર નહીં જવું પડે. ધર્મ પોતે જ તમને તેનો પોતાનો પ્રભાવ બતાવશે.

શિષ્ય—આપ જે ધર્મની આટલી પ્રશંસા કરો છો તેનું કંઈ સ્વરૂપ કે પ્રકાર વર્ણવશો ?

સૂરિ—તે ધર્મના દાન, શીળ, તપસ્યા અને ભાવના એમ ચાર પ્રકાર છે, અને તેથી ક્રમે ક્રમે મુક્તિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દાન શીલ, તપ અને ભાવ વિના ધર્મ કેવા પ્રકારનો

૩૮૨

વિવેક વિલાસ.

હોય તેની કદપના થઈ શકતી નથી. જેઓ એ ચાર વસ્તુઓનું યથાયોગ્ય સ્વરૂપ વિચારી શકતા નથી તેમને ધર્મની વાતો કરવાનો પણ અધિકાર મળી શકતો નથી. “મારો અમુક ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે” એમ ઘણા માણસો વાતવાતમાં કહ્યા કરે છે અને વસ્તુતઃ પોતાના ધર્મ સંપ્રદાયનું સૌને ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં અભિમાન હોય એ સ્વાભાવિક છે. એક સ્થળે શ્રેષ્ઠ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“તપસ્યા, ક્ષમા, મૃદુતા, આર્જવતા, સત્ય, પવિત્રતા, અપરિગ્રહ, દયા, બ્રહ્મચર્ય અને દાન એ દસ વસ્તુઓ જેમાં હોય તે ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.” ધર્મ પરીક્ષામાં આ વાત યાદ રાખવી જોઈએ, તેમજ ઉક્ત દસ વાતોમાંથી કઈ વાતનું પાલન આપણાથી થાય છે તેનો આત્મસાક્ષીએ વિચાર કરીને જ પોતાની ધાર્મિકતાની બડાઈ હાંકવી જોઈએ. કેટલાક માણસો તપ, ક્ષમા, દયા, સત્યને નામે મોટાડું આમળા જેવું મીઠું મુકાવતા હોય; છતાં પરમ ધાર્મિક પુરૂષોમાં બપવાનો દંડ કર્યા વિના રહેતા નથી. સાચા ધાર્મિકની અને ધર્મની પણ કસોટી ઉક્ત કથન ઉપરથી સહેજે કરી શકાય છે.

શિષ્ય—ધર્મો બહારથી જોતાં તો બધા એક સરખા જ લાગે છે !

સૂરિ—ગાયનું દૂધ અને આકડાનું દૂધ બહારથી જોતાં તો એક સરખું જ સ્વરૂપ અને શુભ જણાયું છે; પરંતુ તેટલા જ ઉપરથી તે બન્નેમાં એકજ પ્રકારના શુણ્ણ છે એમ કયો બુદ્ધિ-

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૮૩

માન કહી શકે ? બાહ્ય દેખાવ ઉપરથી કોઈ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો એ હંમેશા નિબ્રાન્ત નથી હોતો. સાગરમાંનું જળ ઉપરથી જોતાં સર્વ સ્થળે એકસરખું ઉંડું હોય એવો ભ્રાસ થાય; પરંતુ ડાહ્યો માણસ એમ વિના વિચારે માની લેતો નથી. તેવી જ રીતે બહારથી જોતાં સર્વ ધર્મો સમાન લાગતા હોય તેથી કદીને સર્વ ધર્મમાં દયા, ક્ષમા, મૃદુતા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય વિગેરેનું સ્વરૂપ એક જ પ્રકારે વર્ણવામાં આવ્યું હશે એમ માની લેવાનું નથી. શુદ્ધ પરિણામવાળો માણસ દાન-શીલ-તપ-ભાવના તારતમ્ય ઉપરથી ધર્મની કસોટી કરી સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રનું પાલન કરે તો તેવા નરપુંગવને મુક્તિરૂપી સ્ત્રી બળાત્કારે પણ આલિંગન કરે એમાં શક નથી. અર્થાત્ એવો પુરૂષસિંહ સહેજે શિવ વધુને વરે.

શિષ્ય—દાન, શીલ, તપ તથા ભાવનાનું સ્વરૂપ જરા વિસ્તારથી સમજાવશો ?

સૂરિ—દાનના ચાર પ્રકાર છે. (૧) જ્ઞાનદાન, (૨) અભયદાન, (૩) ધર્મોપકરણ દાન-અર્થાત્ વસ્ત્ર, પાત્ર પ્રમુખ વસ્તુઓનું દાન અને (૪) અનુકંપાદાન. જ્ઞાનદાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો, સત્યાસત્ય સમજાવ શકે એવા પ્રકારની વિદ્યાવૃદ્ધિ કરવી એ જ્ઞાનદાન ગણાય છે. જ્ઞાન વિનાનો નર પશુવત્ મનાય છે. આપણા સ્વધર્મબંધુઓ તથા માનવબંધુઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી એ જ્ઞાનદાનનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. જીવને મૃત્યુના પંખમાંથી મુક્ત કરવો એ

૩૮૪

વિવેક વિલાસ.

અભયદાન છે. શત્રુને પણ તેના દુશ્મનોથી અભય આપવું એ જેમ ક્ષત્રીયોનો ધર્મ છે, તેવી જ રીતે પ્રાણીમાત્રને પોતાના આત્મવત્ લેખી તેમનું રક્ષણ કરવું એ દ્વિતીય દાનનો એક પ્રકાર મનાય છે. ધર્મોપકરણ દાનમાં વસ્ત્રદાન તથા પાત્રદાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જે ત્યાગી જ્ઞાની અને સંયમી પુરુષોને વસ્ત્ર કે પાત્ર વિગેરેની આવશ્યકતા હોય તેમને તે માન અને ભક્તિ પૂર્વક અર્પણ કરવાં એ આ તૃતીય દાનનો મુખ્ય હેતુ છે. ચોથું અનુકંપા દાન—કોઈ પ્રાણીને ભૂખ-તરસ કે પરિશ્રમથી રીળાતું જોઈ તેને આહાર, પાણી કે આશ્રય આપી આતા ઉપજાવવી એ આ ચતુર્થ પ્રકારનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ધર્મી પુરુષો આ ચારે દાનના સ્વરૂપ વિચારી યોગ્ય પ્રસંગે તેનું પાલન કરવા ચૂકતા નથી. એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે—કેવળ દાન કરવાથી જ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય એમ માની લેવાતું નથી. દાનશીલતાની પાછળ ધર્મબુદ્ધિ જોઈએ, શુભ ભાવના જોઈએ, ભૂત દયા જોઈએ. કેટલાક લોકો પોતાની પ્રસિદ્ધિને ખાતર મ્હોટા મ્હોટા દાનો કરે છે; પણ તેવા કીર્ત્તિદાનની વિવેકી પુરુષો બહુ પ્રશંસા કરતા નથી. કીર્ત્તિની ખાતર દાન કરવું એ એક પ્રકારનું વ્યસન ગણાય છે. વ્યસનમાં લાંબો વિવેક કે સાહુદયતા નથી હોતી અને તેથી દાન દેનારની આત્મિક પ્રગતિમાં તેવું દાન સહાયક થઈ શકતું નથી. દાન આપતી વેળા પાત્ર-પાત્રનો પણ વિચાર કરવાનો છે. કુપાત્રે દાન આપવું તે પણ કલ્યાણકારી નથી. કારણ કે સર્પને

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૩૮૫

હથ પાવાથી વિષ સિવાય અન્ય કંઈ વસ્તુની વૃદ્ધિ થઈ શકે ? જે દાન કપટથી, અહંકારથી શરમથી કે ઉપકારનો બદલો પાળવાને અર્થે દેવાય તે પણ લગભગ વ્યર્થ જ નાંચે છે. મેં કહ્યું તેમ એવા દાનમાં કાં તો કીર્તિની લાલસા અથવા વ્યાપારી લાભની વૃત્તિ રહેલી હોય છે. દાન તો વિશુદ્ધ અતઃકરણ પૂર્વક, કોઈ પણ પ્રકારના બદલાની ઇચ્છા વિના અને ધર્મ બુદ્ધિથી જ થવું જોઈએ.

હવે શીલનો વિષય લઈએ. જે પુરૂષ હૃદયમાં વરાગ્ય-ભાવ આણી સ્ત્રીને એક શૃંગલારૂપ ગણે અને વિષય-ક્રિડાને વિષવત્ માને તે મોટો વિવેકી ગણાય છે. શીલ વૃત્ત પાળવાની જીજ્ઞાસાવાળાઓએ પરમ વિવેકના ચક્ષુ ઉઘાડી સ્ત્રી-પુરૂષની યથાર્થ રચના વિચારી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાને ઉદ્યમશીલ થવું જોઈએ. ત્યાગી અને સંયમી મુનિવરો આવન એ વૃત્તનું પાલન કરે છે. તેમની વાત એક બાબતે રહેવા દઈએ તો પણ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સુખી થવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થ માત્રે ઉચિત એવું શીલ વૃત્ત પાળવું જ જોઈએ.

શિષ્ય—ગૃહસ્થો શી રીતે શીલ વૃત્ત પાળી શકે ?

સૂરિ—જે પુરૂષ પોતાની—સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ માની તિર્યચની, દેવતાની અને ભુવનપતિની સ્ત્રીઓનો તથા મનુષ્યમાં પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરે તે ગૃહસ્થોચિત શીલવૃત્ત કહેવાય. બુદ્ધિવાન અને સદાચાર પરાયણ સ્ત્રી-પુરૂષોએ આવું શીલ વૃત્ત

૩૮૬

વિવેક વિલાસ.

અવશ્યમેવ પાળવું જોઈએ. જો પ્રમાદને લીધે કોઈ સમયે
 ક્ષયિત સ્ત્રીનાં મોહક અંગોપાંગો ઉપર દ્રષ્ટિ જાય અને વૃત્તિ
 મુગ્ધ થાય તો તેવે પ્રસંગે મનુષ્યનાં શરીરમાં રહેલી મળ-મૂત્ર
 વિગેરે ઘૂણા જનક વસ્તુઓને ચિંતવી તે ઉપર વૈરાગ્ય આણવો.
 જે વસ્તુ બહારથી સુંદર અને મનમોહક જણાય છે તે વસ્તુતઃ
 કેવા દુર્ગંધી પદાર્થોથી પરિપૂર્ણ છે એનું ધ્યાન કરી વિષય-
 વાસનાને રોકી સખવી એજ વિવેકી પુરૂષોનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે.
 શહેરને જે ગામડીયાઓએ કદાપિ ન જોયું હોય તે લોકો પોતાના
 કુદ્ર ગામડાંની જ પ્રશંસા કરે, તેવી રીતે જેઓ આત્માના પર-
 માનંદનો અનુભવ લેવાને છેક નિષ્કૂળ નિવડેલા હોય છે તેઓ જ
 વિષય સેવનમાં મુગ્ધની કદપના કરી પોતાના આત્મ સામર્થ્યને
 ગુમાવી દે છે. વસ્તુતઃ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યનો જે આનંદ
 છે તેની પાસે વિષયનો આનંદ તો એક બિન્દુ માત્ર પણ નથી.
 પરમાનંદમાં મગ્ન રહેનાર સંયમી પુરૂષોને વિષય-વાસના
 રંજીતી શકતી નથી; કારણ કે તેઓ એક એવા અદ્ભૂત આનંદ-
 સાગરમાં સ્નાન કરતા હોય છે કે તેમને વિષય-વાસનાના ગંદા
 ખાણીમાં પડવાનું રૂએ જ નહીં. ગૃહસ્થ પુરૂષોએ અને સ્ત્રીઓએ
 યજ્ઞક્રમે સ્વદારા અને સ્વપતિમાં સંતોષ માની ગૃહસ્થોચિત
 શીલ પાળવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શીલના મહાત્મ્ય-
 ના અનેક અપૂર્વ દ્રષ્ટાંતો શાસ્ત્રમાં મળી આવે છે. શીલ વૃત્ત
 શૂળીનું સિંહાસન બનાવી શકે છે એ વાત તો તમે સાંભળી જ
 હશે. આ વૃત્ત સાધુ-મુનિઓને જેટલું ઉપયોગી છે તેટલું જ
 ગૃહસ્થોને પણ છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૮૭

શિષ્ય—તપના પ્રકાર તથા સ્વરૂપ વિષે કંઈ વિવેચન કરશો ?

સૂરિ—તપના એકંદરે બાર પ્રકાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. પ્રથમ છ પ્રકાર બાહ્ય તપના અને બાકીના છ અંતરંગ તપના. બાહ્ય તપમાં (૧) રસત્યાગ (૨) કાયકલેશ (૩) ઉણા-દરી-પ્રમાણ કરતાં ઓછો આહાર (૪) ઉપવાસ (૫) અંગો-પાંગ સંકોચીને બેસવું તે અને (૬) વૃત્તિસંક્ષેપ ઇત્યાદિ તપો-નો સમાવેશ થાય છે. અંતરંગ તપમાં (૧) પ્રાયશ્ચિત (૨) શુભ ધ્યાન (૩) સ્વાધ્યાય (૪) વિનય (૫) વૈયાવચ્ચ અને (૬) કાઉસગ એ છ બાબતો આવી જાય છે. ખરો તપસ્વી સૌ પ્રથમ પોતાનાં મનનાં પરિણામોને શુદ્ધ કરી, સર્વ ઇન્દ્રિયોને સમાધિમાં રાખી, સર્વ પ્રકારના આરંભ-સમારંભોનો ત્યાગ કરી દુઃખના સમુદાયને ટાળવાને અર્થે તપસ્યા કરે છે. જે અંતર બુદ્ધિવાળો માણસ જગતમાં પૂજનિક થવાને માટે કોઈ એક સાંસારિક લાભ અર્થે કે બાહ્ય પ્રસિદ્ધિને અર્થે તપસ્યા કરી શરીરને સૂકવે છે તે તપસ્યાનું ખરૂં રૂપ મેળવી શકતો નથી. વિવેક વગર તપસ્યા કરવાથી માત્ર શરીરને તાપ ઉપજે છે એટલુંજ. બાકી એવા અજ્ઞાન કષ્ટોથી બહુ રૂણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તપસ્યા જ્ઞાન, વિવેક અને પવિત્ર ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે જ થવી જોઈએ.

શિષ્ય—લાવના એટલે શું ? તે કેટલા પ્રકારની છે ?

સૂરિ—સત્ય અને હિતકર દ્રઢ વિચાર કે જે જીવન

૩૮૮

વિવેક વિલાસ.

ઉપર ચિરસ્થાયી અસર કરે તેને ભાવના કહેવામાં આવે છે. મનુષ્ય વૈરાગ્ય યોગ પાળી શકે એટલા માટે ખાર ભાવનાઓ રૂપી ભૂમિકા શાસ્ત્રકારે નક્કી કરી છે. (૧) અનિત્ય ભાવના (૨) અશરણુ ભાવના (૩) સંસાર ભાવના (૪) એકત્વ ભાવના (૫) અન્યત્વ ભાવના (૬) અશુચી ભાવના (૭) આશ્રવ ભાવના (૮) સંવર ભાવના (૯) નિર્જરા ભાવના (૧૦) લોક ભાવના (૧૧) બોધિદુર્લભ ભાવના અને (૧૨) ધર્મ ભાવના. આ ભાવનાઓની સાથે જો શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તો મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં તે અગત્યનો ભાગ ભજવે. આંધળા અને પાંગળાના મેળાપથી જેમ એક બીજા પરસ્પરને પરમોપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે ક્રિયાની સાથે જ્ઞાનજન્ય ભાવનાઓ પણ પરસ્પરને સહાયક થઈ પડે એ નિર્વિવાદ છે.

પહેલી અનિત્ય ભાવના દ્વારા આ જગતની અનિત્યતાનો વિચાર કરવાનો છે. આ શરીર, યુવાવસ્થા, ધન દોલત અને એ સિવાય સઘળા પ્રકારના સુખ સંજોગો અનિત્ય છે એમ માની સંસાર ઉપરનો મોહ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. બીજી અશરણુ ભાવના દ્વારા, આ જગતના પદાર્થો કે સગા સંબંધીઓ પણ અંતે કંઈજ કામ આવતા નથી એમ ચિંતવવાનું છે. ઈંદ્ર તથા ચક્રવર્તી વિગેરે પણ કાળ મર્યાદા પુરી થયે મરણ પામે છે, તેમને એક ઘડી પણ કોઈ બચાવી રાખી શકતું નથી. તો પછી અન્ય સામાન્ય નર નારીઓની તો વાતજ શું પૂછવી ? જગતમાં મરણ સમયે કોઈ કોઈને શરણુ આપી

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૮૬

શકતું નથી. સૌને પોતાની આયુષ્યની મુદત પુરી કરીને ચાલી નીકળવું પડે છે. આવી ભાવના ભાવી આત્માને સ્થૂળ બાંધ-નોથી અલગ કરતા જવું અને સાથે સાથે સૂક્ષ્મ શક્તિઓની ખીલવટ કરવી એ આ ભાવનાનો હેતુ છે. ત્રીજો સંસાર ભાવ ના છે. એ ભાવના દ્વારા સંસારની અસારતા વિચારવાની છે. ને આ રીતે કે જીવ સંસાર રૂપ નાટકમાં નાટકીયાની પેઠે કર્મના યોગે ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એવા નાનાવિધ વેષ ધારણ કરે છે, વસ્તુતઃ તે તેની મૂળ અને ચિરસ્થાયી સ્થિતિ નથી. આમ વિચારી વૈરાગ્યવાન થવું એ આ ભાવનાનો ઉપ-દેશ છે. સંસાર ભાવના વડે રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરતા શીખવું જોઈએ. સંસાર દુઃખમય છે, પરિવર્તન શીલ છે અને જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફરતાં ખરી રીતે લેશ માત્ર સુખ નથી એવી દ્રઢ માન્યતા રાખવી. એથી એકત્વ ભાવના દ્વારા આત્માનું એકાકી-પણું ચિંતવવાનું છે. જીવ એકલો જન્મ લે છે, મરણ પછી એકલો જ જાય છે અને સુખ-દુઃખ પછી તે એકલો જ ભોગવે છે, ખીજો કોઈ પણ તેના જન્મ-મરણ ને સુખ-દુઃખાદિમાં ભાગ પડાવી શકતું નથી. પાંચમી અન્યત્વ ભાવના દ્વારા સમ-જવાનું કે જેવી રીતે આત્મા એકલોજ કર્તા અને ભોક્તા છે તેવી રીતે સર્વ વસ્તુઓથી અર્થાત્ દેહ, ધન, બાંધવ, મિત્ર વિગેરેથી તદ્દન ન્યારો છે. દેહ, બાંધવ કે ધનની ચઢતી પડતીમાં આત્માએ રાગ-દ્વેષ ન માનવો જોઈએ, છઠ્ઠી અશુચી ભાવના મનુષ્યને તેના દેહનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવામાં મદદ

૩૯૦

વિવેક વિલાસ.

કરે છે. જે દેહ ઉપર આટલો બધો મોહ રાખવામાં આવે છે, જે દેહની ખાતર ન્હાનાં-મોટાં પાપ કર્મો કરવામાં આવે છે, તે દેહ કેવા અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલો છે તેનું અશુચી ભાવના દ્વારા મનુષ્યને જ્ઞાન થવું જોઈએ. રસ, લોહી, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓથી બનેલું અને નવ દ્વારથી વીંટળાયેલું એવું શરીર પવિત્ર કયાંથી હોઈ શકે અને એવા અપવિત્ર દેહ ઉપર બહુ મોહ રાખવો એ સુજ્ઞ પુરૂષોને કેમ છાજે ? હવે આત્મા કેવી રીતે નિર્મળ અને પ્રગતિશીલ બને એ સવાલ ઉભો થાય છે. આત્મા શું છે તે સમજવા પછી અને દેહ તથા સંસારનું સ્વરૂપ વિચાર્યા પછી આત્માને કર્મ રૂપી જે મેલ લાગ્યો હોય તે દૂર કરવા ઉજ્જમાળ થવું જોઈએ. કર્મો કેવી રીતે આત્માને લાગે છે અને શી રીતે તેમને અટકાવવા તેમજ વિખેરી નાખવા એ વિધિનું સૂચન આશ્રવ, સંવર તથા નિર્જરા ભાવનામાં થાય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતી, કષાય, વિષય, પ્રમાદ તથા આર્ત-રોદ્ર ધ્યાન આદિ જે દોષોથી આત્મા ને કર્મ વળગે છે તે દોષોનું જ્ઞાન મેળવવું અને ભાવના આશ્રવ કે અ દોષો મારામાંથી દૂર થવા જ જોઈએ. આ ભાવના આશ્રવ ભાવનાના નામથી ઓળખાય છે. નવાં કર્મ આત્માને વળગે નહીં તેટલા માટે કર્મ વળગે તેવા દોષોનો નિરોધ કરવો અર્થાત્ સમ્યક્ જ્ઞાનના શસ્ત્ર વડે મિથ્યાત્વને હટાવવું, વિરતી દ્વારા અવિરતીનો રોધ કરવો, ક્ષમા વડે ક્રોધનો પરાજય કરવો ઇત્યાદિ વિધિનો સંવર ભાવ-

સુરશિષ્ય સંવાદ.

૩૮૧

નામાં સમાવેશ થાય છે. જે પુરૂષો આ ભાવનાનું અવલંબન
 ઝહી સંવર દ્વારા નવાં કર્મોની ઉત્પત્તિને રોકી શકે છે તેઓ
 ખરેખર ધન્ય છે. શાસ્ત્રમાં એમ સ્પષ્ટ પછે કહેવામાં આવ્યું
 છે કે “ નવા કર્મની ઉત્પત્તિને અટકાવનાર સંવરને હં નગ્ન
 સ્કાર કહું છું. કારણ કે સંવર સમતા રૂપ બ્રહ્મવા શુભાશુભ
 કર્મોને તોડી નાખે છે. ” નૂના કર્મોને ખપાવવાનું કાર્ય નવમી
 નિર્જરા ભાવના વડે બજાવવાનું રહે છે. મહાત્મા પુરૂષો સારા
 સંયમથી અને નિષ્કામ તપસ્યા રૂપ અગ્નિથી સંસાર વધાર-
 નારાં કર્મોને ખાળીને ભસ્મીભૂત કરી દે છે. આ વાત લક્ષમાં
 રાખી આત્માને કર્મથી મુક્ત કરવાની ભાવના રાખવી તે નિર્જ-
 રા ભાવના ગણાય. લોકોનો વિસ્તાર કેવો છે, કેટલો છે અને કેવી
 કેવી ઋદ્ધિવાળા હોયો તેમાં રહેલા છે, કેવી કરણી દ્વારા તેઓ
 ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા છે અને ઉચ્ચતમ ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર
 સિદ્ધ ભગવાન કયાં વિરાજી રહ્યા છે, તેનું ચિંતન આ દશમી
 લોકભાવના દ્વારા કરવાનું છે. શાસ્ત્ર-ગ્રંથોમાં લોકનું સ્વરૂપ આ
 પ્રમાણે વર્ણવામાં આવ્યું છે:—“ સ્ત્રીયો સરાવળો નીચે અને
 ઉંધો સરાવળો ઉપર રાખ્યો હોય તો તે શરાલ સંપુટ કહેવાય.
 તે શરાલ સંપુટની નીચે એક ઉંધો સરાવલો રાખ્યો હોય તેવા
 આકારમાં રહેલું આ જગત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામ-
 નારા જીવ, અજીવ પ્રમુખ દ્રવ્યથી પરિપૂર્ણ ભરેલું છે એમ
 સાધકે ચિંતવવાનું છે. ” સત્યજ્ઞાન દુર્લભ છે માટે સર્વજ્ઞ
 ભગવાને પ્રરૂપેલાં સિદ્ધાંતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, સત્ને સત્
 તરીકે અને અસત્ને અસત્ તરીકે ઓળખવું તથા તેમાં પાર-

૩૯૨

વિવેક વિલાસ.

ગત થવું એ ભાવનાને “ ઓધિ દુર્લભ ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કોઈક આસન્ન સિદ્ધ જીવજ પરિપૂર્ણ ઇદ્રિયોવાળો મનુષ્ય ભવ પામી શ્રુત, ગુરૂ વિગેરે સામગ્રીઓનો યોગ મેળવી પાત્તજિજ્ઞા કરી ઓધ પામે છે. ઓધિ દુર્લભ ભાવના વડે તત્ત્વ નિશ્ચય અને સમ્યક્ શ્રદ્ધાનું ક્રમશઃ આગળ વધવું એજ આ ભાવનાનો ઉદ્દેશ છે. છેલ્લી ભાવના ધર્મ ભાવના છે. કેવળજ્ઞાની તીર્થંકર પ્રભુએ જગતના હિતાર્થે લોકોને જે જ્ઞાન આપ્યું છે અને શ્રેષ્ઠ ધર્મનું જે સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે તે ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી દેશ વિરતી તથા સર્વ વિરતી રૂપ ઉપદેશાયેલા ધર્મનું પાલન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. આ છેલ્લી ભાવનાના ચિંતનથી તેમજ અનુસરણથી આત્મા પોતાનું શ્રેય સાધી શકે છે. ભાવના વિનાની ક્રિયા જેવી જોઈએ તેવી સફળ થતી નથી. ગુણુસ્થાનકની શ્રેણીએ ચડવા માટે પણ આવી ભાવનાઓની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે. હું પ્રથમ આંધળા અને પાંગળાના દૃષ્ટાંતથી સૂચવી ગયો છું કે ક્રિયા અને ભાવનાને એક બીજા સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ રહેલો છે. થોડી ક્રિયા પણ જો ઉપર્યુક્ત ભાવનાની મદદ પૂર્વક કરવામાં આવે તો તે આત્માને બહુ શ્રેયસ્કર થઈ પડે છે. બધા જીવોએ શુભ ધ્યાન પૂર્વક ઉપર કહી તેવી બાર ભાવનાઓ ભાવવી. કારણ કે તે ભાવનાઓ જીવનો સંસાર નાશ કરવામાં અમોઘ શસ્ત્રનું કાર્ય બજાવે છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૯૩

(૧૩)

શિષ્ય—આપણે વાર્તાલાપ સમાપ્તિને પામે તે પહેલાં તત્વના સંબંધમાં કંઈક જાણવાનું મળે એવી મહારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

સૂરિ—તમારી આ તત્વજ્ઞાસા સાંભળી મને ખરેખર અત્યાનંદ થાય છે. અત્યાર સુધી મેં તમારી યાચનાને માન આપી કેટલાક વ્યવહારના તથા પરમાર્થના વિષયો ગ્રહ્યા છે; પરંતુ તત્વ સંબંધી વાત કરવાનો જેવો જોઈએ તેવો પ્રસંગ મળ્યો નથી. ખરું છે કે પૂર્વભવના શુભસંસ્કારથી અથવા સદ્ગુણના પ્રાસાદથી જ કોઈ શુદ્ધ મનવાળા જીવને તત્વ જાણવાની-સમજવાની જ્ઞાસા થાય છે. પાંજરા ઉપર મોહાઈ રહેલા પામર મનુષ્યો પાંજરાને જ ચત્નથી સાચવ્યા કરે છે; પણ તેમાં રહેલા હુંસ રૂપ જીવનું શું થાય છે તેની તેઓ બહુ પરવા રાખતા નથી. પાંજરાનું રક્ષણ કરવું એ જ્ઞાન અલબત્ત જરૂરનું છે, પણ તેના કરતાં એ અધિક જરૂરનું તો જીવનું કલ્યાણ કેમ થાય તે ચિંતવવાનું છે. તમને આજે જીવ તત્વ સમજવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવી એ તમારું સદ્ભાગ્ય સૂચવી આપે છે. જગતમાં એવા ઘણા પાંડિતો મળી આવશે કે જે વિવિધ કળાઓ અને પ્રપંચોના સંબંધમાં અસાધારણ જ્ઞાન ધરાવતા હોય; પરંતુ જ્યાં સુધી અધ્યાત્મ વિદ્યાનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ખીજ કોઈપણ કળા કે શાસ્ત્ર જીવનું શ્રેય કરી શકતું નથી. જેવી રીતે અજ્ઞાન લોકોનો સંસાર પાત્ર-વાસણ વિગેરે સાધનોથી

૩૬૪

વિવેક વિલાસ.

નિત્ય વધતો જાય છે તેવી રીતે પંડિત ગણાતા લોકોનો સંસાર પણ અધ્યાત્મ જ્ઞાન વગરના ખીજા ઘણા નકામા શાસ્ત્રોથી વધતો જાય છે. ઘણા વિદ્વાનો વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો 'હા ખી જગતનું કલ્યાણ કરીએ છીએ' એવી મિથ્યા બડાઈ હાંકે છે; પરંતુ હું પૂછું કે ઓગાળ સરખા ઘણા ગ્રંથો રચવાથી શું લાભ થવાનો હતો ? ખરા પંડિત અને મુમુક્ષુએ તો શરીરની અંદર રહેલા દિવ્ય જ્યોતિર્મય મહોટા જીવ તત્વનો વિચાર કરવો એજ તેમને માટે શોભાસ્પદ છે.

શિષ્ય—પંડિત તેમજ જ્ઞાની પુરૂષોને તો તત્ત્વજ્ઞાસા અવશ્યમેવ થવી જોઈએ, છતાં ઘણે ભાગે તેમ બનતું જોવામાં નથી આવતું એનું શું કારણ હશે ?

સૂરિ—વાતો સાંભળવી અને શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ કરવી એ ઘણું સહેલું છે, પણ ઘણા જીવના કાળના મલિન સંસ્કારો તેમજ જીવના અભ્યાસોથી મુક્ત થવું એ સરળ વિષય નથી. લલલલા જ્ઞાની અને સુજ્ઞ ગણાતા મનુષ્યો પણ આવી તત્ત્વની બાબતમાં તો બાળક જેવા જ જોવામાં આવે છે. “હું સુખી છું, અથવા દુઃખી છું, હું ગોરો છું અથવા કાળો છું, હું મજાખુત છું અથવા નખખો છું, હું ઠીંગણો છું અથવા લાંબો છું, હું યુવાન છું અથવા વૃદ્ધ છું” એવા વિકલ્પો કિંવા અધ્યવસાયોથી કોઈ વિરલા નર જ મુક્ત થઈ શકે છે. એવા અધ્યવસાયો એટલા બધા લાંબા કાળથી આપણામાં ઘર કરીને રહેલા છે કે સખ્ત પ્રયત્ન અને સતત પરિશીલન સિવાય તે દોષોથી નિવૃત્ત ન થઈ શકાય.

સરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૯૫

કેટલાક માણસો આ જગતમાં એવા પણ જોવામાં આવે છે કે જેમણે 'તત્ત્વના અભ્યાસની પાછળ કંઈક પરિશ્રમ કર્યો હોય, પરંતુ એટલું છતાં એ જો તેમનામાં જ્ઞાતિ અને પાપાંડના વિચારો રહી ગયા હોય તો સમજવું કે તેમનો શ્રમ નિષ્ફળ જ ગયો છે. એવા મનુષ્યે તત્ત્વ કદાચ સાંભળ્યું હોય તો તે વાર્તા રૂપે સાંભળ્યું હોય, પણ પરમાર્થથી તો તત્ત્વની વાતનો નિર્ધાર નહીં જ કર્યો હોય એવી ખાત્રી મળી શકે છે. તત્ત્વની વાત ક્યાં સુધી બરાબર સમજવામાં આવી છે અને તે કેટલે અંશે પરિણમી છે તેનો તોલ કેવળ એક જ વાત ઉપરથી કરી શકાય. જ્યાં સુધી પોતાનું અને પારકું એવો ભેદ રહ્યો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વની વાત લેશમાત્ર પણ સમજવામાં નથી આવી એમ સમજી લેવું. જ્યાં સુધી નગરમાં અને ગામડામાં તફાવત દેખાય ત્યાં સુધી તત્ત્વની વાત નથી પરિણમી એમ માની લેવું. તત્ત્વ સમજવું અને પચાવવું એ મહાભાગ પુરૂષોથી જ બની શકે છે. તેવા પુરૂષોનું કુટુંબ પણ તેવું જ મહાભાગ હોય છે. તત્ત્વ વિચારકોનું કુટુંબ કેવું હોય તે વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે એવા પુરૂષોનો પિતા ધર્મ, માતા ક્ષમા, ભાર્યા દયા, અને પુત્ર સદ્ગુણ હોય છે. એ સિવાય બીજું સર્વ તેમને બ્રમ રૂપ જ લાગે છે.

શિષ્ય—યોગી પુરૂષો જ તત્ત્વને સમજી શકે એવો આપના કથનનો આશય હોય એમ જણાય છે. યોગ—સાધના વિષે કંઈ ઉપદેશ મળશે ?

૩૯૬

વિવેક વિદ્યાસ.

સૂરિ—યોગીઓને ઘર-બાર નથી હોતા એ તો તમે જાણતા જ હશે. પગરૂપ મજબુત પાયાવાળું, કેડરૂપ મધ્ય ભાગવાળું, ભૂજરૂપ ભુગંજવાળું, સાત ધાતુરૂપ ભીંતવાળું અને નવદ્વારવાળું એવું શરીર તેજ ભલા યોગીનું ઘર હોય.છે. છતાં સમાધિને માટે એક ખાસ સ્થાનની આવશ્યકતા માનવામાં આવે છે. સત્પુરૂષોએ સમાધિને અર્થે એવું સ્થાનક શોધી કહાડવું કે જે મનોહર, શાંત, એકાંતવાળું, પવિત્ર, વિશાળ, સરલ તથા સમતા ઉપજાવનારું હોય. તેથી વિપરીત પ્રકારનું ગૃહ ચિત્ત વૃત્તિને વિક્ષિપ્ત કરી નાખે છે અને તેથી મનની એકાગ્રતામાં વિઘ્નકર થાય છે. સ્થાનની યોગ્યતા કરતાં પણ સાધકની યોગ્યતા વિષે તો ખહુજ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવાનો છે. સૌ કોઈને યોગ સાધનાનો કે ધ્યાનનો એક સરખો અધિકાર મળી શકતો નથી.

શિષ્ય—ધ્યાન કરવાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે ?

સૂરિ—જેનો જઠરાગ્નિ, કફાદિ દોષ, રસાદિ ધાતુ અને મલ સમાન હોય, અર્થાત્ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં જેનું જેટલું પ્રમાણ કહ્યું છે તે તેટલા જ પ્રમાણમાં હોય તથા જેનાં ઈન્દ્રિય અને મન સુપ્રસન્ન હોય તેવો સ્વસ્થ પુરૂષ યોગ-ધ્યાન કરવાનો અધિકારી ગણાય છે. આ સ્વસ્થતા ઉપરાંત નીચેના ગુણો પણ તેટલા જ આવશ્યક છે એ યાદ રાખવું. જે પદ્માસન વાળીને બેસી શકતો હોય, ઈન્દ્રિયોને વશ રાખવામાં નિપૂણ હોય, ક્રોધ વિગેરે કષા-યોને વશ ન થતો હોય, શીત-ઉષ્ણ પ્રમુખ પરિપ્રહોથી પરાભવ પામેલો ન હોય, વિષય-ભોગ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ભાવ ધરાવનારો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૩૯૭

હોય, પોતાના દેહ ઉપર પણ મૂર્છા ન રાખતો હોય, રાજા તથા રાંકને સરખી દ્રષ્ટિથી જોઈ શકતો હોય, પવનની માફક કોઈ ઠેકાણે પ્રતિબંધ ન રાખનારો હોય, પર્વતની પેઠે નિશ્ચળ, અંદ્રમાની પેઠે જગતને આનંદ ઉપજાવનારો, બાળકની પેઠે સરલ સ્વભાવનો, સર્વ ક્રિયાઓમાં નિર્લેપ રહેનારો, પોતાને વિષે પોતાને જાણનારો, જગતને આત્મતુલ્ય જાણનારો, મોક્ષ-માર્ગને વિષે આસક્ત થયેલો તથા સંસારથી વૈરાગ્ય પામેલો હોય એવો બુદ્ધિશાળી પુરૂષ ધ્યાનક્રિયા કરવાને યોગ્ય ગણાય છે.

શિષ્ય—યોગીઓના ચિત્તની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોય ?

સૂરિ—ખરા યોગીઓનું ચિત્ત સર્વથા નિર્મળ હોય છે. એવા યોગી પૂર્વના પુણ્ય યોગે જ મળે છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે કુલીન, પંડિત તથા સુશીલ પુરૂષો સહેલાઈથી જગતમાં મળી આવે છે; પરંતુ તત્ત્વના જાણ અને વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા યોગીઓ મળવા બહુ દુર્લભ છે. કેટલાકો બહારથી તો બહુજ સ્વચ્છ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ તેમના અંતઃકરણમાં ઉતરીને જોઈએ તો ત્યાં—કામ—ક્રોધ—માન—માયાદિના કીડાઓ ઉછળી રહ્યા હોય છે. તમે જ કહો કે આવી ઉપરની સ્વચ્છતાથી જીવનું કલ્યાણ શી રીતે થાય ? લીંબોળી જ્યારે પાકે છે ત્યારે તેમાં કંઈક મિષ્ટતા આવે છે. પણ અંદર તપાસીને જોઈએ તો જાણાય કે લીંબોળીનું બીજ તો હજી જેવું ને તેવું જ કડવું રહી ગયું છે. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે મિષ્ટતા કે સ્વચ્છતા અંદરથી આવવી જોઈએ. યોગીઓની ચિત્તવૃત્તિ બહારથી અને

૩૯૮

વિવેક વિલાસ.

અંદરથી સમાન ભાવવાળી હોય છે. તેઓ જ્યારે ધ્યાનાવસ્થામાં તદ્દલીન થાય છે ત્યારે તેમનો શુદ્ધ આત્મા જગત્ને લગભગ ઘેલા જેવું જ નીહાળે છે; છતાં ખૂબી એ છે કે તેમનામાં સમભાવ એટલો બધો ગંભીર હોય છે કે જગતનું ઉપહાસ કરતા નથી. વચનની મર્યાદાનો પણ ભંગ થવા દેતા નથી. તેમનું કોઈ આવીને અપમાન કરે તો પણ તેઓ સામાન્ય માણસની માફક ક્રોધ કે વૈરથી ધમધમી ઉઠતા નથી. જેમના મનમાં વિકલ્પો ઉદ્ભવતા હોય તેઓજ અમુક વસ્તુને માન અને અમુક વસ્તુને અપમાન ગણે; પરંતુ જ્યાં વિકલ્પનો જ અભાવ હોય ત્યાં માન-અપમાન આદિની કલ્પના શી રીતે સંભવે? સાધક પુરૂષોને એમ પણ નથી લાગતું કે—“અહો હો! આ જગતમાં મારા કેટલા બધા અનુયાયીઓ છે? હું કેવો ભાગ્યશાળી છું!” તેમ એવો પણ શોચ નથી થતો કે—“અરેરે! આ જગતમાં મારે જોઈએ તેટલા અનુયાયીઓ નથી! લોકો કેટલા કૃતદ્રી છે!” મતલબ કે સાધકો અને નિર્મલ આત્માવાળા યોગીઓને એવી બાબતમાં હર્ષ-શોક થતો નથી. વિચાર કરો કે જે માણસને જૂદી જૂદી રૂચીવાળા આત્માની અને મનની સાથે સીધી મૈત્રી બંધાઈ હોય તેને યોગમાં વિદ્ય ઉપજાવે એવાં સ્થૂલ ઇન્દ્રિય રૂપી મિત્રોની સાથે કૌતુક કરવાની ઇચ્છા જ શી રીતે ઉદ્ભવે? ઇન્દ્રિયો તો અનુચરો માત્ર છે! રાજાની સાથે જ્યાં સીધો સંબંધ ચાલતો હોય ત્યાં પોળીયાઓનો કે રક્ષકનો ભાવ કોણ પૂછે?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ

૩૮૮

શિષ્ય—યોગીઓ અમદ્ય લોગી તેમજ અપેય પીનારા અને અગમ્ય ગામી ગણાય છે એ શું સત્ય હશે ?

સૂરિ—એક રીતે એ સત્ય છે. યોગીઓ નહીં ખાઈ શકાય એવી વસ્તુને ખાનારા ગણાય છે, તે આ રીતે:—કાળ સર્વ વસ્તુનું લક્ષણ કરી જાય છે, કાળનો પંજે વસ્તુ માત્રને જીર્ણ બનાવી દે છે, કાળનું લક્ષણ કોઈ કરી શકતું નથી પરંતુ આ જગતમાં યોગીઓ જ એવા છે કે જે કાળનું પણ લક્ષણ કરી જાય છે, અર્થાત્ સમાધી અવસ્થામાં કાળનો પ્રભાવ યોગીઓ ઉપર ચાલી શકતો નથી. હવે નહીં પીવા યોગ્ય વસ્તુ પીનારા કેવી રીતે ગણાય તેનો વિચાર કરીએ. બ્રહ્મામૃત રૂપી કળા આ સંસારમાં કોઈ પી શકતું નથી. યોગીઓ તે બ્રહ્મામૃતનું ઘુંટડા ભરી ભરીને પાન કરે છે એટલા માટે તેઓ અપેય પીનારા ગણાય છે. જ્યાં કોઈથી જઈ શકાય નહીં એવે સ્થાને યોગીઓ પહોંચી જાય છે. પરમપદ રૂપ અગમ્ય સ્થાનકે પણ યોગીઓ પહોંચી શકે છે એટલા માટે તેમને અગમ્યગામી કહેવામાં આવે તો તે ખોટું નથી. યોગીઓ ખરા બ્રહ્મચારી ગણાય છે. આત્માનું ખીજું નામ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મમાંજ રમણ કરનાર તથા બ્રહ્મનું જ મનન—ચિંતન કરનાર પુરૂષ ખરો બ્રહ્મચારી ગણાય. જેણે સ્ત્રીનો કે વિષય સંલોગનો ત્યાગ કર્યો હોય, પરંતુ આત્મ તત્ત્વ ચિંતનમાં રસ લેતો ન હોય તો તે ખરેખરો બ્રહ્મચારી ન ગણાય. કામલોગને વર્જનારો સાધક સ્વૂળ બ્રહ્મચારી કહેવાય, આકી બ્રહ્મના આનંદમાં તદ્દલીન રહેનારને જ ખરેખરા બ્રહ્મ-

૪૦૦

વિવેક વિલાસ.

ચારીનું નામ ઘટી શકે. સ્થૂળ બ્રહ્મચર્ય તો નપુંસક પણ પાળી શકે; પરંતુ આત્મધ્યાન વિનાનું તે બ્રહ્મચર્ય એટલું બધું પ્રશંસનીય નથી.

શિષ્ય—મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા તથા માધ્યસ્થ આદિ ભાવનાઓનું સ્વરૂપ તથા બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ બતાવશો ?

સૂરિ—જીવ કર્મના વશથી અનેક આકાર ધારણ કરે છે, પણ કર્મથી છુટાયેલા જીવને તેમ કરવાની જરૂર પડતી નથી. એટલા માટે મુક્ત જીવને “એકાકાર” કહેવામાં આવે છે. આ જગતમાં કોઈ પણ જીવ દુઃખી ન થાય, કોઈ પણ જીવ પાપ ન કરે, સંપૂર્ણ જગત્ મોક્ષનો આનંદ ભોગવે તો સારું એવી જે મતિ તે મૈત્રી ભાવના કહેવાય છે. કોઈ કાળે કોઈની સાથે રાગ-દ્વેષ વિગેરે કરવાં નહીં, કોઈને રાગ-દ્વેષ કરતાં જોઈ ખુશી થવું નહીં, જગતના પ્રાણીમાત્રને પોતાના મિત્રવત્ લેખી તેમના સુખમાં આપણું ખડું સુખ છે એમ માનવું તે મૈત્રી ભાવના કહેવાય. દોષ રહિત આચરણ કરનાર અને ધર્મના સર્વ સ્વરૂપને જાણનાર એવા સત્પુરુષોના ગુણ ઉપર રાગ-તે પ્રમોદ ભાવના કહેવાય. સંતો મહાત્માઓ અને પરાપકારી પુરુષોનાં ગુણ જોઈ એ ગુણોનું પાન કરવા ઉજમાળ થવું અને મન થકી એ ગુણોની પ્રશંસા કરવી એ પ્રમોદ ભાવનાનો ઉપદેશ છે. ડરી ગયેલા, રોગથી પીડાતા, દીન અને જીવનનાં સાધનો જેની પાસે ખુટી ગયાં હોય એવાં પ્રાણીઓને જોઈ

સરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૦૧

શકિત અનુસાર તેમની જરૂરીઆતો પુરી પાડવી, તેમને સુખ ઉપજે એમ કરવું એ કરુણા ભાવનાના નામથી શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ જગતમાં કરુણા ભાવવા યોગ્ય પ્રાણીઓનો કયાં તોટો છે ? જ્યાં જ્યાં કોઈ દુઃખી, અસહાય કે ત્રાસદાયક અવસ્થામાં હોય ત્યાં ત્યાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરવો એ આ કરુણા ભાવનાના કાર્ય પ્રદેશ છે એમ પ્રસંગોપાત મારે કહી દેવું જોઈએ. મોહાંધતાને લીધે ધર્મનો દ્વેષ કરનારા, બીક રાખ્યા વિના પાપના પ્રદેશમાં ધુમનારા અને પોતેજ પોતાનાં વખાણ કરનારા એવા લોકોનો તિરસ્કાર ન કરતાં તેમના પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવી, તેમના તરફ બહુ ધ્યાન ન આપવું—એ “ માધ્યસ્થ ભાવના ” કહેવાય છે. એક માણસ ગમે તેવો દુર્ગુણી કે બ્રષ્ટ હોય તો પણ તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં મધ્યસ્થ વૃત્તિથી સમજાવવો અને એટલું છતાં ન સમજે તો આપણે આપણા આત્માને તો કોઈપણ કાળે કલુષિત ન થવા દેવો. કેટલીક વાર એવું બને છે કે એક દુરાચારી માણસને ઉપદેશ આપવા જતાં અથવા સુધારવા જતાં આપણે પોતે જ એટલા બધા તિવ્ર અને ઉશ્કેરાએલી વૃત્તિવાળા બની જઈએ છીએ કે સામા આત્માનું હિત થવું તો દૂર રહું; પણ આપણે પોતે જ આપણા આત્માને મલીન બનાવતા હોઈએ છીએ. એવે પ્રસંગે માધ્યસ્થ ભાવનાનું અવલંબન લેવું એજ સ્વ-પરને હિતાવહ છે.

લક્ષ્મી અને શરીરાદિ પદાર્થો “ બહિરાત્મા ” ગણાય છે. શરીરનો અધિષ્ઠાયક તથા કર્મવડે બંધાયેલો જીવ “ અંત

૪૦૨

વિવેક વિલાસ.

સાત્મા ” કહેવાય છે. ભય, આકાંક્ષા, વિકલ્પ અને કર્મનો લેપ એ ચાર વાનાં જેનાં જતાં રહ્યાં હોય, જેના આત્મીય ગુણોનો નાશ અથવા ક્ષય ન થઈ શકે એવા હોય—અર્થાત્ જેના અનંત ગુણ હોય એવો જીવ “ પરમાત્મા ” ગણાય છે.

શિષ્ય—પ્રત્યેક જીવ શું પરમાત્મા બની શકે ?

સૂરિ—જેમ વનસ્પતીના યોગથી લોઢાનું સોનું થાય છે, તેમ જીવ પણ પરમાત્માના ધ્યાનથી પોતેજ પરમાત્મા બની શકે છે. ધ્યાનમાં આત્મવિચારણાને પ્રધાન સ્થાન આપવામાં આવે છે એ ભૂલવાનું નથી. આત્મવિચાર વિના કેવળ શાસ્ત્રમાં રહેલા ધ્યાનથી કાંઈ પણ ફળ નીપજતું નથી. પાણીમાં ફળોના પડછાયા પડેલા તો તમે જોયા હશે, તે પડછાયામાંના ફળો ખાવાથી શું કોઈને કદાપિ કાળે તૃપ્તી થાય ખરી ? તેવીજ રીતે શાસ્ત્રમાં ધ્યાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ કહ્યા કરે, તે સંખ્યાથી વિવેચક પણ મુખથી બોલ્યા કરે; પરંતુ આત્મવિચારણા સાથે ધ્યાનમાં પ્રવેશ ન કરે તો તેવા શાસ્ત્રગત ધ્યાનથી જીવનું શી રીતે કસ્યાણુ થાય ?

શિષ્ય—ધ્યાન કેટલા પ્રકારનાં છે અને તે કયા કયા ?

સૂરિ—રૂપસ્થ, પદસ્થ, પિંડસ્થ, અને રૂપાતીત એ રીતે ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનો સંસારરૂપ સમુદ્ર તરી જવામાં નૌકા સ્વરૂપ ગણાય છે. સાધક પ્રથમ ધ્યેય વસ્તુનું રૂપ જીવે છે, પછી પદે કરી તે ધ્યેય વસ્તુની સ્તવના કરે છે, તે પછી પિંડને વિષે તન્મય થાય છે અને પછી અનુક્રમે રૂપાતીત થાય છે. એ રીતે ચાર પ્રકારના ધ્યાનની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા સમજી લેવી.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૦૩

શિષ્ય—દ્રષ્ટાંત સાથે એ ચારે ધ્યાનનું રહસ્ય સમજાવશો ?

સૂરિ—તીર્થંકર ભગવાનનું જેવું રૂપ છે તેવા રૂપનું આલંબન લઈને જે ભગવાનનું હર્ષથી ધ્યાન કરવું તે રૂપસ્થ કહેવાય છે. વિદ્યામાં, મંત્રમાં, ગુરૂની કે દેવની સ્તુતીમાં અને બીજી પણ પવિત્ર વસ્તુની સ્તુતીમાં જે ધ્યાન ધરવામાં આવે તેને પદસ્થ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે, તેમાં વિવિધ હેતુઓને અર્થ પદના કે મંત્રના અક્ષરો જુદા જુદા વર્ણમાં ચિંતવવાના હોય છે. ઉદાહરણાર્થ—સ્તંભન કરવું હોય તો મંત્રાક્ષરો સોના સરખા પીળા, વશીકરણ કરવું હોય તો રાતા, કોઈને ક્ષોભ પમાડવો હોય તો પરવાળા સરખા ગુલબી રંગના, મારણ કરવું હોય તો કાળા, દ્રેષ ઉપજાવવો હોય તો ધુમાડા જેવા રંગના, શાંતિ પ્રસરાવવી હોય તો ચંદ્રમા સરખા સફેદ અને આકર્ષણ કરવું હોય તો રાતા રંગના મંત્રાક્ષરો ચિંતવવા એવો નિયમ છે. પરંતુ હું એક વાર્તાલાપ દરમીયાન તમને કહી ચુક્યો છું કે મારણની કે ઉદ્વેગ ફેલાવવાની સાધના એ બહુજ હલકા પ્રકારની છે અને તે તેના સાધકને ઉંડી અધોગતિએ લઈ જાય છે. મૂલે ચુકે પણ એવી મલીન સાધનાના પાશમાં ન ફસાવું. તન્મય ભાવથી શુદ્ધ એવું જે કાંઈ શરીરમાં દેવતાદિકનું ધ્યાન કરવામાં આવે તેને પિંડસ્થ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય—કોઈ કોઈ સાધક આ સ્થળે કુંભક—રેચક આદિની વિધિ બતાવે છે તે શા માટે ?

૪૦૪

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—ડાબી વાટેથી પ્રાણવાયુને શરીરમાં ભરી તે જ બાબુથી પાછો વાયુને બહાર કહાડવો અને એ રીતે મનને બ્રહ્મપદે લઈ જવું એવો વિધિ છે; પણ જો મન સ્થિર રહી શકતું હોય તો રેચકાદિકના અભ્યાસની બહુ જરૂર પડતી નથી. મનની સ્થિરતા હોય તો વાયુ પણ પોતાની મેળે જ સ્થિર થઈ જાય છે. જો એ મન સ્થિર ન કરી શકતા હોય તેઓ કુંભક-રેચકાદિકના વિધિથી લાભ મેળવી શકે.

શિષ્ય—મનને કાબુમાં રી રીતે લઈ શકાય ?

સૂરિ—મન ઘણું ચંચળ છે. પ્રત્યેક અર્ધ નિમેષમાં તો તે ત્રણે લોકમાં ફરી વળે એવી તેની ગતિ છે; છતાં આશ્ચર્ય જવું તો એ છે કે તે ચુકિતથી સ્થિર કરી શકાય છે. મનને કોઈ કોઈ સ્થળે સર્પની પણ ઉપમા આપવામાં આવે છે. ચંચળ મન જો કાંઈ બાધા ન નડે તો સર્પની માફક પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે ત્યાં ભરાઈ જાય અને એવે વખતે જો તેની સ્વચ્છંદતા સામે અવરોધ મુકવા જઈએ તો સર્પની પેઠે ફોલ પણ પામે છે. મનને સ્થિર થવામાં જે એક મહાન સંકટ અથવા વિઘ્ન નડે છે તે અજ્ઞાનતાનું છે. મન રૂપી નેત્ર જ્યાં સુધી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વીંટળાયેલું હોય છે ત્યાં સુધી તે બિચારું તત્ત્વ દેખી શકતું નથી; અને તેથી તે વિષયમાં જ સંજાયા કરે છે, સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય થઈ પડે છે. અજ્ઞાનતા દૂર કરવા મનને ક્ષણે ક્ષણે સમજાવવું જોઈએ કે “હે મન ! જન્મ, મરણ, ધન અને દારિદ્ર એ

સરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૦૫

સર્વ પોત પોતાના કાળે થયાં જ કરે છે ! તું ફેગટ એની ચિંતા અને હાથવોય કરી શા માટે વ્યથિત થાય છે ? તારે એ બધાની સાથે કયાં લાંબો સંબંધ છે ? ” આવી રીતે વિવેકમય પ્રશ્નોમાં મનને તદ્દીન કરવાથી અને યોગ્ય માર્ગે વાળવાથી તે કાષ્ઠમાં આવી જાય છે. પછી તો જેમ પવન વિનાના ઘરમાં દીપક સ્થિર રહે તેમ મનની સર્વ વાસનાઓનો લયંથવાથી પંડિત પુરુષો જગતમાં સિદ્ધની પેઠે નિરંતર સ્થિર થઈને રહે છે. મન સ્થિર થવાથી અમૂલ્ય તત્ત્વવિચારરૂપ રત્નો પણ રહેજે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. સમુદ્રમાં જ્યારે મોજા ઉછળતા બંધ થઈ જાય ત્યારે સમુદ્રના તળીયે રહેલા રત્નો પ્રગટ પણે જોઈ શકાય. તેવીજ રીતે વિકલ્પોનો સર્વથા અભાવ થવાથી આત્માની ચૈતન્ય જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે અને એ જ્યોતિમાં અનેક અણુમૂલ રત્ન સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મન સમતાને પ્રાપ્ત થાય તે પછી ઇંદ્રિયોને વિષયને વિષે જોડવાની કે વિષયથી વારવાની જરૂર રહેતી નથી. મનની સમતા પોતાની મેળે જ ઇંદ્રિયોને શાંત કરી દે છે. ઇંદ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે જ પોત-પોતાના વિષયોને વિષે દોડી જાય છે. પણ તે ઇંદ્રિયોની પાછળનું મન જો રાગ-દ્વેષથી મુક્ત હોય તો તેથી બહુ હાની થતી નથી. મનની વિશુદ્ધિ ઉપર જ ઘણું ખરો આધાર રહેલો છે એ વાત તમે સમજી શક્યા હશે. મનના આદેશમાં રહેલો ઇંદ્રિયોનો સમુદ્ધ પોતાની ઇચ્છા માફક ભલે ગમે તે વિષયને વિષે જાય; પણ તેને વાળવો નહીં. કારણ કે બળાત્કારથી વાળવા જતાં તે સિંહ સરખો ફોલ પામે છે.

૪૦૬

વિવેક વિલાસ.

મતલબ એ છે કે મનને હઠથી કે બળથી રૂઢ કરવાને બદલે તેને ધીમે ધીમે કેળવતાં શુદ્ધ બનાવવું જોઈએ. હઠ કિંવા બળથી રોકેલું મન થોડા સમયને માટે કાબુમાં આવી ગયું હોય તેમ લાગે છે; પરંતુ તેનો પ્રત્યાઘાત સામાન્ય જીવોને માટે અસહ્ય થઈ પડે છે. બળવાન આત્માઓ જ તેવા ક્ષોભને સહન કરી શકે છે. એટલા માટે જ્ઞાન-વિવેક અને વૈરાગ્ય પૂર્વક મનને સંયમમાં રાખવું એ સૌથી વધારે હિતાવહ છે.

શિષ્ય—રૂપાતીત ધ્યાનનું સ્વરૂપ શી રીતે ચિંતવાય ?

સૂરિ—કર્મલેપ વિનાના, નિરાકાર અને ચિદાનંદમય સિદ્ધ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું તે “રૂપાતીત” ધ્યાન કહેવાય છે. સુવર્ણ વિગેરેનું ણિબ બનાવ્યું હોય અને તેના દ્વારની પોલાણ કાઢી નાખી હોય તેમજ ણિબનું સંસ્થાન તેજોમય હોય એવા સ્વરૂપને વિષે રૂપાતીતની કલ્પના થાય છે. તેજ કેને કહેવાય એ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે. જે દેખાય તે તત્વ ન હોય અને જે તત્વ હોય તે દેખાય નહીં. એટલે દેહ અને આત્માના મધ્યસ્થ ભાવને તેજતત્વ કહેવામાં આવે છે.

શિષ્ય—આત્માના સ્વરૂપ વિષે વધુ કંઈ વક્તવ્ય સંભવે છે ?

સૂરિ—નિકટ રહેલી ઇન્દ્રિયો પણ આત્માને દેખી શકતી નથી; છતાં આત્મા તો ઇન્દ્રિયોને નીહાળતો જ હોય છે. એ કારણને લીધે ક્ષેત્રજ્ઞ આત્માને અલક્ષ્ય પણ કહેવામાં આવે છે. અન્ય ક્ષેત્રનું વાવેલું બીજ બીજા જ કોઈના ક્ષેત્રમાં વવાય છે.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૦૭

અને તે ક્ષેત્રમાં ક્ષેત્રજ્ઞ તો ઉગેજ જાય છે એ એક મહોટું આશ્ચર્ય ગણાય છે. અતિ સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને સર્વવ્યાપી આકાશ એ બન્ને વસ્તુને પોતાના માહાત્મ્યથી જીતનારા પરમાત્મા હંમેશા વંદનીય જ છે. તેમના સ્મરણ માત્રથી સંસાર સાગર સોષાઈને ખાળોચીયા જેવો બની જાય છે. અગસ્ત્ય ઋષિ જેવી રીતે સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા તેવી રીતે પરમાત્માના ધ્યાનથી સંસાર પણ એક ડોગળા જેટલો જ બની જાય છે. આત્માની અનેક ઋદ્ધિ-સિદ્ધિઓને ભૂડી જઈ જે લોકો બાહ્ય દ્રવ્ય-ધન-દૌલત પ્રાપ્ત કરવા તનતોડ પ્રયત્ન કરે છે તેમની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક જ ગણાવી જોઈએ. ભંડારમાં અસંખ્ય દ્રવ્ય ભર્યું હોય અને છતાં ઘરે ઘરે ભીખ માગવા જાય તેના જેવી બીજી મૂર્ખતા કઈ હોઈ શકે? આત્માની સમૃદ્ધિનો પાર હજી સુધી કોઈ પામી શક્યું નથી. એવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિ જે લોકો બેઠરકાર રહે છે તેઓ સાચું સુખ શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? તેમના ભાગ્યમાં તો રખડવાનું અને કુટાવાનું જ નિર્માયેલું હોય છે. કસ્તુરીવાળો મૃગ જેવી રીતે પોતાની નાભીમાં કસ્તુરી હોવા છતાં કસ્તુરીની ખાતર જંગલોમાં રખડી-રખડી પોતાનું જીવન નિષ્ફળ ગુમાવી નાખે છે, તેવી રીતે આત્માની શક્તિ અને સમૃદ્ધિ ઉપર વિશ્વાસ નહીં રાખનારા મનુષ્યો પણ પોતાનું જીવન વ્યર્થ જ વિતાવી નાખે છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

શિષ્ય—સંસાર, મોક્ષ તથા સ્વર્ગગામીનો શો અર્થ કરવો જોઈએ ?

૪૦૮

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—કર્મથી વીંટળાયેલા જીવને પાંડિતો સંસાર કહે છે, કર્મથી મુક્ત થએલા જીવને મૌક્ષ કહે છે. એ જીવ જ કર્મ કરોને રહિત થાય અને કેવળજ્ઞાનથી સૂર્ય સમાન પ્રકાશી, લોક તથા અલોકને જાણે તે કેવળી ગણાય, તેમને સર્વગામી પણ કહી શકાય. જીવ શુભાશુભ કર્મનો અત્યંત ક્ષય થવાથી ત્યારે એકાકી થાય છે ત્યારે તેજ જીવ શૂન્ય પણ કહેવાય છે.

શિષ્ય—ત્યારે ધ્યાન કેવા આત્માનું કરવું ?

સૂરિ—ઠાઠા પુરૂષે ત્રણ લિંગથી મુકાયેલા, સિદ્ધ, એક, નિરંજન, નિરાકાર એવા આત્માનું ધ્યાન કરવું. એવા આત્મધ્યાનથી ઇન્દ્રિયો વશીભૂત થાય છે, શરીર હળવું થાય છે, કામ-જતા ઉત્પન્ન થાય છે, મન-વચન અને કાયા પરમ પ્રસન્ન રહે છે, ચેતનાનો ઉદય થાય છે, ક્રુધા, મત્સર, કામવિકાર, અહંકાર, કપટ, ભય, ક્રોધ, નિદ્રા અને લોભ ઇત્યાદિક વિકારનો નાશ થાય છે.

શિષ્ય—ધ્યાનાવસ્થામાં રહેલો જીવ બહારથી કેવો દેખાય ?

સૂરિ—અભ્યાસથી ધ્યાનમાં તટ્વીન થએલો અને પરમાત્માનાં દર્શનથી આનંદ પામેલો જીવ જાગૃત હોય તે પણ સૂતેલાની પેઠે નિશ્ચય દેખાય છે. વિવેકી પુરૂષોએ મન-વચન-કાયાથી આરંભ-સમારંભ વર્જી, સર્વત્ર ઉદ્દાસીનપણે વર્તી નિશ્ચળ રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કેટલાકો એવો પ્રશ્ન કરે છે કે પુણ્યના અર્થે પણ શું આરંભ ન કરવો ? મુક્તિની અભિલાષા રાખનારાઓ એવો પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છતા નથી.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૯૯

કારણ કે પાપ-પુણ્યનો સમૂળો નાશ થાય ત્યારે જ મુક્તાવસ્થા મળે એવો જગપ્રસિદ્ધ નિયમ છે. કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે પાપ-પુણ્ય બન્નેને વિષે સમતા રાખવી એ મુમુક્ષુઓનો આંતરિક ઉદ્દેશ હોય છે. તમારે પણ સંસારમાં જ્યાં કાંઈ સુખ જેવું જણાય ત્યાં દ્રષ્ટિબ્રમ કે દ્રષ્ટિનો ભેદ સમજી તે પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ જ ધારણ કરવો. વેદ, યજ્ઞ, તપસ્યા, શાસ્ત્ર, સંયમ એ સર્વેને એકઠા કરીએ તો પણ તે બધા સમતાની બરાબરી કરી નથી શકતા. તત્ત્વના વિચારકો સમતા પ્રાપ્તિના રાજમાર્ગે પ્રયાણ કરવા પોતાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખે છે. પછી તે ગમે તે ધર્મ કે સંપ્રદાયના હોય તેની ચિંતા કરવાની રહેતી નથી. જૂદા જૂદા રંગની સર્વ ગાયોને વિષે દૂધ તો એકજ પ્રકારના રંગનું હોય છે તેમ ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ જૂદા જૂદા પ્રકારનું હોવા છતાં પરમ તત્ત્વ તો એકજ હોય છે અને તત્ત્વના અભ્યાસીઓ એજ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી આત્મહિતના માર્ગમાં આગળ વધે છે.

શિષ્ય—ચાર્વાક આદિ નાસ્તિકો જે આત્માનો અસ્વીકાર કરે છે તેમને કાંઈ યુક્તિપૂર્વક ઉત્તર આપવામાં આવે છે શું ?

સૂરિ—તેમની વિચિત્ર શંકાઓ અને તેના અસરકારક ઉત્તરો જાણવા જોગ છે. તેઓ એક એવી દલીલ કરે છે કે— “ મોઢે લાખ ચોટાડી મજબુત બંધ કરેલી કોઠીમાં એક ચોર રાખ્યો હતો, તે મરણ પામ્યો. હવે છિદ્ર વિનાની તે વસ્તુમાંથી

૪૧૦

વિવેક વિલાસ.

ચોરનો જીવ બહાર શી રીતે નીકળ્યો? તેમજ તેના શરીરે બીજા કૃમિરૂપ જીવ પડ્યા હતા તે શી રીતે અંદર પેઠા?" આનો અસરકારક ઉત્તર એવી રીતે વાળવામાં આવે છે કે કોઠીમાં ચોર હતો તેણે જ્યારે શંખધ્વનિ કર્યો ત્યારે તે અવાજ બહાર શી રીતે નીકળ્યો? બીજો પ્રશ્ન એ પણ ઉદ્ભવે છે કે અગ્નિ તો આકારવાળો છે; છતાં તે લોઢાના ઘગઘગતા ગોળામાં શી રીતે દાખલ થઈ જાય છે? જો સાકાર વસ્તુ અન્ય વસ્તુમાં પેસી અને નીકળી જઈ શકે છે તો જીવરૂપ નિરાકાર પદાર્થ કોઠીમાંથી બહાર નીકળે અને અંદર દાખલ થાય એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે?" આનો ઉત્તર સાંભળી નાસ્તિકો જીવનું અસ્તિત્વ માનવાને તૈયાર થઈ જાય છે.

શિષ્ય—જીવનું અસ્તિત્વ હોય તો પછી તે દેખાતો કેમ નથી? એ પ્રશ્ન તો ઉદ્ભવવો જ જોઈએ.

સૂરિ—નાસ્તિકોની એ શંકાનું સમાધાન પણ બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અરણી વૃક્ષમાં અદૃશ્ય રૂપે અગ્નિ રહેલો હોય છે એમ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે; પરંતુ તે વૃક્ષના કટકે કટકા કરી નાખીએ તો પણ અંદર રહેલો સાકાર અગ્નિ નજરે પડતો નથી. જો સાકાર વસ્તુ પણ નથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકતી તો પછી જીવને સ્થૂળ દ્રષ્ટિથી નીહાળ્યા પછી જ તેનો સ્વીકાર કરવો એ કદાચ બહુ નહીં તો બીજું શું કહેવાય?

શિષ્ય—નાસ્તિકો આ સ્થળે ત્રીજો પ્રશ્ન એવો કરે કે ભલે જીવ પ્રત્યક્ષપણે ન દેખાય, પણ તેનો તોલ તો થવો

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૧૧

જોઈએ ને ? એક ચોરને જીવતો તોળીએ અને પછી તુરતમાં જ તેને શ્વાસરોધથી મારી નાખીને તોળીએ તોપણ તોલમાં કંઈ વધઘટ થતી નથી તેનું શું કારણ ?

સૂરિ—પાણી ભરવાની જે મશક આવે છે તે તો તમે જોઈ હશે. એ મશકને ખાલી તોળીએ કે પવન ભરીને તોળીએ તો પણ તેના વજનમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી તેનું શું કારણ ? પવનનું જેમ વજન થઈ શકતું નથી તેવી રીતે જીવનું પણ વજન થઈ શકતું નથી. વજન થાય તો જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય એમ માનવું એ બુદ્ધિભ્રંશતા છે.

શિષ્ય—નાસ્તિકો કંઈ એટલી યુક્તિઓ સાંભળીને જ એત્રી ન રહે; કેટલાક નાસ્તિકો કહે છે કે “ચૈતન્ય માનવામાં અમને હરકત નથી; પણ તે ચૈતન્ય કેવું છે ? જેમ જળ, લોટ વિગેરે વસ્તુઓના મિશ્રણથી એક નવી જ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિવિધ દ્રવ્યોનાં મિશ્રણથી મધમાં માદક શક્તિ આવે છે તેવી રીતે અચેતન પાંચ મહાભૂતના સંમેલનથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જો જીવસ્વરૂપ મનાતું હોય તો અમે તેટલું માનવાને તૈયાર છીએ.”

સૂરિ—પણ ચૈતન્ય તેવું મિશ્રણજન્ય નથી એ વાતની જેવી જોઈએ તેવી ખાત્રી આપી શકાય તેમ છે. વસ્તુઓ જૂદી જૂદી હોય છતાં એ વસ્તુઓના મિશ્રણમાં કંઈક અદ્ભૂત પ્રકારની શક્તિ આવી જાય એમ માનવું એ અસંગત છે. મિશ્રણમાં તેજ શક્તિ આવી શકે કે જે મૂળ પદાર્થમાં થોડે

૪૧૨

વિવેક વિલાસ.

ઘણે અંશે પણ વર્તમાન હોય; જે વસ્તુમાં જ શક્તિ ન હોય તો પછી સમુદાયમાં તે શી રીતે આવે? ઘણા બીકણુ માણસોનો એક સ્થળે સમાગમ કરીએ તો શું ઘણા બીકણુ મળવાથી શુરવીરપણું ઉત્પન્ન થાય ખરું? જે શુરવીરપણું કોઈ એક વ્યક્તિમાં હોય તે જ સમુદાયમાં ખહાર આવે. મૂળ ન હોય તો પછી તેની શાખા સંભવે જ કેમ? નાસ્તિકો જે આ વાતનો વિચાર કરે અને વિવિધ વસ્તુઓના ધર્મનું મનન કરે તો તેમને જીવનું સ્વયંસિદ્ધ ચૈતન્ય સમજાયા વિના રહે નહીં.

શિષ્ય—નાસ્તિકો પ્રત્યક્ષ સિવાયના બીજા પ્રમાણને માનતા જ નથી તે કેમ ?

સૂરિ—તે તેમની મ્હોટામાં મ્હોટી બ્રાંતિ છે. અનુમાન પ્રમાણનો આધાર લીધા વિના ચાલતું નથી. લુગડાના હાલવા ઉપરથી જ જેમ વાયુનું અનુમાન નીકળી શકે છે. તેવી રીતે જ પણ અનુમાન ઉપરથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેમ સુંદર બીજમાં અંકુર, સૂર્યકાંતમણીમાં અગ્ની અને ચંદ્રકાંત માણીમાં જળ રહેલાં છે અને તે યુક્તિથી જ સિદ્ધ કરાય છે. તેવી રીતે શરીરમાં રહેલો જીવ પણ યુક્તિથી જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. યુક્તિ કે અનુમાન વિના ખાલી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ વળગી રહેવું એ ખોટો મતાગૃહ છે. મતનો અંધ આગૃહ હોય ત્યાં સુધી કોઈ વસ્તુ સંપૂર્ણ રીતે ઓળખી જ કેમ શકાય ?

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૧૩

શિષ્ય—અનુમાન કે યુક્તિ વિના ન જ ચાલે એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન ?

સૂરિ—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ ને માનવામાં આવે તો “ તારામાં બુદ્ધિ છે કે નહીં ” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો ભારે થઈ પડે ? પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એ જ વસ્તુને ને તમે માનતા હો તો બુદ્ધિ કે જે પ્રત્યક્ષપણે નેઈ શકાતી નથી, પરંતુ કેવળ લક્ષણ ઉપરથી જ નાણી શકાય તેમ છે તેનો સ્વીકાર શામાટે કરો છો ? ધારો કે તમારું કોઈ સગું જુદાર ગામ ગયું હોય. ને તમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ માનતા હો તો તમારું તે સગું તમારી નજરે નથી પડતું માટે તે મરી ગયું હોવું નેઈએ એમ શું તમે કહી શકશો ? આપણે નથી નેઈ શકતા એટલા માટે તે વસ્તુ વિશ્વમાં વિદ્યમાન જ ન હોય એમ કહેવું તે ઘોર અજ્ઞાનતા છે. જેમ તલમાં તેલ, લાકડામાં અગ્નિ, દુધમાં ઘી અને ફુલમાં સુગંધી રહેલી જ છે અને તે તેના યુક્તિ સંગત લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે તેવી જ રીતે જીવ પણ શરીરમાં રહેલો છે એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરી શકાય છે.

શિષ્ય—જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં શી શી યુક્તિઓ છે ?

સૂરિ—પ્રત્યેક જીવતા શરીરમાં જીવ નિશ્ચયથી રહેલો જ છે એમ સંજ્ઞા, વિજ્ઞાન, ચૈતન્ય, ચિત્ત વિગેરે લક્ષણો ઉપરથી સહેજે સિદ્ધ થઈ શકે છે. બાળકને વિષે ધાવવાની, સંકોચ પામવાના સ્વભાવવાળી વનસ્પતીમાં ભય, અશોક વૃક્ષને વિષે

૬૧૪

વિવેક વિકાસ.

મૈથુન તથા બિહ્વવૃક્ષને વિષે અર્થસંગૃહ કરવાની જે સંજ્ઞા રહેલી છે તે ચારે સંજ્ઞાઓ જીવને વિષે હોય છે જ. સ્થાવર અને જંગમ જીવોમાં પણ દંદ્રિયોની અપેક્ષાએ થોડું ઘણું ચૈતન્ય તો નિશ્ચયે કરીને હોય છે જ, એમાં શંકા કરવા જેવું નથી.

શિષ્ય—તો પછી મનુષ્યમાં જ્ઞાનનું વધતા-ઓછા પણ કેમ જોવામાં આવે છે એમ કોઈ પૂછે તો ?

સૂરિ—સત્તામાં તો સઘળા આત્માઓમાં જ્ઞાન સરખું જ હોય છે; પણ ભત્તિ, શ્રુતિ, અવધી, મનઃપર્યવ તથા કેવળ એ પાંચ નિર્ભળ જ્ઞાનોમાં કેટલુંક કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાનાંતરાયના તુટ-વાથી જ પ્રકટ થાય છે. એમાં અંતરાય કર્મનો ક્ષય જેટલા પ્રમાણમાં હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં જ્ઞાન શક્તિ ખીલે. ચિત્તની વ્યાખ્યા પણ આ સ્થળે સમજી લેવી જોઈએ. અતીત અનાગત અને વર્તમાન એમ ત્રણે કાળના વિષયની ચિંતાને હંમેશા ધારણ કરનાર તથા નાના વિધિ-સંકેત-વિકલ્પવાળું ચિત્ત હોય છે. નાસ્તિકો જે આવી રીતે તથ્ય ગ્રહણ કરવાની જાણસા-વૃત્તિથી વિષય ચર્ચે તો તેમને સાવ નિરૂત્તર જ થવાનો પ્રસંગ આવે. નાસ્તિકોની નિઃસાર દલીલો આસ્તિકો પાસે ખીલકુલ ચાલી શકતી નથી. ખરું જે પૂછે તો નાસ્તિકને પ્રશ્ન કરવાની પણ સત્તા નથી. પરંતુ તેમનો નાસ્તિકપણાનો અહંકાર જ તેમને બધું બોલાવે છે.

શિષ્ય—આપણો ધ્યાનનો મૂળ વિષય હોતો તે મુકી દઈ આસ્તિક-નાસ્તિકની ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યા.

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૧૫

સૂરિ—આ ચર્ચાને પણ ધ્યાનની સાથે સીધો સંબંધ રહેલો છે. જે આત્મા વસ્તુ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો કોણ કોનું ધ્યાન કરે? આત્માની સિદ્ધિ કરવી એ સર્વ આસ્તિક દર્શનોનું મુખ્ય લક્ષ હોય છે. આપણે પણ એ આત્મસિદ્ધિને માટે જ આસ્તિક-નાસ્તિકની યુક્તિ પૂર્ણ દલીલો ચર્ચી હતી. છેવટે આત્મા સિદ્ધ થયો. જે આસ્તિકો આત્માનો સ્વીકાર કરી ધ્યાન કરે છે તેમની ઉપર દુઃખ, કષણ રોગ તથા મનના વિકારો પોતાનો હુમલો લઈ જઈ શકતા નથી. ધ્યાની પુરુષોના હાથમાં સિદ્ધિ રમી રહેલી જ હોય છે સર્વ પ્રકારના કલ્યાણો શુભ ધ્યાની પુરુષના ચરણની આગળ નોકરની માફક રાહ જોતા ઉભા રહે છે. તેમને માઠાં કર્મ લાગ્યાં હોય તો તે કર્મો પણ કમળતંતુની પેઠે સહજમાં તુટી જાય છે. ધ્યાનને જગત્માં સર્વોપરી પદવી. આપવામાં આવી છે તે સાર્થક છે, એમ ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું હશે.

શિષ્ય—આજે આત્મકલ્યાણના અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા થઈ ગઈ. ધ્યાનની સ્તુતી કર્યા પછી વિષયની સમાપ્તિ કરવી યોગ્ય થઈ પડશે એમ માની આજે એટલેથી જ વિરમવાની પ્રાર્થના કરું છું.

(૧૪)

શિષ્ય—સંસારમાં જે કોઈ મ્હોટામાં મ્હોટો લય હોય અને જે રાજા-મહારાજાઓથી લઈ એક ગરીબમાં ગરીબને

૪૧૬

વિવેક વિલાસ.

પણ એક સરખી રીતે ભય પમાડતો હોય તો તે મૃત્યુનો જ ભય છે એમ લગભગ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. એ મૃત્યુનો ડર જો માણસને માથે ન હોત તો આ સંસારનું સ્વરૂપ આજે કેવું હોત તે કહી શકાતું નથી. મૃત્યુના ભયથી જ કેટલાક જીવો સદાચારના માર્ગે ચાલે છે. મૃત્યુના ભયને લીધે જ લોકો પાપકર્મ કરતાં પાછું વાળીને જીવે છે. મોટાના કેટલાક ઉપકારો છે એમ પણ ચોખ્ખું જણાય છે. મહાપુરૂષોને—સાધુઓને મૃત્યુ મહોત્સવરૂપ થઈ પડે છે. જે વસ્તુ નામઝ સંસારને લયાનક લાગે છે તે મહાપુરૂષોને તદ્દન સામાન્ય જણાય છે તેનું શું કારણ હશે તે સમજાતું નથી. એટલા માટે આજનો છેલ્લો દિવસ એ વિષયમાં જ વિતાવવાની અને સમાધિ—મૃત્યુ સંબંધી બે શબ્દો આપના શ્રીમુખથી સાંભળવાની મારી વાંછા છે. હું સૌ પહેલું જાણવા માગું છું તે એ છે કે “મૃત્યુ સમિપ આવેલું શી રીતે જાણી શકાય ?”

સૂરિ—માઠાં સ્વપ્નથી, પોતાની પ્રકૃતીના બદલાવાથી, માઠાં નિમિત્તોથી. માઠા ગ્રહજોગથી તથા હંસચાર કિંવા સ્વરના ફેરફારથી મરણ સમિપમાં આવેલું હોય એવી કલ્પના થઈ શકે. પરંતુ તમે જે મૃત્યુને મહા ભયંકર માની બેઠા છો તેને તેટલું બધું ભયંકર માનવાનું શું કારણ છે તે હું સમજી શકતો નથી. વિદ્વાન હોય કે સાવ જડ જેવો મનુષ્ય હોય તો પણ સર્વ જીવોને એક વાર મરવાનું તો છે જ. તો પછી વિવેકી પુરૂષોએ મૃત્યુનું નામ સાંભળીને કે તેને પોતાની પાસે આવતું

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૧૭

જોઈને શામાટે ગલરાઈ જવું જોઈએ ? અરૂપ ધન છતાં દાન દેવાની ઇચ્છા, દુઃખ આવવા છતાં મનની સ્થિરતા, તથા મરણ સમિપ આવતાં છતાં ધીરતા એ સત્પુરુષોનો સામાન્ય સ્વભાવ જ હોય છે. તથાપિ મૃત્યુ મહા ભયંકર અને ત્રાસદાયક લાગતું હોય તો ફરીથી મરણ ન થાય એવું કંઈ પણ કૃત્ય કરવું એ સર્વોત્તમ છે. સારા પુરુષો પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરી વિશ્વના કલ્યાણની ખાતર સંસારમાં આવતા હોય તો તે એક રીતે વખાણવા યોગ્ય ગણી શકાય. પરંતુ અવિરતી અને કષાય-પરિપૂર્ણ જીવો પુનઃ પુનઃ જન્મે અને મરે એ તો ખરેખર તેમને માટે શરમભરેલું છે.

શિષ્ય—જીવને મૃત્યુ જ ન આવે એવો કંઈ ઉપાય છે ખરો ?

સૂરિ—સર્વ વસ્તુઓની શક્તિ જાણવા છતાં તથા સર્વ વસ્તુઓ પાસે હોવા છતાં શ્રી જીનભગવાનની બાણમાં પણ મૃત્યુને દૂર કહાડવાનો કે આયુષ્ય વધારવાનો ઉપાય આવ્યો નહીં. એજ ખતાવી આપે છે કે મૃત્યુ તો પ્રાણી માત્રને માટે અનિવાર્ય જ છે. વિચાર કરો કે જગતમાં મૃત્યુ ન હોય તો આ લોકની શી સ્થિતિ થાય ? સર્વ જીવના પૂર્વજે તો દૂર રહે, પણ દરેક જીવ જો જગતમાં સ્થિર રહે તો પણ આ આખો લોક તેટલાથી ભરાઈ જાય.

શિષ્ય—મૃત્યુ મુધરે એવો તો કંઈ ઉપાય હશે ને ?

૪૧૮

વિવેક વિલાસ.

સૂરિ—વિવેકી પુરૂષો મરણ નજીક આવ્યે પ્રાયશ્ચિત્ત, વ્રતોચ્ચાર, અભયદાન તથા દેવગુરૂનાં સ્મરણને જ વાંછે છે. મૃત્યુ સુધારવાને માટે વ્રત-તપ-જપ વિગેરે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધનો છે. તપસ્યા વિગેરેનો ઉદ્દેશ પણ સમાધિ મરણનો જ હોવા યોગ્ય છે. એક સ્થળે કહ્યું છે કે આચરેલી તપસ્યા, સમ્યક્ પ્રકારે ભણેલું જ્ઞાન અને સારી પેઠે પાળેલું વ્રત એ ત્રણેનું ફળ સમાધિ મરણ વખતે પ્રકટ થયા વિના રહેતું નથી. જે માણસ મરણ સમયે આર્તધ્યાન ન કરે પણ શાંતિમાં રહે તે માણસ તિર્થંત્ર અથવા નરક ગતિમાં જતો નથી. જે માણસ આખું જીવન ધર્મમય વ્યતીત કરે તે સમાધિ મૃત્યુ પામી દેવતા થાય અને જે અનશન કરી કાળધર્મ પામે તે તો દેવતાનો પણ સ્વામી થાય.

શિષ્ય—પુણ્યશાળી પુરૂષો દેહત્યાગ કેવી રીતે કરતા હશે ?

સૂરિ—ખાડ્યાવસ્થાથી માંડી ચિરકાળ સુખી કરેલાં સુકૃત વડે પોતાનો જન્મ સફળ કરીને, ધર્મધ્યાનને વિષે પોતાનું મન તદ્દલીન રાખનારા અને મોહનો નાશ કરવાને અર્થે પ્રયત્ન કરનારા એવા પુણ્યશાળી લોકો અવસર આવ્યે પોતાના આયુષ્યનો છેડો વિશેષ જ્ઞાનથી જાણીને ઉપર કંઠેલી રીતે અર્થાત્ ધ્યાન-ત્યાગ તથા વૃત્તોચ્ચાર સાથે દેહનો ત્યાગ કરે છે. જે પુરૂષ પોતાનું મરણ જાણે, જે મોહિની કર્મનો અત્યંત ક્ષય કરી લોકના અંતે રહેલા શાશ્વત પદને—મુક્તિપદને પામે તેજ

સૂરિ શિષ્ય સંવાદ.

૪૧૯

પુરૂષ જગતમાં શ્રેષ્ઠ, મનુષ્યોમાં શિરોમણી, સુભટોનો અગ્રેસર, વખાણવા લાયક, પંડિત, કળામાં કૃશળ, મુનિરાજ, યોગી, જ્ઞાની તથા ગુણી લોકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય.

શિષ્ય—આજે આપની વાણી સાંભળી મૃત્યુનો ઘણો ખરો ભય દૂર થયો. તપ-જપ અને વ્રત વિગેરેને સમાધી મરણની સાથે શો સંબંધ છે તે પણ સમજાયું. હવે તપ-જપનો ઉદ્દેશ સમજાયાથી તેમાં વધારે રસ પડશે એમ મને લાગે છે. આપે મારા બાળોચિત પ્રશ્નોને પણ વધાવી લઈ જે ગંભીર અને ઉપકારક ખુલાસાઓ કર્યા છે તેનો બદલો હું આ ભવમાં તો કોઈ રીતે વાળી શકું તેમ નથી. આપે મને વાર્તાલાપ દરમિયાન વ્યવહાર અને પરમાર્થનું જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે હું હમેશાં મારા સ્મરણ ભંડારમાં સંગૃહી રાખીશ. આપની ધર્માશિષ્ મારા જેવા પામર મનુષ્યનું તથા વિશ્વનું કલ્યાણ કરે એજ મહારી એક માત્ર અંતિમ યાચના છે.

આ અંતમાં સ્થળે સ્થળે સૂરિ અને શિષ્યનો જે નામોદલેખ કરવામાં આવ્યો છે તેમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રકારે છે:—

સૂરિ—

આંખાના વૃક્ષની પેઠે જગતને પ્રીતિ ઉપજાવનાર અને શ્રેષ્ઠ સભજનો રૂપ કોકીલાઓથી વ્યાપ્ત એવા “વાયડ” ગચ્છમાં જૈનમત રૂપ નગરીનું રક્ષણ કરનારો જાણે કે એક

૪૨૦

વિવેક વિલાસ.

મહા કોટ જ હોયની અને વાદિ રૂપ શૂરવીરોથી કદાપિ હાર ન પામે એવા તેમજ સ્થિરતા વિગેરે સદ્ગુણોનું એક મહોટું વસતિસ્થાન જ હોયની એવા શ્રી રાશિલપ્રભુ થઈ ગયા છે. શ્રી જીવદેવ ગુરુમહારાજના ગુણોની લીલા તો કંઈ અદ્ભૂત જ છે. કારણ કે તે ગુણો વિક્કજનોના મસ્તક રૂપ હોંચકાને કોઈ કાળે પણ મુકતા નથી. અર્થાત્ વિક્કાનો પણ જે જીવદેવગુરુ મહારાજના ગુણોને સંસ્મર્યા-પ્રશંસ્યા કરે છે તે જીવદેવ ગુરુમહારાજની ચરણસેવાથી કલ્યાણની પરંપરા પામેલા એવા શ્રી જીનદત્તસૂરિ નામે આચાર્ય કે જે સર્વ આચાર્યોમાં પ્રસિદ્ધ જ છે તેમને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં “સૂરિ” તરીકે સ્વીકારવા.

શિષ્ય—

“બાહુમા” વંશરૂપ સમુદ્રને ઉદ્ધાસ પમાડવાને ચંદ્રમા સમાન એવો શ્રી ઉદયસિંહ નામે, જાબાલીપુરનો એક રાજા થઈ ગયો છે. તે રાજાને ઘણો વિશ્વાસુ તથા તેના ભાંડાગારની રક્ષા કરવામાં નિપુણ એવો દેવપાળ નામે એક મહોટો મંત્રી હતો. તે મંત્રી બુદ્ધિ રૂપ નંદનવનમાં ચંદન સરખો અર્થાત્ બુદ્ધિશાળીઓની સભાને શોભાવે એવો હતો. તેને સર્વ ધર્મોના આધાર, જ્ઞાનશાળી લોકોમાં અગ્રેસર, સર્વ પુણ્યોનું વસતિસ્થાન, તથા જાણે કે સર્વ સંપદાઓની ખાજુ કેમ ન હોય એવો પવિત્ર, બુદ્ધિશાળી, વિવેકથી વિકાસ પામતા મનને ધા-

સૂર શિષ્ય સંવાદ.

૪૨૧

રણ કરનારો અને વાયડ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો એવો “ ધન-
પાળ ” નામનો માનેલો પુત્ર હતો. તે ધનપાળ જ પ્રસ્તુત
ગ્રંથમાંનો શિષ્ય. શ્રી જીનદત્તસૂરિજીએ ધનપાળના મનને સં-
તોષ પમાડવા ખાતર જ આ વિવેકવિલાસ નામે ગ્રંથ રચ્યો
છે. અંતે પ્રાર્થવાનું કે:—

નાગકુમારનો સ્વામી ધરણેન્દ્ર દેવ, સ્કુરણ પામતી સર્વે
કળાઓને શોભાવનાર અને સર્વજ્ઞ એવા શ્રી યુગાદિનાથ ઋષભદેવ
ભગવાનની અતિશય લક્ષિત જ્યાં સુધી પ્રગટ કરે છે ત્યાં સુધી
પંડિત પુરૂષો વડે આદર પૂર્વક વારંવાર પઠન કરાતો એવો
આ ગ્રંથ ચિરકાળ જયવંત રહે !

નાટક અને સીનેમાઓમાં તન-મન-ધનની ખરબાદી
કરવા કરતાં અવનવા ભાવો અને હૃદયભેદક ખાર
ચિત્રો યુક્ત આદર્શ ચરિત્ર

મહાયાસુંદરી

વાંચી જીવનને પવિત્ર, ઉજવળ અને સ્વર્ગીય
બનાવવું શું ખોટું છે ?

નાટક અને સીનેમા એ આજકાલની એક મોટી મજાહ
જણાય છે. પરંતુ તેની પાછળ તન-મન-ધનનો જે દુરુપયોગ
થાય છે અને તે ઉપરાંત જે દુરાચારો દાખલ થાય છે, તેનું
વર્ણન કરવું નકામું છે! એવો ખ્યાલ 'કરવામાં આવે છે-કે
નાટક જોવાથી મનુષ્ય સદાચારી થાય છે, સીનેમા જોવાથી
મનુષ્યને દુનીઆદારીનું ભાન થાય છે. તો પછી વસ્તુતઃ
દુનીઆમાં દુરાચાર અને દુષ્ટતાનો પ્રચાર નિત્ય વધતો જતો
જોવામાં આવે છે તેનું શું કારણ ? આજે આપણી દૃષ્ટિ આગ-
ળથી આદર્શ પુરુષોનાં ચરિત્રો અને સતી સન્નારીઓનાં
દૈવી જીવનો છેક અદ્યત્ત થઈ ગયાં છે. તેને બદલે દુષિત

૨

વિનોના ચિતારો પગલે પગલે આપણી દૃષ્ટિ સંમુખ ખડા કરવામાં આવે છે. એમાં શિક્ષણ અને યોગ લેવા લાયક અંશે તો નહિં જેવાજ હોય છે.

અમે કહીએ છીએ કે, “મલયાસુન્દરીનું” જે આદર્શ ચરિત્ર અમારા તરફથી થોડાજ વખતમાં બહાર પડનાર છે તેના વાંચનથી જાણે જુદીજ દુનીયામાં વિમાન વડે વિહાર કરતા હોઈએ, સ્વર્ગોદ્યાનમાં ચમત્કારિક દૃષ્યો અનુભવતા હોઈએ એવો ભાસ થાય છે. નાટક અને સીનેમાના દેખાવો તો આ ચરિત્રમાંના પ્રસંગ પાસે પાણી ભરે ! એક વાર પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી નિચે મુકવાનું મન થતું નથી, પ્રત્યેક લોંટી અને પૃષ્ઠ વાંચતાં બીજી લોંટી અને બીજું પૃષ્ઠ વાંચવાની જીજ્ઞાસા વધતી જાય છે. મૂળ આચાર્યની વર્ણન શૈલીની અદ્ભુતતા સાથે મનોહર ખર ચિત્રોનો સંયોગ થવાથી સુવર્ણ અને સુગંધનોજ સંગમ થયો છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

પંન્યાસજી શ્રી કેશરાવજીજી મહારાજ કે જેમની લેખનશૈલી “યોગશાસ્ત્ર” ગ્રંથના અભ્યાસીઓ એકી અવાજે વખાણી રહ્યા છે તેજ માનવંતા લેખકની લેખિનીથી મલયાસુન્દરીનું ચરિત્ર નવા જમાનાની નવી શૈલીમાં લખાયેલું છે.

એક વાત અમારા વાંચકોએ ખાસ કરીને યાદ

રાખવી જોઈએ કે અમારા તરફથી પ્રગટ થતાં પ્રથો જેવ
કે, મહાવીર જીવન વિસ્તાર-મહાવીર ભક્ત મણિભદ્ર
સચિત્ર આદર્શ-રામાયણ અને અદ્ભુત દ્રષ્ટાંતમાળા
જેત જેતામાં ઉપડી જતાં હોવાથી પાછળથી આવનારાઓને
નિરાશ થવું પડે છે, એટલા માટે તુરતમાં નામ નોંધાવવાને
આગ્રહ કરીએ છીએ. મલયાસુંદરી ચરિત્ર (પૃષ્ઠ ૫૦૦) આસે
માસ દરમ્યાન પ્રગટ થવાની આશા રાખવામાં આવે છે.

અગાઉથી નામ નોંધાવનાર પાસેથી રૂ. ૨-૦-૦ અને
પાછળથી રૂ. ૩-૦-૦ લેવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે. નામ નોંધા-
વનારાએ કીપોઝીટ તરીકે આના બેની પોસ્ટેજ ટિકીટો મોકલી
આપવી. અને અમારું કુપન (ખીલ) મંગાવી લેવું. પોતાનું
શિરનામું હંમેશા સાફ અક્ષરોમાં લખવું.

મેસર્સ મેવજી હીરજી બુકસેલર

પાયધુની નં. ૫૬૧-મુબઈ.

